Константин Муравиев

СЪБИТИЯ И ХОРА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ
СЪБИТИЯ И ХОРА

Книгата
е издадена
с конкурс
на Националния
център
на книгата

КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ

СЪБИТИЯ И ХОРА

СПОМЕНИ

Под редакцията на
акад. ИЛЧО ДИМИТРОВ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
СОФИЯ 1992

ISBN — 954-443-016-4
© Константин Муравиев, 1992
c/o Jusautor, Sofia

НА ПАДНАТИТЕ
ЗА НАРОДНИ
СВОБОДИ

ПРЕДГОВОР

Събитията и хората, описани тук, се предават с пределна добросъвестност, и то за времена на остри политически борби между демокрацията и насилието, в които вземаха участие личният режим и неотговорни фактори. Борбите се водеха при съзаклятнически условия, в пълна и дълбока конспиративност. Поради това никакви писмени данни не са оставени, които да разкрият подбудите и изпълнението на съзаклятията.

Трябва да се съжалява, че авторите на тази подмолна политическа дейност и досега не са дали никакви осветления. Те предпочетоха да останат скрити, за да могат да изживеят в пълно спокойствие живота си. Излезлите няколко брошури имат по-скоро за цел да замъглят събитията, да ги представят в изгодна за тях светлина.

Именно тези съображения ми наложиха да изнеса пред читателя това, което зная или притежавам като положителни данни.

Наистина това е крайно неприятна и неблагодарна работа, но в никой случай не бива да се оставя заблудата да покрива една тъмна и тъжна действителност от нашата съвременна история.

Ще бъдат засегнати някои от дейците или техните близки. В случая необходимостта повелява да се примирим и приемем фактите такива, каквито са те.

Материалът за този тъжен разказ е събиран своевременно и в продължение на много години. Всичко е грижливо проверявано. Дадени са изключително чисти факти, за да се спази изискваната възможна обективност.

Надявам се настоящите скромни бележки и спомени за събития и хора да послужат на всички, които се интересуват от борбите за демокрация на мнозинствата и от насилията на малцинствата.

Септември, 1963 г. К. Муравиев

1

ПОСЕГАТЕЛСТВА СРЕЩУ ДЕМОКРАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ. КОНСПИРАЦИИ И ВОЕННИ ПРЕВРАТИ. РОЛЯТА НА НЕОТГОВОРНИТЕ ФАКТОРИ

След Освобождението в България се установи демократично управление, основано на една либерална конституция, съобразена с политико-социалната структура и традициите на българския народ, разположен на земи, където се бе родила и процъфтяла в древността първоначалната форма на демокрация и република. Ако и не идеално, това положение гарантираше до известна степен всички свободи на гражданина, неговите права на избираемост и избиране, влиянието в управлението и въобще обикновените хора можеха да намерят донейде закрила срещу необузданите домогвания на материално силното малцинство.

Ако и Конституцията да даваше голяма власт на царя, а на богатата класа възможност да натрупва неограничени количества материални блага, тя бе, както всякога и както навсякъде, предмет за използуване от страна на монархията и на класата на собствеността, организирана в сравнително малки числено партии, но подпомагани от разни неотговорни фактори.

Още в началото на нашето независимо съществуване почват да се изреждат посегателства върху народните права: суспендиране на конституцията от княз Александър Батенберг, изменение на чл. 17 от цар Фердинанд, олигархическото антидемократично управление, установено с военния преврат на 19 май 1934 г., заменено впоследствие със самовластието на цар Борис, и пр. Тези присвоявания на диктаторски права са били винаги подкрепяни от военни конспиративни групи — една опасна язва, пуснала корени сред офицерството още след Освобождението. Поради тези прояви, поради едно антиконституционно законодателство, както и заради разни извращения на демократическите принципи и на разни нагласени машинации партиите на буржоазното малцинство дълго време управляваха България и предизвикаха две национални катастрофи.

Обикновено войните са причина за по-дълбоки полити-

чески и социални промени. Балканската и Първата световна война също дадоха възможност на онеправданото народно малцинство да стъпи по-здраво на борчески позиции и да наложи своята власт.

Установеното след Първата световна война народовластно управление на Българския народен земеделски съюз стана прицелна точка на всички отговорни и неотговорни фактори. Започна се ожесточена борба чрез подкупната преса, придружена с атентати и убийства, срещу правителството, което бе дръзнало да посегне върху привилегиите на представителите на богатствата. От една страна беше мнозинството, чиято политическа и социална идеология беше напоена с евангелски идеализъм и с разни хуманитарни доктрини, възникнали в началото на века, а от другата страна беше малцинството, състоящо се от хора, чиято дейност се ръководеше от силна доза егоизъм, горделивост, жестокост, хитрина и безскрупулност. Две групи, чиито средства за борба се коренно различаваха. Апогеят на този неравен бой бе кървавият преврат на 9 юни 1923 г., в който паднаха хиляди жертви, жестоко избити. Жертвите бяха само от страна на демокрацията, победена от насилието. Историята показва, че независимо от времената, независимо от страните ударите срещу демокрацията, особено срещу селската демокрация, са били винаги от страна на насилието жестоки и безпощадни. Исторически е доказано, че диктаторските режими са винаги срещали неподготвени управленията, създадени и израснали с принципите на либерализма и демокрацията, и лесно са ги сваляли от власт. Да не отиваме много далеч. Така бе повалена Ваймарската република от националсоциализма на Хитлер и конституционно-либералното правителство в Италия от фашизма на Мусолини.

Навсякъде, особено у нас, не можа да се даде правилна преценка на тези въпроси, защото пряко отговорните лица от реакционните среди употребиха всичко, за да държат обществото в заблуждение. Един от тях е Димо Казасов, който употреби всички възможни изопачавания, за да оправдае своя криволичещ и авантюристичен политически живот. Неговата книга за тези бурни години пусна дълбоко отровата си.

Нямам обичай да опровергавам въобще нищо, като съм смятал, че истината рано или късно ще блесне. Но не било така. Лъжите, заблудите и фалшификациите се натрупа-

ха извънредно много, дълбоко заринаха истината, бяха възприети от част от обществото и намериха място и в по-сериозни книги дори в чужбина. Някои автори било от нехайство, било от липса на време се задоволяват да преписват тези безсмислици и да стават неволно техни разпространители. Като израз на коронованата лъжа може да се посочи приемането от цар Борис «оставката» на правителствата, отстранени чрез превратите на 9 юни 1923 и 19 май 1934, и натоварването на самите превратаджии да съставят правителства. Почеркът на цар Борис е спокоен, сложен без никакво трепване на ръката, което да издава току-що разиграната се трагедия.

Аз трябва да покажа истината по това, което се случи около датата 9 юни 1923 г. Много време оттогава изтече и нищо не пречи да се покажат нещата такива, каквито бяха. Освен генерал Вълков никой от авторите на този зловещ акт не получи някакво възмездие. Обратно — по една отвратителна игра на съдбата много от тях живяха в голямо благополучие, а мнозина, след още един подобен преврат*, стигнаха до най-високи постове на държавната йерархия и бяха покрити с големи почести и отличия. Можеше да се очаква, че те ще осветлят тези събития, ръководени било от разкаяние, било от тщеславие хвалба. Но те предпочетоха да мълчат и да оставят тези дати да се изгубят в забравата. Така те ще почиват по-спокойно под лаврите, с които са окичени достойните им хитри глави.

Земеделският съюз и неговите представители няма защо да бягат от истината. Допуснатите грешки от тях са израз на прекалени качества, на недопустимо висок хуманитарен морал, на непозволено голяма вяра в човека, на отвращение от кръвопролитията и на една свръхчовешка етика, която единствено може да раздвижи човешките маси и да създаде велики реформи, но рядко задържа демократичните режими. Допуснатите погрешни нюанси с нищо не ще накърнят неговата слава.

Ще направи впечатление може би, че още от 1919 г. у нас почва да се говори за убийства и преврати. Причината това да е така не е мъчно да се отгатне. Това бе цялата законодателна дейност на земеделското правителство. Тя

* Авторът има предвид 9.IX.1944 г.

(Със звездичка се правят само най-необходими уточнения на текста. По-подробни разяснения са дадени в бележките — б.р. И.Д.)

засягаше интересите на много привилегировани граждани. Земеделското законодателство обхващаше законите за консорциума, за облагане на печалбите или прогресивноподоходния данък, за трудовата поземлена собственост, за незаконните забогатявания — чл. 4, — за трудовата повинност, за подвижните мирови съдии, за водните синдикати, за облекчение на жилищната нужда, за българския правопис, за столичната община, за съдене виновниците на народната катастрофа и пр. Цялата кооперативна дейност на правителството се сметна престъпна пред лицето на търговското съсловие. Интересно е да се отбележи, че почти всички съкращения на офицери по силата на Ньойския договор бяха извършени през време, когато военен министър бе Михаил Маджаров, без да се появят недоволства. Такива недоволства се появиха, след като министерството се зае от земеделец.

В лигата[1] започва да се говори и работи за преврат още в 1919 г.

Първият замислен преврат е от април 1921 г. Определеният ръководител на превратa е генерал Протогеров. Той заедно с Военната лига, с някои политически партии и конспиративни организации и лица е трябвало да организира и извърши превратa. За тази цел са били изпратени при полковник Дървингов поручиците Слави Бончев и Гурков. Инспиратор и върховен ръководител бил цар Борис чрез флигел-адютанта си Христо Калфов! Най-добре ще бъде да се предадат спомените на един от участниците.

Лука Малеев търси мнението на осведомени хора, за да научи дали генерал Жеков може да се завърне безопасно в България.

«При сондажите по въпроса с цар, обществеици, политици, генерали аз не стигнах до никакъв резултат: мненията им бяха разделени — едни за, а повечето — против връщането на генерала. При тази раздвоеност на мненията, наумих си да говоря и с генерал Протогеров.»

Потърсил го у полковник Карайорданов, у когото мислели, че се крие. Полковник Карайорданов (началник на Картографския институт тогава) го насочил към адвоката Янко Стоенчев, който му уредил среща с Протогеров в самия дом на Малеев. Постепенно те се сближават и Протогеров си служи с Малеев като свръзка с разни «конспиратори», за да готви преврат срещу земеделското правителство. Това започва в началото на април 1921 г.

«Между посетителите — пише в спомените си Лука Малеев — по моя преценка трябва да отбележа Коста Георгиев, запасен генерал (убит през 1925 год.), и Петър Кънев. Първият от тях игра изключителна роля през време на Сговора, а вторият минаваше за земеделец и приближен на министър-председателя Стамболийски. (Тогава той е действувал като пратеник на чичо си ген. Ив. Луков. Петър Кънев станал земеделец през 1922 г. — б.м.)

Наистина аз не присъствувах на разговорите им с генерал Протогеров, но като домакин, сам в жилището си, трябваше да отивам да отварям, когато се звънеше на входа от някой очакван посетител.

Една вечер, когато отворих и зърнах Кънев, останах толкова изненадан, че не можах да не изразя почудата си:

— Как? И ти ли, Петре, идваш?

Кънев само се усмихна и каза:

— Ти само мълчи, Лука, и не питай!

Наистина, повече аз не питах по-нататък. Жалко, че Петър Кънев почина неотдавна. Иначе той би могъл да обясни сега какво е преговарял по онова време с Протогеров.

Така следваха срещи в дома ми и аз успявах сегиз-тогиз да науча някоя тайна: за залавянето на писма на народния представител Грозков, земеделец, от Анкара; за разпорежданията на полицията «тази вечер да се залови Протогеров» в еди-кой си дом; за несговорчивостта на десните партии да подемат енергична борба против правителството и пр.»

. . . . . .

Лука Малеев е увлечен все повече и повече в конспирацията, като му се поверява да се среща лично с по-видните конспиратори. Той е главната свръзка на Протогеров.

«След няколко такива «предавания» на поръчения и «приемане» на съобщения за изпълнение една вечер дойде у дома генерал Протогеров и ми каза:

— Малеев, по известни съображения — това за тебе не е важно и ти няма какво да питаш защо — Коста Николов ще изпадне от веригата. Но ти ще срещнеш вместо него на уговореното място и време друго лице, пак добре познато теб. И ще продължаваш връзката с него, както досега с Коста Николов.

Дотогава все още не можах да предугадя напълно за какво се касае цялата тази скрита организация. Подозирах само, че се готви някакъв преврат за насилствено сва-

ляне на правителството [на] Стамболийски, но не можех още да установя кои са главните участници и коя политическа партия или групировка се визира в тези поръчения. Последните аз получавах от Стоенчев, но те сигурно изхождаха от Протогеров.

На следната среща очаквах да видя новата «брънка», т.е. да узная кой мой познат, така ми беше казал Протогеров, е заместил генерал Коста Николов. На определеното време крачех по-бързо към мястото на срещата. И каква бе моята изненада, когато зърнах да чака там подполковник Христо Калфов, тогава флигел-адютант на цар Борис! . . . Просто не исках да вярвам на очите си. . . Но да, това бе Калфов, който смирено чакаше там. . .

Наистина, и за тази нова «брънка» не бе необходима паролата! Но аз бях така смутен, щото с изговарянето на паролата исках като че ли да прикрия недоумението си. . . Калфов, не по-малко смутен от мене, схвана това, но се престори, че нищо не разбира. Положението и на двама ни бе неловко. Чувствувахме го, макар и двамата да се стеснявахме да говорим за това. Ето защо избъбрахме набързо «поръченията» и «известията» (собствено този път това не бяха съобщения от изпълнителя, а по-право като че ли съвети и препоръки от друг един също ръководен център).

После се разделихме, без дори да разменим и най-обикновените ни друг път въпроси: «Как се чувствува царят?» от моя страна или «Имаш ли писмо от генерал Жеков?», както винаги ме питаше Калфов.

Връщайки се в тихата вечер у дома, аз бях оборил замислено глава. Мъчително съмнение бе заседнало в душата ми: влязъл ли е Калфов във веригата по свой почин или със знанието на царя? Ако починът е личен на Калфов, постъпва некоректно спрямо царя; ако ли пък той се явява по поръчка на царя, тогава е още по-непростимо — царят конспирира против правителството си!. . .

Това мъчително съмнение продължава дълго, дни наред. Ние наистина се срещахме по веригата редовно с Калфов, предавахме поръченията си, но за друго ни беше неловко да говорим. . . Имах впечатлението, че Калфов избягва вече и обикновените си срещи извън веригата. . .

Времето минаваше, лятото бе настъпило, хубавото слънчево лято на 1921 година*. Политически положението се

* Вероятно става дума за лятото на 1920 г.

преценяваше от сведущите с «безнадеждност отвън, недоволства и униние вътре». Макар и в такава атмосфера замисли за конспирации да се пораждат лесно, тяхното провеждане обаче изглеждаше мъчно. А бе стигнало дотам, че разорителната политика на дружбашите се посрещаше с нескривано възмущение. Партиите от опозицията, също и комунистите, та дори и умереното крило от Земеделския народен съюз чувствуваха нуждата от смяна на управлението за творческа обнова и съвземане от тежката следвоенна криза.

Но колкото времето минаваше и Протогеров ставаше по-активен, толкова съпартиьорите му, изглежда, бяха започнали да се стъписват. Това впечатление имах аз, без специално да бях говорил с генерал Протогеров. Нерешителни за действия, партиьорите постоянно искаха отлагане на изпълнението и търсеха да се спотайват. Само можах по това време да прозра, че дългите преговори и протакания издаваха третия участник — това бе безспорно Демократическата партия, която никога не е била способна за смела акция. «Книжната борба», която демократите бяха поели, щеше да остане също така без никаква полза, както безрезултатна бе останала и словесната им борба в Народното събрание, даже и след като на 27 декември 1919 г. те бяха изтърмели и последния си коз — изнасяне на показ изложението на земеделските водачи до главнокомандуващия.

Това състояние на нещата започна да тревожи Протогеров. Налагаше се вече да се поиска конкретно тяхното решение. Още повече че тъкмо по това време заседаваше в Чамкория висшият партиен съвет на Демократическата партия. Затова една вечер генерал Протогеров ме изненада:

— Малеев, ще трябва да отидеш в Чамкория и от мое име се срещни с Малинов и другарите му. Питай и старай се да разбереш доколко те са готови за активна намеса за смяната на режима. Аз трябва да знам най-после доколко мога да разчита на тяхното съдействие и дали те сериозно мислят да се намесят в акцията. . . Ако аз ще дам хората за извършване на превратa, трябва да знам и усещам подкрепата, която ще ми създаде у народа Демократическата партия. . . Това е от голяма важност за първите часове и дни след насилственото сваляне на Стамболийски. Не може само със словоборство да се постигне промяната! Трябват и смели хора за действие, да отстояване пред на-

шия и външния свят постигнатото в една нощ с пушката и ножа. . .

Генерал Протогеров даде нареждане да замина след два дни — един неделен ден.

— Никой не ще те подозре. Все също че отиваш на неделна разходка до Чамкория.

На уречения ден заминах с голямо желание да изпълня поръчката на генерал Протогеров. Макар че, откровено казано, не очаквах особено задоволителни резултати от мисията си.

Намерих членовете на висшия партиен съвет тъкмо насъбрани на заседание във вилата на Никола Мушанов. Отишъл там, поисках да говоря в Малинов. Той ме прие веднага отделно.

— Пак ли някакво поръчение, г. Малеев? — ме запита той, напомняйки за мисията ми при него през юни 1918 година, в предвечерието на съставяне на кабинета, който замести правителството на Радославов.

Започнах да излагам защо ме праща генерал Протогеров, но Малинов ме прекъсна:

— Щом е по тази работа, по-добре да ви отведа оттатък, при моите другари. Въпросът е от компетентността на висшия партиен съвет.

Отидохме в съседния хол. Всички присъствуващи ми бяха познати. Дадоха ми думата, изложих поръчението, което имах от генерал Протогеров, и зачаках отговора им. У всички личеше несигурност и желание да не се обвързват. Изказаха се колебливо, почти безучастно към смелата акция, на която Протогеров бе готов. След около половин час допитвания и нови съвещания най-после Малинов заключи:

— Предайте генералу Протогерову, че ние като партия не можем да вземем активно участие в замислената акция, но пожелаваме на генерала успех. И след това, ако негово величество ни повика и възложи мандат да образуваме ново правителство, ние ще се отзовем напълно по конституционен ред. Това е нашето последно решение. Поздравете генерала от всинца ни и пак му пожелаваме успех!

Почувствувах студена пот по тялото си, докато Малинов говореше. Не се съмнявах ни най-малко, че този отговор съвсем не ще задоволи Протогеров. Сбогувах се и напуснах вилата с леко раздразнение.

Завърнал се в София, докладвах на генерал Протоге-

роз целия ход на мисията си и предадох почти дословно заключителните думи на Малинов. Генералът ги изслуша с привидно спокойствие и после каза троснато:

— Така значи!. . . Аз да сваля правителството, а господата ще чакат наготово царят да им възложи да съставят новото правителство! Чудесно придържане към Конституцията, при един извънконституционен акт! Тези хора, демократите, съвсем не са били за смели дела!

Преди да се разделим, генерал Протогеров ми даде още едно поръчение:

— Намери утре Калфов. Кажи му за резултата от отиването ти в Чамкория и искай да ти каже категорично тяхното становище. Доволно дълго водих преговорите. Аз не мога да задържам повече моите осемстотин души, които крия из околностите на София. . .

От израза на генерала «тяхното становище» проблесна в ума ми безспорното доказателство, че полковник Калфов не действува по личен свой почин, а че участието на царя е несъмнено. . .

. . . . . .

На следния ден потърсих Калфов в двореца, разказах му за отиването си в Чамкория и запитах:

— Генерал Протогеров иска сега да чуе и вашето мнение, защото замисленатa работа не може повече да се отлага. Отивай и питай негово величество и ми дай отговор. Аз ще чакам тука.

Калфов ме остави сам, отиде да намери царя. Зачаках търпеливо. Когато се завърна, забелязах някакво помрачение в израза му. Той започна със запъване:

— Знаеш, драги, негово величество намира. . . че сега още не е момент за провеждане на една насилствена промяна. . . Нека се почака малко. Дотогава все ще добием нови и по-точни сведения за настроението на народа. . . Ето, сега наближава конгресът на запасните подофицери. Нека изчакаме да мине и този конгрес, да чуем изказванията на делегатите . . Те все ще отразят по-вярно какво чувствува и мисли народът. . . Пък замисленото си е и ще остане все в ход, в по-основна подготовка. . . Нещо от това не ще се загуби. Напротив, ще бъде обмислено всичко още по-напълно. . . Така предай на генерал Протогеров. Довиждане, драги! Бог с теб!

Излязох от двореца като замаян. Как ли ще посрещне утре генерал Протогеров този отговор?. . .

Прекарах нова мъчителна, безсънна нощ. Настъпилият ден не донесе промяна в мислите и настроението ми. . .

Когато вечерта генерал Протогеров изслуша дадения отговор, удари гневно върху писалището ми и крясна възмутен:

— Аз не мога да чакам и държа хората си в излишно напрежение! И по линията на демократите днес други ми докладваха същото, което донесе и ти от Чамкория. . . Значи аз трябва да разпусна хората си и да оставя българския народ на незавидната му участ!. . .

Така и стана. . . Но от първия замисъл, макар и неосъществен се зароди вторият, който завърши с преврата на 9 юни 1923 г.»

За този така шумно готвен преврат са знаели всички освен правителството. Сведения за него са стигнали и в странство. Така бившият главнокомандуващ генерал Жеков пише от Берлин на Георги Говедаров в Пловдив в едно писмо от 20 септември 1920 г. следното:

«В България нищо особено. Чувствувала се обаче атмосферата много натегната и всички очаквали «нещо» да става. Демократите били «смели». . . в намеренията си, но предпазливи в делата си, за да не би да извадят очи, вместо да изпишат вежди. По-благоразумните от тях съветвали да се оставят земеделците да се изхабят още повече и сами да паднат под тежестта на своите грехове, нежели да се свалят с преврат, което според тях би било едно лошо начало в нашия политически живот и би отворило пътя за други преврати, а за земеделците щяло да бъде услуга, понеже не било изключено да се споразумеят с комунистите и да направят невъзможно всяко законно и полезно за страната управление. . . .

Според мене прикритите съображения на приятелите демократи са от друго естество. Те не само са съгласни, но искат да спечелят съдействието на военните за свалянето на правителството, колкото това съдействие на военните и да е несъгласно с постановленията на Конституцията. Правителството е революционно, всичките му дела са разрушителни и следователно средствата за премахването му са една неизбежна необходимост, но кривите дърва в прилагането на преврата трябва да останат на гърба на военните. Последните, изглежда, да са съгласни на това, обаче искат и те да имат пай, и то доста голям, от кожата на убитата мечка.

Разногласията са налице: веднага свалено правителството, демократите искат да управляват «нормално» съгласно Конституцията, а военните, напротив, искат да се управлява с изключителни наредби, както са изключителни времената и съобразно състоянието на духовете. Вие искате да ни впрегнете във вашата кола, казват военните, да ни изоставите като непотребни. Не е ли по-добре вие да се впрегнете в нашата кола — в колата на безпартийната държавна власт? «Да, но Конституцията?» — възразяват демократите. Щом ви е тъй и мила и въпреки всичко Конституцията, действувайте без нас. Вие искате на всяка цена да запазите Конституцията, за да може един ден, девствена и непокътната, да я поставите като епитаф на гроба на България.»

Правителството не е знаело нищо за организирането на готвения преврат. И, разбира се, не са взети никакви мерки за издирване и преследване на заговорниците. Задържаните по-рано в софийския затвор Тодор Александров[1] и Александър Протогеров избягват безпрепятствено, а отговорност за това не се търси. Убийствата на окръжния управител Козлев, на министър Александър Димитров и на много други остават също без сериозно търсене на отговорности. Атентаторът в Народния театър Асен Даскалов се измъква необезпокояван и се прикрива в едно радомирско село не без знанието на наши хора.

Кюстендилските събития[2] не са били изненада за никого. Министър Райко Даскалов, в чието подчинение тогава е била жандармерията, правилно отбелязва в заповед № 36 от 14.XII.1922 г., че отдавна е било донасяно за предстоящото нападение на Кюстендил от страна на ВМРО, и със силни изрази упреква жандармерийската част за нейното бездействие. Армейската и жандармерийската дружина е трябвало да действуват, без да чакат заповед. След това цялата вина се хвърля върху военния министър Коста Томов. Според Димитър Илиев полковниците Топалджиков и Личев предлагали на Министерския съвет да дадат заповед на войската да действува, но съветът, боейки се от кръвопролития, е предпочел да изпрати с войската политическо лице, което да пропъди македонците без кръвопролитие, и това било правилно и политично. Но Коста Томов ликвидирал това варварско нахлуване с приятелска манифестация или просто — с капитулация.

Аз бях по това време със Стамболийски в чужбина, където

той с всички усилия защищаваше върховните интереси на нашата родина.

Развоят на кюстендилските събития даде нов кураж на конспираторите. Те знаеха вече, че в България всяко съзаклятие остава ненаказано.

В началото на 1923 г. петорката на Томов[3] подготвя военен преврат чрез началник-щаба на войската полковник Топалджиков. Това е вече опит за вътрешен преврат. Министърът на войната Коста Томов знае, че без съгласието на царя това ще бъде една рискована авантюра. Ето защо заповядал на Топалджиков да уведоми за това царя, който го приема последователно на 4 и на 10 февруари. Не е ясно как са сполучили да струпат съзаклятниците цялата полицейска стража около горящия Народен театър[4], тъй като тогава министър на вътрешните работи бил Райко Даскалов. Цар Борис не си дал съгласието и заговорът останал в зародиш. На другия ден Томов е бил изваден от кабинета. Топалджиков си останал пак началник-щаба и на 27 февруари заминал в задгранична служебна командировка. Никакво преследване не е предприето срещу съзаклятниците, защото опитът не е бил разкрит.

Александър Радолов споменава в една своя книга за друг военен преврат, за което той бе атакуван остро в органа на лигата.

През месец май 1922 г., познавайки неговата несериозност, двама-трима младежи му внушили, че се готвел военен преврат и че само той, като най-изтъкнат запасен офицер измежду земеделците, може да го предотврати, като даде тревога сред обществото и напише в «Земеделско знаме» много остра статия. Радолов, поласкан от вниманието, което му засвидетелствували младежите, написал статията, която излезе в органа на съюза. След няколко дена официозът на запасните офицери дал такъв отговор, че Радолов сметнал за по-добре да замине за село и да наглежда лозята. Никой не му казал, че целият заговор бил буря в чаша вода.

Друг път, като министър на вътрешните работи, бил подведен от някого си, че на едно място по пътя София — Княжево имало заровено голямо имане. Радолов взел една група стражари с кирки и лопати, спрял през нощта движението по шосето и всички почнали усилено да копаят. След полунощ, виждайки, че нищо няма да излезе, виновникът побързал да избяга, а министърът се видял в чудо,

докато зарие изкопаната яма край шосето. Това иманярско усърдие не можа съвсем да се укрие и Стефан Танев единствен спечели, като написа брошурата «Министърът-иманяр», разграбена за един ден.

Последната му лутаница бе да се присъедини към Фиповия режим, където завърши и живота си.

Много от неговите лекомислено събрани измислици намериха място в книгите на Димо Казасов, Йоно Митев, Филип Панайотов и др.

Макиавели, който е дал мъдри съвети на управляващите, често пъти е и грешил. «Властникът, казва той някъде, не трябва да се бои от заговорите, когато се радва на благоволението на народа, но когато народът го мрази, той се бои от всичко и от всякого». Тези опасно приспивателни думи не могат да се прилагат в страни, където всичко конспирира. Горната мисъл ще обясни защо Военната лига се е развивала и действувала през цялото време, без да бъде обезпокоявана от никого. Земеделското правителство провеждаше програмата си на големи политически и социални реформи, очаквани и приети с радост от широките народни маси, като имаше срещу себе си една мафия, подстрекавана от политически хищници, загубили всякаква надежда в изборните борби. Правителството работеше при пълни демократични свободи, като спазваше повеленията на Конституцията, законите, правилниците и пр., които строго и подробно ограничаваха и дори спъваха неговата дейност, докато от срещната страна съзаклятниците не признаваха никаква законност. Конспирацията се шираше из страната, съзаклятията се редуваха непрекъснато. убийствата се повтаряха неспирно, Военната лига си беше извоювала правото публично да манифестира своето съществуване — това ненормално положение траеше вече от три години, то продължаваше да се налага и сега.

Повече от това време бях прекарал на дипломатическа служба в чужбина, където бях натоварван и с разни други задачи пак от такъв характер.

Още в начало намирах поддържането на легация в Хага за излишно харчене на средства. От друга страна, мислех, че при тази атмосфера на конспирация и терор аз ще бъда по-полезен в България. По тази причина писах до Стамболийски да закрие легацията и да прехвърли функциите ѝ на легациите в Лондон или Париж. След няколко дена

получих телеграма да се върна в София и съобщение, че легацията се закрива.

Само един път отсъствувах от България след това, когато бях изпратен в Цариград, за да уговоря с турското правителство — за заседанията на свиканата конференция в Лозана — становището на двете делегации по излаза ни на Егея. Уговорено бе ние да поддържаме турската делегация в кръга на възможното, а турската делегация официално да заяви нашето право на териториален излаз на Егея. Исмет Иньоню държа на думите си и направи в пленарно заседание на конференцията съответната декларация. Така, криво тълкуваната понякога у нас поговорка, че правителството на турчина е на коляното, излезе опровергана.

2
ПРОМЕНИ В ПРАВИТЕЛСТВОТО НА БЗНС

Причините, които наложиха промяната в кабинета, са толкова много известни, че не се нуждаят от повече обяснения. Трябва да се признае, че положението в кабинета беше по-лошо, отколко сега се описва. Верността беше качество, което у мнозина вече липсваше. Бях много учуден един ден, когато Стамболийски ми каза на излизане от дома на един колега: «И този е телом при нас, но духом е при петорката!» Аз помислих, че това е прекалена мнителност, дължаща се на много изневери, конспирации и атентати, но сега, след 40-годишно наблюдение, виждам, че той е бил прав и е познавал добре хората.

Членовете на Министерския съвет бяха уморени, нервно изтощени. У някои от тях не бяха останали вече съпротивителни сили, у други моралът беше принизен. Не можеше да се очаква от тях да бъдат като героите на Корней. Пагубно влияние обаче оказа най-много терорът, непрекъснато упражняван от ВМРО. Макар и заплахите да бяха насочени само към 2-3 от членовете на кабинета, уплахата бе обзела мнозина и ги бе накарала да прибягнат до компромиси, до падения. Появиха се примери, макар и редки, на злоупотреби, веднага жестоко наказани. Най-сетне политическият край на някои при Ал. Цанков, Кьосеиванов и Филов показаха, че тяхната устойчивост в убежденията не е била на особена висота.

Парламентарната група в грамадното си мнозинство беше здрава, вярна и боеспособна благодарение на старите ръководни кадри, които бяха там.

Стамболийски ми довери за промените в Министерския съвет, когато бяхме в Дрезден, у нашия генерален консул Кауфман. Отначало помислих, че това е шега, каквито той обичаше често да прави. Това беше за мен неприятна изненада, защото никога не бях помислял за такава власт, която сковава човека. Дотогава аз се ползувах с достатъчно права и бях свободен. Но когато научих, че ще бъда в «кошера» — така наричах в разговорите ни военното ми-

нистерство, — аз употребих всичките си възможности, за да отклоня тази тегоба. Друг път съм сполучвал да убедя Стамболийски по някои въпроси, но този път думите ми отиваха напразно. Той държеше на решението си и трябваше да се подчиня. Мислейки, че бягам от трудната задача, той добави:

— Аз ще ти помагам със съвети и речи пред офицерството!

Допълнително ми каза, че се допитал до стари отговорни другари, които одобрили проекта му. Само Райко Даскалов казал за мен:

— Не го хаби в тези размирни времена, както аз се нагърбих още при Владайските събития.

С Райко бяхме близки още от Школата за запасни офицери, където служихме заедно.

Най-голямо затруднение срещна Стамболийски при попълване поста министър на вътрешните работи. Не само че не се очертаваше никакъв кандидат, но от поканените никой не прие да възглавява този опасен ресор. Всеки намираше някакъв предлог, за да откаже. Спомням си, че последният поканен беше Недялко Атанасов. Когато Стамболийски му предложи да влезе в кабинета като министър на вътрешните работи, Недялко Атанасов извади от външния джоб на палтото си малко шишенце и каза:

— Господин министър-председателю, може ли да бъде министър на вътрешните работи човек, който носи винаги в себе си валерианови капки?

Стамболийски махна с ръка и го остави.

Следобед той свика вкъщи по-старите и по-видни народни представители, за да им поиска съвет. Неделчо Георгиев изказа мнение парламентарната група да избере някого и да му наложи да приеме поста. Някой възрази, че такъв министър ще прилича на войник, който стреля от окопа, но не вижда къде стреля, защото главата му е забучена надолу в окопа. Засмяха се, макар че не им беше до смях. Ангел Грозков изказа съжаление, че нямал образование, иначе би се опитал да се справи с положението. Този случай беше интересен, но никой не обърна внимание на това. След продължителни разисквания въпросът остана неразрешен.

Надвечер дойде Цанко Бакалов. Заведе се следният разговор със Стамболийски:

— Дойдох да ти посоча един човек за министър на вътрешните работи.

— Кой е той?

— Христо Стоянов.

— Кой, вртокъщникът ли?

— Да, той! Аз зная какво искаш да кажеш, но той не е вече това, което мислиш. Той служи досега при мен като директор на Трудовата повинност.

И Цанко Бакалов се впусна да посочва качествата на Христо Стоянов, като каза, че само той ще се съгласи да поеме поста, от който сега всички бягат.

Вечерта решението бе взето, както го бе предложил Цанко Бакалов. Трябва да се признае, че Христо Стоянов се нагърби без страх със задачата си.

Положението в Министерството на войната заварих почти непроменено. Стамболийски бе правил известни размествания. Недоволство имаше, но в голяма степен то беше изкуствено подклаждане. Имаше два-три отделни случая на фаворизация. Например майор Тодор Георгиев (Хафуза), който не излизаше от къщата на Омарчевски, беше неправилно получил по-горна длъжност и си беше позволил да тури на панталоните си червени лампази. Тези нередности бяха бързо оправени. Подпреседателят на Народното събрание Калю Малев си беше послужил с файтона на 8. конен полк и го беше повредил, като минавал през един овраг. Беше се вдигнала олелия до бога, като че е пропаднала цялата материална част на войската. Стана публичен въпрос, че народният представител Георги Дамянов влизал в казармите да говори с подофицерите. Райко Даскалов напомнил на Дамянов да не ходи там вече, макар че в това време разни конспиратори са влизали в казармите, без някой да им каже нещо.

Имаше основателни причини за недоволство, поради това че много от офицерите в жандармерията, доскоро във ведомството на Министерството на вътрешните работи, бяха изпреварили в повишение своите съвипускници от войската. За да се поправи тази грешка, най-напред повишиха 140 души офицери от войската и няколко дена след това изравних и другите. Бяха взети всички мерки не само да няма никакви причини за недоволство, но и да се дадат всички възможности за един добър живот. Въпреки това инспекторът на конницата полковник Кисьов беше казал пред един офицер:

— Не може да се диша в тази опартизанена атмосфера!

Наредих да се свика висшият военен съвет. Дневният ред е бил от по-рано определен. Между служебните въпроси фигурираше и този за повишение в чин «Генерал» на един запасен полковник. Докладът, съставен стереотипно и изпъстрен със звучни похвални фрази, пледираше за неоспоримото право на визирания полковник.

Когато трябваше да се одобри, намесих се. Казах, че съм бил случайно в близост с частта на въпросния полковник при Завоя на Черна и как заедно с разбитата си част той е напуснал позицията, като е оголил фронта и изложил съседните части. Докладът бе оттеглен веднага. Това се случи навреме за тези хора, които говореха само за справедливост.

Запитах инспектора на конницата полковник Кисьов от какво партизанство в министерството се е оплаквал. Той отговори колебливо, че чул оплаквания от ходатайствата на дружбите. Бях наредил да се приготви доклад за правените ходатайства от три месеца насам. Това беше лесно, защото началникът на канцеларията, полковник Димитров (Шимозето), имаше обичай да приканва към преписките и ходатайствата, а в неговата добросъвестност никой не можеше да се съмнява. От дружби имаше 5-6 протокола с молби да се премести войник в гарнизон, по-близък до селото му, да се даде отпуск на друг по важни домашни причини и все такива дребни молби. В замяна на това другите ходатайства — от запасни генерали, видни индустриалци и търговци, както и от известни политически лица от буржоазния лагер — бяха за повишения, даване на длъжности, премествания в София и пр. Такива ходатайства имаше над двайсет. Запитах полковник Кисьов къде мисли, че има партизанство. Вместо отговор той призна грешката си и се извини.

В заключението си казах, че както досега, така и занапред ще се спазват строго законите и правилниците. Това задължение се отнася до всички. «Никой няма право да излиза извън законността и да участвува под какъвто и да е предлог в разни конспиративни организации. Войската си има строго предназначение и всяко отклонение от това означава потъпкването на закона и разстройство на живата сила на войската. И който пристъпи този прин-

цип, се излага на ударите на закона. Това е за сведение и строго изпълнение.»

Известно ви е, че правителството взе ред мерки за облекчение на уволнените по силата на мирния договор офицери. И занапред правителството ще бди върху интересите на офицерството и то ще бъде под неговите особени грижи. Мога да ви съобщя, че за обезпечаване интересите на уволнените офицери и в знак на особено доверие в тях правителството е решило при извоюване териториален излаз на Егейско море да им раздаде земята, която се намира на този излаз.»

Мисля, че този пръв висш военен съвет мина добре, но не беше ли късно вече? Лоши навици бяха пуснали корен в това министерство и беше мъчно да се изкоренят. Ще дам един пример, за да се види колко бяха отровени от партизанство някои офицери. Преди няколко месеца научих, че Славейко Василев дал на един фотограф документи за префотографиране. Намерих фотографа, който си бе запазил по едно копие. Това бяха оригиналната заповед на генерал Михаил Савов за настъпление на 16 юни 1913 г. и един негов доклад от Виена до цар Фердинанд, написан в германофилски дух. Тези оригинални документи са били дадени да се фотографират от флигел-адютанта Христо Калфов, който ги пратил на правителствата в Париж и Лондон. Докладвах всичко това на министър-председателя и Славейко Василев едва можа да остане да не бъде уволнен. Това бе една от причините Калфов да си подаде оставката, а царят дал вид, че научил от Стамболийски за този канцеларски скандал.

Генерал Михаил Савов не криеше своята омраза към Военния съюз и водачите на старите партии, както и своето презрение към цар Борис. През пролетта на 1923 г. трябваше да дойде в София. Старият генерал се обади по телефона и поръча да мина през Париж да го посетя. За мен това беше удоволствие, защото от него винаги имаше нещо да се научи. Още след първите думи той каза:

— В София има една банда от съзаклятници и убийци, които дебнат и ще унищожат Стамболийски. Бащите им избиха Стамболов, Петков, Белчев и другите наши общественици, които паднаха по софийските улици. Сега е редът да убият Стамболийски и най-близките му другари. Не важи кои ще бъдат физическите убийци. Истинските убийци са все от един и същ корен. Ако аз бях на негово място, щях

да взема главите на 50 души от тези престъпници и България ще се умири. Ето един списък на по-опасните от тях. Ще ги разтрелва ли, ще ги съди ли, ще ги изгони ли вън от България — това е негова работа. Но да се остави да го унищожат тези злодеи не бива. Борис III не е «царче, а змия усойница. Бащата беше кръвопиец и синът няма да падне по-долу».

И генерал Савов се впусна да разказва спомени. Как, като отишъл в Стара Загора да докладва за предстоящата атака на Одрин, сварил цар Фердинанд пиян — от бутилка коняк били останали само два пръста и той отложил доклада за другия ден.

«Беше ми дал в главната квартира сина си, който стана нетърпим, и аз го помолих да го прибере. Струва ми се. че синът ще излезе по-лош от баща си. Сега да се повърна пак на това, за което те поканих да минеш през Париж. Кажи на Стамболийски дословно следното: само с добро сърце не се живее между хиени и вълци. Държава не се управлява, като се държат престъпниците да я минират и да избиват нейните първи държавници.Моментът е критичен за България. Ако убият Стамболийски, а това те ще направят, ако не се наемат строги мерки, последиците ще бъдат неизброими за страната ни. Ако бях по-млад, и аз бих дошъл в България да помагам. Запомни тези имена, предай ги на Стамболийски и му кажи, че го моля не да се брани, а да унищожи противниците си злодеи. Най-малко да ги изгони от България. Няма какво да се двоуми. В този случай няма да се пролива поне кръв, от която той се толкова бои.»

Старият Савов говореше много възбудено, лицето му беше червено и по страните му се забелязваха нервни свивания.

След това отидохме в един ресторант, обаче генералът не можа да вземе нито хапка от възбуда.

В София предадох дословно думите му на Стамболийски. Той се усмихна.

— Генералът—каза той — е бил обхванат от либерални бяс. Той си е спомнил старите времена на Гочоолу и Дочоолу.

— Да оставим настрана — казах — Гочоолу и Дочоолу. Но и сегашните времена, ако не са по-лоши, не са и по-добри. Генерал Савов има опит от миналото. Той е вече стар човек и не се влияе от никакви страсти.

За да говори така, той трябва да има достатъчно основание и смята, че е престъпление да остане прост зрител, както много други. Мисълта на генерала е донякъде права и заслужава да се обмисли сериозно и подробно.

— Ние отричаме, осъждаме и преследваме насилието, а той иска да го прилагаме. . . В края на краищата предпочитам да бъда убит, отколкото да убивам!

— Такова нещо е говорил и Цезар, преди да бъде убит в сената от 4—5 злодеи. Това е хубава мисъл, но тя не пречи да се вземат мерки.

След 9 юни Стамболийски доказа това на дело, когато, страхувайки се от настъпления, той спря настъплението на селските маси и не позволи те да влязат в Пазарджик.

Досегашният началник-щаба на войската полковник Топалджиков още преди беше заявил на Стамболийски, завеждащ Министерството на войната, че е решил да си подаде оставката и да отиде в запаса. Обяснявах си решението му с обвиненията, които му се отправяха от негови колеги, че нямал бойни действия и вършел своеволия, като нарушавал правилниците. Намекваха му за разни съмнителни сделки през войната, а напоследък при една разправия с Недялко Атанасов, бе заплашил последния, че ще прати млади офицери да го набиели сред улицата. Тогава не бях чул още нищо за готвения от него преврат при пожара на Народния театър. Като се върна от задгранична командировка, той наистина си подаде оставката.

Трябваше да се избере достоен за този висок пост офицер, който да отговаря на изискванията на днешното време, същевременно да се грижи за близките и далечни задачи на войската. След дълъг и подробен преглед на офицерите, които можеха да бъдат удостоени с тази първостепенна служба, спрях се на излезлия наскоро в запаса полковник Нойков, вече член на Земеделския съюз и когото Стамболийски готвеше да прати в Рим за пълномощен министър. Нойков се съгласи трудно, вместо да се наслаждава на красотите на Италия, да се върне отново във военното министерство.

3
НАЗНАЧЕНИЯ И РАЗМЕСТВАНИЯ ВЪВ ВОЙСКАТА. ПОВЕДЕНИЕ И СЪДБА НА НОВОНАЗНАЧЕНИТЕ КОМАНДИРИ

Тази вечер имах среща с началник-щаба на войската полковник Нойков. Говорим за указите, които още се бавят в двореца, нещо необичайно в досегашната практика. Нойков мисли, че това е реакция от страна на царя срещу многото промени, извършени през месец май, и той ще иска интервенцията на Стамболийски, за да се тури край на това. Нойков чувствувал вече една нескрита неприязън на двореца към военното министерство. Драндар го запитал тези дни дали ще се изпращат още укази за промени.

Говорим за слуховете относно безредици в столицата. Той не употребява думата «преврат». Слухове имало, но нямало нищо конкретно. Не вярва, че македонците са годни да предприемат масова акция, но ще прибягнат до тяхната тактика на терористични акции. Конспираторите не могат да разчитат на армията, която може да влезе в акция само по нареждането на царя. А това няма да стане. защото той не ще се изложи след последните законодателни избори.

— При това мисля — говори Нойков, — че отношенията на царя с министър-председателя са добри. Направените промени, с изключение на пловдивските и сливенските, за които указите са спрени в двореца, са добри и достатъчни. От старите остават само командирът на гвардейския полк, началникът на пограничната стража, главният интендант и инспекторът на конницата, за които гарантирам. Най-важното беше начело на полковете да се поставят верни и изпитани началници, а това е направено. Имаме на разположение два конски полка в пълен състав, два пехотни армейски и два жандармерийски пехотни полка, като не броим пионерната дружина на Йорданович.

Напомних му, че в случай на нужда ще се дават в разпореждане на министъра на вътрешните работи толкова части, калкото той поиска:

— Да — допълни Нойков, — още помня уставите! Разделихме се.

Със Стамболийски често и отдавна сме говорили за убийства, атентати и преврати. С мисълта за убийство той като че се бе примирил. Исторически това било съдбата на всеки реформатор и изброяваше ред факти. Като се върнах от странство, намерих в куфара му малък револвер с един патрон в пълнител, който пък беше без пружинка. Казвам му, че това не служи за нищо. А той се усмихва и казва, че било да се плашат гаргите. След малко добави:

— Кой досега се е спасил от убийци? Убийците действуват винаги с най-голяма изненада.

Преврат очакваше само от страна на ВМРО[5]. Вярваше твърде, че офицерството няма да се намеси в политическите борби с преврат, докато царят е против една такава авантюра. Беше убеден, че цар Борис няма да се пълчи срещу едно правителство на Земеделския съюз. Сега забелязах, че тази негова неоснователна вяра в цар Борис се е увеличила. По този въпрос имахме спор постоянно.

Когато бях приел службата във военното министерство, имах дълъг разговор със Стамболийски относно положението, в което съм заварил личния състав. Не скрих от него, че са направени известни грешки и най-важното, че се е оставила Военната лига да съществува и да развива дейност. Влияела е върху авансирането на офицерите, раздаването на длъжностите и пр., нещо, което зависи от атестациите на офицерите, давани фактически от лигата чрез нейни членове. По този начин тя е разстроила добрия ред в службата и е принудила всеки офицер да гледа на нея като на фактор, от който зависи неговата съдба.

Какво трябва да се направи? Има няколко начина за разрешаване на тази задача:

1. Незабавно уволнение на всички прононсирани лигари и въобще на всички опасни за мирния и правилен живот на войската. Това ще наложи да се направи пълна преоценка на кадрите, като същевременно се изменят военните закони и правилници, и дадените с тях права на царя да се прехвърлят на военния министър.

На това Стамболийски възрази, че засега само революционно правителство може да извърши такава промяна.

2. Образуването на друга военна сила, милиция, командувана от добри и верни офицери. За целта полковник Нойков се е снабдил с уставите и правилниците на такава милиция, съществуваща в други страни.

Стамболийски е на мнение, че репарационният контрол

и главно военноконтролният орган няма да се съгласи на такава промяна.

3. Политическо просвещение на командния състав от специално създаден към войската политически институт. Създаване на вътрешно разузнаване. При такива обстоятелства бе създадена службата за вътрешно разузнаване във французката войска в 1905 г., което стана причина за скандала с «фишовете» на генерал Андре, министър на войната във Франция.

Разказвам случая на Стамболийски и му посочвам трудностите, които ще възникнат. Той намира, че проектът е далечна перспектива и при това ние нямаме засега подготвени хора.

4. Разпущане на войниците за прибиране на жетвата.

Стамболийски смята, че това ще даде лош отзвук вътре и вън от страната,

5. Коренна промяна в командния състав на войската по важните гарнизони. Предупреждавам, че това ще предизвика противодействие от страна на царя.

Стамболийски намира тази мярка за най-целесъобразна сега, но препоръчва тя да се извърши разумно и с такт. Колкото до противодействие от двореца, той ще помага за уреждането му.

Аз се заех веднага с прилагането на това решение.

Всички промени се извършиха безшумно, в пълна тайна. Иначе беше невъзможно. Щяха да започнат молби, оплаквания, всевъзможни ходатайства. Тези съображения наложиха да се не съобщава никому нищо. Трябва да отбележа, че тайната не беше сигурна дори в Министерския съвет.

Трябваше най-напред да се направи точна преценка за всеки командир, да се направи добросъвестен избор на набелязаното лице, така че да не се дава никакъв повод за критика или обвинение. Още с идването си в България намерих една атмосфера, преситена от слухове, съмнения и приказки. Това ми налагаше особена осторожност. Много лекомислени или зле настроени хора, като даваха мнение, не съзнаваха каква тежка присъда произнасят и какво зло можеха да извършат.

След дълги и подробни проучвания можах да изработя един план за промените, които трябваше да се проведат. По-сетнешната съдба на новоназначените началствуващи лица показа, че изборът не е бил погрешен. Много от тях

бяха избити без съд, а другите уволнени в интереса на службата. Като пример ще посоча по-важните длъжностни лица от Софийския гарнизон.

Началник-щаб на войската бе полковник Нойков, комуто се предостави да си подбере помощния персонал.

Началник на жандармерията бе назначен полковник Мархолев Гурко, свършил военна академия във Франция и близък човек на министър-председателя.

Негови помощници бяха полковниците Димитър Мустаков, Петър Попиванов и Попов Георги.

Инспектори и началници на служби: полковниците Попов Тодор, Стойко Димитров, Петър Върбанов и Стайков Гаврил и др.

Началник на гарнизона: полковник Личев. Командир на I п. полк (дивизионна длъжност): полковник Михайлов.

От тези висши началници четирима бяха убити на или след преврата. Другите бяха уволнени в интереса на службата, а двама-трима като напр. полковник Михайлов бяха преместени на други служби.

Командирите на части бяха грижливо подбрани предвид задачите, които имаше да изпълняват. На тях се предостави правото, както е и редът, да проверят подчинените си и да отстранят всичко, което е и съмнително.

Длъжностите бяха разпределени така:

1. соф. дружина: подполковник Ник. Никифоров (убит без съд). —

6. търн. дружина: подполковник Добри Ламбрев (съдбата му не е известна).

1. жанд. дружина: майор Настев (преместен в провинцията).

2. жанд. дружина: подполковник Коджейков (загинал в уличен бой).

1. конен полк: подполковник Ив. Бошнаков (досега е председател на квартална дружба в Пловдив).

8. конен полк: полковник Тулешков (след 9 юни емигрирал: произведен в чин «Народен генерал»).

1. пионерна дружина: подполковник Йорданович (неучаствувал в преврата).

Ветеринарна школа: ветер. полк. Рачев (неучаствувал в преврата).

Инженерна работилница: полковник Рангел Милтенов (обесен).

4. арт. отделение: подполковник Атанасов (преместен

в провинцията, а двамата му батарейни командириуволнени в интереса на службата, а третият — убит).

Началник на Военното училище: полковник Каблешков (преместен в провинцията).

Инспектор на класовете: майор Маринополски (впоследствие обесен).

Въздухоплаване — началник майор Агов (убит). Пом. началник кап. Петрини (убит).

Числото на убитите се увеличи с имената на кап. Миланов, кап. Разслабенов, поручиците Йоновски, Паспалев и много други.

От всички тези доблестни командири съдбата на един от тях буди известно малко недоумение, което не е достатъчно обаче да породи съмнение. Единствен полк. Личев още на 9 юни е произведен с царски указ от Цанков в чин «Генерал» и уволнен «по собствено желание» (заповед №19 от 9 юни 1923 г.). След това и той бива убит от военно лице заедно с ген. Топалджиков.

Не бе засегнат от промените полковник Иван Вълков, който като началник на Картографския институт беше назначен от министър-председателя за преподавател в новооснования Университет по кадастър и комасация. Това изключение не можеше да бъде освен дело на цар Борис, който — по благоволение — два дена след превратa го повишава в чин «Генерал» със старшинство от 26 март 1921 г., вероятно забележителна дата между тях.

При извършването на тези промени се срещнаха трудности от най-различно естество. Големият брой излезли укази и заповеди даде повод на царя да спре подписването на останалите. По тази причина някои промени в провинцията останаха неосъществени. Други промени мъчно се възприемаха. Например начело на авиацията беше поставен майор Агов, а негов помощник бе капитан Петрини. И двамата бяха служили през войната в минохвъргачна рота, а подчинени им оставаха офицери, по-старши от тях, стари авиатори, които бяха участвували във въздушни боеве. Такъв прецедент можеше да се види само в Червената армия. Но там порядките бяха революционни.

Макар всичко да ставаше при най-голяма дискретност, проникваха навън както истини, така и измислици. Много от тях — тенденциозни, зловредни. При набавяне на сведения се получаваха най-противоречиви данни. Запитваните лица гледаха да използуват случая да наместят свои кан-

дидати, да прогонят някой неприятен тям човек, да си отмъстят. Затова си и служеха с недобросъвестност, заблуди, клевети и най-фантастични измислици. Някои пък бяха подвеждани от заинтересувани лица и вършеха пакости. Спомням си, по случай кюстендилските събития министър Томов беше уволнил провинен офицер и това беше единствената репресивна мярка, която той бе взел срещу виновниците. Подведен от един негов приятел офицер, Недялко Атанасов беше протестирал телеграфически от Варна срещу това уволнение. По този начин той се бе солидализирал, без да иска може би, с ВМРО. И сега се натъкнах на подобни случаи.

По-малко бяха тези, които даваха добросъвестни данни. Но и тях даваха колебливо, като че ли искаха да подчертаят, както казва в търговския език формулата: «без гаранция, ни отговорност».

Промените се извършиха за два месеца, през което време произведохме законодателни избори и през по-голямата част от времето аз завеждах външното министерство, а често пъти и някое друго министерство, ако и на някои министри надвисналата над правителството буря да не им пречеше да водят по-друг живот. Не трябва да се забравя също, че казармата не е полицейски участък, където персоналът може да се промени за една нощ.

Този същия ден имах съвещание с началник-щаба на войската полковник Нойков и с новите командири на полкове, които бяха назначени от месец и половина близо. Разпитах ги подробно за подчинените им. Те твърдят, че всички били добри, но се съмняват във верността им и са уверени, че ако стане нужда, ще изпълнят дълга си. Предупредих ги все пак да се пазят от изненади и да не позволяват на чужди хора да имат достъп в казармата. Те трябва да бъдат готови да дадат съдействие всеки момент, когато им се поиска от министъра на вътрешните работи. Докараният тези дни в столицата 8 конен полк беше поставен на разположение на министър Христо Стоянов и командирът му, подполковник Тулешков, беше в постоянна връзка с него. И сега той не беше дошъл, защото бил на съвещание в Министерството на вътрешните работи.

След като си отидоха командирите на частите, полковник Нойков ми съобщи, че указите за промените в Пловдивския и Сливенския гарнизон още били задържани в

двореца. Казах му, че министър-председателят съветва да не правя повече напомняния и че той ще уреди въпроса, като си дойде от село. Нойков също вярва, че новите командири на полкове са искрени и че трябва да им вярваме.

Изказах съмнение в началника на Военното училище полковник Каблешков, който ми се вижда муден и без командни качества. Но Нойков го познавал добре и забелязва, че от по-рано още правителството го е натоварвало със специални задачи в странство, които той е изпълнил успешно.

След като си излезе Нойков, поискаха среща Иван Харизанов с двама-трима по-млади социалдемократи. Иван Харизанов познавам отдавна. Обичах го въпреки големите му слабости, защото беше един рядко образован и начетен общественик. Обяснявах си неговите слабости с вечната му несрета, която беше унищожила у него най-ценните характерови черти на човека. В политическите разговори той беше нещо като гъба — попиваше всичко, но и изпускаше всичко. Във време на образуването на Конституционния блок той ме държеше в течение на преговорите и Малинов се чудеше, че във вестник «Победа» се публикуват най-редовно най-точни сведения. В този момент трябваше да се съблюдава голяма отговорност при разговора с него.

След като разменихме няколко думи, те си казаха защо били дошли. Интересуваше ги дали е верен слухът, че в навечерието на последните парламентарни избори Стамболийски бил предлагал на Янко Сакъзов и на радикалите да ги улесни в определен брой околии. Отговорих им, че нищо не зная по този въпрос, и те си отидоха. Всъщност работата стоеше малко по-иначе.

Още преди изборите Стамболийски изказваше пред мен загриженост от един голям изборен успех на Земеделския съюз. Това ми се виждаше чудно, защото не съответствуваше на речите му. Запитах го какво значи това.

— Ние ще имаме — твърдеше той — голям успех. Това се вижда ясно. Буржоазната опозиция ще бъде напълно бита. Съмнявам се даже дали и нейните водачи ще могат да влязат в Народното събрание. Това е обяснимо и логично. В нашите редове навлязоха доста чужди елементи, с други навици и нрави. Някои от тях ще се промъкнат и в Народното събрание. Там те ще представляват всичко друго, но не и земеделските среди. Докато

по-рано имаше относително най-добър ред и дисциплина, боя се, че сега няма да е така. Още повече че войната и властта не ни дадоха възможност да дадем още по-добро устройство на организацията си. А сега, когато в парламента почти ще липсва по-силна и по-разнообразна опозиция, парламентарната ни група трудно ще запази онези политически добродетели, които имахме по-рано. Правителство, което остане без действителна и независима опозиция, остава без реален контрол и последствията от това не е мъчно да се предвидят. Ето какво мисля по този въпрос: намери Янко Сакъзов, поговори с него и му подхвърли следната идея. Да избере една-две околии вън от тези, които са чисто наши, и да постави листа от първите си хора. Ние там няма да заверим листа и ще внушим на нашите хора да гласуват за тях. По същото говорим и с някои от радикалите. Само че за една околия. Увери ги, че не слагаме никакви условия. Те могат да ни правят най-безпощадна опозиция.

Не вярвах, че от това може да излезе нещо, но намерих Янко Сакъзов и с всичкото почитание, което му дължех, и щадейки, доколкото можех, самолюбието му, изложих това, което ми бе възложено. Помолих същевременно за пълна дискретност. Бай Янко, честолюбив като испански гранд, посрещна думите ми с възмущение и след като си изля яда по всички посоки, даде следния отговор:

— Янко Сакъзов е научен да влиза в Народното събрание през главната врата, а не през малките странични вратички. Кажи на Александър много здраве. Да бъде спокоен. Скоро ще имам удоволствието да го поздравя в Народното събрание като депутат.

И наистина, ако не беше ниският му ръст, в този момент ми се виждаще като някой разгневен благородник. Не намерих за необходимо да търся някой радикал, за да му дам възможност да покаже и той накърнена гордост. Предадох възмущението на Янко Сакъзов и проектът се забави. Иван Харизанов чул това и беше дошъл да провери дали е правено такова предложение.

Изборите се произведоха. От опозицията влязоха в парламента слаба представителна група. Още от първото заседание избралият се демократ Гиргинов излезе да прочете един протест от страна на опозицията. Едва-що беше почнал да чете, и една наша малка група, повечето нови хора, се нахвърлиха върху него да му попречат да протес-

тира. От правителствената маса трябваше да се обърне внимание на председателството да даде възможност на Гиргинов да говори. След тази неприятна сцена Стамболийски ми каза:

— Ето, от това се страхувах. А то се яви още в първия ден. Ще трябва да се обуздават някои хора. Правителство, което няма силна и независима опозиция, е обречено на провал — завърши той.

Оранжевата гвардия броеше около 1000 души добри войници доброволци, но командувани от лоши началници. Някои от тях имаха присъди. Командуваше ги полковник Добруджански — добродушен човек, който живееше пак в Княжево и домакинствуваше вкъщи. Доскоро така наречената «гвардия» беше ръководена от Райко Даскалов, който я използуваше за манифестации.

От градоначалниците на София само последният, назначен от Хр. Стоянов, беше земеделец. Най-напред се почна с Прудкин, препоръчан от д-р Данев. Този параходен капитан остави тежки спомени със своите ненормалности. След това, за да се угоди на софиянци, или по-грабо на добрияновци, почнали да назначават разни генерали. Избраните били много добри хора, но вече много остарели. Генерал Христов (Каналията) се опитал да тури някакъв ред, но хитрите чиновници го затрупали с преписки, уморили го и за да се спаси, той си дал оставката. Аз заварих стария артилерийски генерал Ценов, който по една странна съдба имал син, убит при Владайските събития. Не можах да узная защо Райко именно на него се беше спрял. Той беше строг и мълчалив градоначалник. През цялото това време земеделците се чувствуваха под чужда администрация.

За Обществената безопасност не заслужава да се говори. Тя се състоеше от 41 човека, от които 4 канцеларисти, останали от Радославово време. Те си влачеха краката по софийските улици и гледаха сутрин да се доберат всеки до своето кафене, където пушеха безброй цигари и пиеха кафета. Това беше една пъстра група, достойна за сцената на «Ибиш ага».[6]

От прегледа на лицата, застанали на командни постове във войската, сериозно съмнение не може да падне върху нито един от тях. Как да се обясни тогава бездействието на полковете, на авиацията и на помощните части и да се даде възможност на една малка конспиративна група

да извърши превратa? Има две обяснения: изненадата, липсата на конспиративна опитност и непознаване техниката за извършване на преврат. Освен това новоназначените командири са имали доверие в своите подчинени млади офицери, из средата на които излязоха действуващите лица на превратa.

Като имах предвид малочислеността на Софийския гарнизон, от частите на който бяха изтеглени много войници за новите земи, наредих да се доведе от провинцията в София 8 конен полк, в чийто командир — подполковник Тулешков — никой не можеше да се съмнява. Както на командирите на софийските части, така и на Тулешков напомних какво му предстои да направи, като го предупредих, ако има съмнителни офицери, да донесе, за да бъдат направени смени. Той отговори, че няма такива и че в полка всичко е в ред. Тъй като не бе обявено военно положение, аз го оставих направо в разпореждане на министъра на вътрешните работи, с когото той остана в постоянна връзка до края. Не съм имал случай да го питам защо не е действувал през нощта на превратa. Но понеже впоследствие бе произведен в чин «Народен генерал», вярвам да е могъл да даде оправдателни обяснения.

С числото на убитите или уволнени офицери командният състав на Софийския гарнизон доказа своята вярност към дълга си. Ако някой можеше да отгатне нещо за превратa — това бяха тези офицери. Ако пък можехме да се съмняваме във верността им, те нямаше да бъдат убити или уволнени. Тежката им участ не позволява да се хвърля сянка от съмнение върху техните имена. Ще напомня думите, казани пред ротмистър Марков от генерал Вълков, че ако се били забавили още един-два месеца, замисленият преврат щял да стане невъзможен. Трябва да се знае също, че в София войската беше по-малобройна от полицията и Оранжевата гвардия,[7] взети заедно.

Стамболийски ходеше от село на село, за да държи връзка с хората на земеделския труд.

— Аз трябва да съм в постоянен контакт със селото — казваше той, — да зная непосредствено неговите мъки и неволи, а не да го гледам през далекоглед и да решавам въпросите на книга!

Стамболийски смяташе, че всеки човек от ръководството на съюза трябва да работи и това, което работи мнозинството от организацията, т.е. да се занимава и със

земеделие. Намираше също, че това може и да не е приятно за някои, но иначе те ще се отчуждят от преките си задачи и няма да бъдат много полезни.

През лятото на 1922 г. той беше много уморен и търсеше спокойно мястото, гдето да може да почине и да работи, защото иначе той не разбираше почивката. Царят го бе канил в Евксиноград, но той отказа. Предложих му няколко манастира, но той обърна думите ми на смях — рано било още да мисли за манастир. В такива случаи бе мъчно да му се угоди. Най-подир, разхождайки се из Рилската гора над Боровец, той хареса една запустяла горска барака, състояща се от една стая, цялата построена от гнили дъски. Реши там да летува заедно със стражаря Иван, който щеше да служи за охрана, за готвач и за другар. Никой не трябваше да знае през това време къде се намира той.

За два дена обзаведохме «вилата» с походен креват за министъра, дъсчен нар за стражаря, тенджера, тиган, с необходимите прибори, маса и всички принадлежности за писане. Два пъти седмично ходех да нося продукти, вестници и разни дребни поръчки. Това за мен беше много уморително, защото с раница на гръб и две големи кошници на ръце аз слизах от колата на отдалеченото място и оттам с дълги лъкатушения пристигах до бараката.

Така стана, че докрая никой не узна къде се намира министър-председателят.

Михаил Маджаров се възмущаваше, че дипломатите искали да видят министъра на външните работи, а последният нехаел и бил занемарил държавните работи. Григор Чешмеджиев в подлистник на «Епоха»[8] подхвърляше мръсно, че в тези сериозни времена в кои ли чертози министърът на външните работи прекарва времето си, заобиколен от своите одалиски.

А в това време Стамболийски почиваше, като работеше върху някакъв сериозен труд. Казвам сериозен, защото аз, който се ползувах пред него с неограничено доверие, когато посегнах да видя какво е написал, той прибра папката с ръкописа, като каза, че ще мога да го прочета, когато му дойде времето. Струва ми се, че това беше труд върху нашата конституция и проекти за нови радикални реформи.

4
ПОСЛЕДНА СРЕЩА НА ЦАР БОРИС СЪС СТАМБОЛИЙСКИ. ПРЕВРАТЪТ НА 9 ЮНИ 1923

Тази година, в началото на юни 1923, Стамболийски отиде в селото си Славовица. Заедно с почивката той щеше да тури в ред личното си стопанство и да обсъди някои въпроси, външни и вътрешни, които го сериозно занимаваха.

Напоследък той лично ръководеше своето лозарство и винарство и се гордееше с производството си. Чужденците, които го посещаваха, се чудеха на качеството на произведеното от него вино. Някои от тях се съмняваха дали той не ги черпи с французко вино. Дори веднъж френският пълномощен министър Жорж Пико ме накара пред него да наточа вино от самата бъчва. Това ми се видя просташко ласкателство. Някои пишат, че тогава той готвел проект за промяна на Конституцията. Нищо не дава повод да се мисли това, защото времето му беше малко посветено на много други въпроси.

През това лято аз бях извънредно много зает. Освен Министерството на войната завеждах Министерството на външните работи и някое друго, чийто титуляр отсъствуваше от София, като например Министерството на железниците.

Обаждах се на Стамболийски всяка вечер. Поставях го в течение на това, което става, и получавах неговите препоръки или нареждания.

Царят често ходеше при него. Той лесно научаваше накъде пътува Стамболийски и го или настигаше, или пресрещаше. Сега той му беше предал желанието на сестрите си Евдокия и Надежда да прекарат две седмици в Славовица и да наблюдават гроздобера в този лозарски край.

Стамболийски помисли, че желанието им е естествено, и ми съобщи да набавя всичко, което беше необходимо за удобното обзавеждане на двете стаи, които можеха да се отделят за тази цел. Аз мислех, че това е просто една комедия от тяхна страна, и затова отговорих:

— Те имат в Евксиноград над двеста декара лозя и

всяка есен са там. Не става въпрос само за двете стаи в Славовица. Там няма никакви други удобства: няма текуща вода, няма дори и подходяща мивка и т.н. Те не могат да гостуват по никакъв начин там. Ние не бива да им даваме повод да си създават смях.

Стамболийски схванал желанието им да гостуват като една моминска прищявка и възложи тогава на капитан Поборников да направи покупките. Разбира се, желанието на княгините е било само една завеса за прикриване на приключенията, които е готвел брат им.

На 7 юни цар Борис отишъл пак в Славовица. Началото е минало, както обикновено, добре. Стамболийски се разхождал из лозето с царя и му показвал новите сортове лози, които бе посадил преди две години. Стоян, братовият син на Стамболийски, вървял след тях.

— По едно време — разказва Стоян — те замълчаха. Царят се обърна, та ме погледна и пак продължи да мълчи. Чичо ми каза да се прибера.

След разговора Стамболийски отишъл на разходка из лозята. Тази вечер той се обади по-късно на повикването ми по телефона. Колкото и да се показваше спокоен, аз чувствувах известна възбуда в говора му и скоро сцената, която се бе разиграла, ми стана ясна. Запита дали министрите са в София и каза да не се казва никому нищо. Разбрах, че на другия ден ще има министерски съвет, където той ще изложи разговора си с царя и по който ще станат разисквания. Стамболийски говори така, че разните телефонисти по линията да не могат да разберат нищо.

Най-първо Стамболийски и царят се разхождат из лозето, без да говорят нещо сериозно. Царят мълчи. Когато сметнал, че моментът е настъпил, той заговорил:

— Страната е неспокойна. Партиите са настръхнали. Сплотили са се и се готвят за непримирима борба. Правителството е заобиколено с врагове. То си е открило много фронтове. Твърде много бърза с прокарване на реформите.

Царят се безпокоял не по-малко от останалото общество. Той мисли, че би било добре Стамболийски, със свойствения си кураж, да направи нещо за помирение.

— Какво искате да кажете? — запитал вече възбудено Стамболийски.

— Ако се опитате например да отмените или поне сус-

пендирате някои закони и да вземете един-двама министри от партиите, които намерите за по-удобни. Да прекратите тези политически процеси, още повече че политическите преследвания и вам се не харесват. . .

— Ааа! — избухнал Стамболийски. — Досега старите партии се опитваха да ви влияят и понякога са успявали, но сега те са сполучили да ви разколебаят и дори чрез вас да предявят исканията си. Ще ви обърна вниманието, че вие сте тръгнали по един съвършено антиконституционен път. Всички закони, гласувани от Народното събрание, носят вашия предварителен параф. След резултата от последните парламентарни избори вашите съвети ще предизвикат сред народа буря от негодувания. Ако им се даде гласност, а това ще стане рано или късно, защото те не са само ваши, това ще стане причина, няма да го крия, да възникне държавна криза между вас и Народното събрание с правителството!

Сигурно Стамболийски му е казал още много други подобни думи. Ние няма да ги узнаем никога, но не е мъчно да ги предугаждаме. Накрая цар Борис, чувствувайки, че е отишъл много далеч и че ще получи обратен резултат, дал вид, че се е разколебал в предложението си, казал нещо за извинение и се помъчил да заговори за друго. Като видял, че създадената атмосфера не се променяла, той пак се извинил и се сбогувал.

Много работи са разказани за този ден. Говори се за някакъв пъпеш, който бил донесен от царя, за изваждането на патроните от сандъците и заменянето им с пясък, за повреждането на радиопредавателя и пр. Историята със сандъците патрони е насериозна, защото само във вилата имаше 20 патронни сандъка, а това не е игла, която пред очите на всички да се вземе и да се скрие. Вярно е, че царят е бил при радиопредавателя тогава и последният на другия ден не е работил. Възможно да е бил нарочно повреден тогава.

За мене беше ясно, че занапред задачата ще бъде кой кого ще изпревари, ще изненада. Затова употребих всичко да убедя министър-председателя да тръгне веднага за София и тук да решим един път завинаги въпроса с този царски дамоклев меч, който виси над главата на всяко правителство. Ние продължавахме да управляваме, като че се намирахме в блажена Аркадия, а от другата страна една конспирация, възглавявана от царя, не за-

читайки нито Конституцията, нито закони, неограничена дори и от обикновените човешки скрупули, продължаваше своята подмолна дейност.

Изявленията на министъра на вътрешните работи и печатаните в «Земеделско знаме» мистериозни разпореждания го бяха ядосали и той запита докога ще продължава всичко това. Отговорих му, че думите на министъра на вътрешните работи показват вероятно неговата немощ и са повлияни от писмата на Тодор Александров. При това той чувствува, че е заобиколен повече от зрители, отколкото от приятели, готови да му помогнат. А колкото до публикуваните заплахи, както и по-рано дадените безсмислени съобщения, те са дело на Стоил Стефанов и на Никола Захариев, който е и автор на окръжно №14. Стоян Калъчев е взел мерки да се не печатат занапред такива съобщения, които могат да минат за провокационни, още повече че остават само празни приказки.

Отново помолих Стамболийски да се съгласи поне с един мой проект, който по-рано не беше одобрил — да разпуснем сега през лятото войниците за прибиране на жетвата, — но и сега той не се съгласи. Щяло да даде лош отзвук вътре в страната и в чужбина. Накрая го помолих нак да се завърне още на другия ден в София, където присъствието му бе наложително. Правителството без него приличаше на кораб, останал всред океана без капитан. Толкова бяхме свикнали да решаваме всичко с него! От друга страна, в София безопасността му бе по-гарантирана. А там, изолиран между няколко села, той можеше полесно да стане жертва на всякаква изненада.

Това бе последният ми разговор със Стамболийски.

Невъзможно бе да се организира охрана на Стамболийски поради нежеланието му да има такава. През 1923 г., когато беше в Женева, федералната полиция съобщи, че е пристигнала група македонци да го убие.* Предложи да му организира охрана. Той отказа категорично и за да снеме от себе си всякаква отговорност, началникът на полицията му поиска подписана декларация, че се е отказал от предложената му охрана.

Същата година на моя отговорност наредих да се купи една малка бронирана кола, която можеше да предпази от куршуми и бомби. Помолих го да се качи в колата и

* Хора на ВМРО.

когато стигнахме до Министерския съвет, казах му, че е поръчана за него и че е бронирана. Той нищо не каза, слезе и не се качи вече в нея.

В Славовица имаше една малка военна команда за охрана с един подофицер. Това е било идея на цар Борис. Хората не бяха проверени, но Стамболийски не позволи да бъдат заменени с други, защото бил свикнал с тях. Цар Борис му препоръчал да вземе при себе си за свръзка бившия командир на охранителната рота на дворците капитан Поборников. Стамболийски казваше, че е «добро момче» и че е доволен от него.

В началото на м. май 1923 реших да организирам един малък отред, който под предлог на маневри щеше да се намира до късна есен в околностите на Славовица. Отрядът, командуван от полковник Н. Дошкинов, щеше да се състои от един пехотен полк със съответните спомагателни войски, всички подбрани, екипирани и въоръжени добре. За тази цел изпратих полковник Гурко Мархолев да избере места за лагеруване и да вземе мерки да не пострада имотът на населението. Поръчах му специално да се не явява пред Стамболийски. Но той научил, че из околността обикалял някакъв полковник, пратил да го повикат и като видял кой е, като роднина го поканил на обед. В началото полковникът не казал нищо, но в края на обеда не можал да се стърпи да не каже за какво бил изпратен. Стамболийски му заповядал да не помисли да праща войска, защото щял да я върне веднага там, откъдето е дошла. Той не можел да се излага пред своите съселяни. . .

Определих три поста с назначени лица, които имаха за задача да следят преминаването на хора от ВМРО и други съмнителни лица и да съобщават в село или в София, ако се явят такива. Постовете бяха в Белово, Сараньово и Звъничево. За тези хора знаех само аз. Три дена преди 9 юни капитан Поборников минал и им казал да се приберат в София. Когато след години го запитах защо е направил това, той отговори, че е изпълнил само нареждането на министър-председателя, преди за замине за София.

Личната охрана на министър-председателя Васил Младенов също е бил в София, пак по същите причини според обясненията му.

Най-сетне бях наредил на началника на авиацията

майор Агов и на неговия помощник капитан Петрини да отидат в Славовица и да проверят дали има близо до вилата подходящо място за кацане на аероплан и ако намерят такова, да се опитат да кацнат. След около две седмици те се явиха и докладваха, че намерили удобно отседно място в местността Билалиите и сполучили лесно да кацнат. Наредих им да държат винаги готов апарат и при случай и на най-малка необходимост, без да чакат нареждане, един от двамата да отлети за Славовица и да се постави на разположение на министър-председателя. На 9 юни и те не са могли да изпълнят поръчението им.

Оръжие почнахме да набавяме още в 1919 г. и го складирахме в плевнята на Ат. Цветанов в с. Карамусал. Пушките бяха образец 98 г. «Манлихер». Имаше и няколко картечници «Максим», с необходимото количество патрони и десетина сандъка с бомби «бухалки». Аз ги превозих лично с кола от Министерството на благоустройството, като за такива случаи бях се явил на шофьорски изпит. По-късно вече организирах оръжеен склад с 2000 пушки, 8 картечници с необходимото количество патрони и бомби. Отговорен за този склад беше Васил, братът на Стамболийски. На 9 юни той не раздал навреме оръжието и когато получил нареждане да го раздаде, то било вече паднало в ръцете на противната страна.

Последното длъжностно лице, което видях, бивше подполковник Коджейков, паднал впоследствие геройски в уличен бой, за чиято политическа принадлежност чувам, че сега спорят и претендират БКП и БЗНС. По-голяма награда от това не може да има за един борец. Той ми е стар познат и при това роднина. В разговора, който имахме, той ми изложи един план за организирането на подофицерите като противовес на Военната лига. Неговият план беше непрактичен и неудобен, щом допущаше наново свободното съществуване на лигата. Като всички герои той беше скромен и стеснителен. Обеща да обмисли отново въпроса и да дойде пак.

На 8 юни вечерта, минавайки по ул. «Шипка», моят приятел и народен представител Асен Стоев се отби да ме види. Виждайки вероятно умората и вида ми, той ме запита защо съм така уморен. Казах му, че не съм уморен толкова от работа, отколкото от този разплох, който виждам около себе си. Разказах му как Хр. Стоянов по нареждане на Министерския съвет беше предприел

арестуването на редица личности — конспиратори, — но те, предупредени от член на кабинета (Омарчевски), благополучно избягали, преди да ги залови полицията. «Аз бях свидетел, кога Хр. Стоянов държа у себе си списъците и ги раздаде на групите полицаи около полунощ. При такъв състав на властта не може да се работи. В древността в такива тревожни и опасни времена са се спирали на най-способния и авторитетен човек на републиката и са го натоварвали с пълномощия да се справи с врага, както намери за добре, а сега всеки върши къквото иска.»

— Едни водят борба на разни фронтове, други се побратимяват зад гърба на съюза с враговете — добавя Стоев. — Аз зная доста факти на политическо двуличие към петорката и към ВМРО. Не са за разправяне сега.

След като си отиде Стоев, забелязах Жеко Маджаров, инспектор в полицията. Качил се откъм улицата на едни камъни и оглежда двора. Запитах го какво търси, но той може би не ме чу и замина към «Ал. Невски». Беше вече късно. Прибрах се вкъщи, вечерях набързо и си легнах. Обикновено четях следобедната преса в леглото, а от чуждестранната правех кратки извадки, които пращах всяка сутрин по пощата на Стамболийски.

Трябва да съм заспал към 1 часа след полунощ. Към 2—3 часа ме събудиха 3—4 изстрела. Поисках телефонна връзка с военното министерство, обаче линията беше прекъсната. Сложих си набързо панталоните, облякох едно пардесю и слязох в задния двор. Там намерих Коста стражаря (след три дена го видях в V участък повишен в старши стражар), запитах го какво има. Той отговори шепнешком, че не знае. Смъмрах го, че се показва толкова страхлив, и излязох във външния двор. Едва бях минал вратата, и група от 5 офицери, водена от артилерийския капитан Младенов Илия, ме заобиколиха с насочени към гърдите ми револвери. Едновременно ме заобиколиха 12 млади момчета в юнкерска униформа. Погледнах ги — млади, спретнати, бяха взели правилно хватката «За бой с нож». Без съмнение това бяха юнкери. Не можеше да бъдат хора на ВМРО.

— В името на негово величество сте задържан — каза смутено капитанът.

— Хубава задача ви е възложил царят! — отвърнах аз.

— Имаме заповед да ви отведем с нас — добави кап. Младенов.

В това време един офицер биеше с револвера си по главата постовия стражар на вратата. В тъмното не виждах кой е.

— Слушайте, офицер — извиках високо, — така ли са ви учили във Военното училище — да биете часовой на пост?

Веднага той спря да го бие.

Обърнах се към Младенов.

— Не съм облечен. Ще вляза да се облека и ще сляза.

Качих се на втория етаж, където бе стаята ми. В този момент мисълта ми работеше като светкавица. Не чувствувах никаква умора. Облякох се набързо и взех револвера си. Манаха ми много работи през ума. Помислих за Стамболийски, и сърцето ми се сви. Реших на всяка цена да се добера до конните полкове, след това е лесно. Пред къщата имаше юнкери, в задния двор — също. Погледнах в източното дворче — то ми се видя пусто. Реших да се спусна в него и оттам през стените на дворовете да стигна до бул. «Евлоги Георгиев». По-нататък полето не беше застроено и нямаше да е трудно да се премине. Къщата беше строена с високи тавани и от втория етаж разстоянието за скачане доста голямо. Погледнах пак — нищо се не забелязваше. Хванах се за перваза на прозореца и провиснах. След това се спуснах надолу. В момента на спускането някой гръмна в главата ми от упор. Усетих, като че пушката ме опърли. Беше стрелял юнкерът Пелтеков от Самоков. Чуха се викове:

— Не стреляй, не стреляй!

— Хванахме го, хванахме го!

Трагнах под силна охрана на офицери и юнкери. Минахме край къщата, където живееха Христо Стоянови. Те бяха излезли на балкона и някой като че ли ме запита нещо. София спеше и не знаеше какво става в този момент. Тръгнахме надолу към фабрика «Прошек». Помислих, че ме водят на разстрел в Борисовата градина. Не почувствувах някакво съжаление, само се мъчех да намисля какво да кажа на тези момчета при разстрела. Настигна ни поручик Бербенко и пошепна нещо на капитан Младенов. Командува се кръгом. След малко бях в V участък, където ме приеха капитан Златарев Христо и пор. Донков Петър, които се прославиха после с извличанията на мнозина затворници.

Никой не беше още докаран и ме поставиха в килия №1,

до вратата. Едва тогава забелязах рана на крака си. Десният ми крак, от бедрото надолу, беше цял окървавен. Кръвта бе спряла и се бе съсирила, а дясната ми обувка бе пълна с кръв. Почистих се, както можах.

След известно време почнаха да докарват и другите министри, които намерили в София, както и членове на Земеделския съюз и др. Един от последните докарани беше Цанко Бакалов. Поставиха го в моята килия. Той беше покрусен от една подлост, на която бе станал жертва. Като видял, че ще го арестуват, той потърсил убежище у С. С. Бобчев. Този последният го приел любезно и го пратил временно в беседката на градината си, докато нареди где да се скрие. И когато бай Цанко отишъл в беседката, С. С. Бобчев вдигнал слушалката на телефона си и съобщил в полицията да пратят да го приберат.

По деветоюнския преврат е писано малко. Неколцина от участниците се помъчиха да хвърлят светлина по това събитие, но целта им бе по-скоро да оправдаят дейността си и затова писанията им са пълни със заблуди. Други, за да «пишат история», не си даваха труд да проучат това събитие, а се задоволиха да съберат слухове, измислици и недобросъвестни изложения, които по-после намериха място в сериозни съчинения и стигнаха до чужбина. Неконтролирана и неопровергана, измислицата се разля и взе мястото на истината. Що се касае до моята личност през една и съща вечер един ме праща на вечеря у някого си, което не е лошо само по себе си, но лошото е, че не е, истина. Друг ме праща на кино с министъра на вътрешните работи, с когото, така се е случило, че не помня да сме били някъде заедно въобще, а Димо Казасов ме кара да се разхождам с трети под ръка пред бирария «Алказар», където не съм влизал през живота си. Всичко това няма особено значение, но аз го посочвам, за да се види как лекокомислено се разказват някои неща. След това един-двама започнаха да твърдят, че по някакъв начин узнали кога ще стане превратът, били предизвестени, ходили да предупреждават министър-председателя, министъра на войната, министъра на вътрешните работи. Единият ги не изслушал достатъчно, другият ги успокоил, че нищо няма да има, третият едва ги не изпъдил. С една дума, констатирали навсякъде безразличие към съдбата на правителството и към своята. Пловдивският и.д. окръжен управител Петър Коев стигна дотам, да разказва, че открил имената

на 18 души конспиратори. И вместо да ги арестува, той бил дошъл в София да докладва по разни министерства, но не го послушали.

От всички тези приказки вярното е следното. Няколко дена преди преврата министърът на земеделието Александър Обов разказа в Министерския съвет за един сън, негов или на друг — не помня, в който се говореше за готвен преврат. Нищо конкретно нямаше, което да ни насочи към готвената конспирация. Всичко друго, което се говори около този сън, което после се преобърна, без да зная как, в делови разговори, предупреждения, заплахи и пр., е вероятно допълнителен сън или нещо друго. Друго донесение имаше, че някой си офицер в Пловдив знаел нещо конкретно. Когато полковник Гурко Мархолев влязъл във връзка с него, офицерът почнал да мънка, че бил чул, имало слух и т.н. Недялко Атанасов беше съобщил, че началникът на софийската гара Карапиров бил разпитван от двама офицери би ли изпълнил някои поръчения в случай на преврат. При проверката Карапиров заяви пред мен, че бил зле разбран, че било говорено за нощен превоз на скрито оръжие, което ставаше често, и т.н.

Поради невежество някои злоупотребяват и с друг един въпрос: затворите на пушките били отнети, за да не можел народът да ги употреби в борбата. Това е една недобросъвестна измислица. Истината по този въпрос е следната. На 9 август 1919 г. министърът на външните работи съобщи на делегацията по мирния договор в Ньой, че генерал Франше д'Епре поискал от правителството да се предадат затворите на пушките и оръдията, за да бъдат препратени в Цариград. Тодор Тодоров отговори да не се предават по никой начин затворите.

На 3 септември министър Маджаров с телеграма № 838 съобщава, че под натиска на генерал Клодел нашите почнали да предават затворите, като ги опаковали за изпращане в Цариград. В отговор на това телеграфира се от делегацията министърът да откаже да предава затворите. След преговори между българското правителство и съглашенския военноконтролен орган се дошло до споразумение затворите да останат в България отделно от пушките под контрола на съглашенските военноконтролни органи.[9]

Всяко донесение, дори слух, се проверяваше най-грижливо и дискретно, но нека призная, че никой не бе

се добрал до нещо конкретно. Готвените преврати от същата среда през 1920, 21 и 22 година не можаха да послужат за поука, защото не бяха дори разследвани. Сам един от съзаклятниците, Димо Казасов, казва в своите спомени: «Правителството не притежаваше никакви сведения за готвения преврат. То разполагаше само със слухове, които бяха толкова изтъркани и стари, че бяха изгубили дори стойността си на законно обръщение. . . Всичко, което покъсно се писа във вразка с превратa, за правени предупреждения на властта, борави само със слухове, но не и с данни.»

Независимо от това, че цялата тази организация е била забулена в пълна конспиративност, че самите автори на преврата съобщават в своите спомени, че съзаклятието е било запазено в пълна тайна, знаем, че набелязаните членове на новото правителство са били посветени в замисления акция едва на 8 вечерта, когато са били повикани в дома на Иван Русев. Полковник Иван Вълков минал между 6 и 9 юни, за да осведоми главните конспиратори за предстоящата акция. Началникът на Пловдивския гарнизон бил посветен за датата едва на 8 сутринта, когато Вълков се прибрал в София. Как ще си обясним, че толкова верни наши другари офицери, командири на части, довчерашни членове на лигата, като Асен Буков и Христо Чолаков, са били изненадани? Можем ли да се съмняваме в убитите Личев, Попов, Никифоров, Коджейков, Агов, Петрини и др., както и в уволнените и малтретирани после командири, че са могли да узнаят нещо и не са изпълнили своя дълг? Можеше ли за два месеца, без никакво разузнаване, да се узнае това, което през три години бе останало неразкрито? Нима станалите по-сетне преврати не осветляват достатъчно този въпрос?

Няколко дена преди 9 юни въпросът за един преврат се разискваше в Министерския съвет. Сведенията за преврат бяха повече от страна на ВМРО. Бях запитан за настроението на армията. Отговорих, че личните ми наблюдения не са много благоприятни, още повече че аз съм отскоро на този пост, но най-добре ще бъде, ако се изслушат направо висшите длъжностни лица. Повиках началник-щаба полковник Нойков, неговия пръв помощник полк. Попиванов, началника на жандармерията полк. Мархолев Гурко, началника на столичния гарнизон полк. Личев, командира на I п.п.полк (I дивизия) полк.

Михайлов и други двама-трима висши офицери. Поставих ги в течение на това, което се искаше от тях, като им напомних отговорността, която поемат пред съвета на министрите.

Пръв взе думата полк. Личев, след него — полк. Михайлов. Те увериха Министерския съвет без никакво колебание във верността на войската, че при нужда тя ще изпълни своя дълг и пр. Речите им бяха парадни, но изглеждаха искрени. Другите началници не взеха думата, но одобриха казаното от техните колеги. Те забравиха да кажат, че в края на краищата най-важният фактор е царят, който може да даде възможност на едно малцинство от конспиратори да подведе сивата войнишка маса и по силата на сляпата дисциплина и на машиналното изпълнение на дадената заповед да извършат едно дело, престъпно по замисъл и чуждо на разбиранията им. Историята ни сочи много такива примери.

Преди известно време, в разговор със Стамболийски, когато му казах, че привършвам с промените в Софийския гарнизон, аз добавих, какво при един конфликт с царя ще бъдат изпълнявани заповедите на царя. По това илюзии не бива да си правим. Ето защо препоръчах по-радикални мерки, ако и да ги смятах в момента неприложими поради съюзническия военноконтролен орган и заявеното вече становище на съглашенските представители.*

— Аз не вярвам — отговори Стамболийски — царят да се солидаризира с нашите противници и да тръгне срещу нас, особено да се замеси в един преврат.

И той се впусна да ми развива причините, които го правеха уверен в добрите намерения на цар Борис. Стамболийски смяташе, че е успял да го убеди, че обявяването на република не е належащо в момента, а всъщност цар Борис го беше убедил, че вярва в тази басня и се е примирил с положението си на цар, «който царува, но не управлява». И когато аз се мъчех да го убедя, че не е така, той заключи:

— Е, добре! И да направят преврат, това ще е за главата им. След три месеца ние ще се върнем два пъти по-силни!

На становището на Стамболийски аз не възразих, защото също не подозирах каква кървава вакханалия ще съпътствува една насилствена промяна на режима.

5
НЕОТГОВОРНИТЕ ФАКТОРИ: ВОЕННИЯТ СЪЮЗ (ЛИГА) И ВМРО. АТЕНТАТЪТ В НАРОДНИЯ ТЕАТЪР

Неотговорните фактори са играли винаги решителна роля в политическия живот на страната. Те бяха и сега в ота ията си при деветоюнските събития. Не бива да не се кажат няколко думи и за тези конспиративни сили.

Един от тези фактори е офицерството, което е вземало най-дейно участие в политиката ни още от Освобождението, разделяйки се на «русофили» и «русофоби». Опартизаняването му се е дължало на партиите и на чуждо влияние. Офицерите имат голям дял в борбата срещу Ал. Батенберг и Ст. Стамболов, без да са били организирани специално за тази цел.

Инициативата за учредяване на офицерска лига (Военен съюз) е била взета през 1914 г. от група офицери от Кавалерийската школа в Горна баня след погрома от 1913 г., когато се създало лошо настроение срещу офицерите, сочени като един от главните виновници за тази катастрофа. Това е и дало идеята на офицерите от Кавалерийската школа да основат Военен съюз. Организацията била замислена по подобие на младотурския комитет «Съединение и напредък». Инициаторите свикали няколко събрания в Павлово. Взето било решение да бъде поканен тогавашният началник на Военното училище полковник Иван Луков да застане начело на Военната лига. Луков приел и присъствувал на едно от тези събрания в Павлово. Издадени били и два бюлетина, които се разпространили между доверени офицери в различни гарнизони. Цар Фердинанд скоро научил за създаването на лигата и изпратил веднага полковник Луков на служба в Кърджали. Бързото отрицателно становище на царя смутило офицерите основатели и лигата заглъхнала.

След Първата световна война Ньойският мирен договор наложи на българската държава голямо намаление на военните сили. Предстоеше следователно съкращаване на значителна част от офицерството. От друга страна, същият договор предвиждаше плащане на огромни ре-

парации в пари, в натура, нещо, което предвещаваше дълбока социална криза. Всичко това събуди чувството за самосъхранение у офицерството и стана причина отново да се образува Военната лига. Между основателите личели Христо Калфов, Славейко Василев, Кимон Георгиев, Никола Рачев, Георги Вълков, Асен Буков, Христо Герджиков, а по-късно влезли Тодор Кожухаров, Динков, Христо Чолаков и др.

Организираните офицери в гарнизоните образували групи. Уставът бил разпространяван от Асен Буков и постановявал организацията да се държи в пълна тайна. Обаче тя мъчно могла да се опази, тъй като някои групи си напечатали квитанции за събиране на членски вноски. Освен това в Шуменския гарнизон бил създаден отделен съюз, който от своя страна почнал да разпраща окръжни по гарнизоните. Подполковник Г. Вълков от пионерните войски бил изпратен в Шумен, където успял да склони офицерите от тамошната лига да се слеят със софийската.

За членове на лигата се приемали всякакви офицери, без да се гледа на личните им убеждения. В някои групи, включително и в Централното управление, йерархическият ред бил нарушен. По-младши командували на постарши; ротни командири давали атестации за дружинни командири; тези последните за полковите и т.н. Лигата, която била създадена да бди между другото за спазване на законността, сама нарушавала законите и правилниците, без да има точно определена цел. Давало се простор на най-амбициозните и най-решителните, ако не и на най-безскрупулните.

Радвайки се на благосклонното съчувствие на двореца, приемайки доброволно внушенията на царя чрез неговия флигел-адютант Хр. Калфов, член на Централното управление, лигата взела широки размери. По-разумните офицери трудно могли да останат неутрални, защото службата, местослужението, повишенията и атестациите в голяма степен зависели от лигата. В много случаи военните министри, без да знаят, са оформявали решенията на тази тайна организация.

Централното управление влизаше свободно във връзка с разни министерства, за да получи осветления по въпроси, които ги интересуваха. Михаил Маджаров и Ляпчев са давали такива сведения. Един път се явили при министъра на железниците да се осведомят по проектираните

строежи на железниците. Ал. Ботев им дал необходимите осветления. Друг път — за разяснения по външната ни политика — Ал. Стамболийски осветли най-подробно делегатите на лигата Ас. Буков и Петър Матеев, които се интересуваха главно от отношенията ни с Югославия. Тези ненормални явления в живота на войската бяха мъчно излечими.

Стамболийски използуваше всичко, за да разбие заблудите на офицерството и да ги осветли правилно по всички въпроси. На два или три пъти той говори във Военния клуб пред офицерството с пълна откровеност, както се говори между свои. Думите му бяха посрещани с буря от ръкопляскания и одобрения. Но това беше временен успех. Противният лагер наново почваше отровна дейност. На десетгодишнината на 36 випуск Стамболийски говорил във Военното училище.

— Той ни завладя така — разказваше по-късно един от главните участници в превърата, — че на излизане го носихме на ременете си с «ура» дори до външната врата на училището!

Това не е чудно. Петнадесет дена преди превърата срещу Ал. Батенберг офицерите от 2 струмски полк го носят близо един километър на раменете си. Нищо не им попречи по-късно същите да ръгнат с полка за София и да го детронират.

Мнозина от лигарите са членували в масонските ложи и са присъствували на заседанията им в гражданско облекло. Въпроси от военно естество не са разглеждани. Първият конгрес на лигата се състоял във Военното училище. Другите са ставали на различни места.

В някои книги се чете, че Военната лига прикрила оръжието, което подлежеше да се предаде на Съглашението. Това е една измислица. Мога засега да кажа само две думи по този въпрос.

Късно една вечер в 1920 г. дойдоха вкъщи генерал Нерезов и полковник Топалджиков. Съобщиха, че по техни сведения съглашенските органи ще предприемат опис на оръжието. Питаха какво да правят. Стамболийски разпореди веднага да почват да прикриват. Поискаха писмена заповед. Такава им се даде с най-широки права. Още същата нощ се дадоха необходимите разпореждания. Акцията се проведе по чисто служебен ред.

По-късно трябваше да предадем на Съглашението го-

леми количества оръжие и муниции. Нареди се някак си така, че се обяви търг за продажба на материалите със задължение за купувача да разруши една част от тях, а другата да се хвърли в морето. Веднага акулите се явиха за плячка с риск да провалят цялата комбинация. Първата група се състоеше от митрополит Стефан, генерал Стоилов и Никола Радев; втората група се представляваше от полковник Николов, бивш възпитаник на царя и по същото време кредитиран от Търговска банка; третият кандидат беше пишещият тези редове, представител на Министерството на железниците и други служби, без да знаят те това. Съобщих на Стамболийски, че търгът може да се развали. Неговият адютант каза, че се надява да се уреди работата. На другия ден групите се надпреварваха да се отказват от търга, а Николов, който имал готов паспорт, още на следната сутрин отпътува за Франция и не се завърна вече. Той ми се видя най-честен. След време научих, че ротмистър Марков с двама свои другари посетил новите алчни търговци и ги посъветвал да се отстеглят от търга.

Взех търга за 52 милиона лева. Работилницата работи денонощно край Божурище. Известна част ще се хвърли в морето. Все пак всички материали се запазиха в България. Според експерти запазените материали, всичко пресметнато, възлизаха на повече от два милиарда лева. Това е истината.

В своята книга, където «действията и жестовете» на Лигата са описани с особена симпатия, Д. Казасов се мъчи да я прадстави като прогресивна организация.[10] Наистина лигата има няколко незабелязани прояви, чрез които се стараеше да мине нещо като професъюзна организация. Но това е било, за да прикрие своята същност. Помня две телеграми, изпратени в края на 1922 г. от полк. Печигаргов от Варна и от подполк. Стоев, но те по-скоро приличаха на закачки. Не мога да си представя също стария Михаил Маджаров да е оставил негов подчинен да удря по масата и да го заплашва. Той не беше страхливец.

Постепенно под влиянието на засегнатите от реформите на земеделското правителство — търговци, индустриалци и банкери — настроенията на лигата срещу БЗНС се увеличават и отношенията се изострят. Ръководителите на Централното управление почват да своеволничат и да създават недоволство и недоверие в редовете на организираните лигари.

Поручик Тодоранов от Разградския гарнизон направил първия провал, като предал на правителството архивата на групата си. Редакторът на вестник «Народна армия» Христо Чолаков напуснал Военния съюз и постъпил като член на БЗНС. И по-рано още той поддържаше връзка с Райко Даскалов. След време напусна и Асен Буков и под предлог, че бил заплашен с убийство, помоли Стамболийски да бъде изпратен в чужбина. Назначиха го секретар в легацията в Букурещ. След 9 юни мина към К. Томов. Тези благоприятни случаи не са използувани за проучване на лигата.

Изглежда, че Буков не е бил скъсал съвсем с Военния съюз, защото в едно писмо от януари 1927 г., след като ме укорява, че съм давал преднина на Д. Гичев, заплашва ме с войската, която «е и за дълго време ще остане главен фактор в политическия ни живот» и че когато видела моето име в Постоянното присъствие, щяла да ни третира както през времето на земеделското управление. Това не му попречи да направи така, че да стане отпосле член на управителния съвет, народен представител и пр.

Примерът на посочените по-горе заразил самото Централно управление с бацила на подозрението. Понеже виждали Сл. Василев да ходи постоянно при Стамболийски, почнало да се говори, че щял да бъде пратен пълномощен министър в Полша. На едно събрание на Централното управление във Военното училище Тодор Кожухаров запитал Славейко Василев дали това е вярно и може ли така да се предават членовете на съюза. Славейко Василев дал честна дума, че той не ще приеме такъв пост.

Всичко това стреснало Централното управление и то решило да намали числото на членовете, като остави най-верните и потъне до дълбока конспиративност. Така останалите продължили да съществуват и да действуват необезпокоявани от властта. Председател на лигата бил станал Ив. Вълков. Понеже били в отлични отношения с ВМРО, лигарите давали на членовете ѝ подслон и всяко съдействие, но отношенията им били пазени в пълна тайна. Двете тайни организации намирали подкрепа в средите на опозицията и на двореца. Връзка между ВМРО и лигата бил Янко Стоенчев.

На какво се дължеше въобще тази ненавист на офицерството към нас? Макар и от най-различен произход, още във Военното училище у тях се наслояваше един

своего рода кастов дух — с начина на живеене, държание и възпитание. Неусетно те почваха да се чувствуват от друг свят. И влезли веднъж в живота, те дружаха само с хора, както у нас бяха почнали да се изразяват, от висшето общество, т.е. търговци, индустриалци и банкери. Те можеха да се женят само с разрешението на командира на полка, и то само за девойки от «добри семейства», т.е. богати. По този начин в мнозинството си те се сродиха с търговци, индустриалци и банкери. Обособиха се като каста. Когато земеделското управление засегна интересите на техните жени и роднини, засегнати бяха и самите те.

Обноските на офицерите към войниците в казармата имаха покровителствен тон и не можеха да създават истинско сцепление между тях и войнишката маса. Разбира се, това за всички не може да се каже. Полковник Драгов считаше войника за свой брат, за свой другар и войниците му се отплащаха стократно за тези негови добри чувства. Чуждо отношение към човека от село имаха изобщо нашите богати среди. Прозвището «чичо» беше поскоро язвително, отколкото симпатично. Да не си спомняме «селянка», «селендура», «потурана» и пр. Но това не е само у нас.

БЗНС в началото беше само представител на «чичо». След това стана «бунтарят», който не плаща данъци, не признава царя, става предател на Добро поле, мечтае за югославянско братство, мъчи се да се споразумее с Югославия, като предава Македония и патриотичната Македонска организация, и т.н. Тези купища от сплетни, измислици, интриги и клевети са достатъчни да настроят най-добрите между офицерството, което забрави, че правителството на Земеделския съюз смекчи, доколкото бе възможно, удара на мирния договор, взе всички мерки за настаняване на работа уволнените офицери, създаде Трудовата повинност, чиито кадри се попълниха пак с уволнени офицери, организира съкратени педагогически курсове, които да подготвят уволнените офицери за учители и пр. Заслепени, надъхани с дива омраза, те извършиха престъпния акт на 9 юни и потопиха земеделската организация в кръв в продължение на ред години, като избиха цвета на селото. Истинските инспиратори на тази кървава вакханалия, представителите на паричната аристокрация, стояха зад тях и потриваха доволно ръце, за-

щото наистина този, който беше повален и убит, беше действително техен враг.

Друг неотговорен фактор, който взе участие в Деветоюнския преврат, е Вътрешната македонска революционна организация. Чужд на всякакви конспиративни групировки, БЗНС отбягваше още отначало всякакъв допир с нея, още повече че не можеше да одобри нейната дейност. БЗНС смяташе, че ВМРО е в услуга на двореца, съюзник на Военната лига и агент на едрата буржоазия[11]. Борба срещу нея не водеше, защото трябваше да отговаря на терора с терор, а Земеделският съюз бе далеч от партизаните на насилието.

Александър Димитров, на младини македонствуващ, държеше връзка с Яне Сандански и по негово внушение, види се, последният често идваше вкъщи при Стамболийски. Говореше се за някакъв устав и войводата искаше да вмъкне в него нещо от програмата на Земеделския съюз. След смъртта на Яне Сандански в «Земеделско знаме» излезе една от най-хубавите статии, написана за него. Тя носеше във факсимиле подписа на Ал. Димитров.

Ал. Димитров беше назначил във вътрешното министерство началник на отделението за социални грижи заместника на Сандански — Гьорче Петров. Около него се бяха събрали негови близки другари. Малко по малко там се образува нещо като централа на федералистите. Убиха войводата Симеон Кочански и противният лагер обвини Гьорчо Петров и другарите му в това убийство. Убиецът беше заловен и за разследването му бе назначен Йордан Вишовградски. Убиецът избяга. ВМРО обвини правителството, че дава по подкрепа на федералистите и пуснало убиеца да избяга. Гьорче Петров разбра, че злепоставя правителството, особено министър Ал. Димитров, и напусна Министерството на вътрешните работи. Старите партии и пресата им, използувайки това, изостриха враждебното настроение на ВМРО и го насочиха срещу земеделското правителство. Като резултат последваха серия убийства: Ал Димитров, петричкия окръжен управител Козлев, убийствата в кафене «Панах» и пр. Убийствата обикновено бяха придружавани със заплашителни писма. Такива писма често се пращаха за каквото и да било. Заплашвания се отправяха само до някои лица, най-много до Стамболийски. Те бяха саморъчно написани от Тодор Александров и винаги носеха подписа му. Тек-

сгът беше груб: «до разбойника», «до разбойниците» и т.н. Почеркът беше много ясен и красив. Писмата бяха поставяни в тънки бели пликове, които аз познавах отдалеч. Из ирах сгоден момент да ги докладвам, защото, колкото и да е човек спокоен, тези писма не можеха да не влияят на нервите.

Виждайки плика, Ста болийски казваше:

— Пак ли от онзи. . . благородникът?

За създаването на тези настроения немалко спомогна и създалото се убеждение, че земеделската организация е огнище на пораженство, едва ли не на прадетелство. Между подстрекателите, спомогнали да се създаде такова настроение, бяха Григор Василев, Хр. Статев и журналисти от буржоазната преса, и много от интелектуалците из македонските среди. Този стремеж да се дискретидира земеделската политика продължи и след 9 юни. Ще посоча няколко реда от книгата «Източният въпрос», стр. 335, от Ив. Алтънов.

Като описва посещенията на Стамболийски в Букурещ и Белград, авторът заключава:

«От гледна точка на практическите възможности посещението на български министър-председател не представлява никакъв интерес. Той там по-скоро остави известно неприятно впечатление в средите на управляващите фактори поради опита му да аги ира в тази чужда страна с лозунга на Зеления интернационал. . .

В чрезмерното си желание да постигне гонимата цел Ста болийски отрече влиянието на този фактор (македонската емигр ция) и като нап вави в Белград своите декларации по македонския въпрос, влезе в открита борба с македонската емиграция. По тоя начин Стамболийски абдикира от дължимата защита на македонското население и по пътя на желаното споразумение с Югославия усвои напълно сръбската национална кауза: «Забележете, навсякъде ВМРО е отъждествявана с «македонската емиграция»!

Цитирам именно този автор, защото той не можеше да не знае каква е истината по тези въпроси. Иван Алтънов има случай да влезе със скок в дипломатическата кариера. По настойчивата препоръка на Коста Тодоров той бе назначен от Стамболийски направо II секре ар във външното министерство и още в началото, пак по искане на К. Тодоров, влизаше в състава на разни делегации и придру-

жаваше Стамболийски. Така нему не бе позволено да съчинява такива неверни и тенденциозни заключения.

9 юни го е заварил пак в делегация с К. Тодоров. И щом научил за извършения превратът, той се устремява в Париж да завладее българската легация с цел да получи от Ал. Цанков поста поне на шарже д'афер, но срещнал отпор от останалия верен персонал и не постигнал целта си.

Нишката спогодба[12], в която нямаше нищо осъдително, послужи също за една необуздана клеветническа кампания. Задължението да не се позволява образуването на чети на българска земя срещу Югославия бе таксувано като предателско дело от офицерската лига и от ВМРО. По една ирония на съдбата след десетина години само със съдействието на същото това офицерство Кимон Георгиев разтури ВМРО и «патриотичните» среди този път ръкопляскаха, предоволни, че новата 19-майска власт не посегна на възвърнатите им от деветоюнския праврат богатства и привилегии.

Заплашителните писма на Т. Александров продължаваха все така чисто написани, но пълни с грубости, ругатни и зловещи закани. Убийствата също не спираха. Отникъде не се чуваше глас на протест, на критика, на съвет или поне да се каже: «Стига!»

Вземете от това време излязлата политическа книжнина, пресата, Синода и духовенството, буржоазните партии, народното събрание, разните сдружения — всички мълчат, всички са със затворени очи, уши и уста!

От всички атентати един заслужава повече внимание, защото е интересен от много страни — това е атентатът в Народния театър.

Във втората половина на януари 1923 Асен Даскалов намира Борис Бумбаров, и двамата на младини анархисти и другари, и му поверява, че е натоварен заедно с други двама младежи да убие Стамболийски. Преди няколко дена той устроил засада на моста на Владайската река, като препречил пред моста гальота, пълна с въглища.

— След малко пристигна Стамболийски — разказва Даскалов — и шофьорът зачака търпеливо да се отмести гальотата. Охрана нямаше и Стамболийски четеше някакви книжа. Стана ми жал да убивам един такъв човек и под предлог че съм видял полиция, не хвърлихме бомбите и се оттеглихме. У нас законът е такъв, че ако не изпълним

задачата си, ние ще бъдем ликвидирани. Намислих един план, та и Стамболийски да остане жив, и ние да не бъдем екзекутирани като изменници. Ние сме в хотел «Берлин», в стаята до самата стълба. Нека дойдат утре към 11 часа преди обед тайни полицаи и ни заловят. У нас има бомби и револвери. Младите са неопитни и ще признаят за какво сме в София. Нека ни осъдят. Предпочитам да лежа в затвор, отколкото да се цапам с невинна кръв и да ме кълнат хиляди хора!

Бумбаров одобрил този план, благодарил на Даскалов за благородния му жест и обещал да нареди потребното за следващия ден 11 часа преди обед. През това време Бумбаров бил чиновник в мини Перник, където има полиция. Той предпочел да каже това на самия Стамболийски, който го препратил до полковник Мустаков, комуто да даде задачата за арестуването на посочените хора.

Бумбаров си заминал за Перник спокоен.

На другия ден, точно в 11 часа, полковник Мустаков, придружен от четирима млади войници, се изкачил по стълбите на хотел «Берлин». Той стигнал до коридора и се запътил към дъното, където се намирала канцеларията на съдържателя, и извикал с пискливия си глас:

— Ей, има ли тука някой си Асен с двама други?

В това време един от младежите извикал:

— Бае Асене, нас търсят. Да бягаме!

И Асен Даскалов се видял принуден да бяга.

След седмица Асен Даскалов хвърлил бомбата в Народния театър и избягал, необезпокояван от публиката, стражарите и пожарникарите, които се намирали на изхода.

Получих в странство писмо от Стамболийски, в което ми описваше атентата. Оплакваше се от безразличието на хората и дори от нехайството на наши хора. Ал. Димитров бе отдавна убит, а като него нямаше друг. Това писмо ме застави да поискам да се завърна в България.

Историята с този атентат е толкова интересна и невероятна, че скоро преди да почине, помолих Бумбаров да я повтори пред четирима другари. Той възпроизведе същото, което ми бе разказал в 1923 г. Но недоумението на другарите ми бе страшно, когато Бумбаров каза, че след атентата Асен Даскалов се укрил в с. Друган, в дома на наш виден човек.

След известно време Асен Даскалов е бил ликвидиран от своите инспиратори.

След атентата Стамболийски даде изявление, че самият атентатор не е виновен, а са виновни тези, които са въоръжили ръката му и са го натоварили да извърши злодеянието. Както и друг път, убийците и сега са останали не безпокоявани.

6
МЕРКИ СРЕЩУ ВМРО. ПРЕГОВОРИ СЪС СТ. РАДИЧ

ВМРО, или както ги наричаха «автономистите», продължаваха да вилнеят в Петрички окръг.

Петричкият околийски началник Тодор Чобанов редовно докладва в Министерството на вътрешните работи за действията на ВМРО в окръга, без да се вземат някакви мерки срещу това. Алеко паша го предупреждава, че знае всичко, и му показва преписа от докладите му. Найсетне стоенето му в тази околия става невъзможно и министърът на вътрешните работи Райко Даскалов го премества в Ямбол.

През март 1923 г. Стамболийски свика на специално заседание Министерския съвет, който да обсъди дейността на ВМРО и да вземе решителни мерки да въдвори ред в тези земи, принудени да понасят гнета на неотговорните фактори. След обстойни разисквания взе се решение министърът на войната да изпрати силен отряд, който да пристъпи към обезоръжаването на членовете на нелегалната организация и да бди изобщо за запазването на законността.

Образува се смесен отред от части, взети от разни гарнизони под командуването на полковник Спасов, който замина да изпълни тази трудна и отговорна задача. Познавах Спасов от 1912 г. като строг офицер и честен човек. Той произхождаше от земеделски род, а брат му току-що бе назначен на отговорен пост във вътрешното министерство, струва ми се, главен секретар. Избора и разпределението на частите предоставих лично на началника на отряда, който го попълни в по-голямата част от единици на Софийския гарнизон, където се яви една непопълнена празнина. В окръга бе обявено военно положение, което даваше възможност на войската да действува.

Частите заминаха по определените си места и пристъпиха веднага към изпълнение на задачата си. Борбата срещу ВМРО мъчно можеше да се води от обикновени войскови части, които не бяха подготвени да изпълняват по-

добни задачи. Те нямаха необходимия опит за това. Много офицери не можеха да разберат точно своя дълг и гледаха на ВМРО като на една високопатриотична организация. Населението бе привикнало още от турско време да крие оръжието си и всяка къща имаше свое скривалище. Освен това оперативната местност беше високопланинска — Пирин и Рила, — силно пресечена и извънредно трудна за контролиране. Действията трябваше да бъдат комбинирани с предварително тайно разузнаване, ако и моментът да не търпеше никакво отлагане. Досега изземото оръжие не беше много и бе намерено повече случайно. Така поручик Георги Трайков бе уволнен в интереса на службата за клеветнически изказвания и закани против правителството, без да знае с каква задача е бил натоварен. Десетина дена преди 9 юни, подгонен от полицията, той се застрелял. Намира се у него едно прощално писмо, от което се вижда, че той е един от изпратените убийци в София от ВМРО. Все пак присъствието на войската тури край на вилнеенето на автономистите и населението се почувствува успокоено.

Макар да постигна известни успехи, правителството мъчно простираше своята власт навсякъде. Нелегалните използуваха тези пролуки, за да покажат, че съществуват и действуват. По невъзможност на друго те засилиха терора си чрез заплахи. Няколко души получаваха писма, пълни със звучни приветствия и свирепи закани. Най-голям пай получаваше естествено министър-председателят. Ако и заплахите да не указваха върху него никакво въздействие, защото чувството на страх беше непознато за него — те продължаваха. Сега цялата терористична дейност на ВМРО бе насочена само към БЗНС с цел да се всее в редовете му смут и тревога. Най-сетне у неколцина от първите ни хора настъпи страх. Тяхната нервна система не можа да издържи повече и едни нагодиха своята дейност в един нескрит неутралитет, а други потърсиха контакт със страшилището, за да намерят някакъв сравнителен «модус вивенди». За щастие те бяха малцина. Нищо не деградира така обществеиика, както страхът, който го докарва до положение на роб и слуга.

Преди последните законодателни избори се получи писмо от Т. Александров, с което се предупреждаваше, че ако поставим листи и изпратим в новите земи* организатори

* Петрички окръг е освободен по време на Балканската война,

или застъпници, «всичката тази сган» щяла да бъде безпощадно избита. Постоянното присъствие взе решение да не излага безполезно живота на хората, застрашени с убийство, и да не завери листи там.

Това решение бе оправдано отчасти от неспиращите убийства «из за угла», но, от друга страна, то щеше да се отрази зле върху духа на населението и на чиновничеството, които щяха да си въобразят, че са изоставени. Помислих си, че ще бъде полезно да се почувствува присъствието на човек от съюза и правителството в този край, който минаваше тогава за молепсан. Реших да направя една служебна обиколка. Пратих една кола с ротмистрите Пенев, Златоустов и Марков заедно с един местен жител, Вл. Теофилов, да ме чакат на гара Бельово, а аз се качих във вагона на министър-председателя, който заминаваше за Хасково по откриване линията Хасково—Раковски. Стамболийски каза, че тази обиколка не си струва риска, но в края на краищата призна, че ефектът от това ще бъде добър, и ми пожела щастлив път.

Тръгнахме по посока към Юндола. Офицерите не знаеха къде отиваме, но като узнаха маршрута, не се зарадваха много. Те смятаха, че покрай мен могат да пострадат и те, аз пък смятах, че покрай тях «онези» няма да смеят да направят нищо. Най-много бе смутен шофьорът. Навел глава над кормилото, той караше с най-голяма бързина и зад колата се бе образувала една безкрайна опашка от прах. Спряхме в Разлог. Там беше разположена дружината на подполковник Самоковлиев. Преди още да се образува отрядът, тук са знаели всичко. Това е принудило командира на дружината да претърсва колибите из околната планина. Разложани били по-кротки и добродушни хора и това се отразило и върху общия режим. В Банско пристигнахме съвсем неочаквано. Доста хора бяха наизлезли по кафенетата и стояха на обедна почивка. Като ни видяха, те хукнаха да бягат и да се втурват в разни врати. Тук всеки двор е свързан със съседния двор чрез вратичка и човек може да обходи цял квартал, без да излезе на улицата. Всички банскалии се раждат войводи, търговци и дипломати и мъчно им се излиза насреща. Но и те не са сполучили да се отърват от игото на организацията. Като тютюнопроизводители и те били обременени с голям данък, който плащали по-редовно от редовния данък на държавата. И тютюнотърговците плащали щедро своя данък «за

благотворителни цели», който си възвръщали после от тютюнопроизводителите чрез шкартото, брака и фалшивия кантар. Населението плащало данъци, събирани от разни функционери на ВМРО. Нашият другар Молеров ми разказа неща, които напомнят за сицилианската мафия. След няколко време и той стана жертва на тъмните сили, за които ми говореше. Това, което действуваше най-угнетяващо на населението, беше престъпното мълчание на пресата, на партиите, на разните съюзи и на народното представителство. Това население не знаеше, че мислеща София смяташе повсеместния обир за патриотична акция. С такива мрачни впечатления се завърнах от обиколката си вечерта в София, сам угнетен от безправието, което цари из този хубав южен край, и безпомощността, в която е изпаднал този благороден и трудолюбив народ.

Пак по същото време се яви при министър-председателя митрополит Стефан. И той намислил да се намеси да помирява правителството с ВМРО. Без да казва дали е упълномощен да говори от някого, той предлагаше «един план колкото прост, толкова и практичен». Правителството да дадяло на организацията 50 милиона лева и да спряло да я преследва. При това условие той бил сигурен, че всичко ще се уреди.

— С този твой план, владико — отговори Стамболийски, — ти ще пратиш правителството в пъкъла. Всички тези неотговорни фактори, включително и ВМРО, са причина българският народ да плаща сега огромни репарации. Намираш ли за редно и за прилично сега той да плаща и на свои такива суми? Тук не се отнася само до пари, а до политика. Ти познаваш много добре въпроса и по-добре ще направиш да се не нагърбваш с такава неблагодарна задача.

През 1922 г. водех в Женева разговори със Степан Радич за координиране на поведението ни с Хърватската селска партия по някои въпроси пред правителството на Пашич. Стана дума и за ВМРО. Радич ми разказа следния случай:

— Водехме преговори как да си помогнем в борбата срещу хегемонията на Пашич и на «Черната ръка»[13]. Аз предложих македонците да подкрепят листа на наши кандидати за народни представители в Македония, като излезем там с позиви и манифести на български език и със задължение да защищаваме в Скупщината македонската

кауза така, както искат самите македонци. Това много не интересуваше представителите на ВМРО, които искаха да им осигурим в Хърватско ятаци, скривалища за оръжие и въобще редица улеснения за тяхната комитаджийска дейност. Напразно им обяснявахме, че сме легална партия, че чрез Скупщината те ще имат сигурна трибуна, от която ще отстояват чрез наши депутати своята кауза. Те държаха на своето. И като видях, че не може човек да разговаря с тях разумно, казах да донесат тамбурите и прекарахме вечерта в песни и свирни.

Разговорите ми със Степан Радич вървяха много добре, когато получих нареждане да намеря някакъв претекст и да се прибера веднага. Като се завърнах, Стамболийски ми каза, че научил от граф Апони, че Ст. Радич бил в тайно споразумение с Хорти и всякаква връзка със Ст. Радич при това положение ще изложи нашата политика пред белградското правителство.

В 1928 г. пак при едни срещи със Ст. Радич в Прага той ме запита защо в 1922 г. съм прекъснал така разговорите. Обясних му откровено истината. Радич не отговори нищо, само ме изгледа дълго с късогледите си очи.

7
ТРЕТИЯТ НЕОТГОВОРЕН ФАКТОР

Ние, които струваме колкото ти струваш, те обявяваме за крал, при условие че ще запазиш нашите свободи, иначе — не.

Формула на арагонските кортеси

Още при зараждането на Българския земеделски народен съюз републиканският принцип беше едно от основните начала на неговата програма. Не един път това искане на земеделския народ е изтъквано в Народното събрание, в конгресни разисквания, в съюзния вестник и при ред публични манифестации. Стамболийски като че ли беше призван да бъде официален изразител на републиканската идея и той не пропущаше нито един случай да не прокламира най-тържествено това, дори и в лицето на самия венценосец — цал Фердинанд. Макар и временно, той и другарят му Райко Даскалов прокламираха републиката при Радомирските бунтове.

След образуването на правителството под председателството на Стамболийски той продължи при разни случаи да подчертава републиканския принцип в програмата на Земеделския съюз. Паметни ще останат разискванията по този въпрос в конгреса през 1920 г. в Манежа.

След края на Първата световна война Съглашението водеше с всички средства война срещу Русия, или по-право срещу напредващия към Европа болшевизъм. Още отначало Земеделският съюз беше дал изобилни основания да бъде подозиран като един удобен проводник на този болшевизъм. На тези подозрения се дължеше до голяма степен неблагоприятното настроение на съглашенските държави[14] и на тези от Малкото съглашение[15] към българското правителство и държава.

Това ги накара да потърсят един сигурен фактор, който ще ги гарантира срещу една инфилтрация на болшевишките идеи на Балканите. И този фактор те намериха лесно в лицето на българския цар Борис. Право или криво, това беше тяхното твърдо и непоколебимо становище, от което нищо не можеше да ги отклони. Това убеждение на съглашенските представители в София се поддържаше най-рев-

ностно и с всякакви средства от българските буржоазни среди — легални и по-легални.

Още в 1919 г. есента ние почувствувахме резултата от тези подозрения, станали вече обвинения. Две седмици преди откриването на съюзния конгрес Стамболийски получи писмо, подписано от началника на военноконтролния орган генерал Кретиен, че в интерес на спокойствието в страната конгресът се забранява. От адютанта му, капитан Брюн, професор в Лионския университет, научих, че двама видни водачи на Демократическата и Народняшката партия подплашили генерала, че Стамболийски събирал многохиляден митинг с цел да обяви България за република. Явих се при генерал Кретиен и му обясних, че всичко това е измислица. Дадох уверение, че конгресът ще бъде малоброен. Конгресът бе разрешен.

Вражеската преса събираше разни изказвания на Стамболийски и ги препечатваше. На няколко пъти цитираха една статия на в. «Земеделско знаме» от 13 ноември 1913 г., озаглавена «Да живее Републиката!». Григор Василев се особено отличаваше в насъсквателната кампания срещу Стамболийски. Тази пропаганда бе стигнала и до странство, където някои общественици ни нарицаха «болшевизирана жакерия» или просто «болшевикоиди».

До каква степен бяхме представени като страшно социално зло, имах случай да констатирам в Испания, където бях по работа за 2—3 дена.

Един мадридски вестник погрешно бе писал, че съм бил подпредседател на земеделците в България. По този случай още на другия ден получих покана за обед от председателя на някакво сдружение на земевладелците в Испания. От нашата легация ме посъветваха да приема поканата, тъй като милостта му бил много влиятелен и сме щели да имаме полза от него.

На уречения час дойде да ме вземе една разкошна кола и след лудо бягане бях в замък в околностите на Мадрид. Това беше една голяма постройка, в която всичко показваше красота, охолство и великолепие. Поканените бяха малко — десетина души. Межу тях бе и капеланът на местната черква, охранен и висококултурен духовник. Имената на гостите се състояха от по половин страница титли.

Аз разбрах какво голямо недоразумение беше станало, но бе твърде късно да се поправи положението. Не знам как стана дума за земеделските движения, които се зараждали

понастоящем в Европа и които имали за цел разграбването на земята. И се заредиха епитети: «утайката на селото», «голтаци», «пияници и убийци», «най-кръвожадната жакерия», за която били някога слушали. А най-опасното било, че това движение било предвестник на първите стихийни патрули на кървавите болшевици, техният «Троянски кон».

Недоразумението беше толкова голямо, обстановката толкова неподходяща, че не ми се искаше никакъв спор. При все това налагаше се да дам малко обяснение.

Във време на обеда духовникът се мъчеше да ме убеди, че «схизматикът Фотий» бил фаталната личност за Ориента, с което аз охотно се съгласявах и това създаде между нас известна близост. Разказах му колко зле са осведомени за селските движения на Балканския полуостров и че тяхното организиране е основано върху принципите на християнския морал. Той помоли и другите да слушат. Аз продължих да им обяснявам какво представляваме, как у нас, с твърде редки изключения, земеделските стопанства са средни и дребни, и т. н. Не зная дали можах да убедя добре тези благородни сеньори, които от богатства и увлечения в светския живот не им оставаше време и възможност да се занимаят с каквито и да е проучвания. Десертното вино беше толкова хубаво, че целият разговор скоро премина на неговия букет, вкусови и разни други чревоугодни качества. . .

Междувременно ние тука в България гърмяхме с нашите реформи и с гордост заявявахме, че сме републиканци. Младежите нескрито изразяваха недоволството си от бавността на победния ход на новия живот.

Виждайки, че Стамболийски не се стеснява и като министър-председател да манифестира своите републикански чувства, всеки от пълномощните министри на великите сили от Съглашението намери случай с дискретен, но категоричен тон да предупреди Стамболийски не само да не мисли за някаква република, но и да вземе всички мерки, щото да се не накърнява престижът на царя. Най-ревностен в това отношение беше Жорж Пико, представител на република Франция. Единственият сигурен мотив бе, че цар Борис представляваше една преграда, една гаранция срещу една каквато и да е инфилтрация на болшевизма на Балканите. Това предупреждение бе повторено и потретено.

Това положение е било добре известно на Ленин, за-

щото слушах в 1923 г. в Централния затвор от един член на ЦК на БКП, че когато една военна делегация от комунисти, водена от запасния майор Анков, заговорила пред Ленин за един евентуален преврат срещу земеделското правителство в България, той ги посъветвал да не мислят за такъв опит срещу едно правителство, което им е дало пълна възможност да се организират и въоръжат, и, второ, че Съглашението ще използува веднага това, за да окупира България и да я обърне в предна база срещу южните граници на Русия.

След тези предупреждения, при положението на полузависимост, в което се намираше тогава България, при пълен финансов и военен контрол, на Стамболийски не оставаше друго, освен да се съобразява с волята на победителите, с обстановката и с момента. Това ни сочи как трябва да си обясняваме занапред някои негови изказвания, свързани с идеята за република, за болшевизма, за Русия и т.н. Противното ще бъде недобросъвестност или пълно невежество по отношение на фактическото положение, в което се намираше тогава България.

Стамболийски, който разбираше повелята на момента, търсеше изразни форми, които да бъдат по-приемливи, като: «нашият цар царува, но не управлява», «ако трябва да избираме председател на републиката, ние ще изберем нашия цар», «ако един цар може да е добър, нашият цар е добър» и пр.

Цар Борис, който привидно се бе отдал на уединен живот, даваше вид, че се е примирил с това положение, но не се оставяше да бъде приспиван. Незабелязано от правителството той приемаше на аудиенция всякакви хора, дори и официални представители на опозицията. Тайните си срещи той е уреждал в Ботаническата градина, във Варна или дори в Кричим. На близките е говорил открито, на най-близките се е оплаквал, че е под игото на една тирания, а на несигурните показвал своето настроение само с една въздишка.

Когато е трябвало, той предприемал смели и рисковани стъпки. Иначе как да си обясним намесата му в така явно подготвения преврат от генерал Протогеров в 1921 г., връзките му с Тодор Александров, с Иван Михайлов, приемането на аудиенция на 1 и 10.II.1922 на Топалджиков в навечерието на готвения от него преврат при пожара в Народния театър, на връзките му с Централното управ-

ление на Лигата, най-първо чрез Калфов и след това о Вълков?

Последните явни приеми на цар Борис са от 27 февруари, когато е приел представителите на Конституционния блок — д-р Александър Гиргинов, д-р Хр. Мутафов и Н. Найденов. На 4 март той приема друга опозиционна група — старците от Синода — митрополитите на Враца, Пловдив и Видин.

След това, както казват заговорниците, той потъва в пълна конспиративност и до 9 юни ще има само тайни срещи, като се стараеда вуши на всички други, че той е без амбиции и се е примирил с фактическото положение. Той знаеще, че има срещу себе си една селска маса, пропита от християнщина и толстоистки влияния, която, когато й много дотегваше, се зъбеше, но никога истински не хапеше. Това се отнасяше както до водачите, така и до масите.

Цар Борис скоро схвана голямото сърце на Стамболийски и неговата прекомерна доброта. И почна да се нагажда към характера му. Постоянно изразяваше доволството си от това, че Стамболийски, като бил против смъртното наказание, и той нямал случаи да потвърждава смъртни присъди. Упрекваше го, че не вземал мерки за охрана. Даваше му съвети никога да не казва кога тръгва, къде отива и през къде минава. Това било най-сигурният начин да се избягват убийствата и атентатите. Не пропущаше случай да му не донесе някакво ново, непознато лекарство и с това изразяваше вниманието си. Други подаръци не правеше, защото знаеше, че той не харесва това.

По стар български обичай Стамболийски гледаше да му отвърне прилично.

Бяхме спрели веднъж във Франкфурт на Майн. Ходехме из магазините, където търсех да купя на Трифон Кунев широкопола шапка, каквато носели сега само франкфуртските евреи. Стамболийски пожела да влезем в магазин за спортни дрехи. Накара ме да купя палто от еленова кожа и бяло вълнено поясче. На учудването ми защо купува тези неща, той отговори:

— За царчето е. Страда от колит, а пътува в открит автомобил. Сам каза, че му трябват такива дрехи.

Имах хубава ловна трицевна пушка. Един път царят, като я видя дома, разгледа я и извика възхищението си от нея. Когато си отиваше, видях пушката си поставена

при шофьора. На запитването ми защо е дал пушката, Стамболийски каза:

— Ех, той я толкова хвали, че не можех да му я не подаря!

Изобщо Стамболийски обичаше да прави подаръци.

Цар Борис идваше често вкъщи сам и понякога със сестрите си. Не всякога си отиваше на обед. В такива случаи питаше дали няма да има една чиния и за него и оставаше да обядва. Но той толкова малко вкусваше от гозбата, че човек с право се съмняваше в желанието му да обядва.

Бяхме чули, че води скромен живот, че е и скъперник дори. Не показваше черти на корист. Беше си изработил подкупващи обноски. Когато се вече беше овластил, направил строга бележка на Кьосеиванов, че давал често закуски и се фотографирал с бутилка и разни лакомства на масата. Вследствие на това Кьосеиванов забрани публикуването в пресата на снимки, които напомняха за ядене и пиене и дразнеха бедните и гладните.

Цар Борис използуваше всичко, за да се представи добре пред наши и чужденци и обикновено той печелеше от срещите, които имаше главно с чужденци. Преимуществото да ръководи той разговора му помагаше много. Освен това той се подготвяше предварително, като събираше подбрани сведения за събеседника си, когото щеше да приеме.

Беше дошла в България една английска писателка и журналистка — Клер Шеридан. Тази оригинална жена беше тръгнала да изучава нови, оригинални политически фигури, появили се на сцената след Първата световна война. Тя беше видяла Ленин, направила му бюст, защото била и скулпторка, пила мастика с Мустафа Кемал и сега беше в София с желание да се запознае с главния ръководител на зараждащото се в света земеделско движение. Тя беше образована жена, прогресивна, оригинална в схващанията си и в живота си. Бях натоварен да уредя пребиваването ѝ в България. Срещал съм в живота си доста кореспонденти, малки и знаменити, но такова нещо не бях виждал. Много подвижна и любознателна до втръсване, тя беше цял ден в движение. Искаше да види всичко. Бяхме в село Връбница. След като разгледа селото, черквата, присъствува на една сватба, най-после пожела да види гробищата. Разгледа гробовете. Преведох ѝ някои надписи.

— Нямате — забелязва — култ към мъртвите. Нямате, значи, и традиции. Затова нямате и фамилни имена. Сигурно си знаете произхода само до дядо и баба. А знаете ли какво значение има прякорът на един род?

Обясних й, че допреди 80—100 години и нашите родове са носели родови имена-прякори, но под чуждо влияние сме ги изоставили. Сега всеки носи името на баща си и лесно става смешение на имената. Вероятно някой управник ще се сети един ден да възстанови прякорите, както това направи Кемал паша. Но дотогава във всяко село ще има по сто души Петровци, по сто Ивановци и по сто Георгиевци.

За коронованите глави тя се произнасяше с присмех. Много народи се били освободили от тях и облекчили бюджета си, но трябвало и другите да си отидат.

Един ден се изненадах, като ми каза, че й казали да поиска да види царя . . .

— Не ме интересува — отсече тя. — Това е стока за разпродажба с намалени цени. Скоро короните ще останат само вещи в музеите.

На другия ден ми каза, че поискала аудиенция. Чиновник от външното министерство, който накуцвал, я придумал да види българския цар и тя се съгласила. Сетих се, че е Драндар от дворцовата канцелария. Аз я чаках в кафене «България», където обеща да се върне след половин час. Едва към 2 ч след пладне тя се появи цяла сияеща.

— Вие имате очарователен цар! — възхищаваше се тя. — Умен и демократичен. Посрещна ме на вратата и ме изпрати до стълбите. Каква разлика от нашия дворцов етикет, който ви обръща на маймуна с разните поклони, рачешки вървеж и други отживелици! Заговори ме за Ленин. Описа фигурата му, като че ли той е моделирал лицето му. Знае нашите вестници и списания, дори знае нещо за писанията на моята скромна личност.

Вечерта Драндар проучил всичко, каквото могъл, за нея в Дирекцията на печата и разговорът се въртял около нейната личност. С такива хитрини цар Борис беше сполучил да си създаде слава на умен, добър и демократичен владетел.

Стамболийски е бил винаги внимателен към него. Един ден отивахме в едно турско село да присъствуваме на сватба. Носехме няколко бакърени тави за булката,

а за борците бяхме поръчали да докарат един овен. Из пътя ни настигна царят. Запита къде отиваме и защо са тези подаръци. Обяснихме му.

— Мога ли и аз да дойда да видя турска сватба? — запита той.

— Разбира се! — отвърна Стамболийски. — Само че пратете адютанта си да купи от Шумен една златна петолира да подарите на младоженката и един наполеон за борeца победител. Те ще се зарадват много и още тази седмица ще знае целият Делиорман, че царят е присъствувал на сватбата.

Щом пристигнахме, турците посрещнаха Стамболийски с много цветя, а той се обръщаше и ги даваше на царя и на сестрите му. Турците в началото не обръщаха внимание на царя. Но когато Стамболийски им каза да оставят него, а да посрещнат високия гост, последваха тежки селями и топли пожелания. Стамболийски постъпи така, че да се забрави първоначалното неволно незачитане и да се съсредоточи цялото внимание към царя. Царят прикриваше смущението си с изкуствена усмивка, но сестрите му бяха посърнали от студените обноски на това население, за което представата за цар нямаше особено значение. После княгиня Надежда със своето просто държание, игривост и весели закачки стопи ледовете и турците се поотпуснаха, а кадъните я взеха в своята среда. Евдокия, надута и намръщена, пълен противовес на сестра си, остана при мъжете.

Цар Борис си даваше вид, че се е примирил с положението си на безвластен цар. Изглеждаше, че управлението много не го интересуваше, а към водачите на буржоазните партии не проявяваше голямо внимание.

При едни разправии в парламентарната група няколко народни представители начело със Стефан Даскалов бяха много силно критикували външната политика, ръководена от Стамболийски. Бяха засегнали и някои други въпроси. Изненадан от несправедливата им критика, Стамболийски се защити доста вяло. Легна си, без да вечеря.

Ролята, която играеше от известно време Стефан Даскалов, беше доста загадъчна. Той се занимаваше с търговия, държеше връзка с видни хора от опозицията. Някои го подозираха в двуличие и в съюза носеше прозвището «Исак». Това негово поведение бе само през един период

от време. Иначе Стефан Даскалов си остана един от първите дейци в Земеделския съюз.

В политическите среди вече се знаеше за разприте в парламентарната група. Говореше се вече едва ли не за криза в правителството.

Ние издавахме само в. «Земеделско знаме», предназначен предимно за селата, където бе грамадното мнозинство от нашите членове. В София се издаваха десетки вестници, които всеки ден изригваха огън и жупел срещу съюза. Това ме застави да помисля за издаването на съюзен ежедневник. Най-бързо започнах издаването на в. «Пробуда», без никой да знае за това. Вестникът излизаше няколко месеца. Наложи се спирането му поради чувствителните загуби, които едва понасяше. Късно научих, че д-во «Куриер», вместо да го разпраща до настоятелите, държало цели купища в избите си и после връщало вестниците като непродадени. По-късно почнах издаването на в. «Победа». Вестникът имаше добър успех и излизаше до 9 юни 1923 г. Редакторът Георги Костов бе убит при превратa.

На другата сутрин, след бурята в парламентарната група, бях, както всяка сутрин, в редакцията на «Победа». Към 10 часа съобщиха, че Тодор Тодоров и Костурков са повикани на аудиенция в двореца. След малко телефонът пак иззвъня. Достопочтените делегати на опозицията били приети от Марко, дворцовия портиер, измъкнали се набързо през северната врата откъм улица «Московска» и репортерите загубили дирите им към бул. «Дондуков». Скоро се узна истината. Някой смешник си позволил да направи една дръзка шега, като поканил от името на дворцовата канцелария на аудиенция Т. Тодоров и Ст. Костурков. Царят бил там, но докато унизените обществени си отдъхвали от преживяното, той отишъл да посети Райко Даскалов, разказал му за нещастното недоразумение, като се заливал от смях, с риск да бутне малката библиотека, която била зад него.

На другия ден Стамболийски му казал, че е трябвало да приеме подмамените хора и с това щял да заличи срамната чапкънска шега.

Тази малка случка илюстрира отношението на държавния глава и към политическите водачи.

Колкото и да даваше вид, че управлението не го интересува много, цар Борис следеше отблизо въпросите на

външната политика, особено онова, което можеше да засяга трона му.

През 1922 г. Белград официално обвини българското правителство, че поддържало ВМРО и спомагало да се изпращат чети в Югославия. Обвинението бе отнесено до Съвета на Обществото на народите, който щеше да заседава в Лондон. За по-голям натиск югославското правителство беше струпало войски на западната ни граница. Говореше се, че имало намерение да окупира мините Перник. Стамболийски уведоми ОН, както и кабинетите в Париж, Лондон и Рим за положението, а тук, в София, събрахме всичкия потребен материал за наша защита, което не бе трудно, защото подобно обвинение не можеше да се поддържа сериозно.

Коста Тодоров бе натоварен като делегат на правителството. Поръчано му бе да почерпи доказателства и в Белград. След десетина дена К. Тодоров слезе от влака в Драгоман, придружен от един скромно облечен човек. Носеха куфар с книжа. В София отворихме куфара. Беше пълен с разни сръбски официални книжа, между които някои важни доклади на югославски жупани на служба в Македония. Това бе ценна оригинална документация, която именно сега беше потребна.

На другия ден дойде царят. Беше много разтревожен и веднага запита какво става по оплакването на Югославия. Стамболийски му обясни. Посочи му приготвения материал за защита и каза, че макар и неприятен, този въпрос не представлява никаква опасност. Царят продължаваше да задава все едни и същи въпроси. И като получаваше все еднакви отговори, най-после запита:

— А ако окупират пернишката минна област?

Нервиран, Стамболийски му отвърна:

— Ако навлязат в българска територия — ще се бием! Аз, който съм говорил толкова години за мир и братство, особено между нашите две страни, ще тръгна пръв в бой. Народ, който не брани неприкосновеността на земята си, не е достоен да има свободна държава!

Царят си отиде не твърде успокоен.

— Паникьор! — изрази недоволството си Стамболийски. — Пак са го надъхали старите влъхви!

— А може би има основание и да е гузен за нещо — забелязах аз.

Царят никога не изказваше мнение. На по-важните

преписки подписваше «Б.», а по изключение пишеше: «Четено с интерес. Б.» Някои мислеха, че това той прави от скромност. Всъщност това бе липса на кураж да поеме отговорност.

По време на посещението си в Белград Стамболийски бе имал дълъг разговор с крал Александър. Цар Борис не скрил нетърпението си да узнае какво е говорено. Стамболийски му разказал всичко подробно. Между другото той му казал, че кралят е човек образован, поемал отговорностите на своята кралска професия и не се занимавал с дребнавости. Като всички крале най-голямата му грижа била да крепи династията си. С прякото си участие във войната той успял да стане любимец на военните и се ползувал между тях с голям авторитет. Бил добре посветен по балканските въпроси. Когато говорел по тях, показвал широки разбирания, ако и да не можел да прикрие своя доста голям шовинизъм.

Сръбската военна Лига — защото тя продължавала да е изключително сръбска, — наречена «Черна рука», се занимавала само с големите национални въпроси и нямала кариеристичния и наемнически характер на българската Лига.

Цар Борис изслушал с голям интерес доклада и накрая не можал да се стърпи да не запита:

— Стана ли дума, господин президенте, за югославянска федерация?

— Не! — отвърнал Стамболийски. — Сегашните сръбски управници разбират малко по-иначе от нас думата федерация. И докато те са на власт, няма да се съгласят на това, за което ние говорим. Ето защо не стана и дума за федерация.

— Вижте, господин министър-председателю, аз искам да ви направя една декларация. Не бива династическият въпрос да бъде една пречка за образуването на истинска югославянска федерация. Аз трябва да ви заявя, че съм готов да служа в бъдещата федерация и като бригаден генерал само.

— Аз бях много изненадан от думите му — продължи да разказва Стамболийски. — Никога досега той не беше говорил така. Някакво примирение ли бе това, или хитрина да ме изпита?. . .

— Разбира се, че е било хитрина! — отговорих аз. — Доста голяма хитрина, защото царят обикновено си под-

готвя ходовете по-сполучливо. Той знае, че няма в историята пример някой цар така доброволно да се е отказал от престола и да служи след това като офицер.

Друг път пълномощният министър Станчов казал, че се говорело в Европа за една женитба на българския цар с една недалечна кралска дъщеря. Царят отговорил, че ако такава сватба стане, той щял да бъде предмет на приказки из цялата страна и в такъв случай предпочитал да си остане цял живот неженен.[16] Тези изказвания накараха някои да мислят, че царят не мисли за потомство, т. е. смята, че царуването му има временен характер.

Когато се говореше за царя и за обявяване на република, а това се случваше често в интимен кръг, Цанко Бакалов имаше обичай да казва:

— Когато искаш да удариш някое куче, ти не размахваш отдалеч тоягата, а я криеш зад гърба си, като с другата подмамваш кучето. И когато дойде подръка, удряш го по главата!

Нямаше кой да прилага такава хитрост в нашите среди. Всички викаха и плашеха, но никой не удряше.

Хитростта, дори тактичността ни бяха чужди. Следният случай показва това най-нагледно.

При едно посещение на Стамболийски в Европа бяха му задавани редица въпроси около обявяване на република в България. Той опровергаваше тези слухове, разпространявани от негови противници, като казваше, че сега няма причини за една такава промяна на режима у нас. Маркиз Империали, след като зададе същия въпрос, добави:

— Но ние имаме факти, които говорят обратното!

Стамболийски отговори естествено, че тези факти са измислени от враговете ни и не почиват на нищо. Маркиз Империали се усмихна само и мина на други въпроси. Италианският дипломат минаваше за наш приятел и неведнъж ни беше услужвал. Тука изглежда, че имаше нещо.

Върнахме се през Румъния. На една малка гара, струва ми се, «Две могили», вратата на салона се отвори и неочаквано влезе цар Борис. Стамболийски и царят бяха така застанали, че аз не можех да изляза и останах в дъното на салона. По лицето на царя имаше лепенки върху пресни драскотини, а Калфов — с превързана глава —

и Багрянов останаха в коридора на вагона. Между царя и Стамболийски се заведе следният разговор:

— Какво е това по лицето ви, ваше величество?

— Пътувахме с дрезина и бързахме да ви посрещнем, та обърнахме дрезината и се изподраскахме. Мене не ми е нищо, но Калфов е доста контузен.

— Защо ви е трябвало да ме посрещате и да бързате? Не нося нищо интересно.

— Ами така... Рекохме да ви посрещнем... Аз бързах да ви посрещна, господин министър-председателю, за да поговорим по един въпрос, по който трябва да сме наясно. Отнася се до моята абдикация. Ако е необходимо да се откажа от престола, най-добре ще бъде вие да ми го кажете направо. В такъв случай ще уговорим формата, бъдете уверен, че аз ще ви улесня.

— Не разбирам какво искате да кажете. Моля да се изясните.

— А вие не знаете ли нищо за писмото на господин Цанко Бакалов?

Цар Борис извади от портфейла си и прочете едно писмо от Цанко Бакалов, в което се подканва цар Борис да абдикира, за да улесни мисията на Стамболийски в Европа. Стамболийски, напълно изненадан, пита:

— Друг някой знае ли за това писмо?

— Не. Затова побързах да ви запитам, вие ли сте внушили на господин Бакалов да ми отправи тази покана да абдикирам?

— За пръв път чувам за това писмо. Сигурно и другарите ми от Министерския съвет не знаят нищо. Моля ви да не съобщавате никому за това писмо. Това е едно несериозно хрумване на поет. Аз ще оправя всичко. Забравете тази неприятност.

Лицето на царя беше загубило своя обикновен невинен израз. В окото му се забелязваше едно малко пламъче на злоба. Въпреки че Стамболийски го помоли да пътува с вагона, той предпочете да слезе на следната гара и да продължи пътя си с кола.

След превратa чух, че писмото било публикувано в пресата. Единствен екземпляр от него имаше само в джоба на Цанко Бакалов, тъй като Цанко Бакалов бе унищожил черновата. Сега ни стана ясно защо бяха тези подмятания за република и особено «фактите» на маркиз Империали. Щом е получил писмото, царят побързал са съобщи съдържание-

то му на някои дипломати. Следователно твърдението му, че никой не знае нищо за това писмо, не беше истина.

Из пътя Стамболийски само каза:

— Пусти Цанко!

И се замисли.

Още със завръщането си трябваше да подиря Цанко Бакалов и го заведа при Стамболийски. Едва го намерих. Той се сещаше за какво го търся и не му се искаше да дойде с мен. Какво му е било говорено, можех само да предугаждам. На излизане той бе посърнал и ми каза:

— Гледай, гледай каква беля съм направил! А то мислех само, че е за добро!. . .

Царят не е повярвал, че Стамболийски е чужд на тази републиканска маневра. Той почна още повече да се прикрива и напълно се отдаде на конспиративна дейност. В желанието си за отмъщение той не е пропущал и най-дребнави средства, за да хвърли сянка върху Стамболийски.

Немного преди преврата на 9 юни 1923 Стамболийски бил на доклад в Евксиноград. Бил задържан на обед. В това време Спас Дупаринов се обадил по телефона. Научавайки това, цар Борис поканил и него със съпругата му на обед. Към 5 часа след пладне една от княгините поканила всички да се къпят в морето. Адютантът Сирко Станчев пожелал да ги фотографира заловени за ръка един до друг. Стамболийски попаднал между Дупаринова и княгиня Надежда. След седмица Сирко Станчев ми даде една от снимките да я дам на Стамболийски. Като му забележих, че тази снимка не бива да се раздава, той ме увери, че освен на царя никому няма да даде друга. Показах на Стамболийски снимката и я скъсах.

След преврата снимката беше публикувана, но само с Дупаринова и министър-председателя. Останалите присъствуващи на снимката бяха изкусно отстранени с изрязване на оригинала.

Така публикувана, снимката даде повод за разни недобросъвестно скроени слухове. Това не можеше да бъде дело другиму освен на царя или на Сирко Станчев, и то пак със знанието на царя.

Присъствувал съм на много срещи и разговори между Стамболийски и царя, но обикновено само като слушател и зрител. Преди да поема Министерството на войната, съм имал две срещи само с царя. За пръв път това бе в

навечерието на новата 1920 година. Бяхме поканени трима младежи да се явим на аудиенция поотделно. Мен се падна да се явя последен. Царят започна с ласкави думи и след като фиксирано ме изгледа, запита ме къде ме е виждал. Напомних му, че това беше при отстъплението. Аз бях в ариергард с една сборна дружина и се бях откъснал от нашите части, бързо отстъпили, без да ни се обадят.

— Да — каза той, — спомням си. Над вас се виеше френски самолет. Една малка част водеше слаба престрелка с противника, а останалите бяхте събрали в една долинка да си отдъхнат. Устните на войниците ви бяха попукани от жажда и преумора. Предупредих ви да отстъпите веднага, иначе рискувахте да паднете в плен.

Останалият разговор се изрази в обикновени любезности. На излизане аз почувствувах малко разочарование от празнословието, което констатирах при тази аудиенция.

Втората ми среща се състоя при други обстоятелства.

Един ден, когато министър-председателят беше в провинцията, съобщиха ми да занеса във Варна получените напоследък доклади от пълномощните министри. Това не беше се случвало досега. Все пак аз събрах в една папка книжата и ги занесох във Врана. Подадох докладите и се наканих да си отивам, когато един слуга ми съобщи, че царят искал да ме приеме. Заведе ме в една стая-кабинет. Царят прелистваше някакви книжа. Започна да преглежда и докладите, като едновременно правеше къси саркастични бележки:

— Чувам Савов да сумти, като е писал доклада си. Този Станчов! Как не му омръзна да преписва вестниците!

Позволих си да забележа, че Станчов минава за негов личен човек и че жена му е надарена с редки качества.

— Какъв мой човек! Това е музейно наследство от моя баща! А какви качества има госпожата на господин Станчов? Че е графиня ли?*

— Не, ваше величество. Титлите на нас не правят никакво впечатление. Но тя е добра майка, възпитала е добре дъщерите си. Аз съм я виждал в градската градина в Женева да се крие и да обядва само хляб и грозде, за да

* Съпругата на Димитър Станчов е френска графиня.

спести нещо за децата си. Тази майчина грижа ми правеше силно впечатление.

Царят нищо не отговори и след като ме изгледа попродължително, каза, че искал да ме види и да поговори с мене по един въпрос.

Сега минал законът за столичната община. Той смята, че с прокарването на този закон се върши голяма грешка. Виждало му се това като поврат назад, че законът е антидемократичен и може да даде повод за много своеволия. Общинската автономия била извоювана с много жертви, а сега се посягало на нея. Нему му тежало да одобрява такъв назадничав закон. Той бил чул, че аз съм се изказал против закона, и затова сметнал, че е полезно да поговори с мен. Научил за мнението ми от румънския пълномощен министър Ланга Радувану.

Отговорих на царя, че законът е внесен в Народното събрание с неговия параф и че сега е късно да се правят бележки. Мога да го уверя, че законът се одобрява от всички здравомислещи хора. Само опозицията използува случая да създава трудности на властта. Кметът на София има голямо значение, защото е кмет на столица, а не на обикновен град. За правителството не е безразлично кой ще бъде кмет на столицата на България. Пълномощният министър на Румъния е умен човек, не е наклонен да прави интриги. Приписва ми права и дейност, каквито нямам. Моята длъжност е строго ограничена. Положението ми не е такова, че да си позволявам критика на закон, и трябва да заявя, че особено държа на дисциплината, която всеки трябва да спазва на поста, на който се намира. Може да е чул господин Ланга Радувану, че съм критикувал кандидатурата на наш другар без образование за кмет на столицата. Смятал съм, че това ще е като една провокация за софиянци. Но сега аз знам, че правителството се е спряло на млад човек с висше юридическо образование за бъдещ кмет на столицата.

През време на разговора забелязах на бюрото на царя брой от в. «Слово»[17] със заглавие «Поврат назад», или «Стъпка назад», с подчертани фрази.

На другия ден Стамболийски се завърна от провинцията. Разказах му за целия разговор с царя. Това го ядоса много. Запита в канцеларията дали царят е във Врана и веднага замина за там. След два часа той се върна спокоен.

— Втори път няма да се опита да вика когото и да е —

заключи Стамболийски. — Друг път ще чете в. «Слово» по-внимателно. . .

Когато се касаеше за отношенията между него и правителството, Стамболийски беше неотстъпчив. При един доклад царят показва нежелание да подпише указа за отчуждаване къщата на поета Иван Вазов за музей, като изтъква мотиви от Конституцията, някои закони и пр. Стамболийски го принуждава да подпише, сгъва указа, поставя го в портфейла си, като казва, че този указ няма повече да види бял свят.

— А защо ме накарахте тогава да го подпиша?

— За да се научите да не правите опозиция за една къща и да не влизате в конфликт с правителството. Аз ще ви изпратя нов указ и ще предвидя достатъчно пари. Ще видите тогава, че няма да получите някакво изложение за нарушение на конституция, закони и т. н.

Това все пак бяха неприятности за царя и понякога той си отвръщаше с малки бодвания.

След като се разреши репарационният въпрос[18], цар Борис направи лек сондаж, дали Стамболийски би приел най-високата степен от ордена «Кирил и Методий». Стамболийски, разбира се, отказа, като посочи, че през целия си живот бил говорил против ордените и че земеделската организация не носи и няма да носи ордени.

На другия ден един дворцов слуга от Врана теглеше една юница «Монтафон» на име Добруджа, придружена с родословно свидетелство. Юницата заменяше ордена «Кирил и Методий». На нас това се видя като подигравка, но Стамболийски каза, че сам се бил спирал два-три пъти пред майката на тази юница, която била от най-добра линия и притежавала редки качества, нещо, което накарало царя да я прати.

Не си правех илюзии, че още с приемане на Министерството на войната ще си имам неприятности с царя. Той досега се чувствуваше господар в това министерство и мъчно щеше да допусне друг да провежда политика, която не е негова. От друга страна, правата на военния министър са много ограничени от Конституцията, закона за въоръжените сили и разните правилници. Всички предстоящи промени трябваше да минават през него — нещо, което щеше да предизвика ред затруднения. И наистина неприятностите се появиха още в началото.

На старата Сливнишка позиция се произвеждаше дву-

странно дружинно бойно учение. Това за мен бе удобен случай да се срещна с някои началници и същевременно да видя новия начин на водене на боя с дружина. Както става обикновено в такива случаи, пред нас имахме отбрана и нападение на планинска позиция. Отбраната бе обозначена с кадри. Изненадан бях да видя, че всичко ставаше постарому. Войнишките вериги пъплеха нагоре и наближавайки, атакуваха окопа с традиционния вик «ура». Боят се водеше, както подобава на бедна държава, с голямо пестене на огнева сила за сметка на човешкия живот. Освен това войниците се разкарваха от тъмно до тъмно до пълно изморяване и т. н.

Бяха минали два часа, когато неочаквано пристигна царят. След като го поставиха в течение на задачата и след като проследи известно време учението, той се отдели настрана при мен. Имаше ядосан вид и като не си даде труд да смекчи израза на лицето си, започна:

— Защо сте дошли да се морите по тези камънаци?

— Исках да видя при какви условия се провеждат ученията.

— Това е губене на време. Не може да се види нищо особено в едно дружинно учение. Вашето присъствие ги смущава и учението не преминава както трябва. Това е неудобно и за самия министър.

— Зная, че повечето от министрите смятат, че функциите им се състоят в подписване на представените им книжа и да влизат в контакт с войската само на тържествените молебени и на Гергьовденския парад, но не мисля, че така трябва да бъде.

— Какво поучително намирате в днешното учение?

— Интересно е да се направи сравнение между днешното бойно учение и истинския бой, който водихме преди 4—5 години. Участвувал съм в две войни — Балканската и Първата световна война. Не виждам да сме извлекли някакви поуки от тях.

— Какви например?

— Например не използуваме рационално силите на войника. Съпротивлението, устойчивостта на разните метали, тъкани и пр. са изучени най-подробно, а устойчивостта на човека се смята за безкрайна. Пести се всичко — снаряди, мини, бомби, та дори и патроните. Не се пести само човекът. Още в 1917 г. командирът на 11 и 12 германска егерова дружина ми казваше, че ние, бъл-

гарите, проливаме кръвта на войника, като че сме стомилионен народ. Вижте ботушите на войниците. Много от тях са грубо закърпени и изкривени. На мнозина краката са наранени още на втория ден на ученето. Много войници са без манерки и страдат от жажда.

Разговорът продължи все така още няколко минути. Казах, че ботушите трябва да се заменят със спортни обуща, затворената яка — с отворена, сегашната непрактична шапка — с шапка удобна и красива за всяко време. Най-после да се заменят крясъците «Тъй вярно!» и «Съвсем не!» с български отговори и човешки тон. Не зная дали царят слушаше с внимание, но продължаваше да бъде намръщен и в очите му се забелязваше едно зло пламъче.

Идването ми на Сливница го бе раздразнило много и от това последва този ядовит разговор: След някое време той слезе от отсрещния рид, където бе отишъл, и замина за София. Понеже не беше близо, не отидох да го изпращам. Към обед и аз тръгнах за столицата. Мъчех се да си спомня всяка негова дума. Едно беше положително — той използуваше случая да покаже недоволството си от това, че чуждо лице ходи при войниците, нещо, което мислеше, че е само негово право. Баща му обичал да ругае министрите, но ако синът не смееше да прави това, то бе, защото знаеше, че няма да остане без отговор.

Относно грубостите на цар Фердинанд Александър Малинов ми разказа следния преживян случай.

Цар Фердинанд бил на лечение в Унгария. Към края на лятото се получила телеграма министър-председателят да се яви на доклад при него. Макар и да нямало нищо интересно за докладване, Малинов тръгнал.

— На гарата — продължава Малинов — ме чакаше каляска с четири коня и отделни хусари, командувани от подпоручик. По пътя селяни и селянки поздравяваха отдалеч. Цар Фердинанд ме посрещна много любезно, като ме помоли сутрин да го чакам, за да закусваме заедно. Първия ден ме прие в генералска униформа. Втория — в адмиралска. На края на доклада му съобщих, че Министерският съвет по почин на министъра на просветата Никола Мушанов отпуща за пет години ежегодно по сто хиляди лева за пътуване на престолонаследника, където царят намери за добре. Царят посрещна решението на Министерския съвет с голямо задоволство и ме натовари

да изразя на министрите височайшата му благодарност, «най-вече на министъра на народната просвета Никола Мушанов».

На третия ден царят ме прие в редингот с широка връзка. Като свърших краткия си доклад, той ме изгледа презрително и почти извика:

— Е, не сте ли измислили с министрите нещо друго за мен, например да надникнете в спалнята ми? Ония простаци начело с дряновския кюмюрджия Никола Мушанов се загрижили за възпитанието на моя син. А вие с вашето молдованско възпитание* не можахте ли да ги научите на приличие?

И редица още звучни ругатни изрече по наш адрес. Беше ми потекло вода по гърба.

Малко след това седнахме да обядваме. На обеда царят беше весел и любезен, сякаш нищо не е било.

Такъв е бил цар Фердинанд. Виновни са само тези, които са го търпели.

Друга неприятност имах във Военното министерство със знамето, предназначено за Военното училище. Поръчано отдавна от двореца, по даден образец пак оттам, то трябвало да бъде връчено на възпитаниците за Гергьовден.** Не знаех нищо за това, когато ми казаха, че знамето било готово. Поисках да го видя. Беше добре изработено, но контурите му напомняха напълно знамето на Кобургите. Казах, че това знаме не може да бъде дадено на Военното училище, и назначих комисия под председателството на полковник Нойков. Комисията трябваше да даде образец за знаме по български мотиви, както е определено. И по-рано по незабелязан начин цар Фердинанд бил вмъкнал френската кралска лилия в държавния герб. Като отговор царят не даде никакво знаме на Гергьовден. Знамето е било дадено след 9 юни. Чувал съм, че Военното училище е било лишено от знаме от княз Фердинанд заради участието му в превратa срещу Ал. Батенберг, а сега цар Борис дарява знаме на същото училище именно заради участието му в превратa срещу земеделското правителство.

И най-дребните поводи бяха предмет на злостни из-

* Александър Малинов е бесарабски българин — б.р. Д. И.

** Празник на храбростта и празник на войската. Отбелязвал се е с военен парад.

мислици. За Гергьовден ми донесоха традиционната телеграма до царя за Празника на храбростта. Естествено в този случай не се употребява пасторски език. Но написаният текст представляваше една смесица от високопарни думи, напомнящи Радославовата епоха. Написах друга телеграма, в която покрай патриотичната възхвала на храбростта напомнях и за зле воденатa политика, която коства толкова кръв на българския народ. Веднага се заговори за пораженски дух и т. н. И всичко това излизаше от средите на охранения наш елит, който не беше пожалил средства, за да не участвува във войната.

В тези два месеца и няколко дена, които прекарах в Министерството на войната, Военната лига не даде никакъв явен признак на живот. Тя е действувала вероятно, но в пълна тайна.

Задава се въпросът: какво е участието на цар Борис в този преврат?

Първият успех на царя бе да заблуди нашата общественост и особено правителството, че той е монарх, който се съобразява с действителността, демократичен е, не е амбициозен, трепери да му се не поднесе смъртна присъда за одобрение и в края на краищата не би водил война, ако бъде принуден да напусне трона, на който и без това е седнал случайно. В това отношение той е подпомогнат от качества, които не трябва да му се отричат. Личният му живот е скромен, не е користолюбив, няма истории. По едно време се чува, че пиел порядъчно в интимен кръг приятели. Но когато се узнава, че слуховете за това са проникнали навън, скъсва с тях и ги кани занапред поотделно. По здравословни причини той се отказва от пушене също. Неговите хора са посредствени личности, но не оставят нищо лошо да проникне навън за него.

В действителност той е бил най-опасен конспиратор, сякаш школувал при най-опасните тайни дружества в Италия. Жесток, но отдалеч, за да не носи лична отговорност — нещо присъщо на коронованите особи. С една дума, той е можел да спре масовите политически убийства, станали през неговото царуване, но не е направил нищо срещу тях. Баща му, цар Фердинанд, се е произнесъл пред Стефан Даскалов, брат на Райко Даскалов, в ред разговори през 1935 г. на някакъв курорт в Унгария така:

— . . . От мен той не е взел нищо, а е наследил всички

пороци на италианското си потекло; дребнав, отмъстителен, фалшив и коварен. Няма никакви дарби освен лицемерието и италианското комедианство. Пълен е със скрити пороци. Той няма смелостта дори на калабрийския разбойник!

Не е Ньойският договор, който разстрои българската войска, а той — синът ми, — като забърка всички офицери в тези нещастни лиги. Едно време аз търпях на служба генерали, които ме псуваха и ме критикуваха открито, а моят син търси само офицери, угодни нему и покорни, без да мисли за интересите на държавата. Влечението към съзаклятие е пак италианска черта у него. Един ден той ще почувствува колко ще му струва безумието на 9 юни!

Бил ли е наистина дейно замесен в деветоюнския преврат цар Борис?

Аз бях убеден в себе си, че не само той е бил замесен, но е бил на дъното на тази конспирация. Но това бяха само умозаключения. Конкретни доказателства нямах, като изключим това, което минава за казано-речено. Дори в един момент на душевно вълнение аз бях готов да повярвам в невинността му.

Като министър на просветата през 1931 година бях викан вече два пъти на аудиенция при цар Борис. Това бяха празни и повърхностни разговори. Но това не пречеше на дворцовата канцелария да издава сериозни съобщения, за да мисли публиката кой знае какви големи въпроси се разискват при тези разговори. На третата аудиенция, виждайки, че разговорът не върви, царят ме запита:

— Вие като че ли имате да ме питате за нещо?

— Да, ваше величество, искам да зная: какво е било вашето участие в превратa на 9 юни и вашето отношение към убийството на министър-председателя Александър Стамболийски?

— Аз очаквах от вас тези въпроси. Вижте, драги министре — и той стана прав, като ми хвана дясната ръка с двете си ръце, — аз не по-малко от вас скърбя за покойния президент. Той беше голям държавник и със своите идеи и реформи той изпревари времето. Ние можем само да се гордеем с него. И другите страни го сочеха за пример. Ако сега беше жив, аз нямаше да преживея толкова тежки години и нашата измъчена родина нямаше да претърпи толкова сътресения. Скърбя и винаги ще скърбя за

неговата загуба. Намериха се престъпни ръце, които посегнаха на такъв умен, добър и благороден човек! Колкото за превратa, кой държавен глава може да го одобри? Аз бях изненадан и принуден да подпиша указите с надежда да ограничa престъпленията на авантюристите превратаджии, да не направят още по-големи злини и да изложат съществуването на държавата.

•В този момент той беше пребледнял и очите му ми се видяха насълзени. И аз си помислих: не прекалявам ли с моите подозрения? На слизане по стълбите изведнъж си спомних за влиянието му над офицерите и над разните нелегални организации и насълзената му маска падна. Пред мен наново изпъкна префинениият комедиант, замесен в толкова кървави съзаклятия.

Разказът на майор Лука Малеев за готвения преврат от генерал Протогеров още в началото на април 1921 г. показа ясно с данни, че и този преврат е организиран под егидата на цар Борис. Предстоящото му извършване е било разисквано в заседание на Висшия съвет на Демократическата партия. При такава широка разгласа необяснимо е как е можал да се устрои, без да узнае тогава правителството. Превратът не е бил извършен поради отказа на демократите да участвуват в него.

При извършването на превратa на 9 юни някои войскови началници не са искали да действуват и са се готвили да потеглят с частите си против превратаджиите. Такива са били началникът на Шуменския гарнизон полковник Христов и началникът на отреда в Пиринско — полковник Сапов. На 9 юни цар Борис лично е влязъл в телефонна връзка с тях, съобщил им е, че новото правителство е законно, следователно да изпълняват нарежданията му. Това ми признаха отпосле двамата полковници. Полковник Христов е изживял тежко деветоюнските събития. И на това именно отдават нервното разстройство, в което той беше изпаднал след това. Може да е имало и други, които са били увещавани от цар Борис, че новото правителство е законно.

Един ден през 1935 година дойде при мен адвокатът Груйо Павлов, мой познат от войната и личен приятел на Ал. Цанков.

— Натоварен съм — разказва Павлов — с една приятна за мен задача. Бай Александър Цанков желае да се

срещне с теб лично. Ако си съгласен, аз ще уредя срещата у мен, защото там ще бъде най-удобно.

— Който се занимава с обществени работи, трябва да се среща с всички, ако и в нашите среди някои да не мислят така. Ще дойда утре в 9 ч вечерта в твоя дом.

За тази среща уведомих двама другари от Постоянното присъствие.

На другия ден в 9 часа вечерта бях у Груйо Павлов. Той беше в официални черни дрехи. Съпругата му беше приготвила на една маса закуски като за прием. Цанков беше седнал прегърбен в един дълбок фотьойл, с двете ръце събрани под носа, и ме гледаше изпитателно под вежди. Той стана с мъка, когато се приближих. Груйо Павлов ни запозна. Цанков изпрати домакините да си легнат и им каза, че сам щял да заключи вратата, като си отива.

Останахме сами. Измина една минута в мълчание. Чаках той да заговори. Най-сетне Цанков каза:

— Исках да се видя с вас. Нас ни делят толкова много неща, че е необходимо да се обясня пред вас. Писано е много, говорено е още по-много — повечето публично. Не всичко е истина. Всеки пише и говори, както му е угодно. Аз съм замесен в много работи, а в други ме замесват без никакво основание. Станах изкупителна жертва и за чужди грехове. Не отричам своята отговорност за 9 юни, но в кръга на моята дейност само.

След убийството на Греков през май 1922 г. ме намери полковник Иван Вълков, който бил председател на конспиративния военен съюз. Дотогава аз не бях в течение на тяхното съзаклятие. Съобщи ми, че ръководството на Военния съюз се е спряло на мен за образуването на новото правителство, което щяло са се създаде, след като се извърши превратът за свалянето на земеделското управление. Всичко било готово. Датата щяла да бъде определена «отгоре». Дотогава аз трябвало да обмисля всичко — състава на новото правителство и неговата политика. Необходимо било да се явя пред негово величество, за да ме види и ми даде евентуално някои упътвания. За тази цел да съм се обадел на Павел Груев, който щял да уреди срещата. Полковник Иван Вълков добави, че това патриотично дело заслужава да се подготви добре, като всичко се държи в пълна тайна. Затова само той щял да държи връзка занапред с мен. И наистина до превратa аз не видях повече царя.

Обадих се на Павел Груев, който ми каза да бъда постоянно готов за срещата. След два дена той ме повика към 4.30 часа следобед.

— След половин час — каза той — ще влезете в Зоологическата градина, ще вървите покрай лявата стена и като изминете около 20 крачки, ще видите малка врата, която не се заключва. Отворете я и влезте в Ботаническата градина. Вървете направо, докато стигнете до една затворена беседка. Спрете и почакайте.

Точно в 5 часа аз бях на означеното място и зачаках. Беше минал половин час вече, когато се появи изведнъж царят отнякъде.

— Искали сте да ме видите, професоре, какво има?

Разказах му за разговора си с полковник Вълков. Запитах го за някакви упътвания, преди да пристъпя към решения. Той беше в течение на всичко.

— Ах, да! Това е твърде интересна идея, която заслужава добре да се обмисли. Виждате ли, професоре, ще ни се наложи да излезем за малко навън от рамките на закона и традициите, за да спасим страната. Днешните управници злоупотребяват с голямото доверие, което им дава народът. Ще трябва да се принудят да напуснат властта. Друго средство няма. Хора, които милеят за родината и са готови да се жертвуват за нея, са се спрели на вас да възглавявате бъдещото правителство. Това за вас е голяма чест, но и голяма отговорност.

— Той беше — продължава Цанков — смутен и говореше доста несвързано. Употребяваше много чужди думи, някои от които на език, непознат за мен. Затова ми беше твърде трудно да следя мисълта му. След това и той ми каза, че няма да може повече да ме вижда, затова Иван Вълков ще поддържа връзка с мен занапред. Пожела ми добър успех и изчезна навътре в градината, както бе дошъл, а аз се върнах по същия път незабелязано.

С полковник Вълков продължавах да се срещам в Картографическия институт, понякога у нас и на два пъти сме били в Борисовата градина. Два-три пъти съм се виждал и с Никола Рачев.

Листата на набелязаните лица за управници претърпя няколко изменения, наложени или от царя, или от ръководството на Военния съвет.

Не подозирах, че партиите ще ми създадат толкова затруднения, които се явиха още в началото на управле-

нието. Освободихме водачите им от затвора, където заслужено лежаха. Отменихме всички закони, които ги обременяваха и бяха ощетили богатството им. Възнаградихме военните и им възвърнахме всички права и привилегии. Партиите ни използуваха всячески, но минаваха за опозиция и ни злепоставяха. Още на 9 юни не можа да се развие никаква планомерна дейност. Целият конспиративен елемент стана фактор. И тези, които нямаха никаква дейност, станаха властници. Всичко се обърна на стихия. Всички се впуснаха да си отмъщават и така започнаха изстъпленията. Други се обогатяваха. Още оттогава почнаха да трупат всички отговорността върху мен. Аз трябваше да стана изкупителна жертва за чужди престъпления. Мярката за злодеянията носеше моето име: «кървавият Цанков, кръволокът Цанков, кървавият Цанков сговор» и т. н., а аз ви се кълна, че на съвестта ми не тежи нито един живот!

— Кой тогава заповядваше тези убийства? — запитах.

— Убийствата се инспирираха и извършваха от няколко централи. Най-първо от «високо място», след това от Вълков и специалния му антураж от офицери екзекутори — Кочо Стоянов, Порков, Куцаров и др., от Конвента — тогава така наричаха ръководството на Военния съюз, чиито нареждания се изпълняваха в най-отдалечените гарнизони. Мисля, че решенията им не са вземани групово, защото не мога да допусна например генерал Лазаров да е способен на престъпления. Ръководството на Военния съюз не беше вече тайно. То се състоеше от Иван Вълков, Дамян Велчев, Христо Калфов, Кимон Георгиев, Никола Рачев, Славейко Василев, Иван Русев, генерал Лазаров, Г. Вълков и Янко Стоенчев. Трети център беше Иван Русев, особено кръвожаден човек, заедно с неговата специално подбрана администрация. Четвъртият център бе ВМРО, чиито злодеяния са известни. Покрай тях действуваха и отделни индивиди и се отдаваха безнаказано на убийства за забогатяване, за отмъщение или за задоволяване на най-долни страсти. От тези центрове излизаха всички убийства и злодеяния. Всеки от тях действуваше самостоятелно, без да се счита обвързан с някакви задължения с правителството и законите.

— Вие къде бяхте тогава и какво правехте?

— Там е моят грях, че аз се държах пасивно и не реагирах. Слабостта ми бе тази, че нямах партия, нито прия-

тели. Другарите ми от Народния сговор също бяха без никакво политическо значение и влияние.

— Можете ли да ми кажете, кой заповяда убийството на министър-председателя Александър Стамболийски?

— Генерал Вълков е наредил да бъде убит Александър Стамболийски. Убеден съм, че той е извършил това по поръчение на царя. Той беше само едно оръдие на царя. Имах възможност да констатирам това. Той минаваше за добър топограф, но иначе нямаше никакви способности.

— Царят можеше ли да предотврати убийствата?

— С една дума, с един жест той можеше да предотврати всички убийства и своеволия. Той разполагаше с войската и с Военния съюз, както и с ВМРО.

Целта на моя разговор с вас тази вечер е да ви кажа, да ви уверя, ако щете, че аз не съм замесен в никакво убийство — пряко или косвено. Обвиненията, които ми се отправят, са голословни. Тези обвинения продължават да ме преследват и измъчват. От тях аз се разболях, станах нервно болен. Когато чуех насън, че минава по улица «Витоша» камион, аз се събуждах и изпадах в нервна криза. Тогава бедната ми жена тичаше да ми дава капки и да ме успокоява. Когато научих, че Петко Петков е убит, аз изгубих съзнание, толкова бях нервно разстроен. По съвети на лекари занимавах се с котки и гълъби, но и това не помогна. А тогава, всред тези убийства и престъпления, онзи господин продължаваше да си живее спокойно, а може би и да ни се надсмива.

Царят е толкова подъл, толкова коварен, така изкусно се прикрива, че мъчно може да се познае даже и от този, който работи с него. А при това е страхлив и бяга от отговорности. Когато Пангалос нахлу в България, ние взехме всички мирни мерки, за да турим край на това нещастие. Не можахме дори да мобилизираме, защото съзнавахме, че не можем да дадем в ръцете на народа оръжие. В това време той прекарваше в Евксиноград и не проявяваше никакъв интерес. Генерал Вълков искаше да воюваме и замина към южната граница. Боейки се от някоя авантюра от негова страна, пратихме Пенчо Златев като наблюдател и ако забележи, че Вълков готви нещо, да го задържи и да съобщи, че той е военен министър. За щастие не се стигна до такива усложнения. Най-подир казах на Груев да съобщи на царя, че ако до утре не дойде в София, аз ще подам оставка. На другия ден сутринта

той пристигна. Аз се облякох за прием. До обед прие двама-трима незначителни чужденци, а на мен определи за прием 4 ч следобед. Както обикновено, първите му думи бяха:

— Е, какво има, господин председателю?

— Как какво има, ваше величество! Неприятелят тъпче нашата земя, а вие питате какво има?

И аз му докладвах, че сме отнесли въпроса до Обществото на народите, взели сме решение да не воюваме, разказах му за желанието на Вълков да воюва и т.н. Той гледа пред себе си и мълчи.

— Одобрявате ли становището на правителството, ваше величество?

— Е, щом сте взели такива решения, ще трябва да ги одобря.

Така завърши аудиенцията ми по нахлуването на Пангалос в българска земя. Никога не съм можал да разговарям с него по важни държавни въпроси. Вътрешните интриги го повече интересуваха, а може би ги подклаждаше сам той.

Цанков продължи да разхвърля отговорностите, като нарече тогавашното управление «управление на неотговорни фактори». Почна да се повтаря. Най-подир ме запита какво мисля по всичко това.

— Вие определихте точно управлението си като такова на неотговорни фактори. Но това не е достатъчно. Защото сте един от авторите на 9 юни. А знаете, че всеки преврат влече след себе си гражданска война и безредици. Освен това вие сте министър-председател на това управление. Така вие мъчно можете да се отделите от общите отговорности. Слушах ви много внимателно и се мъчех да ви разбера, но не можах. Знаете, че избитите пред ваше време са десетки хиляди и че този кървав поход на терор продължи години. Не виждам как можете да обърнете общественото мнение и да получите някакво снизхождение освен с един голям смел жест — да дадете публичност на истината, на голата истина, независимо кого ще засегне тя. Обществото и историята ще ви разберат. Няма да жалите и «високото място», на което още не желаете да дадете истинско име. Знайте, че историята много работи прощава и забравя, но не и кръвта!

Беше късно — 1 часът след полунощ. Сбогувахме се без «довиждане». Прегърбен и сломен от големите си от-

говорности, той се изгуби в тъмнината без охрана и без куче. Той беше психически болен човек и в криза на пълна депресия диреше облекчение на неспокойния си дух. Все така се въртяха в главата ми думите му: «. . . и тогава бедната ми жена тичаше да ми дава капки. . .».

За мене тази вечер беше особено ценна. Имах вече неопровержими доказателства за участието на цар Борис в превратa на 9 юни и в убийствата, особено в това на Александър Стамболийски.

Към края на 1935 година бяхме поканени с Димитър Гичев на обед у един владика. За мене беше пръв път да посещавам дома на духовно лице. При влизане майката на негово преосвещенство слагаше вече трапезата. Тя беше симпатична старица от стария народен тип, които красят всяко семейно огнище. Нашата изненада беше голяма, когато владиката ни съобщи, че на обеда били поканени Александър Цанков и Тодор Кожухаров, които били вече в съседната стая. Да напуснем дома на владиката беше неудобно. Решихме да останем. Казахме само на духовника, че е постъпил нетактично. Криво-ляво обедът мина.

Използувах случая да предизвикам Цанков да заговори за отношенията си с царя, за ролята му около 9 юни. Цанков повтори това, което ми бе разказал вече в дома на Груйо Павлов. Накрая Тодор Кожухаров добави, че и той имал да каже нещо по този въпрос.

— Аз имах ръководещо място в Лигата — започна Кожухаров. — Знаех всичко за подготовката на превратa, която беше привършена много отдавна. Но точната дата не ми беше известна. Непосредствено пред 9 юни ме намери в редакцията на в. «Слово» майор Градинаров. Каза ми, че бил натоварен да съобщи на цар Борис точното време за започване на акцията и как ще се изпълни планът, но се боял, че от смущение щял да обърка някоя каша. Посъветвах го да си напише какво има да съобщава и да го прочете на царя.

И това му се виждало трудно. Замоли ме да редактирам текста, който трябва да прочете. Така и направихме. Помолих го, като си свърши поръчението, да дойде и ми разкаже как е преминало всичко. Майор Градинаров замина с кола и след един час и половина се завърна.

Влязъл във Врана, без да го спре часовоят на вратата. Един лакей го въвел в някакъв салон. След малко влязъл

царят и майорът му прочел съобщението. Царят го запитал:

— Нещо друго има ли, майоре?

— Не, ваше величество.

Царят излязъл. След малко лакеят му казал, че аудиенцията е свършена, и го извел навън. Оттам той дошъл да ме осведоми за мисията си и отиде да докладва какво е свършил.

Не с еднакво доверие царят се е отнасял към всички, които са искали да ги приеме. Христо Статев и Григор Василев малко преди 9 юни научили, че се готви преврат. Но от кои и в полза на кои — не знаели. Посъветвали се двамата и решили да засвидетелстват лоялността си към короната, като уведомят царя. Христо Статев поискал чрез Павел Груев да бъде приет от царя, «за да съобщи нещо много важно за двореца». Бил приет тайно някъде. Щом почнал да докладва слуховете за преврат, царят се уверил, че той не знае нищо конкретно, и го навикал:

— Как смеете да занимавате държавния глава с преврати? Та това моя работа ли е? Научите ли нещо сериозно и конкретно, има правителство, към което трябва да се обърнете. Иначе всеки ще ви вземе за провокатор!

Тонът на царя бил така гневен, че Хр. Статев се изплашил, визирал паспорта си и избягал в чужбина. Григор Василев, чието име било също замесено с това на Хр. Статев, намерил за благоразумно и той да мине зад граница и стигнал в Париж. Там той после се отдал на най-оживена пропаганда заедно с Иван Алтънов в полза на Цанков и на неговия режим. Това знам от самия Григор Василев.

Интересни сведения дадоха и някои от близките на цар Борис. Във време на процеса* стояхме в сутеренните на съдебната палата. В навечерието на изпълнение присъдата Багрянов ме извика в килията си, която беше поголяма и там той живееше с трима свои колеги от кабинета. Началник на охраната беше един младеж от Школата за запасни офицери, по професия художник. В тези моменти рядко можеше да се намери такъв тактичен, разумен и благороден човек. За случая той се престори, че не вижда,

* Става дума за Народния съд 1944—1945 г.

какво Димитър Савов и Никола Захариев бяха внесли няколко бутилки вино.

При влизане Багрянов и другарите му държаха в ръце по чаша вино. Поднесоха и на мене една.

— Помолих те да дойдеш — каза Багрянов — да присъствуваш на нашето народно опело. Ние утре вероятно ще бъдем мъртви. Бог да прости на тези, които не искаха да прозрат истината. Да прости и нашите волни и неволни прегрешения. Бог да прости!

И Багрянов капна капки вино върху циментовия под. След него всички направиха същото.

— Втората причина — продължи Багрянов — е следната: след 9 юни се писаха и казаха много неистини. Клюката засегна и мен. Мълчах в интерес на държавата и в интерес на царския институт. Цар Борис ме беше удостоил със своето най-близко приятелство. Аз му дължах вярност и лоялност. Сега времето изтече. Той не е жив. Утре и аз няма да бъда жив. Но истината трябва да живее. Мене ме оклеветиха, че едва ли не съм участвувал в превратата. Аз смятам, че ако аз бях посегнал на правата и свободата на земеделския народ и на неговия безсмъртен водач Александър Стамболийски, това щеше да бъде най-големият позор на моя живот и най-зловреден пример за бъдещите поколения.

Багрянов беше много развълнуван и ръката му трепереше. Поради това Драганов се намеси и каза:

— Нека аз да кажа няколко думи по същия въпрос. И без това моето идване там — във Врана — предшествува това, което ти ще кажеш.

Багрянов се съгласи.

И Драганов започна:

— На 9 юни бях в двореца — София. След полунощ ме събудиха и ми съобщиха, че имало стрелба в града. Ставало нещо. Облякох се набързо. В двореца бяха Д. Наумов, който не беше дежурен тази нощ, и капитан Костов, който се оказа после, че държал връзка между софийската група на Военния съюз и царя. Впоследствие той бе назначен за секретар в двореца. Телефонът не беше изолиран. Свързах се с Министерския съвет. Обади се Кимон Георгиев, който, като чу, че искам да отида при царя, предложи ми пропуск и кола. От кола нямах нужда.

След като събрах всички сведения, тръгнах. Близо до Врана настигнах групата начело с Александър Цанков.

Групата отиваше също при царя. Влязохме почти едновременно. Царя го нямаше и ти (обърна се към Багрянов — б.м.) не беше там. Вън беше княгиня Надежда в костюм за езда. Тя излизаше всяка сутрин на полето да язди. Групата питаше за царя, за да подпише указите. Понеже бързаха и проявяваха малко нетърпение, казах на княгинята да нареди да им се сервира студена закуска. След малко групата закусваше с добър апетит. Не мина много време, царят дойде и подписа указите. Нямаше нищо забележително в това. Царят подписа указите, както въобще подписва и други такива. У него не се забелязваше никаква изненада.

Сле́д Драганов продължи разказа си Багрянов:

— Когато бях във Врана с царя или сам, аз ходех цял ден из стопанството. Поради това вечер бях обикновено много изморен и си лягах рано. Така беше и срещу 9 юни 1923 г. След вечеря поседяхме малко и аз си отидох в стаята, а царят остана в кабинета си, нещо, което му се случваше често. След полунощ той ме събуди.

— Ставайте! — каза той. — Я вижте какво става в София! А вие спите като дете. . .

— Защо ме събуждате толкова рано? Какво е притрябвало, та трябва да ставам още по тъмно?

— Я виж, хората превратът правят. Може и кръв да се лее, а той иска да го оставят да спи!

— Какъв преврат сънувате! Затова ли не сте лягали тази нощ?

И царят ми разказа как е почнала и как се развива акцията по превратa. Досега всичко било успешно в София, но от провинцията още нямало никакво известие.

— Отгде знаете тези подробности? Значи от по-рано сте знаели за тази авантюра!

— Но. . . научих по телефона! — каза той след малко колебание и след това добави: — Хайде да се разходим по полето!

— Каква разходка? Ние не трябва за минутка да се отделяме от телефона. Не е зле да заминем за София.

— Не трябва. Хайде да е разходим из полето и да видим какво трябва да се прави.

Аз се облякох и излязохме навън, като тръгнахме в посока на Новоселци. Из пътя той ме запита как да постъпи, когато дойдат да искат да подпише указите.

— За вас има две решения — предупредих аз. — Пър-

вото е да отидете в Царска Бистрица, да се затворите там и да изчакате изхода от предприетата авантюра. Решението ви не е да овластите тези, които са успели да се наложат. Това решение е подло, недостойно за един цар. То не отговаря на интересите на държавата и на династията. Вие ще понесете голяма част от отговорностите на превратаджиите. Подло! Ще одобрите един бунт на шепа заговорници да използуват поверената им държавна сила за личните си амбиции и за кариеристичните си домогвания. Недостойно — защото ще проявите малодушие. А ако използувате преврата за своя полза, тогава то ще е още по-лошо. То е неотговарящо на интересите на държавата и на царския институт, защото ще овластите група кариеристи, неизвестни офицери или известни със своята некадърност, за да заемат мястото на общественици, признати и обичани от народа, който им даде в последните избори пълното си доверие.

Рано или късно народът ще научи за вашето поведение, ще ви намрази, ще намрази и царския институт, в съзнанието си ще ви постави вън от законите. И когато му се отдаде случай — ще си отмъсти. Запомнете, тези превратаджии сега ще извършат такива диви изстъпления, че народът ще намрази и думата държава.

Ако искате моя съвет, той е следният: виждате оттук гара Нови хан и дежурния локомотив, който пуши там. Ще отидем с локомотива за два часа в Пловдив, където е най-големият гарнизон. Ще отправите до превратаджиите ултиматум в срок от 24 часа да напуснат пределите на България. Цялата войска ще тръгне с вас. Уверявам ви — ще избягат като плъхове. Аз ги познавам. Това са келепирджии. Между тях няма нито един смел и способен съзаклятник. Годни са само да разрушат държавата. Като постъпите, както ви казвам, ще избавите България от междуособици, ще спечелите веднъж завинаги Стамболийски и Земеделския съюз, които ще ви признаят за народен цар и ще ви обикнат. Това е моят съвет!

— Седнете тук и ме чакайте! — разпореди царят. — Аз ще отида ей в онази висока трева да помисля.

Царят бе на 20 крачки от мен. Нямаше вид на човек, който мисли много. Сегиз-тогиз изскубваше някой стрък трева и я слагаше в устата си. Гледах, мислех и не можех да разбера тази налудничава постъпка. След около половин час видяхме една кола, която обикаляше. Царят се обърна и запита:

— Кой е в колата?

— Васил (Каракулаков).

Царят веднага стана, изсвири с уста и замаха с шапката си.

— Моето решение е взето — каза царят и се качи в колата.

Той подписа указите най-спокойно и властогонците потеглиха доволни за София. Те не можеха да не знаят, че царят ги чака и че указите, отдавна замислени, ще бъдат подписани.

След това Военният съюз, научил за съвета, който съм давал на царя, започна по всякакъв начин да ми отправя заплахи. Заредиха се убийствата, като се почна с подлото убийство на министър-председателя. Подадох си оставката от двореца и се отдадох на земеделски труд. Оттогава се чувствувам като попарено растение и със състарен дух. Трудно се заживя. Сега да полеем капка вино за загиналите и за наше «Бог да прости» и да изпразним чашите си за България и за българския благороден народ!. . .

Физическите убийци на Александър Стамболийски са били неколцина, но успяха да хвърлят вината само на члена на ВМРО Величко Велянов. Не съм се интересувал от подробности, пък и не можех да понасям разказите на «очевидците». Там е била събрана глутница от кръвожадни екзекутори, специализирани в разни видове убийства.

Щом Александър Стамболийски попаднал в техни ръце, новопроизведеният генерал Иван Вълков потърсил веднага доверен човек, който да го ликвидира. Най-напред се обърнал към капитан Матев, деен член на Лигата, взел живо участие в преврата и назначен комендант на софийските пехотни казарми, където били затворени народните представители от земеделската парламентарна група.

На предложението на генерал Вълков капитан Матев отговорил:

— Предан член съм на Военния съюз, взех най-дейно участие в преврата, но убиец не съм и не мога да изпълня поръчението ви!

Генерал Вълков настоял, но като видял, че Матев е упорит, запитал кой може да бъде натоварен с тази задача.

— Ето, капитан Харлаков! — отговорил Матев. —

Този пияница може да изпълни всякакво престъпление!

В тази среда подобни изрази не се смятали вече толкова за обидни.

Генерал Вълков повикал капитан Харлаков и му възложил изпълнението на кървавата задача. Смутен и разтревожен, капитан Матев разказал това още тогава на Радослав Матев.

Бях чул от братовия син на Стамболийски, Стоян, че на 14 юни вечерта имало във вилата край Славовица някои от царските хора. Постоянно съм се запитвал кой би могъл да бъде този дворцов пратеник и подозрението ми винаги се спираше на инспектора на дворците Димитър Генчев. Той беше смел и доверен до пълна преданост човек на цар Борис. Преди да прочетат присъдите, той ми показа едно листче, в което, като изтъкваше бойните си заслуги и получените кръстове за храброст, молеше при смъртната присъда да бъде разстрелян вместо обесен, каквато беше практиката тогава. Това беше последната му дума и единствената молба. Бях поставен в тежко положение — тогава всеки ми поръчваше какво да кажа на съпруга, на децата и т.н. И аз преживявах еднакво душевния смут с онези, които смятаха, че на другия ден «тръгват за онзи свят».

Генчев се усмихваше. Аз гледах този с рядък характер човек и съжалявах, че толкова смелост и храброст не са били поставени в услуга на една достойна народна кауза. След като даде листчето на председателя на съда, той се върна напълно успокоен.

Мина известно време и аз го запитах:

— Какво правихте на 14 юни във вилата край Славовица?

— Отгде знаете? — запита той разтревожен и пребледнял.

Въпросът бе зададен повече за печелене на време.

— За какво бяхте пратен там?

— Имах поръчение от царя да направя всичко възможно за спасяване живота на господин Стамболийски.

— Какво направихте за това? Вие сте стояли все настрана и сте само наблюдавали. Крили сте се. Не сте се обадили никому.

— Не можеше нищо да се направи. Харлаков беше упорит и опасен човек. Даже и аз се опасявах от него и се крих, като спах сред лозето.

Ако царят искаше да предотврати убийството на Александър Стамболийски, той можеше да направи това веднага и най-лесно, защото офицерството и ВМРО му бяха предани и сляпо послушни. Генчев, Генчев, за да спасите името на царя, вие и сега лъжете, защото са ви пратили в Славовица, за да констатирате смъртта на министър-председателя Александър Стамболийски. Знаете ли, какво направихте на 9 и на 14 юни?

— Моля ви, не ми задавайте тези въпроси. . .

8
ЗА МЛАДИТЕ

Когато се говори за земеделското управление от 1919—1923 година, често се споменава за «неотговорни фактори», за «комитет на селска диктатура» и т.н. Визират се имената на Кр. Попов, Ст. Калъчев, Цвятко Аврамов, Рад. Нотев и други някои младежи.

През това време за софийски градоначалник бе назначен Антон Прудкин, подпомаган от Стоил Стефанов. Прудкин бе представен за назначаване от д-р Ст. Данев, както и К. Тодоров, Зеленогоров, Списаревски и др. като членове на неговата партия. Прудкин и Стоил Стефанов извършиха много поразии, които те сами признаха: убийството на журналиста Петков, провокацията на жп мостче при Надежда. Стоил Стефанов тогава беше лансирал названието «комитет за селска диктатура», без да има връзка с младежите, и в процесите му се видя, че освен криминалния тип Йосиф Любенов и бившия анархист Тинко Симов те не са имали някакъв друг човек в своя антураж с Прудкин.

Младежите се описват от някои от старите* като наемници или оръдия на Н. Атанасов, Хр. Стоянов, Р. Даскалов. Това не отговаря на истината. Това са измислици на някои, за да уязвят с това неприятни тям лица.

Аз бях в съюза от по-рано, може да се определи от 1910 г., когато съюзният дом се помещаваше на площад Шарен мост**. Там сега е Дирекцията на милицията.

Изпълнявах скромни поръчения: малко преводи, подреждане на дописки, надписване на ръка адресите на абонатите, включително носене на вестника на софийската гара и пр. По тези съображения се числях към старите.

Ст. Калъчев дойде в края на 1919 г., а К. Томов малко по-късно.

Мнозинството от младите бяха с висше образование,

*Авторът има предвид по-стари дейци на БЗНС.
** Лъвов мост.

добито изобщо при крайно трудни условия. Един от тях, Цв. Аврамов, дори беше известно време вестникопродавач, кръгъл сирак, други беше следвал в гимназията и в свободното си време продавал семки, а като забогатял с няколко гроша, заменил семките с фъстъци, лешници, бадеми. Друг си бе учил уроците, кацнал вечерно време на външната дворна стена, близо до уличния фенер.

Това бяха младежи, влезли в редовете на дружбите след Първата световна война. Някои идваха от разни политически течения. Естествено не бяха се записали за членове на съюза от кръщелния купел. Те бяха енергични, буйни, фанатични, наклонни да вършат всичко бързо, нещо, присъщо на всяка младост. Обичаха или мразеха и затова бяха или обичани, или мразени.

Различният им идеен произход бе дал своето отражение на мирогледа им и понякога, увлечени в страстни пререкания, те прескачаха крайните граници на земеделското учение. Тактичността не беше тяхната любима и постоянна черта и често пъти причиняваха главоболия на съюзната управа. Не знаеха въобще какво е дисциплина и понякога вършеха пакости. Всички тези прояви бяха само изблик на буйна кръв и излишък на качества. Покрай тях еволюираха и други младежи, но виждайки буйната им и необуздана страст, държаха се малко настрана. Те разсъждаваха, умуваха, водеха академични спорове, но когато дойде Цанковата напаст, много от тях изчезнаха в забрава.

Както във всички среди — политически, културни или стопански, — някои от «старите» гледаха с кисела усмивка на тази неукротена бодра смяна младежи, на чиято дива борческа енергия и на постоянната им готовност за саможертва певец бе Сергей Румянцев. Те намираха подкрепа и благосклонност само в лицето на Ал. Стамболийски, Ал. Димитров, Цанко Бакалов и Р. Даскалов. Дружбите им се отплащаха с любов и благодарност.

Понякога те сами даваха повод да ги укротяват. Подчертан изразител на непримиримостта беше Цвятко Аврамов. Той не закъсня да се прояви.

На конгреса в царския манеж* през 1921 г., когато покрай революционните насоки на Стамболийски все още

* Конюшните на Двореца са се намирали на мястото, където сега е НБКМ.

се чувствуваше по малко и примиренчеството на драгиевизма[19], Цвятко Аврамов отрече монархията и издигна лозунга за републиката. На едно възражение на Турлаков той извика грубо, че не искал да ги водят магарета, а лъвове, и т.н. Настъпи смущение. Стамболийски се видя принуден за защити «царчето» с известната приказка за изцапаното гнездо, която никак не допадна на царската особа. През това време Цвятко бе премятан през главите на делегатите, докато се намери изхвърлен на двора. От чуждите делегати, които присъствуваха, проф. Дамашке, свикнал на немската дисциплина, нарече това анархизъм, липса на дисциплина, а Виценти Витош изрази още по-осъдителни думи.

Вечерта Цвятко Аврамов ме намери. Запитах го как можа да забърка тази каша.

— Увлякох се — каза — и говорих за неща, които постоянно мисля, но за които не трябва да говоря. Извини ме пред г. Стамболийски. Надявам се, че той ще оправи всичко.

От необуздаността на младежите можеха да се очакват още по-големи пакости. И наистина те не закъсняха да си покажат рогата.

Дойде ден, когато съюзът щеше да бъде подложен на опасно изпитание. Между младите имаше една групичка от «якобинци». Техен вдъхновител бе пак Цвятко Аврамов. Забавянето да се търси отговорност от демократи и народняци[20] ги дразнело и те дошли до следното решение: да използуват отсъствието на Стамболийски от България, да задържат един ден Райко в някой удобен манастир, да предприемат арестуването на «катастрофаджиите» и по този начин да изправят правителството пред свършен факт. След дълги разисквания задачата им се видяла рискована и много опасна. След известни колебания решили да ме посветят в проекта си. Отвърнах им, че не мога да разбера това лудост ли е, или провокация. Изброих им всички последици за правителството в страната и в чужбина. Предупредих ги, че ще бъдат сметнати за провокатори, ще бъдат изключени от съюза и арестувани. В това никак да не се съмняват. Предупредих ги, че ще уведомя Райко Даскалов за тази лудешка авантюра, която можеше да послужи за прецедент и на други своеволия. Решихме този глупав замисъл да остане забулен в пълна

тайна, защото дори самото му разгласяване ще бъде голям скандал.

На обед намерих Райко Даскалов у дома му. Разказах му за проектираната авантюра и до какъв край е стигнала. Той прояви известно смущение, като помисли, че това е решение на Младежкия съюз. Обясних му, че това е решение на неколцина младежи, че те вече чувствуват грешката си и се покайват, че това трябва да остане в пълно забвение и най-после — че ще бъде полезно и той да им говори и да ги поучи.

Надвечер Райко Даскалов ги повикал в министерството, похвалил ги за ревността им и им заявил, че такива били намеренията и на правителството, което в скоро време щяло да пристъпи към реализирането им. Разделили се доволни и замислената акция потъна в забрава. Аз мисля, че тази нереализирана фантастична авантюра ускори предприемането на арестите.

Младежите бяха неуморими организатори и вещи агитатори с перо и слово. Те кръстосваха неспирно страната, пръскайки земеделска просвета. Не правеха повеление никому и строго пазеха своята независимост. Нямаха никога излишни пари и се хранеха в шкембеджийниците. През това време Мустафа Кемал бе прогонил българите от Цариград и в София бяха открити най-прочутите шкембеджийници за най-голямо удоволствие на представителите на безпаричието.

Младите не бяха кариеристи, не гонеха никакви големи служби. Само Крум Попов стана кмет на София. Ст. Калъчев в навечерието на 9 юни си готвеше паспорта да замине за странство и продължи образованието си. Останалите работеха като пчели из дружбите.

След като настъпи сговористкото зло, младежите останаха на поста си и стихийно се втурнаха в щурма в първите редици на борците. И в тази безпощадна и неравна борба почти всички паднаха, подло убити от една кръвожадна и коварна власт. Преди да паднат, те демаскираха врага, не му дадоха спокойствие да се затвърди и можаха да подготвят нови борчески позиции за по-младите поколения, които идваха по техните дири. Някои от «старите» не ги обичаха, защото виждаха в тяхната енергия своята немощ, в тяхната верност и постоянство — своето прикрито бягство и падение. Не ги обичаха

и защото те виждаха вече по-далече от тях. Има и такива, които чакаха да минат десетки години от тяхната смърт, за да се осмелят да ги укоряват.

Старостта за едни е мъдрост и благородство, за други — завист и злоба.

Саможертвата на младите ни налага поклон пред светлата им памет!

9

БОРБАТА СРЕЩУ СГОВОРА. ИЗБОРНИ КОАЛИЦИИ. РАЗГОВОР С МИНИСТЪР-ПРЕДСЕДАТЕЛЯ АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ

След преврата на 9 юни 1923 г. правителството на Народния сговор[21] установи в България режим на непрекъснат терор, убийства и всякакви своеволия, през време на които Земеделският съюз даде убити седем души министри, тридесетина народни представители и десетки хиляди обикновени членове.* Числото на тези, които лежаха по затворите, е над сто хиляди души. Според генерал Ганчев цар Фердинанд в едно свое писмо до сина си цар Борис по този повод му е обърнал вниманието, че това е крайно вредна политика. Всеки пострадал имал засегнати зад себе си по десетина души роднини, близки, приятели. Те никога няма да забравят, нито да простят кървавите преследвания, на които са били подложени жертвите. От първите хора оцелели живи само тези, които можаха да избягат в чужбина, и тези, които бяха в затворите, където съдебните власти не позволиха на убийците да проникнат.

В тази настървеност за кръв, в това насъскване срещу хората на земеделския труд вземаха участие всички стари партии, включително и социалдемократите. Ако се разгледа пресата от онова време или дневниците на Народното събрание, ще се види, че даже и убийствата не се осъждат от никого. Напротив! Убийците намираха насърчение и оправдание в злъчни и измислени обвинения, които се сипеха отвсякъде срещу Земеделския съюз. Във всички времена и страни селяните са били винаги жертва на нечувани жестокости.

Когато излязох от затвора в края на 1926 г., дълга серия от убийства и репресии заради атентата в «Света Неделя» беше лишила съюза от най-ценните хора, които можеха да окажат съпротива на сговористкото зло. По-«разумните» личности бяха се оттеглили на спокойни места и сега беше ред да излязат на първа линия смелите,

* Последните цифри са силно преувеличени.

тези, които можеха да прежалят и спокойствие, и живот.

В управлението на съюза се беше настанила групата на Коста Томов. Към нея се бяха присъединили Георги Марков и такива, които отричаха много от мероприятията на земеделското управление. Те издаваха един безцветен и замрял вестник и живееха в любезно съжителство със сговористкото управление. Отидох да ги навестя и да видя дали не са поумнели от събитията. Там цареше духът на статията «Тиранинът падна», която бяха написали в тяхното «Земеделско знаме» по случай смъртта на Александър Стамболийски. На излизане разсилният — черногорецът Любо — ме настигна. Той ми изплака страданията си, като вижда съюзния дом в ръцете на предатели. Разказа ми как всеки ден идват от провинцията сдружени земеделци и си отиват, покрусени от това, което виждат. Разпращаният техен вестник бил връщан от дружбите с най-люти ругатни и закани. Достатъчна била само една искра, за да се вдигне целият съюз.

Трябваше наистина да се освободи съюзът от тази приспособленска група. Получаваните всеки ден писма от провинцията изразяваха настойчиво да се организира борба и да се очисти съюзът от тези, които пред очите на всички минаваха като натрапници в съюза. Останалите живи младежи в София бяха готови за борба. Мнозина от «старите» не искаха да останат назад. Аз смятах, че трябва да се изчака малко и да се подготви пристъпът в подробности за един сигурен краен успех. Но една моя грешка ускори разрешаването на задачата.

Един ден открих на един сътрудник на в. «Утро» плана, при условие че ще го запази в тайна. На следния ден бях изненадан. Сътрудникът бе публикувал изказването ми с всички подробности. Вестник «Зора» веднага взема страната на Коста Томов. От Пловдив дойде Димитър Гичев, от Пазарджик — Георги Йорданов. Събраха се и други. Отзова се и Стефан Даскалов. И борбата започна. Разбира се, както винаги, младежите бяха в първите редици. Всъщност всички бяха млади. По-възрастен беше само бай Георги Йорданов. За повече тежест ние го кръстихме «дядо». Така той остаря преждевременно. Това стана по инициативата на младежите Вергил Димов, Никола Захариев и други.

Борбата мина през няколко етапа и в края на кращата ние бяхме взели в ръце съюзната управа благодарение на

спонтанното и енергично съдействие на дружбите. В скоро време влиянието на К. Томов и на другарите му изчезна съвършено. Те намериха за уместно да отидат при Ал. Цанков, където се почувствуваха в своя среда.

Преследванията от страна на властта се засилиха. Предстояха избори, а цветът на изборните бюлетини бе даден от сговора на К. Томов. Това и ред други съображения ни принудиха да прибегнем до коалиция.

Поначало ние държахме, по устав и традиция, на самостоятелна листа. Съвместната работа с партии, с които до вчера бяхме в непримирима борба, ни се виждаше невъзможна, дори престъпна, защото коалицията беше за нас непозволен компромис. Но ние се принудихме да я възприемем по неволя. Кое ни застави да приемем коалиция, макар и временно? — Непосилният кървав режим на Сговора, дадените много жертви, желанието от молепсани и прокълнати да станем поне малко търпими. Имахме и известна надежда да разрешим някои политически задачи: позволение да правим събрания, да издаваме вестник, да заверяваме листи.

Коалицията имаше следните лоши страни: притъпяване на борческото чувство, идейно объркване, опасни компромиси, временно отстъпление от известни идейни позиции. Колкото и да се пазехме от това, ние поехме тежко бреме: скъпо заплащане с депутатски мандати за сметка на наши другари; принуда нашите хора да гласуват за неприятни или компрометирани личности, засилване на съюзника за наша сметка, който впоследствие ще се окаже непризнателен и враг.

Водени от тези съображения, другарите се бяха увлекли и по някаква коалиция за управление. Сговорът се намираше вече в пълен упадък. Някои от старите партии поканили нашите другари да участвуват в едно правителство, което щяло да наследи това, което си «отиваше».

Току-що се върнах от странство, където бях отишъл да взема кореспондентството на някои вестници като «Соар», «Котидиен» и др., и другарите още на гарата ми разказаха играта около това проектирано правителство. Пожелаха да отида и да продължа разговорите. Сега те бяха по̀ на друго мнение. Като че им се искаше да излезем от тази неясна комбинация. Аз трябваше веднага да отида на събранието. Страхувах се това да не е било само един капан, още повече че комбинацията се уреждала под патронажа на генерал Лазаров.

Явих се на събранието. Мястото му бе определено в една хубава къща с желязна ограда на бул. «Евлоги Георгиев». Това бе къщата на бивш министър либерал. Повечето от поканените хора бяха на почтена възраст. Красива девойка разнасяше сладко от портокал и хубаво ароматично кафе. Това ми даде повод да си спомня какво ни разказваше едно време учителят ни по френски език:

— При разискването на парливи въпроси в най-разгорещения момент се поднася по един хубав бонбон. Този, комуто е сладко в устата, не може да се кара!

Може би и тук съображенията бяха същите при поднасянето на това чудесно сладко.

Първите думи, с които ме посрещнаха присъствуващите, бяха много любезни. Научили, че на мен ще се възложи външното министерство, благонравните старци се бяха съгласили с удоволствие да го отстъпят. Възразих им, че сме променили становището си. От дадените досега жертви нашите кадри са разстроени. Те са готови наистина да мрат за идеите си, но не са годни да управляват. Ето защо, ако почитаемите господа залегнат да нормализират политическия живот в страната и осигурят гражданските свободи, те ще получат подкрепата ни в парламента.

Този отговор ги много задоволи и те с готовност увериха, че ще осигурят всичко, което е гарантирано от Конституцията.

Изглежда, че кандидатите им за власт бяха много и нашият отказ от министерски места ги облекчаваше напълно. Разбира се, от тази комбинация нищо не излезе. Ние се измъкнахме навреме от тази мъглява инициатива на неколцината позастарели политици. Чини ми се, че при този почин стана жертва само генерал Лазаров, който след няколко дни премина в запаса на войската.

Първата ни изборна коалиция бе продиктувана от нуждата да имаме цвят на бюлетината. Първият ни съюзник бе партията на занаятчиите, която фактически нямаше никаква организация, нито влияние. Както се бе появила на политическия хоризонт, така и безследно изчезна. На социалдемократите направихме доста големи отстъпки и мандати. Едно нещо не можехме да понасяме: менторската роля, която искаше да играе Григор Чешмеджиев. Все пак, може да се каже, доколкото можахме, ние изпълнихме дълга си в парламента и пред обществото.

Преди да падне от власт, един ден министър-председ-

дателят Андрей Ляпчев[22] ми се обади по телефона, Запита ме може ли да се срещнем на другата вечер в дома му, за да поговорим по някои обществени въпроси. Отговорих му, че ще уведомя другарите си от Постоянното присъствие и ще се отзова на поканата му в определеното време. На следната вечер бях у него, в малката къща на ул. «Кракра»*. Въведоха ме в обикновена стая-приемна, мебелирана със стари тапицирани столове. Обстановката не беше богата.

Ляпчев се яви веднага и пристъпи към разговор.

— Помолих ви да дойдете, първо, да се запознаем, и второ — да видим, все така ли ще се гоним бе, джанъм? Ето защо аз се мъчих доста и вярвам, че ми признавате заслугата, какво режимът не е този, който беше преди известно време. Сега не се боите така за живота си, нали? Е, защо е тази бясна кампания срещу мен! Цанков ли искате да върнете на власт?

— Благодаря ви за поканата. Признавам, че вие смекчихте до известна степен режима. Но какво искате от нас? Да ви ръкопляскаме ли? Нима забравихте, че Сговорът си послужи с преврат, за да дойде на власт, изби хиляди наши членове и напълни затворите със земеделци. Вярно е, че между вас и Цанков има значителна разлика. Но Сговорът е все един и същ. «Ескадронът»[23] дава тон в парламента, Военният съюз продължава да се зъби, а ВМРО вилнее, особено в Петричко и Неврокопско**. За нас терорът е същият. Сигурно сте виждали привечер на полето как стадо говеда напира по-бързо да стигне водопоя си и за да се не наблъскат наведнъж, говедарят се мъчи да ги възпира. Но той само дава вид, че върши това. В действителност той бяга пред тях, за да го не премачкат. Министри и администрация днес вършат същото. Те заявяват, че се борят срещу неотговорните фактори, а всъщност гледат да си застраховат живота пред тях. Никога тези нелегални групи не са имали по-голяма свобода на действие, както от 9 юни насам. Вие се позовавате винаги на Конституцията и искате тя да се спазва. Защо тогава не ни разрешавате свободно да свикваме конгресите си, а оставяте Григор Василев да определя в кой град можем да се съберем? Вашите органи се опитват да се бъркат в нашите вътрешни работи, да цепят дружбите, да отклоняват наши

* Днес улица «Евлоги Георгиев».
** Гоцеделчевско.

членове от правия път. Ето, сам Григор Василев ми призна, че вие сте си служили с някои младежи още когато са били в емиграция и продължавате да ги насочвате към разстройство на нашите редове. Цанков посягаше повече на физическия живот на нашите членове, а вие — на душата на организацията.

— Думите ви са само изблик на чувство. Говорите, че правителството ми е такова на неотговорни фактори. Това не е вярно. Те наистина не са изчезнали, но нямат никакво влияние върху управлението. На офицерите ушите са пораснали наистина, но това не е от вчера! Там всички имаме вина, защото ги много коткахме, глезихме — кои повече, кои по-малко. ВМРО не е унищожена. Но тази година аз забраних конгреса на Македонския младежки съюз. Знаете ли колко ми струва на мен — българина от македонския Ресен? Аз не съм партизанин на крутите действия, още повече че това са български организации. Но лека-полека всичко това ще изчезне и ще останат само лошите спомени.

Във вашите вътрешни работи не се бъркам, нито търся хора да ви разстройват. Естествено не гоня тези, които търсят съдействието на властта. Ако исках да се бъркам във вашата емиграция, кой знае какво би станало! Вашите хора в Сърбия* са така разложени, че сами ще се изколят с главатарите си, които са оставили бедната рая да умира от глад, а те живеят като князе и се занимават само с интриги.

— Затова ли властта изпрати оттука убийци за Райко Даскалов?[24]

— Оставете убийството на Даскалов. Вие не сте да не знаете, че аз съм против всякакви убийства, Окървавени хора винаги е имало в България. Забравяте ли Търновските събития?[25]

— Търновските събития са един надут сапунен мехур. Аз бях там и направих това, което можех, за да се предотвратят нежелателните инциденти, за които имат голям дял вашите приятели. Готов съм да разгледам с вас всичко, което стана там. Без да одобрявам факта, ще си позволя да ви кажа, че за един къс мустак или брада се вдигна буря и че за всеки отрязан косъм се отрязаха по сто земеделски глави. Защо не направите една точна равносметка?

— Навсякъде вършите пакости. Какво прави вашата емиграция? Нападението в Годеч напакости само на вас

* Земеделски дейци в СХС кралство.

тука. Какви земеделски интереси наложиха да се пращат тези нещастни български емигранти да свалят правителството в Албания на Фан Ноли и да се тронясва феодалът Ахмед Зогу? Самите сръбски земеделци се възмущават от това.

— Всяка емиграция се ръководи от чрезвичайни закони. Лично аз нямам вкус към емигрантския живот. Затова навремето не избягах зад граница и предпочетох да остана в затвора. Но вас не ви боли толкова за Фан Ноли, нито за това, че емиграцията се самоизяжда. Това е присъщо на всяка емиграция. Ако можехте, вие даже бихте спомогнали за това разложение. Вас ви боли, че емиграцията можа да смъкне маската на сговористката власт и главно да покаже кървавия лик на Цанков. Тя успя да повдигне общественото мнение срещу кървавия терор на деветоюнската власт и да организира прогресивните среди в Европа в защита на гонените и преследваните.

— Значи, вие действувате заедно и одобрявате престъпленията им? Одобрявате ли получаването на милиони гръцки драхми срещу отказа ни от излаз на Егейско море?

— Те не се бъркат в нашите работи в България, нито ние в техните. Не одобряваме тяхната дейност, но не я и осъждаме, защото не се ръководим от слухове. Емигрантският въпрос е държавен въпрос. Той трябва да се разреши чрез пълна и безусловна амнистия. Освен това трябва да им се осигури свободен и спокоен живот.

— Аз не ви помолих да дойдете да се караме, а да обмислим какво трябва да направим, за да спре тази война помежду ни. Аз се старая да преценявам справедливо хората. Ето Недялко Атанасов, макар и да заплашва и цар, и правителство, аз го ценя и мисля, че е такъв патриот, какъвто е сърбинът от «Рудника». Ако и да сме противници, аз се възхищавам от вашия съюз. Вие имате много ценни хора, които след толкова жертви пак са готови да жертвуват живота си за своите идеи. Това са хора за уважение.

— Благодаря ви да признанието. Дано думите ви да не бъдат като тези на лисицата, казани на гарвана.

Ляпчев почна да се смее силно, като повтори на няколко пъти:

— Каква мнителност, боже, каква мнителност! Хайди, та говори с такива хора!

Той отново поръча да донесат кафе.

— Мнителността е оправдана — поясних се аз. — В тези времена, когато обичате да повтаряте вашия любим лозунг «Со кротце, со благо!» — от ВМРО има само в нашия край: в Долна баня 5 души, на гара Костенец — в кибритената фабрика и в картонената още по 5 души, надолу по фабриките и гарите пак такива групи, оставени все на богата прехрана. Друга подвижна група, водена от някой си Медаров, ходи по селата, преседява по два-три дена и предпочита да се храни с печени пилета, прасенца и други лакомства. Те представляват от себе си някакъв башибозук и са плашило за населението. Но когато не са доволни от посрещането, бият здравата. Как искате тогава да вярват на вашето «со кротце, со благо»? Имате околийски началници, в околиите на които, за да влезе човек, трябва да се превърне на птичка. В противен случай трябва да си застрахова живота или най-малко да си номерира костите. Би било крайно несправедливо да не се признае, че вие почти спряхте убийствата и положихте усилия да се въведат мирни и нормални състезания в политическите борби. Но не трябва да си затваряме очите пред факта, че Народното събрание, пък дори и държавата са поставени на заден план от неотговорните фактори. Жалко е да се наблюдава, че разпоредителите на въоръжените сили се занимават да направляват политиката на страната, а гражданите, работниците и земеделците трябва само да слушат и изпълняват прищевките им.

Това неестествено положение се дължи на колебливостта на тези, които трябва да защищават Конституцията. Дължи се и на върховния днес фактор, към когото неотговорните фактори не пропущат случай да му засвидетелствуват своята преданост.

— Като ви слушам, виждам, че още не сте се отучили от вашата стихийност и вашата максималистичност. По-спокойно, по-спокойно!

— Трудно е да се разсъждава по политически въпроси спокойно в една страна като нашата, където не знаеш как ще осъмнеш и къде ще замръкнеш. Където главата на общественика се цени толкова, колкото тази на една кокошка. Вие знаете ли, че има хора, които се страхуват да седнат на една маса или да тръгнат по улицата с мен? При тези условия какво спокойствие може да се иска от нас? Ние никога няма да се примирим с един режим, за който произволът е закон и убийството — мярка за омиротворяването на страната.

— Целта на тазвечершния ни разговор не е да ви карам да се откажете от вашата програма, или борба го кажете. Аз искам да се избегнат конспирациите, да употребявате само законните средства за политическа борба, да не търсите чужда подкрепа било направо, било чрез вашата емиграция, да не подстрекавате към изстъпления и т.н. По този начин вие ще съдействувате за нормализирането на политическия живот в страната, където законността да бъде над всичко и над всички.

— Това е и наше желание. Ние сме масова организация и разчитаме на избирателите. Затова сме против всяка конспирация или съзаклятие. На нашата съвест не тежи нито капка кръв. Ние имаме най-голяма полза от мирното състезание в изборната борба. Колкото за връзки в чужбина, такива нямаме и няма да имаме. Няма да дадем материал на нашите неприятели да образуват срещу нас срамни процеси. С нашата емиграция нямаме връзки и не се бъркаме в техните работи, нито те се интересуват от нашата дейност. Положението на нашата емиграция е такова както на всички почти емиграции. Те започват, живеят и свършват по един и същ начин.

— Всичко това е добре. Конституцията и законите — само те трябва да ръководят нашата дейност. Това мъчно може да се разбере от някои хора, но лека-полека всички ще тръгнат из правия път. Иначе сме загубени като нация. И при нас има доста луди глави. «Ескадронът», т.е. военната камарила, още не е укротен. Но и това ще стане, или ще отидат да си печелят хляба, както господ дал. Покажете и вие умереност. Аз съм кооператор и ви разбирам може би най-добре. Удряйте точно, но там, където трябва. Защо например се заяждате толкова с държавния глава?

— Ние само му напомняме за неговите задължения. Царят не може да се оплаче, че е нападан от която и да е партия. Спомнете си какви статии се пишеха за баща му и какви карикатури се публикуваха. Днешните поколения като че са по-хлабави, по-страхливи. Сам вие сте били буен младеж. Коста Витанов от Перущица ми е разказвал как при превземането на изборното бюро през време на едни избори в Пловдив вие сте предвождали нападателите и сме му ударили такъв бастун, че сте му пукнали главата.

Ляпчев си припомни удара, но прибави, че дядо Коста

Витанов се преторил тогава на припаднал, за да опорочи избора.

Разговорът продължи в спомени за миналото. Разделихме се както му е редът — с добри гожелания.

Това ми е единствената ср ща с Ляпчев, която остави у мене обнадеждаващо впечатление. Още на другия ден хората на ВМРО се прибраха от нашите села в София, а ихтиманският околийски началник получи телеграма да арестува шайката на Медаров и да я изпрати в Дирекция на полицията. Но тя бе заблаговременно уведомена и скри дирите си в дебрите на Средна гора.

Особена промяна в отношенията ни не настъпи, но все пак се почувствува малко човещина в действията на администрацията. Ние се срещахме понякога с министър-председателя Ляпчев из коридорите на Народното събрание и разменяхме по едно студено кимване с глава, както го изискваха обичаите — към противника студено отношение, ако не и пълна омраза.

Тези нрави ни караха да правим много грешки, които иначе можеха да се избегнат. Те ни пречеха да се опознаваме и ставаха причина да се създават превратни понятия един за друг. Нашето странене беше оправдано с това, че във всички случаи ние бяхме все измамените. Освен това спомените от всички изстъпления, на които бяхме подложени, бяха още твърде пресни.

10
ОБРАЗУВАНЕ КОАЛИЦИЯ И ПРАВИТЕЛСТВО НА НАРОДНИЯ БЛОК

За замислянѐто и образуването на изборното съглашение с демократи, либерали и радикали[26] не мога да кажа нищо положително. В непосредствено участие не съм бил. Присъствувах на много от заседанията, в които ставаше разпределянето на мандатите. Макар че поначало бе от по-рано решено кой колко кандидатури ще положи, впоследствие за всяка околия се разиграха пазарлъци до втръсване, разбира се, все за наша сметка.

След като приключи спогодбата, Александър Гиргинов беше наложил на нашия уморен и мекошав представител (Гичев) да приеме за гласуване моравия цвят на демократите. Трябваше наново да се преговаря и да се каже на нашите контрагенти, че не можем по никакъв начин да приемем цвят, на който не признавахме нито бойна слава, нито някакви успехи в политиката.

Правителството на Сговора загуби изборите. Някои отдават поражението на това, че изборите били произведени при голяма свобода. Нищо подобно. Ако Андрей Ляпчев има някаква заслуга, тя е, че той се реши да отиде на избори. Като изключим кървавите методи на режима на Ал. Цанков, и сега полицията вилнееше, имаше големи своеволия и бяха приложени големи хитрости. Ако и крещящо да протестирахме срещу тези нередовности, ние знаехме, че и от това има по-лошо.

Сговористкият режим беше като гнила круша: чакаше и най-малкия повод, за да се откъсне и падне. Случаят се яви с изборите. Ляпчев се излъга, като помисли, че народът ще се ръководи в преценката си от поговорката: «Ела зло, че без тебе по-зло!» Няма за забравя и формулата му: «Со кротце и со благо!» Той не знаеше, че главният прицел на борбата ще бъде кървавият спомен от Цанковия режим, че борбата ще се води срещу Цанков, за да се удари Ляпчев. Народът в своето съзнание не можеше да раздели един от друг двамата министър-председатели на омразния Сговор. И в най-отречените режими

има достойни и почтени хора. Но те не могат да се освободят от позорния знак на тяхната политическа среда. Не може да се отрече известна разлика в режима на Ляпчев в негова полза, но това беше по-скоро в нюансите, а не в същността.

Ляпчев не позволи да се приложи зловещият лозунг на «парламентарния ескадрон» или както той се изрази — на «военната камарила», а именно: «С кръв сме взели властта, с кръв ще я дадем!»

Но по внушение може би на двореца, той заяви на всеослушание: «На безумци власт не давам!»

Безумците, разбира се, бяхме ние. Ако и сам да нарушаваше Конституцията, той никога не си позволяваше да говори против нея и постановленията ѝ. Това ме караше да мисля, че това е било внушение на двореца. Заплашителните думи бяха казани за нашите уши, за да се убие у нас всякакво желание да образуваме правителство и да нямаме претенции.

Както през 1919 г. след падането на Малиновото правителство цар Борис натовари Т. Тодоров да образува правителство не по повеленията на Конституцията, така и сега той натовари Ал. Малинов да състави новото правителство.

На прощаване с правителството на Ляпчев царят даде на падналите министри банкет. Под кърпата на всеки министър имало ценен подарък. Например Смилов и Статев получили по златна табакера, всяка от тях украсена с вензел и брилянти. Всички били отличени с високи ордени. В благодарствената си реч цар Борис казал между другото:

— Поканих ви, за да изкажа своята голяма благодарност за досегашното сътрудничество, което ми дадохте в управлението на страната... Апелирам към вашето пълно единодушие и разбирателство, защото само по този начин и в бъдеще ще можем отново да разчитаме на вашите общи усилия за доброто на българския народ и България.

Деветоюнският преврат и осемгодишната кървава политика заслужаваха това внимание! Царят подчертава верното сътрудничество на кабинета Ляпчев и обещава пак да го потърси, ако останат сплотени обичните водачи на Сговора...

Както се и очакваше, Ал. Малинов получи мандат да образува правителството. В него се предвиждаше да участвуват бившият в изборите Сговор и други някои от старите партии. Това беше скандално предизвикателство срещу ясно изразената народна воля в изборите. Царското желание не можа да се осъществи поради ненаситните желания на Сговора, който претендираше пак да ръководи държавната политика. Неуспехът на Малинов му наложи да се обърне към нас. В действителност всички тези опити бяха една гавра с народното чувство.

Трябваше да се съберем и решим какво становище да застъпим в този случай. От Постоянното присъствие ми съобщиха, че Малинов щял да образува кабинета на следния ден, и всичко се отложи за тогава. Уморен и отвратен от дългиц и неприятни разправии, аз си легнах. На другия ден бях напълно изненадан от съобщението на вестниците, че кабинетът бил съставен. Даваха ни се министерствата на земеделието, просветата и благоустройството. Аз бях натоварен с Министерството на просветата. Запитах секретаря на съюза как е станало това. Отговори ми, че Малинов ги повикал неочаквано, търсили ме били, но не ме намерили и се съгласили с това, което Малинов предложил.

Въвеждаше се в съюза нов начин на работа — изправяне пред свършени факти. Тази тактика продължи до 19 май 1934 г. и наложи дейност като тази на орела, рака и щуката. . .

Опозицията се прояви веднага. Смиловата «Независимост»[27] крещеше, че в България възкръсва керенщината, и изказваше съмнение в патриотизма на някои членове от новия кабинет. Други обявиха стачка. Вместо да остави довчерашните радослависти-лъжепатриоти да станат за присмех със своите кухи крясъци или да ги прикове на позорния стълб, нашият секретариат излезе с едно неуместно окръжно и даде крива насока на нашата политическа тактика. След няколко дена друго изявление, пак от същата среда, ни постави в открит конфликт с някои емигранти*, които не пропущаха случай да ни пакостят, но не му беше времето да се разправяме с тях. По този начин постепенно щяха да се откриват ненавременно и неуместно нови фронтове и нямаше да ни остане време и

* Земеделци, емигранти след 1923—1925 г.

възможност да се справим с най-чувствителния фронт — този на управлението. А той нямаше да закъснее да се яви. Нищо не можеше да се направи срещу това объркване на понятията, защото трябваше да се запази единството и дисциплината на организацията, които налагат да се търпят много нежелателни работи и да се споделят чужди отговорности.

Да се разбере при какви условия бяхме поставени да си сътрудничим при управлението, ще си позволя да цитирам изявлението, дадено от министър-председателя Малинов пред италианския вестник «Стампа»:

«— Бихте ли желали да прецизирате ролята на короната?

— Цар Борис — отговори г. Малинов — ме натовари да образувам коалиционен кабинет, в който естествено да участвува и Демократическият сговор. Владетелят твърде добре схвана положението: ако аз не успях да образувам кабинет, за това не е виновен царят, а Демократическият сговор, към когото веднага апелирах. Обаче не намерих отзвук. За сътрудничеството си с мене Сговорът постави такива условия, които аз не можех да приема. . . Аз исках от Сговора помощ, за да управлявам, а Сговорът от своя страна искаше помощ от мене. Като ме натовари да образувам правителство, царят изказа само пожеланието да намеря сътрудничеството на приятелите на г. Ляпчев. Но царят предполагаше, че Демократическият сговор би улеснил моята и царската задача. Демократическият сговор не разбра това. Не е вярно, че царят е проявил небрежност към някоя от партиите, които сега са представени в кабинета. Царят беше и си остана конституционен монарх.

— Изказа се съмнението — продължава Малинов, — че сътрудничеството ми със земеделците можело да съдържа опасности. Но аз не виждам в това никаква опасност. В България земеделската партия е най-силната — това е факт. Членовете на БЗНС са добри български селяни. Ако няколко дузини или стотина аграрци не се ползуват с доверието на общественото мнение в България и предизвикват съмнения в чужбина, не може да се иска от мене да смятам цялата земеделска партия виновна за грешките или, ако искате, за престъпленията на една дузина, една стотица хора.

— Чувам, каза Цингарели, че земеделците са изменили програмата си.

— Да, това е вярно, в смисъл че днешната програма е такава на едно коалиционно правителство. Впрочем не можеше да бъде другояче, защото кабинетът ни е коалиционен. За да гарантирам днешния политически и социален строй, аз трябваше да спечеля членовете на Земеделския съюз, за да ги направя добри приятели, верни на сегашния строй. С това вярвам, че съм изпълнил дълга си към страната, защото иначе земеделската партия би се хвърлила към левицата. Мога да се лъжа, обаче не познавам държавници, които никога не са се излъгвали, нито зная политика, свободна от рискове. Проблемата съществуваше и за да се разреши, според моето дълбоко убеждение, се представляваха само две възможности: или да се спечели земеделската партия за сегашния строй, или да се хвърлят в прегръдките на болшевиките, ако се продължаваше системата на преследвания. Аз никога не съм бил партизанин на тактиката на двата фронта, на теорията, че българите трябва да бъдат разделени на два лагера, от които единият по необходимост да се бори да сваля другия с ожесточени борби, дори с гражданска война. Аз искам помирение: това е отговорът на въпроса ви защо образувах коалиция със земеделците.»

След това Малинов, като благодари на Мусолини, когото не познаваше, за думите, които изказал пред италианското издание на «Вестник на вестниците»[28], завършва така:

«Как искрено бих желал да се запозная лично с г. Мусолини и с вашите съвременни държавници! Но, поне засега, имам толкова много работа, че нямам възможност да отида в Европа. . .»

Тези изявления на Ал. Малинов, в които разкрива намеренията на царя, желанието му да «опитоми» земеделците, съжалението му, че бил възпрепятствуван засега да се запознае с господин Мусолини и с фашистките държавници, показват една суетност и липса на такт, които изненадват и не предвещават много гладко и приятно сътрудничество.

Още като прочетох списъка на новите министри, аз бях изненадан, като видях и името на нашия другар Г.

Йорданов. Този верен и заслужил народен оратор и сдружен земеделец вероятно никога не е мислил да става министър, и то ръководител на техническо министерство. Мислех, че той ще стане председател или подпредседател на Народното събрание, на които постове бе подходящ. Впоследствие неговият такт и осторожност го предпазиха от грешките, които се измисляха по негов адрес. Обаче този случай даде повод да се заговори в обществото за подготовката на управниците, въпрос, разглеждан още от най-старо време.

И наистина обвиненията, че демокрацията давала неподготвени и некомпетентни управници, съществува от древността. Известно е, че още на онова време Аристотел ги отхвърля рязко и в доводите си, като признава способността на отделни подготвени хора, заявява същевременно, че и множеството, т.е. народът, взет вкупом, може да управлява не по-зле. Аристократът Тукидид, който се отвращава еднакво от прекалената демагогия, както и от алчността на олигархията и тази на представителите на богатствата, опровергава тези, които твърдят, че хората на демокрацията не са умни, нито справедливи. Той пояснява, че докато богатите мислят само как да запазят богатствата си, народът, т.е. цялата държава, след като е добре информиран от умни хора, е способен да взема най-добри решения. И днес враговете на демокрацията я обвиняват, че търпяла и едва ли не поощрявала невежеството. Това ни задължава да разглеждаме добре този въпрос, като го поставяме в правилно осветление. Той не е разглеждан много поради опасността да не се отиде до крайности. да не се вземат погрешни решения или просто от липса на интерес.

След Освобождението законодателят, страхувайки се управлението да не стане обект само на привилегировани класи, е отишъл до крайност в неискането на ценз за изборните постове. Нашите закони и традицията продължават да искат от кандидатите да са само грамотни, без да определят точно значението на думата. Поради това се стигна дотам, че се създаде практика да се счита за грамотен този, който знае само да се подписва, макар и само с две-три букви. За народните представители беше така, а министрите, общо взето, бяха хора със солидно висше образование. В XXII народно събрание имах за съсед в списъка един народен представител от Сговора, на име

Мустафов. Този добър човечец ме бе помолил да поставя след моето име една чертица, за да знае где да се подписва. Всеки ден той се потеше от стеснение, докато нарисува две-три криви букви. Разбира се, ако не питаше, той никога не знаеше какво се разисква. Очевидно не такава грамотност е била предвиждана от законодателя. Това положение беше в сила и тогава, когато прогимназиалното образование бе станало задължително за всички граждани с тенденция да се стигне до средното образование.

Днес управлението на държавата стана сложно, тъй като пред него се слагат за разрешаване много трудни задачи, които могат да се разрешат само от компетентни и добре подготвени хора. Условията да се не иска никакъв ценз са изменени коренно и да се поддържа настоящото положение, това значи да се прави уязвима самата демокрация. От само себе си се разбира, че този въпрос трябва осторожно да се разглежда, за да не се налее вода във воденицата на враговете на народовластието, но и любовта ни към народа да не заприлича на маймунска любов.

Между набелязаните недъзи на днешните демократични управления са фигурата и краткотрайността на министерствуването на дадена политическа личност, заемането на министерство не по волята и подготовката на кандидата и честото неоправдано сменяване на ресора. Особено това важи за страни, където няма стабилитет на чиновничеството, най-вече на висшето чиновничество, което се сменява заедно със самия министър. В такъв случай често пъти министърът е гост в министерството си или кукла в ръцете на чиновниците си. Следи от неговата дейност остават пакостите, които е успял или оставил да се извършат.

Замислен върху това ненормално положение, Гулиемо Фереро, в една статия, която бе публикувана преди години, каза приблизително следното: от всички професии могат да се извлекат знания и полезни качества за управление, обаче никоя не може да предаде всички знания и поуки, необходими за един държавник. Фереро изненадва със своето заключение, като заявява, че при миналите монархически и аристократически режими са се формирали подготвени политици, чието призвание е било такова още от рождение и те са били подготвяни още от много рано и в това се е състояла силата на старите ре-

жими. Уважаемият мислител в своето увлечение е забравил да обърне внимание на множество знаменити политици от демократичните режими, които са се проявили блестящо, без да бъдат по наследство държавници.

Имах случай да се запозная и да поговоря с великия хазнатар на Франция Жозеф Кайо, около името на когото се вдигна навремето толкова шум. Той започнал кариерата си в Централната финансова инспекция в Париж. След това става седем пъти министър, от които шест пъти министър на финансите в една страна, която доскоро се сочеше като държава с най-нестабилните правителства.

При представителния режим държавниците се подбират от всички класи и професии, без да се иска от тях специална подготовка. Често пъти те притежават само опит, добит във вихъра на политическите борби, т.е. да се ръководят събитията, службите, парламентът, пресата и пр., без солидна правна, икономическа и историческа подготовка. Тази култура не бива да се изгражда случайно, при какви да е обстоятелства. Най-трудно се получава историческа култура, защото историята често пъти е преиначена и вместо да бъде от полза за държавниците и да им служи за поука, в повечето случаи тя ги затруднява, като ги въвежда в заблуждение. Колко измислици са създадени от интерес или страсти! Необходимо е да се преразгледат събитията в нашата страна през последния век и да се тури край на разни легенди и фалшификации, облечени в грубо скроени формули, за да се оправдаят известни дела и политически становища.

Предаването на министерствата от Ляпчевите министри става при необикновена обстановка. Всички са се разбягали като след загубено сражение. Службите се предават от главните секретари. По едно странно съвпадение мен се падна участта да приемам от Ал. Цанков.

Обикновено при такива обстоятелства се говори остро за падналия министър, за «позорното минало» и т.н. За някои министри стъпването им в министерство съставлява нова ера. Аз не обичам да правя изявления, нито да давам снимки в пресата. Но тъй като журналистите търсят шумен материал и напират за няколко думи поне, аз се задоволявам да кажа: «Просветната политика на Земеделския съюз е известна на всички. Ще работя в същия дух. . .»

11
ЗАВАРЕНО ПОЛОЖЕНИЕ В МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНАТА ПРОСВЕТА. ПРОСВЕТНА ПОЛИТИКА НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ СЪЮЗ

Влязох в Министерството на народната просвета[29] с известен смут в душата, както се влиза в свещен дом, в светиня, в която витаят образите на Кирил и Методий и на основоположниците на българското училище — Климент Охридски, Наум Преславски и техните велики ученици.

Произхождам от старо учителско семейство. От дете съм слушал да се говори за моите деди — даскал Андрей, поп Дойно и даскал Георги — всички от Елена и пръснали се из България да сеят просвета. На това се дължи вероятно и култът, който имам към учебното дело. Може би и поради това също не съм влизал в училище, в класна стая, без да изпитвам вълнение. Никога не съм пристъпвал към народен учител, без да почувствувам необходимостта да изразя уважението си към него.

Макар и заобиколени от малки народи, останали поназад в просветата, с изключение на гърците, които са понапреднали от нас в средното и висше образование, ние догонваме народи, свободни много отдавна. Споменах, че в първоначалното и прогимназиалното образование гърците са много по-назад от нас. Те говорят на толкова диалекти, колкото области имат. Книжовният им език («модерният»), който е официален, е изкуствено създаден във втората половина на XIX век от Жан Психари. Старогръцкият език им е толкова чужд, колкото и на нас.

След килийното училище развитието на учебното дело у нас напредва със скокове. Най-първо Марин Дринов туря учебното дело на здрави основи с известните «Временни правилници». След Георги Атанасович, Васил Друмев и Ив. Гюзелев идва Райчо Каролев, който създава първия «Закон за народната просвета (10. XII. 1889 г.), значително подобрен от Живков. Никола Мушанов създава пълен Закон за народната просвета, който в някои свои главни положения остава в сила до най-ново време.[30]

След войната се забелязва един голям наплив на ученици в общообразователните училища, особено в прогимназиите, средните училища и университета. Прогимназията стана една необходимост за селото. Общата промяна в обществения и културен живот на България след войната наложи значителни промени, които бяха направени през времето, когато Земеделският съюз пое управлението на страната и Министерството на просветата бе поверено на Стоян Омарчевски.

ПРОСВЕТНАТА ПОЛИТИКА НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ СЪЮЗ

Първите години след войната не позволяваха спокойно творчество. Съглашенските контролни финансови органи спираха всяка инициатива. Ето защо през този период не могат да се отбележат значителни реформи. През 1921 г. при по-спокойна атмосфера Ст. Омарчевски с нов Закон за народната просвета направи значителни промени, предвидени от по-рано в проектираните реформи от БЗНС, и даде друг облик на народното образование, различаващ се от по-раншния занок. Направените промени в закона, както в програмите и правилниците, бяха в духа на една нова просветна политика, ръководена от новите нужди на живота, новите завоевания на педагогическата наука и изискванията на народовластието.

Просветната политика на Земеделския съюз бе насочена в три посоки:

1. Разширяване и задълбочаване на образованието

До идването на власт на Земеделския съюз задължителното образование имаше четиригодишен курс. Със закона от 1921 г. този курс се разшири на 7 години (от 7 до 14-годишна възраст). Така задължителното посещение на училището включваше и прогимназията. С това постановление на закона се яви голяма нужда от училищни сгради, особено в селата. Строежът на училища се уреждаше със специален закон. След освобождението на България прогимназиалното образование никога не е добивало такова широко развитие, както през управлението на БЗНС.

2. Реорганизация на училището

Издръжката на училището още отпреди освобождението на България лежеше върху общините. След Осво-

бождението тя премина върху държавата. Целта бе да се централизира учебното дело, но с това се ограничаваше и автономното му управление. Със закона от 1921 г. се постановяваше издръжката на училищата да става от държавата, окръзите или общината. По този начин самоуправителните тела щяха да бъдат още повече заинтересувани в учебното дело.

Правата на училищните настоятелства се разширяваха преди всичко по въпроса за назначаването на учителите. Само в общини, където заплатите се изплащаха изцяло от държавата, учителите се назначават от държавата.

Самите училища се редят така: детски училища, първоначални училища с чериригодишен курс, прогимназиални, професионални училища с двегодишен курс и 3 до 10 месеца практика в държавни или частни работилници или стопанства; средни училища с два отдела: долен общообразователен с тригодишен курс (реални училища) и горен общообразователен или специален с двегодишен курс (гимназии, педагогически и специални училища). Над средните училища стои висшето образование.

Завършилите прогимназията могат да постъпват в реалката или в професионалното училище, а завършилите професионалното училище направо в съответното средно специално училище.

Постъпването в средните общообразователни училища се ограничават с редица мерки, между които и уреденият с този закон приемен изпит.

За преподаватели в прогимназии се уредиха по-добре и се разшириха висшите педагогически курсове, които се преименуваха учителски институти.

3. Промяна на общия характер на училището, като общообразователният характер на цялото почти образование се заменя със специалния и професионалния

След освобождението на България на училищната система беше даден общообразователен характер, който се запази до 1921 г., когато покрай и над общото образование силно се поощри специалното и професионалното образование. Общото образование трябваше да служи като предпоставка на специалното, което излизаше напред поради развитието на живота. Държавата не можеше да се не загрижи да подготви хора с добре усвоени специалности. Неимоверно бързото развитие на техниката и на индус-

трията повика на живот професионалното образование. Разбира се, по законодателен път професии не се създават. Те се създадоха от самия живот, но просветната политика не можеше да не върви успоредно с живота и не можеше вече да гледа на специалното и професионалното образование, както се е гледало след Освобождението.

Според закона от 1921 г. всички училища, заедно с тях специалните и професионалните, се поставяха под ведомството на Министерството на просветата с много малки изключения. С това в България се създаде пълно единство в училищната система. Просветното дело получи мощен тласък напред. Прогимназиите се развиха много. През учебната 1919/1920 г. имаше всичко 396 прогимназии със 76 209 ученици, а през учебната 1923/1924 г. те достигнаха след новите промени в Закона за народната просвета внушителната цифра 1759 със 137 394 ученици. За това спомогна много законът за строене на училищни сгради, който даде възможност почти на всяко село да си построи удобно и хигиенично училищно помещение.

В духа на тази просветна политика обещавах да работя и аз.

След преврата на 9 юни Министерството на народната просвета премина в ръцете на Ал. Цанков. Първата работа на новия министър бе да се върне учебното дело назад. Просветната политика на Демократическия сговор беше реакционна. Ето защо първата мярка на новия режим бе да се спре непрекъснатото откриване на училища и преди всичко на прогимназиите, за да спре от 1759 прогимназии със 137 394 ученици (1923/1924 г.) на 1295 прогимназии със 110 469 ученици (1929—1930 г.), т.е. едно намаление с 464 прогимназии с около 30 000 ученици. Ограничението засяга и първоначалното, и средното образование. Особено чувствително бе засегнато специалното и прогимназиалното образование. Така училищната система се върна отново там, където беше след освобождението на България. Силно се поощри класическото образование, на което се даде голямо предпочитание. Всички професионални и специални училища преминаха към други министерства. По този начин бе нарушено единството в училищната система, за да се дойде до пълно обърквање в програмите на различните видове училища.

Реалките бяха премахнати и се възстановиха в приблизително същия вид, който имаха до 1921 г., като се нало-

диха към университетското образование. Едни от реалките се закриха, а други се обърнаха в непълни гимназии. Тенденцията, която имаше законът от 1921 г., да се постави училището в услуга на стопанското развитие на страната, биде унищожена. Демократическият сговор не можа да заличи напълно следите на просветната политика на Земеделския съюз, но направи всичко възможно да омаловажи закона от 1921 г.

Заслужава да се отбележи и отношението на Демократическия сговор към учителското съсловие. Учителите, като най-многобройна част от интелигенцията, бяха подложени на систематическо гонение. Има случаи на убийства на учители. Масовите уволнения, наказания и безогледни разместванията на учителите бяха станали система. И това не беше случайно. Всички, които се бориха за свобода и народовластие, а в тяхното число бяха мнозинството от учителите, не бяха пощадени. В техния брой сговористкият режим виждаше силен и издигнат противник.

От поемането на властта на 9 юни 1923 г. до предаването ѝ на 21 юни 1931 г. Сговорът е уволнил (като не се смятат уволненията по напреднала възраст и назначените за една година) 3907 учители, от които повечето са уволнени дисциплинарно и за «противодържавни идеи». От тях 1839 души са първоначални учители, 998 прогимназиални и 1070 гимназиални учители. Тук не се броят учителите, които по един или друг начин са били принуждавани да си подават оставките. Ако се пресметнат и те, общото число на уволнените учители ще надхвърли 4000. Като се вземе предвид, че тогава общото число на учителите се е движело около 20 000 души, ще видим, че една пета от всички учители са били засегнати от този реакционен ураган. Това положение продължава до 29 юни 1931 г.

Учебното дело у нас е изградено въз основа на най-новите принципи на педагогическата наука, на опита от живота и специфичните условия на нашата страна. Всяко прибързано преустройство би внесло в него разстройство и излишни пакостни отклонения. Всяко недобре обмислено новаторство би било стъпка назад. Но при все това някои въпроси трябваше да се решат без отлагане.

Първата задача на момента бе да се спре този курс в просветната политика на Демократическия сговор и да се премине към реорганизация на учебното дело в духа на онзи просветителен демократизъм, на който Земеделският

съюз е бил винаги носител. Трябваше са се спре политиката на съкращаване на народното образование и закриване на училищата. Самият народ подсказваше първите нужди. Още в първите дни министерството бе обсипано с молби за откриване на училища (първоначални, прогимназиални и средни) и приемане на ученици. Коридорите на министерството се изпълниха с учители, уволнени по чл. 70, със зрелостници, пропаднали по политически причини, със студенти, отстранени от университета заради политически прояви. Мнозинството от тези пострадали хора бяха земеделци и комунисти. Уволнените по чл. 70 учители получиха пълна реабилитация и възстановени права. На пострадалите зрелостници се разреши да се явят на трета матура, а всички студенти, отстранени по политически причини от университета от 10 години насам, получиха право да се презапишат. Поправянето на тези неправди се извърши бързо, без излишни формалности и протакания. Не ми е минавало тогава и през ума, че ще дойде ден, когато вратите на университета ще бъдат затворени за моите деца заради техния баща!

Числото на прогимназиите се увеличи с 246. Общо паралелките в първоначалните училища и прогимназиите се увеличи за новата учебна година с 1765. Земеделският съюз е винаги смятал, че колкото е по-просветен народът, толкова повече той е въоръжен със знания за творческа дейност и е годен да се самоуправлява и да се бори за свободата си, за своите права. Не бива да се смесва служебогонството с интелигенцията, която е необходима за всеки народ.

Поради липса на училища вместо 558 632 деца за първоначалното училище следваха само 542 569 деца, или 16 063 не бяха ходили на училище, т.е. в проценти — 2,87%.

Не беше обаче така малък процентът на децата от прогимназиалната възраст. Общо от трите класа, от които подлежаха на следване 221 851 деца, само 186 662 деца посещаваха прогимназията. Останалите 35 189, или 15,86%, бяха останали вън от училище. Това се дължеше на обстоятелството, че не навсякъде имаше открити прогимназии или където имаше такива, те бяха с непълни класове. Докато в първоначалните училища непосещаващите ученици в мнозинството са болни, недоразвити или изостанали в умствено отношение, в прогимназиите

те не са посещавали училище било защото не е имало открити прогимназии, било че не са били открити съответните класове.

Имайки предвид този резултат от предходната учебна година, взехме всички мерки да се открият през следващата година нови прогимназии навсякъде, където има повече от 20 подлежащи на задължително учение деца, завършили четвърто отделение. Да се открият също така втори и трети класове там, където има 15 и повече ученици за такива класове, съгласно чл. 46, ал.3 от Закона за народното просвещение. По този начин се откриха до 1 ноември 1931 г. 245 нови народни прогимназии. В предшествуващата 1930 г. към 1. XI е имало 1408, а през учебната 1931/1932 г. към същата дата имаше в повече 245 прогимназии, отколкото през 1930/1931 учебна година. Увеличи се много и броят на паралелките при отделните прогимназии. През 1930/1931 учебна година при всички народни прогимназии е имало 2464 паралелки, а през текущата 1931/1932 учебна година броят на същите е достигнал цифрата 4992, т.е. със 728 паралелки в повече.

През споменатата година са открити 445 паралелки за I прогимназиален клас, 242 — за II, 41 — за III клас.

Нови паралелки се откриха тази година и при първоначалните училища. През миналата 1930/1931 учебна година в цялата страна имахме всичко 15 459 паралелки при народните първоначални училища, а тази учебна година (1931/1932) броят на тези паралелки е увеличен на 16 496, т.е. с 1037 паралелки в повече, отговарящи на прираста на учениците в първоначалното училище. През 1930/1932 г. е имало в първоначалните училища 580 866 ученици и в прогимназиите — 121 308 ученици. През текущата 1931/1932 учебна година в първоначалните училища има 615 301, т.е. с 34 435 ученици в повече, а в прогимназиите — 150 675, или с 29 367 ученици в повече.

Този прираст на ученици предизвика и увеличението на учителския персонал при същите училища. През 1930/1931 г. към 1.XI е имало 15 459 първоначални учители и 5160 прогимназиални; през 1931/1932 г. към 1. XI. броят им нараства на 16 496 и съответно в прогимназиите на 6052, или всичко 22 548 учители и при двете степени училища, със средно увеличение 1929 учители: в първоначалните училища 1037 учители, в прогимназиите 892 учители.

Това беше един успех за учебното дело, като се има

предвид, че не всички в кабинета бяха за това увеличение, например злополучният министър на финансите*, който за нещастие беше облечен с големи права поради голямата стопанска криза, която бушуваше тогава. Това увеличение спомогна също да се намерят места на учителите, на които бяха възстановени правата.

Откриха се всички закрити от Цанков гимназии. За улеснение на учениците се откриха в повечето градове и в някои села непълни или смесени гимназиии.На съществуващите гимназии и институти се направиха възможните улеснения, за да подобрят службите си.

В Копривщица се откри гимназия за изучаване на чужди езици със средства, дадени от хаджи Ненчо Палавеев от Копривщица.

Историята на това дарение е следната:

Един ден пред мен се яви човек в напреднала възраст на име «хаджи Ненчо Палавеев, родом от гр. Копривщица». Върнал се бил от чужбина, където ходил на печалба, и искал да поговори с мене по един училищен въпрос, който му тежал на сърцето. Нямаше вид на човек от просветните среди и аз се питах какъв културен въпрос може да занимава този балканец, облечен в средногорска носия.

— Говорете — подканих го аз, — дядо хаджи! Аз ви слушам.

— Аз съм от Средногорието — започна хаджи Ненчо, — от гр. Копривщица. Малък още заминах за Цариград и работих малко при тамошните българи търговци. Като видях, че при тях не мога да науча нищо, напуснах. В гр. Бурса бяха останали 3—4 полупогърчени българи в някогашната «Панагюрска чаршия». Там не се свъртях. Така почнах да пътувам и да работя според силите си. В Дамаск понаучих малко от сладкарския занаят, особено да правя най-хубавото малеби. Но сирийците са много хитри хора. И дяволът не може да работи с тях. Продължих надолу по крайбрежието. Попаднах сред евреи — побягнах и оттам, та — в Александрия. със 100—200 гроша спестени пари в джоба.

Това е голям град-пристанище, населен с хора от всички страни на Изтока. Богатства много, но и много сиромашия. В пристанището параходи влизат и излизат цял

* Стефан Стефанов от Демократическата партия.

ден. Работници в окъсани ризи товарят и разтоварват стоката. През обедната почивка всеки ляга, където намери — като животни. Гледаш го — покрит със стотици мухи. Мухи в устата му, в носа му, в очите, в ушите и къде ли не! Всички тези места почернели от гад, а той — бившият фелах — спи непробудно.

Започнах да правя малеби и да го разнасям на тава из пристанището. Работата тръгна от добре по-добре. След известно време наех ъгъла на един голям ресторант и го обзаведох за сладкарница. Бях едновременно господар, майстор и прислужник — отлични условия да станеш богат, и действително аз забогатях. Наех млади спретнати араби, които цял ден разнасяха из пристанището студен шербет в хубаво излъскани гюмове. Станах цар на сладкарския занаят. Бях доставчик на богатите, а това значи да няма ограничения, глоби и куп притеснения, които изобилствуваха там. Започнах да търгувам с кашкавал и с местни произведения, това, което тука наричате внос — износ. Станах собственик и на кервани. Работих много, но и много спечелих. Не съблякох средногорската си носия за скъпи френски дрехи, спях все на един и същ нар. Настъпи стопанска криза. А мен не ми се водеше повече борба с конкуренцията, пък и остарях. Реших да си почина.

Върнах се тук с парите си: египетски лири, сигурни ценни книжа и няколко акции от Суецкия канал, по-скъпи и от злато. Всичко е здрава пара. Дадох една сума на родния си град, друга на черквата, на читалището. Другите си пари към нарекъл да дам за гимназия за учене на чужди езици в Копривщица. Каквото трябва, аз ще дам. Искам гимназията да има пълен пансион и ако може — да носи името ми за спомен.

— Това е мъчна работа, дядо хаджи. Гимназията носи голямо име — името на Любен Каравелов. Ти си патриот човек. Кажи, как може да стане това?

— Дума да не става! На Любен Каравелов аз мога само ръка да целувам.

— Ще наредим да вмъкнем някак си по-отдолу и твоето име. Добре ще е.

— Имам и още едно искане. Чувам, че тука сте имали лоши обичаи: вземат на човек парата и после му удрят пръта. Не може ли да се уреди даренето със закон, така че никой да не може да посегне на него?

— Не вярвам да се намери човек, който да посегне на

парите на хаджи Ненчо Палавеев и да ги употреби за други цели. Твоето име ще ги пази повече, отколкото някакво решение на камарата, което винаги може да се измени.

— Нека да е така, както казваш! Може да се поканят учители от чужбина и да научат момчетата да говорят и пишат на чужд език. Ще дам пари и за това. Да не знаеш чужд език, това значи да си сляп и ням. Чуждият език е паспорт, с който можеш да идеш навсякъде. Аз съм невежа човек, но научих доста езици. Мога да се разбирам с турци, с гърци, с араби, със сирийци, с арменци, с копти, та дори и с черните керванджии. Видях много свят, но ми беше жал да умра и да ме закопаят в чужда земя. . .

Хаджи Ненчо беше образувал ефория, която да се грижи за благотворителните му дела. В нея влизаха старият генерал Кацаров, архимандрит Евтимий и разни други първенци — все от Копривщица.

След няколко дена хаджи Ненчо дойде с всички свои хора, за да връчи тържествено дарението си. Беше довел за целта и един фотограф. Съжалявах много, че не бях организирал нищо за тържеството. Всяка официална проява щеше да задоволи честолюбието на добрия старец. Сега той командуваше церемонията.

Хаджи Ненчо предаде тържествено дарението в портфейл от скъп маросен. Фотографът направи две снимки. Насядахме за нова снимка. Тъкмо фотографът да експонира, хаджи Ненчо се обърна и видя, че и членовете на ефорията са седнали. Той ги сгълча строго, че били насядали като турски паши, и каза да стават, както го изисквало приличието. Те станаха, прикривайки унижението си с една снизходителна, горчива усмивка. Трябваше да се задоволи желанието на щедрия старец.

Умният и упорит средногорец бил прав да иска да се осигури по някакъв начин дарението му и името му да остане за спомен. Не мина много време, и от дарението му и от името му не остана нито помен. Един овластен управник, за да остане верен на нашата обичайна непризнателност, тури алчната си и граблива ръка на хадхи Ненчовото дело.

Представих хаджи Ненчо за «Орден на шия».

— Не е ли много голям орденът, за който сте го представили? — запита ехидно дворцовият секретар Драндар.

— Не е! — отвърнах. — Ако знаех, че няма да оскър-

бите стареца с отказа си, бих го представил и за най-голям орден — със звезда! Достатъчно ордени висят по недостойните гърди на разни големци. Хаджи Ненчо е истински потомък на нашите възрожденци. Той е достоен да се числи между героите на Вазов. Ако беше роден порано, той щеше да загине в Панагюрище, Батак или Перущица! Вие трябваше да го поканите на аудиенция при царя...

Къде хаджи Ненчо можеше да прекрачи прага на двореца! Там имаха достъп богати фабриканти и търговци, които през живота си не бяха отделили ни петак за стипендия на беден студент. А минаваха за патриоти и кичеха лошата си стока с народния трицвет!

12
ПРОЕКТИРАНА РЕФОРМА В ОСНОВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Програма-проект за учебния предмет «Народно стопанство» при прогимназията:

Като ходех по обиколка из страната, убедих се, че законът за задължителното прогимназиално образование е трудно приложим, особено в планинските райони. Студовете през зимата, големите разстояния и честите заболявания при лошо време не биваше да се пренебрегват. Някои деца осакатявали от студ, други оглушавали от фъртуни, снежни виелици и преспи. Всяка седмица ми се представяха за одобрение стотици глоби, които всъщност трябваше да се подписват от окръжните училищни инспектори, които най-добре можеха да преценят вината на родителите на ученика. Глобяваните деца биваха изобщо деца на вдовици, задържани вкъщи да помагат на майките си. Имаше такива деца и от планинските области.

Забелязал съм, че ако и учителите притежават много благородни качества, някои от тях се увличат в изпълнение на службата си и стават коравосърдечни. Боейки се от наказания или намаляване броя на паралелките, някои учители — макар и малък брой — невинаги са се съобразявали с действителността. Поради това наредих разстоянието до прогимназията да се измерва по-разумно: да се взема действителното разстояние, като се взема предвид теренът, наклонът и височината. Освен това да се съобразява положението на детето, родителите и всички други възможности. До глоба да се прибягва само в крайни случаи, след като всичко това бъде взето под внимание.

В много от селата се оплакваха от програмата в прогимназиите — не била практична и полезна за живота. Децата учели неща, които никога не могли да използуват в живота и лесно ги забравяли. Наистина образованието има за задача и да изостря ума, но не би било зле те да получават и повече практически знания. Това ми даде повод да се занимая с преобразованието на прогимназиалното образование, върху което мислех отдавна: да се състави про-

грама, в която да се включи изучаването на предмети, необходими за практиката в живота за мнозинството от учениците. Тези пък, които възнамеряваха да следват по-горен курс, за тях да остане старата програма, която ще се преподава в средищни прогимназии-пансиони. Процентът тогава на ученици, които ще следват гимназия, беше сравнително малък и пансионите щяха да се издържат от общините лесно, като учениците щяха да се грижат за храната си със свои продукти, доставяни в натура.

Първата година трябваше да се направи опит в 30 прогимназии, за които ми бе отпуснат необходимият кредит.

Назначих комисия, която да изработи програма, на която начертах основните точки. За моя изненада проектът бе посрещнат неохотно от преподавателския персонал на министерствата на просветата и земеделието. И двете тела сметнаха професионалните интереси на членовете си застрашени: учителите от агрономите, а агрономите от учителите.

Програмата, наречена «Народно стопанство», се състоеше в следните отдели, дадени накратко:

В I клас ще има само 6 часа практика.

Във II клас — 6 часа практика и 2 часа теория.

В III клас — 6 часа практика и 2 часа теория.

В I клас ще се изучава само антропология, и то само 3 часа седмично. Във II клас ще се изучава ботаника и зоология 2 часа седмично, а земеделско стопанство — 2 часа.

З а б е л е ж к а: В народното стопанство ще се прехвърли материалът от естествена история, който засяга домашните животни и културните растения, които виреят в страната.

В III клас ще се изучават физика и химия 2 часа седмично.

Земеделското стопанство ще се изучава с 2 часа, от които 1 час ще се вземе от естествена история, а другият от рисуване и ръчна работа.

Т е о р и я

По земеделско стопанство във II клас — познание по с к о т о в ъ д с т в о и м л е к а р с т в о. Тук ще се премине всичкият материал по зоология, който се изключва от програмата п ч е л а р с т в о и б у б и н а р с т в о.

Т е о р и я

Земеделско стопанство в III клас — познание по з е м е д е л и е. Тук ще се вземе материалът по геология във

връзка с почвознанието; поотделно земеделските култури; познание по градинарство (зеленичарство, овощарство и цветарство), познание по лозарство и винарство; познание за горите.

Познанията по домакинство и готварство ще се вземат от часовете по практика.

Скотовъдство

I. Говедовъдство

1. Мястото му в селското стопанство
2. Раса специално за пункта
3. Екстериор на говедото
4. Развъждане
5. Хранене и гледане
6. Болести и средства за лекуване.
7. Обор и хигиена
8. Избор на работен и млечен добитък, разпознаване възрастта и млечността
9. Използуване говедото за работа и угояване

II. Коневъдство

1. Мястото му в селското стопанство
2. По-важни раси за пункта
3. Външност (екстериор)
4. Избор на коне за работа, езда и впрягане
5. Развъждане
6. Хранене и гледане на коня според възрастта и използуването
7. Болести

III. Свиневъдство

1. Мястото му в местното стопанство
2. Раса на пункта
3. Угояване и използуване на свинята
4. Болести — предпазни мерки и борба с болестите
5. Свинарници

IV. Овцевъдство

1. Значение на овцевъдството
2. Общи условия да съществуването му
3. Раси и подобрение на местната овца
4. Развъждане
5. Хранене и гледане
6. Болести и борбата с тях
7. Кошари (овчарници)

V. Птицевъдство

1. Условия за развитие на птицевъдството
2. Раси

3. Развъждане, хранене и гледане
4. Болести и неприятели
5. Използуване на птиците за месо, яйца и пух
6. Кокошарници (курници)

Млекарство

1. Състав и свойства на млякото — краве, овче, козе и биволско
2. Гъстота и масленост — измерването им. Мляко на прах и сгъстено
3. Фалшификация на млякото и млечните продукти. Откриването им
4. Доене — ръчно и машинно. Хигиена на доенето
5. Манипулация с прясното мляко. Продажба на прясно и квасено мляко, на масло
6. Добиване сметана чрез центрофуга и избутване на масло от сметана
7. Формиране, опаковка и запазване на маслото
8. Млекарница и млекарски съдове
9. Сирище и подсирване
10. Приготвяне на бяло сирене и кашкавал. Саламура
11. Млекарски кооперации

Пчеларство

1. Пчели, търтеи, майка
2. Пчелни раси
3, Стари и нови системи кошери
4. Развитие на пчелата (снасяне яйца, излюпване; излюпване на майка)
5. Роене — естествено и изкуствено
6. Прехвърляне на пчелите от стари в нови кошери
7. Добиване на мед и восък
8. Свойства и качества на меда
9. Съхраняване на меда
10. Пчелин и местоположението му
11. Медоносни растения и паша
12. Грижи около пчелите
13. Значението на пчеларството за стопанството и за опрашването

Бубарство

1. Условия за доходно бубарство
2. Устройство на бубата (елементарно). Фази на развитие
3. Отглеждане на бубата, грижи около бубите през време на бубохранението
4. Болести, предпазни мерки и средства за борба против болестите

5. Бубарници — уреди и принадлежности
6. Черничарство, садене черници за добър лист

Земеделие

1. Предмет на земеделието
2. Почва и образуването ѝ — примитивни наносни почви
3. Състав и свойство на почва и подпочва
4. Роля на бактериите в почвата
5. Обработване на почвата; видове оръдия за обработка
6. Оран и видове оран
7. Торене и видове тор
8. Съхранение на оборския тор в торища
9. Културата на житните растения: пшеница, ръж, овес, ечемик, царевица и пр
10. Фуражни култури: фий, уров, суданка, люцерна, детелина, изкуствени и естествени ливади и др.
11. Легуминовни: фасул, бакла, леща и др.
12. Кореноплодни: картофи, моркови, цвекло и др.
13. Индустриални и маслодайни: тютюн, захарно цвекло, памук, лен, коноп, сусам, слънчоглед, фъстъци, рапица, рицин и др.

Забележка: от точка 9 до 13 вкл. се предвижда отглеждане, прибиране и пр.

Овощарство

1. Овощарството като поминък за страната и района
2. Място и размери. Условия
3. Разпръснато овощарство и специални овощни градини
4. Как се създават овощни градини
5. Отглеждане материал на овощни градини. Засаждане, пикиране и пр.
6. Сортове и видове овощни дървета. Коя почва е благоприятна за тях
7. Болести и неприятели за дръвчетата и борба с тях
8. Съхранение на плодовете
9. Ягоди, малини и др. Отглеждане, бране и опаковка за износ

Зеленичарство

1. Подготовка и подреждане почвата за зеленчукова градина
2. Видове зеленчуци: зеле, лук, пипер, домати, краставици, отглеждане обикновено и в парници. Бране и опаковка за страната и за износ. Ран зеленчук. Преработка на зеленчука. Консервиране на зеленчуците
3. Отглеждане на разсад и разсаждане

Цветарство

1. Значение на цветарството за местния пазар и за износ
2. Производство на семена и засяване. Размножаване
3. Цветя в саксии и на постоянно място
4. Устройство на домашна цветна градина. Парково цветарство

Лозарство

1. Значение на лозарството
2. Ботаническо описание на лозата
3. Почва и климат за лозата
4. Начин на размножаване
5. Облагородяване и отглеждане на облагородения материал
6. Засаждане лозе с американска подложка
7. Работи в лозето
8. Болести и неприятели и борба с тях

Винарство

1. Гроздобер
2. Винарска изба и съдове. Почистване и подготовка
3. Приготвяне на бели и червени вина
4. Работи в избата около виното, откато се внесе мъстта в избата, докато се изнесе виното от нея
5. Състав и свойства на мъстта и на виното
6. Болести и недостатъци на вината
7. Изваряване на джиброва и калена ракия
8. Приготовление на безалкохолни вина

Кооперативно дело

1. Значение и преимущество на кооперацията
2. Разни видове кооперации и тяхното предназначение
3. Качества и подготовка на управата на кооперацията
4. Защо трябва да бъдат просветените самите кооператори
5. Контролът на кооперативната дейност и разбиране на годишния отчет

Програмата, от една страна, е претрупана, а, от друга, тя не обхваща всичко, което живо интересува селото. Тя е опитна и ще претърпи всички изменения, които се наложат. Вън от това на учителските съвети са дадени най-широки права да нагодят програмата с избора на учебния материал и методиката по народностопанските дисциплини.

Конкретната програма за всяко селище се изработва от учителския съвет на това селище при участието на учителя специалист и местния агроном. Програмата се одобря-

ва от окръжния училищен инспектор. Материалът се избира от настоящия проект.

Министерството определя в кои прогимназии ще се назначат учители. Освен в селата в някои малки провинциални градове могат да се назначат и специалисти и по-други отрасли с оглед занятието на местното население. Програмата за тях за всеки случай се определя и конкретизира от министерството.

гр.София, 3.IX.1932 г. Комисия:

Председател: д-р Ст. Донев, главен секретар

Членове: Асп. Чучулайн, началник на основното образование, С.Хр.Патев. Вл. Георгиев, Ст. Марков, Д. Цинков

Както казах по-горе, опитът се направи в 30 прогимназии. Успехът беше на първо време много голям. Почти навсякъде присъствуваха и възрастни хора — мъже и жени. На някои места възрастните надминаваха по брой числото на редовните ученици. Това стана причина да се ограничи посещението на възрастните. Проучванията, които се правеха едновременно, бяха много интересни и щяха да дадат добър материал за обработка. На следната година моят заместник — Ат. Бояджиев — изостави проекта, без даже да уведоми за това Министерския съвет.

Макар и държавата ни да беше бедна и трудно можеше да заделя средства, учебното дело продължаваше да се развива в духа на нашите велики възрожденски традиции.

В селата, особено в по-отдалечените села и махали, учителите работеха при окаяни условия. В една махала от общината на село Горна Василица, Ихтиманско, сварих учителка да преподава в класна стая, чийто таван бе подпрян с грубо отрязани дъбови дървета. Вратата и прозорците стояха отворени. Запитах защо децата стоят на течение. Учителката ми отговори, че ги е страх всеки момент таванът да не се срути и да затрупа децата. При първия признак на опасност те трябвало да бягат — половината през прозорците, а другата половина през вратата. Всяка седмица правели такова упражнение. Хубави условия за преподаване. . .

Насърчих кмета на селото, млад и енергичен човек, и той успя за късо време с живото съдействие на селяните и с помощ от министерството да съгради хубаво училище, в което децата можеха да учат спокойно.

Един ден, като обикалях девинския край, отбих се да видя

училището в с. Барутин. Това село ме интересуваше по много причини. Навремето жителите му бяха клали батачани и при освобождението забягнали заедно с турската войска. Повечето от половината жители не бяха се завърнали и къщите им бяха празни. Стигайки до първите постройки, видях млад човек да вари ядене в една изкривена тенджера, поставена на две тухли край стената. Беше бедно облечен, небръснат и лицето му бе покрито с гнойни пъпки. Не беше подстригван може би от години. Помолих го да повика учителя. Той се смути и смънка нещо.

— Ако не можете да го повикате, за да не ви загори фасулът — добавих, — кажете къде можем да го намерим.

— Аз съм учителят — отговори той, като се стесняваше от положението, в което го заварихме.

Споледахме се с главния секретар д-р Ст. Донев. Той беше добър човек. Сам е бил селски учител в Дряновско, където, за да бъде назначен, трябвало да държи «конкурсен изпит» по четене и пеене на псалтира и апостола пред селските първенци.

— Докторе — тъжно заговорих аз, — така потъвам от срам и яд от това, което виждам, че те моля да уредиш положението на този младеж, без да се цитират параграфи и без «от номер на номер» — бързо!

Д-р Донев изпрати учителя да повика кметския заместник. Яви се стар, едър помак.

— Слушай, аго! — започна главният секретар. — Сега току-що научихме, че децата ви учат в тази разнебитена плевня, а учителят спял в сламата. В това село си цар и пъдар, ти си всичко! Ще наредим в София да ти отпуснат малко дървен материал. Ще пратим на учителя и малко пари. Ти ще наредиш да се опекат тухли, да се изпече малко вар и да се докарат камъни и пясък. Ще пазариш майстори. След един месец училището трябва да е стегнато, както учителят нареди. Ще намериш удобна квартира за учителя и ще му докарате 5 кубика дърва за зимата. Ще му доставяте храна срещу заплащане.

След три месеца учителят съобщи, че всичко е изпълнено. По-сетне имах възможност да видя подобни случаи и по други високопланински селища, чиито жители плащаха еднакви данъци и изпълняваха еднакви тегоби, като всички други граждани, обаче нямаха като тях хубави и просторни училища, театри, кина и други облаги на съвременната култура.

За да се открие една прогимназия някъде по върховете на Огражден планина, събрахме нередовни бивши екзархийски учителки*, на които не достигаше нещо за пенсия, дадохме им допълнително възнаграждение, военният министър ги зачисли на храна, даде им превозни средства и тогава децата на Огражден започнаха да учат.

В една откъсната планинска околия околийският училищен инспектор, от онези уволнени офицери, за които бяха учредени временно педагогически курсове, се занимаваше покрай преките си функции и с поправка на часовници. Той тръгнал на обиколка с двойни дисаги — в едната торба били преписките, а в другата — часовниците. Председателят на Учителския съюз Досю Негенцов ме помоли да го не закачаме — бил добър инспектор, пък и нямало да се намери кой да го замести в тези непристъпни места. При това поправял часовниците на учителите, без да взема някакво възнаграждение.

Тези затънтени области се смятаха като места за заточение, ако и изпратените там учители по нищо да не отстъпваха на тези от вътрешността и големите градове. Граничните учители в Сърбия са привилегировани. Но у нас това не може да се разбере, особено от финансовия министър, който не се отличаваше с особена прозорливост. Това беше грапавата страна на службата.

Общо взето, нашето учебно дело беше стигнало до забележителна висота и се сочеше от тези, които го бяха проучили, тук и в чужбина, като образец. Ако и поставени при окаяни условия, особено в отдалечените селища и махали по планината, учителите продължаваха да учат и възпитават младите поколения с неуморима ревност в духа на нашите възрожденски традиции. Населението им се отплащаше с любов и уважение. Учителят беше най-зачитаният човек в селото.

Колумбийският университет беше издал хубаво изложение върху учебното дело в България. Ректорът на това висше учебно заведение беше събрал на място подробни данни. И затова книгата му беше един нагледен и действителен преглед на българската просвета. Професорското тяло беше поканило навремето министъра на народната просвета Ст. Омарчевски да бъде гост на университета и

* Учителки в Македония под турска власт, издържани от Екзархията.

да прочете няколко лекции. В 1932 г. Коста Крайшумович, кореспондентът на в. «Политика» в София, беше натоварен от едно югославско издателство да напише книга върху българското учебно дело. За целта от наша страна му се дадоха всички улеснения и подробни данни. След година го запитах дали е излязла книгата.

— Не — отвърна той, — издателството не се съгласи да я издаде. Българското учебно дело било толкова пред нас, че ние сме щели да се изложим с издаването на такава книга.

Покрай многото почитатели на учители намираха се и скрити злосторници, които под разни предлози посягаха на спокойствието и стабилитета на учителя, особено на селския учител. Там, където окръжният инспектор беше на висотата си, учителите можеха да работят напълно спокойно. Например в Стара Загора окръжен училищен инспектор беше Христо Киселов. Той беше строг и справедлив човек. Неговите решения се вземаха без обжалване. От този окръг не идваха никакви неприятности или оплаквания. Но не навсякъде беше така. Тук-там имаше злосторници, от които трябваше да бъде бранен народният учител. Намираха се личности, заинтересувани, амбицирани или порочни, чиито домогвания трябваше да се отблъскват, докато разберат, че не могат да посягат на учителството. Обикновено те се озлобяваха и ставаха врагове.

Един ден забелязах, че председателят на камарата не отговори на поздрава ми. Спрях да го поздравявам. Тези отношения траяха два месеца. Една вечер се случихме само двамата в ложата на Народния театър.

— Е, все така ли ще я караме, без да се поздравяваме? — запита Александър Павлович[31]. — Аз съм оскърбен от вас. На едно ходатайство на моята съпруга за назначението на един учител вие сте отказали грубо. Хвърлили сте пренебрежително писъмцето ѝ в коша и сте заявили, че ходатайството ѝ е без значение.

Обясних на уважаемия председател, че министерството не назначава учителите във вътрешността на страната, че кандидатът на госпожа Малинова беше без права на редовен учител. А колкото до писъмцето ѝ, не само не хвърлям ходатайствата в коша, но преди това ги накъсвам на парченца, за да не дам на противниците възможност да се гаврят с хората по-сетне в пресата.

Малинов остана доволен от обясненията и се счете, че малкият инцидент е изгладен.

Имаше и по-тежки случаи. Научих, че един наш парламентарен лъв цял ден стоял в коридорите на министерството и си позволявал да предлага любезно услугите си на млади учителки. Смъмрих разсилния за това, че позволява такива волности. Това беше един силен селянин, дарен с висока нравственост и силно честолюбие. Не зная как е разбрал той думите ми, но като се стъмни, любвеобилният млад общественик се яви пред мен със следи по разни части на тялото си. Задачата беше решена. Разбира се, не по много деликатен начин, но благоразумието на пострадалия надделя и той сметна за най-уместно да замине на двунеделна почивка в родното си място.

От учителите се изискваше висока нравственост — до прекаляване. Най-малката волност от тяхна страна се преследваше строго. За най-малкия повод се образуваха дисциплинарни дела, при които биваха раз питвани родители или просто жители на селището, а често пъти и учениците на обвинявания учител. С тези дисциплинарни дела се злоупотребяваше много. Обикновено учителят биваше оправдаван. И когато трябваше да одобрявам решението на комисията, аз се питах, достатъчно ли е това да се възстанови престижът на съдения учител? В повече от случаите жертва ставаха учителите поради доноси на мързеливи ученици, нехайни родители, похотливи секретар-бирници и разни безсъвестни хора.

Един такъв всевластен секретар-бирник беше подгонил една много добра и красива учителка в с. Старо ново село. Тя бе оправдана в първата инстанция, но продължаваше да страда от нескончаемите сплетни на своя враг, който бе успял да настрои училищното настоятелство и самото село против нея. Най-сетне нейният годеник, учител в съседната прогимназия, успя да я премести в своето село и се ожени за нея. Подобен скандален случай имах с кмета и попа на едно село, които продължиха своето престъпно преследване до втората инстанция на министерството, където получиха добър урок.

Множество такива случаи ме принудиха да обърна вниманието на околийските училищни инспектори, че многото образувани дисциплинарни дела, още повече прекратени, няма да се смятат като техен актив. По този начин числото на делата чувствително намаля.

Възстановяването на уволнените учители по чл. 70 и назначаването им на служба, позволеното явяване на трета матура, връщането на изключените от университета по политически причини студенти предизвикаха голям шум сред старите партии и цялата буржоазна преса. Първенство държаха вестниците «Зора» «Демократически сговор», двете «Независимости»[32]. Обвинението беше, че младежта се болшевизирала, комунизирала, ученическите стачки ставали по-често, съветските книги и филми нахлули в България, в Народния театър се давали съветски пиеси и т.н. Прицелната точка на цялата тази кампания бе моята личност. В такъв дух се обадиха дори вестниците «Радикал» и «Знаме».[33]

В това време ми се случи още една неприятност от друго естество.

Едни чужди среди, използувайки мирния договор, ежегодно изпращаха в страната ни учители по вероизповедание, които в действителност бяха техни агенти за политическа пропаганда. Лошото бе, че ние нямахме висококвалифицирани кадри за такива учителски постове. Спокойствието и сигурността на народа обаче изискваха да се постави интересът на държавата над всичко. Министър-председателят разбираше много добре въпроса, но се спираше пред ценза, алинеите на разните постановления и не смееше да предприеме нищо. А трябваше да се намери начин да се закрепи яйцето право, както направил, казват, Колумб. Определих служебния ценз до едни минимални религиозни познания и молитви и почнах да назначавам благонадеждни български граждани пак от религиозното малцинство. Почна се една нечиста подмолна кампания, която не пропущаше случай да ме уязви. А така бяха сложени нещата, че не можеше да се отговори. Трябваше да се действува и да се мълчи. Въпросът стигна до двореца, където такъв случай беше добре дошъл.

На една аудиенция царят поиска да знае как стои този въпрос. Обясних му подробно всичко. Съобщих му и това, което той може би не знаеше. Когато мислех, че съм го убедил в правотата на министерството, той каза:

— Тукашният духовен глава се оплаква, протестира, в чужбина заинтересуваната преса разпалва силна кампания срещу вашата политика. Смятате ли, че това е полезно?

— Аз не очаквах, че ще дадете такава преценка на нещата. Когато се каже на това духовно лице истината в очите и му се даде да разбере, че страната ни не е безстопанствен имот, той ще млъкне.

— А вярно ли е, че сте назначили за учител един ваш войник от през време на войната?

— Вярно е. Без да е голям богослов, той добре разбира религиозните въпроси и е високо нравствен човек. Заедно с теорията той ще дава и добър пример със своето поведение.

Този религиозен въпрос скоро заглъхна и кампанията в чужбина заглъхна.

Повикът обаче срещу «комунистическата опасност» продължаваше с още по-голяма сила. Някои политически елементи сякаш се мъчеха да го подклаждат и усилват. Почваха да се явяват ученически стачки, явление, което взе епидемичен характер. В повечето случаи стачките се водеха от младежки комунистически кръжоци. Те избухваха под разни предлози или дори и без предлози. При Ал. Цанков ученическите стачки, не по-малко на брой, са били ръководени от легионерите. Сега те се ръководеха от комунисти и по-малко от земеделци. Някои стачки се явяваха като политически спорт. Имаше случаи, където свободата се бе превърнала на слободия. Разбира се, това беше безразсъдна злоупотреба с новия демократичен режим, въведен в училищата, но нямаше кой да слуша. Наистина нямаше нито една стачка, насочена против политиката на министерството, но тези изкуствени вълнения се отразяваха върху успеха на учениците.

Стачките избухваха по повод на незначителни спречквания между учениците от двете групировки заради някоя дума, казана случайно от някой учител, или по причина, която никой не можеше да каже. Обикновено се изпращаше инспектор, който бързо туряше край на конфликта. Понякога се налагаха слаби санкции, а понякога всичко минаваше само с добро. Стигнахме до страшни положения. Стачката в гимназията в Пазарджик се водела от сина на Георги Йорданов, по него време министър на благоустройството. Той се яви в министерството да пледира позициите на стачниците. Казах на разсилния да му съобщи, че не мога да го приема. Това трябваше да послужи за пример. След малко бай Георги се обади по телефона от министерството си.

— Заслужавах и една тояга — каза той със смях, — но какво да правя, когато младежта ме забра насила!

Вражеската преса не оставяше на мира иот делни лица. Бях назначил директор на гимназията в Асеновград Нешо Паздеров, добър педагог и отличен организатор. Вдигна се буря срещу неговото назначение, защото бил активен комунист. Не можеше да се намери нищо, в което да бъде упрекнат, но той трябваше да бъде прогонен. Аз не обръщах внимание на този вой и ударите се сипеха главно върху мен. Най-свирепо се бореха срещу Паздеров гостилничарите, защото ги бе лишил от ученическата клиентела, като бе организирал добър и евтин ученически стол. Най-подир самият Нешо Паздеров се умори и ме помоли или да го преместя, или уволня. Преместих го в Ихтиман, където гражданството го оцени и му даде възможност да развие организаторските си способности. В тази злостна кампания не намерих подкрепа никъде, в никой вестник.

Почна да се говори за смяната ми. Някои вестници ме пращаха пълномощен министър в разни столици. Това бяха недвусмислени намеци.

Един ден министър-председателят Никола Мушанов ми каза:

— Аз разбирам поведението ви и не ви осъждам. Но много стана. И в някои парламентарни групи на блока почват да ви критикуват. Онзи ден и царят ми намекна, че трябва да се оправи този кипеж. Ако нямате нищо против, да дадете осветления пред Министерския съвет как стоят точно работите, да определим идния четвъртък.

Съгласих се с предложението му.

Заседанието започна както всяко друго заседание. Мушанов направи едно кратко изложение. Стачките били ръководени наистина от комунистите, но нямали толкова заплашителен характер. Министърът на просветата дал голяма свобода на учениците, които злоупотребявали с това и стачките взели епидемичен характер.

Министър Костурков се изказа много остро. В действителност ученическите стачки били като бойни маневри на комунистическата партия и като пропагандна акция сред младежта. Винаги те са злоупотребявали със свободата, която им се давала. Защо нямало стачки и вълнения в гимназиите в Петрич и Неврокоп? И той продължи в същия дух.

Военният министър повтори това, което военните винаги казват в подобни случаи.

Отговорих, че съм съгласен с всички констатации и заключения, но не съм съгласен да се вземат мерките, които се препоръчват: да се стегне строго режимът в самите гимназии и да се наказват най-строго провинените ученици, т.е. да се изключват завинаги от всички гимназии.

Ние дойдохме да възстановим демократичния режим, а искате да въвеждаме жестока дисциплина, както в казармите или в затворите. Това е несъвместимо с нашата програма и нашата борба. Сега се вълнуват 100 или 200 ученици. Като ги изключим от всички гимназии, ще имаме 100 или 200 конспиратори. А това е по-вредно и по-опасно. Един учител направил анкета за себе си между възвърнати изключени по-рано ученици. Той намерил, че са останали съвършено слаби в учението си и негодни за големи умствени постижения.

Искате да се налагат жестоки наказания, а това значи да изхвърляме на улицата ценни момчета заради моментни настроения и лудории.

Напразно изтъквах и повтарях причините, които ни налагаха умереност и човещина. Костурков, Гиргинов и Стефанов държаха на своето.

Най-сетне реших да опитам и последния си аргумент, за който напомня Хораций в своята X сатира: «Често пъти, за да се преодолеят големи затруднения, една шега има повече сила и сполучва по-добре, отколкото едно солидно разсъждение.»

— Никой от нас — казах — не е бил образцов ученик. Уважаемият председател Никола Мушанов за едно провинение, стрелба с пищов в двора на Дряновското класно училище, е бил наказан дисциплинарно от учителския съвет да му се ударят 25 тояги. Учениците били строени на каре в двора. Даскал Никола го държал през кръста, а даскал Христо го бил по задните части.

Генерал Кисьов, като ръководител на стачка в Търновската гимназия, бил изключен от Търново и завършил в Плевен.

Строгият г-н Костурков е изключен и трябвало да ходи по чужди врати да завърши средно образование.

Моят другар Димитър Гичев е изключван от Семинарията. Либералът Д. Върбенов бил до 1919 г. тесен со-

циалист и е изключван няколко пъти. Георги Петров е изключван за участие в стачка от Харманлийската гимназия и по-късно завършил Пловдивската гимназия. И пр., и пр. Само двама не сме изключвани: моята скромна милост, който не съм участвувал в стачки, и бай Георги Йорданов, който не е много учил.

Ако нашите учители бяха приложили спрямо нас мерките, които вие искате да приложа към тези момчета, които не вършат друго освен това, което вие сте вършили, какво щеше да излезе от вас? Това обаче не ви е попречило да станете добри граждани и сега — важни особи, крепители и надежда на народ и държава!

Настъпи, както се казва в такива случаи, голямо оживление, смях и всеки почна да разказва спомени от своето ученичество.

Понеже беше станало късно, заседанието се вдигна и не стана въпрос за строги санкции.

Все пак на Нова година аз трябваше да мина в Министерството на земеделието. Всъщност това беше за мене едно освобождение.

Случваха се някога и по-опасни вмешателства в училищното дело.

Един ден, при приемане на посетители, намерих между подадените молби и един плик, в който имаше списък на 72 учители от Благоевградския окръг — «комунисти, които следвало да бъдат немедлено уволнени». Списъкът беше съпроводен с писмо от ВМРО, подписан от Иван Михайлов — председател, и Развигоров — секретар. Всичко това бе подпечатано с внушителен червен печат.

Питах се кой може да е донесъл това писмо и пред паметта ми се мяркаше фигурата на Асен Попаврамов. Прибрах писмото. Запитах окръжния училищен инспектор, местен човек, назначен на служба от Ал. Цанков, какво мисли по това искане на ВМРО.

Не смеейки да говори по телефона, той дойде в София и ми докладва следното:

— Учителите са от Казанлъшко, Панагюрско, Ломско и т.н. Това са образцови учители във всяко отношение. Може да има комунисти между тях, но в Благоевградско кой смее да се прояви като такъв? ВМРО иска да ги замени със свои хора, макар и нередовни, за да изпълняват разни нелегални задачи, като събиране на данъци и пр.

На другия ден се яви македонската парламентарна група и ми предаде същия списък, точно копие на оригиналното писмо на Иван Михайлов, като не се бяха погрижили да прикрият произхода му.

Председателят на групата ми държа назидателна реч и изказа надежда, че новите земи ще бъдат очистени от комунистическата напаст, която констатирали в своите обиколки.

Отговорих му, че съм вече получил от ВМРО оригинала на същия списък и че всичко ще бъде проучено.

Функциите на Министерския съвет не бяха строго определени от какъв да е вътрешен правилник и всеки министър внасяше доклади по свое усмотрение. Тези министри, които се бояха от отговорности, обременяваха съвета с излишни преписки, които можеха да решат сами. Обикновено отбягвах да занимавам министрите с мои въпроси, но сега се налагаше да се разгледа вмешателството на ВМРО заедно и да се вземе единодушно решение по него.

Щом започнах да докладвам писмото на Иван Михайлов, никому не се слушаха такива комитаджийски истории и разговорите за разни дребни работи продължиха. Трябваше да се намесят Гиргинов и Костурков, за да се въдвори тишина. Разказах как е получено писмото на Ив. Михайлов и това на К. Станишев мнението на окръжния училищен инспектор, както и сведенията, дадени отделно от народния представител Ингилизов. Предложих окръжният управител да направи анкета заедно с окръжния училищен инспектор.

След 4—5 дена научих от окръжния инспектор Панов, че анкетата се извършва от окръжния управител заедно с някакъв подвойвода от областта. Обърнах вниманието на Министерския съвет, че така не бива да се процедира, и предложих военните да извършат анкетата. Излезе полошо. Преди да бъдат разпитани учителите от майор Пелтеков, същия, който ме стреля през нощта на 9 юни, те минавали през стъргата на неотговорни фактори и били изтезавани. Помолих да се не правят повече анкети. Някои учители бяха постъпили вече в болници на лечение от побоищата, други бяха избягали в родните си места. Убедих се, че не може да се очаква помощ отникъде.

Хрумна ми една идея, която мислех, че ще даде някакъв резултат. Министерството обяви всички пострадали

и прокудени учители в платен домашен отп ск. По този начин доста прогимназии и първоначални училища останаха без персонал и бяха временно закрити. Създаде се недоволство в учащата младеж. Родителите почнаха да протестират пред местните фактори и пред министерството. В края на краищата К. Станишев се яви и ми заяви, че «никой» вече не държи на уволнението на учителите, и помоли те да се върнат и подновят занятията в закритите училища.

Страхът оказваше своето влияние в различни направления. В Петричката, Разложката, Неврокопската и Горноджумайската гимназия нямаше ученически стачки, нито каквито и да било безредици, но затова пък успехът на учениците беше най-висок от всички гимназии в България. Това естествено не се дължеше на някаква особена гениалност на тези ученици, а се даваше по този начин една неоправдана и незаслужена привилегия в тяхна полза при приемането им в университета. Така дарбата щеше да бъде пренебрегната в полза на посредствеността. Трудно беше да се поправи тази публична несправедливост и щеше да предизвика негодуванието на пренебрегваните ученици от останалата част на страната. И аз казах на ректора да обмисли идеята не би ли могло да се смятат незаслужените бележки до 4 с една единица по-долу. Директорът на Горноджумайската гимназия нарече тези бележки заслужено дадени заради скорошното освобождение на тези земи. Думите му бяха посрещнати с възмущение от висшите чиновници на министерството, защото тогава никой още не можеше да предположи, че малко време след това бележките на всички ученици ще бъдат повишени по случай раждането на царския син.

Въпросът с така наречените синекурни длъжности вдигна немалко шум в пресата. Във всички софийски гимназии се предвиждаха заплати на гимназиални учители, които се даваха на писатели и художници под форма на субсидии, без да се иска от тях нищо. Това задоволяваше облагодетелствуваните, но възбуждаше недоволството на тези, които се смятаха за забравени и пренебрегнати. В списъка фигурираха изтъкнати хора на перото и на изкуството, но имаше и такива, чиито качества и заслуги мъчно можеха да се намерят и покажат. Имаше и такива, които бяха сполучили да се наредят по съвместителство на две-

три заплати или възнаграждения. Най-сетне имаше и такива, чиято литературна дейност се проявяваше само в кафене «Цар Освободител». А тези, които се бяха зачислили в провинциални гимназии на сенекури, си живееха така от много години, без да им иска някой сметка за нещо.

Стопанската криза, която бе обхванала чужбина, не бе пощадила и нашата страна. Министърът на финансите непрекъснато искаше съкращения и икономии. Това засягаше и Министерството на просветата, чийто бюджет трябваше също да покаже намаление в разхода си. Съкращения в училищата нямаше никога да направя. Но все пак трябваше да се покаже добра воля. Прибягнах до съвсем малки съкращения и в синекурните заплати, като засегнах тези, които получаваха по нещо и от други места. Лошо нещо е да посегнеш в джоба на човека. Взех си белята, защото засегнатите не ми простиха това «светотатско» посегателство върху свещените им права. Най-видната наша поетеса ме разпна на кръст в един подлистник на в. «Зора», а в продължение на две-три седмици най-малко бях «притча во язицех» по модните кафенета. А колко хора още от 1920 година бяха назначени от Ст. Омарчевски, по-после от Ал. Цанков, още по-късно от други и сега не смеят да признаят това!

Трябва да се кажат няколко думи и за Народния театър. За живота на артистите, за техните нрави се разказваха такива чудновати неща, че аз рещих да не влизам в пряка връзка с тях, а чрез избрания от тях старейшина, уважаемия Владимир Тенев. Това ме избави от много разправии и неприятности.

Назначих с известно колебание за директор Константин Сагаев, сред когото първоначално се появи доста голяма опозиция, но отсетне се уверих, че този неуморим човек притежава редки организаторски качества, има рядък усет и разбиране на народната душа.

През време на неговото директорствуване Народният театър стана действително народен. Макар и световната криза да се отрази силно на културните прояви във всяка страна, ако и конкуренцията на тонфилма да се чувствуваше силно, Народният театър намери начин и сили да предлага евтини билети.

Цените на премиерните представления бидоха намалени с 50%, а тези на обикновените — с 20%.

Спектаклите за народа се въведоха с 50% намаление, а

представленията за професионалните групи (чиновници, учители, пенсионери) срещу много намалени цени.

Представленията за бедните се даваха безплатно два пъти месечно, като билетите се даваха от общината срещу книжка за бедност. Представленията за деца и юноши се даваха срещу определена малка сума.

Представленията за бедни и за деца и юноши се въведоха за пръв път.

За да оправдаят народния си характер, драмата и операта дадоха около 50 представления в провинцията, като драмата игра и в някои по-големи села. Въпреки кризата представленията надвишаваха с една трета от миналата година.

Народният театър не остана чужд и на всички културни прояви у нас и в чужбина. Организираха се честувания по случай десетгодишнината от смъртта на народния поет Иван Вазов, стогодишнината от смъртта на Гьоте и двестагодишнината от рождението на Георг Вашингтон. За последното честуване ни се съобщи едва в навечерието на празненството. Според уговорената програма трябваше да кажа няколко думи. След това по програма трябваше да се прочете обичайният реферат от компетентно лице. От сондираните подготвени лица никой не се заемаше да състави реферат или очерк за героя на деня и за неговото време. Рискувахме да останем само с песни и рецитали. Най-сетне главният секретар на министерството на просветата д-р Ст. Донев ми напомни да поканя и Кочо Хаджикалчев. Без особена надежда, обадих му се по телефона. Той само запита за какво се отнася исканият реферат. Отговорих му:

— Честуване двестагодишнината на Георг Вашингтон. Рефератът ще трае около един час. Вие трябва да бъдете на сцената точно в 10 часа сутринта.

— Точно в 10 часа ще бъда на сцената на Народния театър — повтори като моряк Кочо Хаджикалчев и затвори телефона.

На другия ден точно навреме референтчикът прочете реферата си, изслушван с най-голямо внимание. След два месеца американският пълномощен министър донесе на видния сказчик оригинална картина-портрет на Вашингтон от известен художник и ми каза, че рефератът бил печатан в повече от десетина списания и сборници и че дарът за Хаджикалчев бил изпратен от едно голямо сдружение

на почитатели на героя на войната за независимост на Америка.

Министерството организира и честването на Антон Страшимиров по случай 60-годишнината му и това на Асен Златаров по случай 25-годишната му дейност. Честването на Ас. Златаров мина сред множество негови почитатели от всички среди. Всеки бързаше да изрази почитта и любовта си към него, а и самият юбиляр бе така любезен и внимателен с всички, че спечели симпатиите на всички присъствуващи. Бях предупреден, че може да се очакват някакви изненади от Антон Страшимиров, и затова пратих при него началника на културното отделение да уговори честването.

Първата манифестация на неприязън бе, че отказва да се поздрави и да приказва въобще с директора на Народния театър. След това показа ненавистта си и към други лица, така че през време на честването очаквахме все някоя неприятна и непредвидена изненада.

Юбилеят на професор Златаров беше по-внушителен, по-задушевен и по-сърдечен. Това се дължеше на самия характер на юбиляря. Неговото всестранно влияние беше главно между младежта, на която той беше любимец. Неговото усмихнато хубаво лице печелеше симпатиите на всички, докато този рошав и намръщен писател, какъвто беше Антон Страшимиров, можеше да бъде разбран и обикнат от хората на зряла възраст, които познаваха неговите патила и борби, издълбали своя отпечатък върху намръщеното му лице.

Младежта четеше в приятна унесеност художествената проза на Златаров, охотно посещаваше научно-популярните му сказки и сега тя слушаше с голямо вълнение думите му за човечност, правда и демократичност. «Не признавам — писа ми той — друго верую освен труда и идеята за човечност и съм непоколебимо убеден, че доброто за хората ще донесе само волята за добротворство на една просветена демокрация. Мене ми е леко да ви пиша тия редове, защото зная, че и вие споделяте разбиранията като моите.»

И Антон Страшимиров служеше на същия бог и беше изповядал същата вяра в по-тежки и опасни времена, но намръщеното му и набръчкано лице по-трудно привличаше симпатиите на лекокрилата младеж.

Министерството не жалеше нищо, за да повдигне престижа на Народния театър. То доведе от Америка за главен

диригент на операта известния Златин, като му предложи скъп за времето хонорар. Управата на театъра организира гастроли на чужди артисти, подреди в репертоара на театъра пиеси с оглед само на тяхната художествена стойност, като включи и творби на съветски автори. Ако се проследят изобщо статистическите данни, ще се види как се явяват на българската сцена изведнъж книги, пиеси и филми от съветски произход. Тогава това се правеше не за някаква угода, а защото такова беше повелението на справедливостта и истината.

Прави впечатление, че при назначаване на лица на служебни постове не всякога подборът е сполучлив. Като че ли посредствените личности, като по-дръзки и по-безскрупулни сполучват да се настанят на постове, за които други са по-подготвени и по-подходящи. Но те са стеснителни и чакат да бъдат потърсени. Рядко съм виждал да се предложи човек, какъвто трябва. След смъртта на Стоян Заимов неговият син, полковник Заимов, пожела да бъде назначен на този пост. Отговорих му, че тази приемственост е добра, но че службата е гражданска и той рискува всеки момент да бъде уволнен от моя заместник, докато във войската авансирането му е гарантирано. На другия ден той ми съобщи, че предпочита да остане на военна служба. Заредиха са кандидати, които имаха предвид в тази служба само удобствата за живеене и сенчестите дървета на алеите. За щастие една сутрин ми предадоха едно писъмце в розов плик и на розова хартия. Поетът Ракитин молеше стеснително да бъде назначен на мястото на Ст. Заимов. Веднага му изпратих заповедта за назначение по човек, за да я получи още същия ден, заедно с едно писмо, в което му благодарих са честта, която ми направи, като ни подсети за себе си. Подли и зли хора след 19 май 1934 год. му инсцениираха една скроена малка нередовност, която стана причина този крайно честолюбив човек да посегне на живота си. След смъртта му неговата невинност бе установена, както и долният шантаж на онези, които са искали да му заемат мястото. Но отговорности не са потърсени. . .

13

ОТСТРАНЯВАНЕ НА ПРОФ. АЛ. ЦАНКОВ ОТ УНИВЕРСИТЕТА ПОСТРОЯВАНЕ НА РАДИОПРЕДАВАТЕЛЯ ВЪВ ВАКАРЕЛ

Като имах предвид острите отношения, които се бяха установили при министерствуването на Ст. Омарчевски между министерството и университета, аз избягвах всичко, което можеше да предизвика някакъв конфликт. Тогава Академическият съвет беше много чувствителен за своите прерогативи и при най-малък повод беше готов да води борба докрай. Липсата на всякакъв контрол беше станал причина да се допускат много нередовности. Професорското тяло, разделено на разни партийни племена, групи, масонски ложи и т.н., подбираше преподавателския персонал по свои племенни съображения, вършеше дребни компромиси при разрешаване на някои въпроси не всякога с оглед на интересите на чистата наука. Тези нередности се вършеха от една малобройна, но активна, опартизанена група професори, които със своята безскрупулност пречеха на всякакъв възход на науката и не даваха възможност на млади даровити хора да се проявят и напреднат.

Богдан Филов беше ректор на университета. Той беше учен археолог, добър преподавател, благ в отношенията си с всички и добър играч на бридж. Той не веднъж ми заяви, че не разбира нищо от политика. Интересувал се само от археология. С него се работеше наистина леко и аз мислех да използувам услугите му за разрешаването на един неприятен за мен въпрос, за който искам да спомена тука.

На последния конгрес на БЗНС другарите ми, в случайно мое отсъствие, оставили да се вземе решение «до края на годината министърът на просветата да уволни Ал. Цанков като професор в Софийския университет». Когато се качих при бюрото, беше вече късно да се направи някаква поправка на решението. Вносителите на предложението не са запитали да узнаят, че това решение, макар и напълно обосновано, противоречи на закона, на правилника на университета и че министърът на просветата няма

никаква власт да назначава и да уволнява професорите, и най-после, че съществуват редица други пречки за изпълнението му. Аз очаквах на другия ден вражеските вестници да гръмнат с провокиращи заглавия: «Земеделският конгрес се опитва да управлява университета, правата на академическия съвет потъпкани» и пр., и пр. По тази причина направих всичко възможно да се не даде голяма гласност на този въпрос.

Помолих общ познат да запита Цанков дали би се съгласил да улесни министерството, като си подаде оставката от професорското място. Той отказа категорично да направи това, след като получи уверение от академическия съвет и от някои партии, че ще бъде подкрепян, ако се бори срещу решението на Земеделския конгрес. Ректорът на университета проф. Филов се опита да го склони да отстъпи, но не успя. Същата участ има и посредничеството на проф. Методи Попов. Александър Цанков стана дързък. Той почна публично да манифестира арогантността си. Ходеше на лекции, придружен от телохранител и полицейско куче. Привържениците му провокираха студентската аудитория и веднъж нанесоха побой на една студентка, която се бе осмелила да протестира срещу присъствието на кучето му в аудиторията. Станаха скандални побоища между студентите. По повод пролятата кръв студентите обявиха стачка. Негласно министерството подкрепи стачката. Филов, Методи Попов и други видни професори се опитаха пак да склонят Цанков да се оттегли и да не злепоставя университетската управа. Но той не даваше и дума да се издума за това. В университета всичко се вършеше, както му е редът. Обърнах вниманието на ректора, че независимостта на академическия съвет не му дава право да върши флагрантни нарушения на правилника, и му посочих ред случаи, които трябваше да анкетира. Направи се и питане в Народното събрание по повод безредиците, които ставаха през време на лекциите на Цанков. В отговора си не пощадих никак Цанков. Намесиха се и други професори, които го посъветваха да се оттегли, но не смееха да вземат решение, което беше най-лесно, тъй като чл. 50 от правилника не позволяваше да бъде професор лице, което беше същевременно и член в управата на политическа партия.

Най-сетне един ден ректорът Богдан Филов ми донесе протокол с множество решения на академическия съвет.

Казах му, че ще прегледам протокола по-късно, и заговорихме за предстоящия ремонт на черквата «Св. София». Едва в 1 часа той се сети да си отиде. Бях забелязал в протокола решението на Цанковия въпрос, което аз търсех от месеци. В една точка Цанков си подаваше оставката като редовен професор — нещо, което одобрих. В друга точка академичният съвет препоръчваше искането му да бъде назначен извънреден професор—което не одобрих на основание чл. 50 от правилника. По този начин Цанков напущаше доброволно университета, правилникът не беше нарушен, нито потъпкана автономията на университета. Това разрешаване на въпроса с Цанков тури край на всякакви критики и неприятности.

Обаче Цанков зад гърба на университетската автономия нарушаваше правилника и продължаваше да чете лекции сред скандали и кървави побоища.

Побързах да изпратя указ, за да се ликвидира окончателно с това ненормално положение. Секретарят на дворцовата канцелария Драндар дойде да види как е станало това и забеляза, че оставката се дължи на едно недоразумение, но че формално всичко е най-редовно. Казах му да ми върне указа още днес. Иначе ще се сметне, че дворецът покровителствува Цанков, и студентските вълнения ще продължат и ще вземат друг характер. Добавих, че и на мен е неприятен този начин на процедиране, но че само така могат да се ликвидират вълненията на студентите и на политическите среди, пострадали от изстъпленията на Цанковия режим.

Следобед получих указа. Царят, боейки се, че протестите на студентите ще се обърнат срещу него, беше побързал да подпише указа.

Малко след това пристигна и ректорът Богдан Филов, блед и развълнуван. Грешката в протокола се дължала на едно недоглеждане. Сега държали него — ректора — виновен за всичко. Професорите протестирали, смятали се изиграни и т.н. Отговорих му, че в академическия съвет има големи юристи, приятели на Цанков, и те не можеха да не знаят, че протоколът е добре написан, че повечето от професорите сега се радват, че ще настъпи мир в университета и че най-сетне се туря край на незаконното стоене на Цанков в университета.

Още като ученик запомних един разговор между баща-та— офицер—на едни мой приятел с друг турски полковник,

че на Балканите повече от географските имена на селища, местности и реки били поставени нарочно на турски език, за да могат офицерите и подофицерите във време на война да се ориентират по-лесно по картите. По-сетне ми правеше впечатление наистина, че имаше турски названия и там, където никога не е имало турско население.

Вън от това, при наименование на селищата от българско време едно и също име се повтаряше по няколко пъти. Така село Цар Аспарухово или Сперихово имаше на 7—8 места. За да се изправят тези ненормалости, назначих комисия, запозната с топонимията, която да замени с български имена всички турски имена, поставени без никакво основание. Не ставаше, разбира се, въпрос за промяна на всички чужди имена. Ако големи и културни държави не само търпят, но и изтъкват по имената най-древен произход на своите градове и села, то ние още повече трябва да пазим като най-древни исторически паметници тракийските, гръцки, готски и други наименования, които сочат най-разнообразното смещение на раси, които са обитавали нашите предели. От това не бива да се срамуваме и да нагласяваме данните, останали тук-там в историята, за да дадем неистински образ на нашето минало или настояще. Помня, у Никола Мушанов имаше макет на къщата в Дряново, която им е останала от деди и прадеди. Голяма къща, сглобена с чивии, без да е употребен нито един пирон или друга желязна част. Забелязах му, че на плочницата отдолу не трябва да бъде написано «къща», а «юрта», тъй като и сега старите хора в Дряновско казват юрта, а не къща. Това му напомняше много на чергарски живот.

В моя роден край, в Южна България, мнозина се срамуваха, когато старите им напомняха, че дедите им си стрижели главите, като оставяли на темето си перчем, сплетен на една или две плитки.

Комисията имаше прочее строга задача да промени само това, което изглеждаше да е поставено само от особени съображения. Естествено те не можеха да не променят наименованията, натрапени от завоевателя.

Бях ги натоварил също и със задачата да съставят «Именник» на чисто българските хубави имена, чрез който, като се пръсне по църкви, училища и читалища, постепенно щяхме да се освободим от безсмислените за нас гръцки имена, предадени ни от византийската църква и от това маймунско подражание на Запада, да се въвеждат нераз-

бираеми съкращения на имена на Мими, Лили, Фифи, Буби и пр., които, след като завладяха градовете, проникват и в селата.

Заедно с това щяха да се въведат и фамилните имена — прякори.

Комисията е тежък и неприятен апарат за работа. Резултатът от дейността на една комисия, казва генерал Драгомиров, се равнява на резултата, който би дал най-посредственият член на тази комисия. Без да се стига до такива крайни заключения, видя се, че комисията беше извършила само промяната на турските наименования на селищата и беше употребила повече време, отколкото се предвиждаше. Резултатът беше незначителен. Не беше приложена никаква топонимия. Имаше доста селища, чиито имена се срещаха по няколко пъти, други прекръстени своеволно. Научих, че един от членовете на комисията поставил на две селища имената на две известни наши артистки, една гара била наименувана на името на съпругата на заслужил наш общественик, убит около това място, и т.н.

След съставяне на списъците имената щяха да бъдат подложени на одобрението на заинтересуваните селища и след това щяха да бъдат оповестени официално. Да им се натрапват имена, които не се възприемат от всички, щеше да бъде своеволие и нова тирания.

Назначих втора комисия, която да бъде по-трудолюбива и по-добросъвестна. В това време обстоятелствата се така стекоха, че трябваше да напусна Министерството на народната просвета. Моят заместник Атанас Бояджиев не прояви никакъв интерес към този въпрос. След 1934 г., 19 май, списъците са били публикувани, както научих, с всички грешки и прищевки на членовете на комисията.

Друго прибързано решение обърка така също избирането и построяването на радиопредавателя във Вакарел. При моите излети из Рила и Родопите винаги носех един детектор, който инсталирах вечерно време, и в гробната тишина на големите върхове Белмекен, Ибър и други долавях тайнствена далечна музика. Питах се защо и ние да нямаме наш национален радиоразпръсквател, който да разнася по цял свят нашите хубави песни и гласа на България. През 1931 г. съставих доклад до Министерския съвет за построяването му у нас. Вече споменах за бушуващата

стопанска криза в света и нашето правителство търсеше и стотинката за преодоляването на тази криза. Докладът ми хвърли в паника загубилия равновесие финасов министър Ст. Стефанов и предложението ми пропадна без разискване.

Междувременно бях научил, че министърът на пощите* имал на разположение 50 милиона лева свободни пари. Беше лесно да се убеди министър-председателят Никола Мушанов в необходимостта от едно такова културно дело и той освен че даде съгласието си да се поднови предложението, но и обеща най-дейно съдействие.

На 6 април назначих комисия от вещи лица, която изработи поемните условия, и аз подадох втори доклад да бъде построен национален радиоразпръсквател. Последното упорство на министъра на пощите Ст. Костурков бе това, че той искаше да строи радиоразпръсквателя, понеже давал парите. Съгласих се веднага, като добавих, че ако желае, мога да прехвърля под негово ведомство и операта, и цялото културно отделение на Министерството на просветата, стига да даде взаимообразно парите.

В същото време, боейки се от евнтуални грешки, издействувах да бъде командирован в Германия компетентен инженер, който да се запознае с най-новите постижения в радиоразпръскването.

Възбуденият интерес бе голям. Макар и необявен търгът, явиха се няколко световни фирми, готови да построят радиоразпръсквателя. Между тях най-сериозни и реномирани бяха тези от Съветския съюз и от Съединените щати. Започнаха да сновят и неизбежните комисионери. Бях предал вече на Министерството на просветата на либерала Ат. Бояджиев, който, по обичая си, не ускори хода на работата. Така се стигна до преврата на 19 май 1934 г.

Даде се тогава ход на преписките в положението, в което бяха останали още от по-рано. В действителност търгът се движеше от доверено лице на Никола Захариев, който го извърши набързо, като го възложи, кой знае защо, на фирмата Сименс, която достави и инсталира един лош радиоразпръсквател, който, ако и преустрояван на няколко пъти, не отговори на предназначението, за което бе построен.

* Цялото название на министеството е: Министерство на железниците, пощите и телеграфите, — б.р. И.Д.

14
В МИНИСТЕРСТВОТО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО

В Министерството на земеделието влязох като в свой дом. Откато се помня, в моя род допълнително занаятие е било земеделието, както е било впрочем и в цяла България. Освен това трябваше и сам да се занимавам със земеделие по препоръката на Стамболийски, който казваше, че всеки, който иска да се занимава със земеделска политика, трябва да познава в подробности земеделския труд.

Ликвидирах със земята, която имах в Пазарджик, и си купих едно малко запустяло горско стопанство северно от Долна баня, сред гористите поли на Рила. От двете ми страни течаха река Бистрица и един малък планински поток. Така аз се чувствувах в една миниатюрна Месопотамия.

След като изкорених гората и с парите на добитите дърва изплатих земята, засадих овощна градина около 40 декара от най-добри сортове овощни дървета, наредени като картина. Опитах последователно коневъдство, краварство и овцевъдство без особен успех, или по-точно, по нямане сметка: тогава млякото бе оценено колкото бозата! Опитах също отглеждането на нутрии или бобри, но не можах са намеря необходимия материал, за да започна. Най-сетне, след добро проучване, реших да развъждам каракулски овце. За целта изписах от Съветския съюз един коч и три овце, заплодени от различни кочове, и започнах да ги кръстосвам с каракачанската овца. По-късно изписах от Румъния същия брой овце. Резултатът беше много добър и аз смятах стариите си осигурени, с перспектива за един спокоен живот. В самоувереността си бях прибързал. Забравил бях съвета на древния Солон: докато не умре човек, не може да знае дали е щастлив.

Макар и да не бях мислил, че ще се занимавам със земеделие, отдадох се на новото си занятие с голяма любов. Започнах и отглеждането на висококачествени зеленчукови семена за износ. Четях специална литература и работех. Следвах всички указания на науката, но не прене-

брегвах и ценния вековен опит на хората, който понякога беше по-убедителен. Минавах за добър стопанини, агроном, лекар, вадех зъби безплатно и затова имах клиентела от един радиус от 10 километра. С течение на времето забелязах да се развива у мен един консерватизъм в схващанията, присъщ на всички хора, които работят земята. Това се дължеше и на многото разочарования от хората на науката, немощни да разрешат много въпроси или ако ги разрешат, то това ще струва много скъпо, нещо поносимо за държавния бюджет, но не и за плитката касия на земеделеца. По тези причина аз изоставих всички нововъведени сортове картофи и се установих на местния жълт картоф — вкусен и рентабилен сорт. Чрез последователни кръстоски си създадох една нослива кокошка, която не чака храната си пред прага на кокошарника, а цял ден скита из гората и намира безплатна и разнообразна храна, която дава на месото ѝ вкус на дивеч. Започнах да лекувам животните чрез народна медицина и често пъти предпочитах да викам селския правач пред ветеринарния лекар. Опитах се да оперирам вътроглаво шиле. Първото уморих, но второто оздравя и овчарите идваха да го гледат. Овцете ми заболяха от лоша болест и ветеринарните лекари не можаха да я открият. С четене на чуждестранна литература и чрез наблюдение намерих, че болестта е «белодробна стронгилоза». Изписах лекарство от Франция и унищожих болестта. Почнах да минавам за знахар и често ме викаха в околността за съвет. Рискувах да добия манталитета на примитивните земеделци и си взех строга бележка от това.

Всред гората обществото ми се състоеше от овчаря Митко, специализирал се в изрязване от дърво на «живи» мечки и бягащи сърни. Другият бе дядо Ангел, мой другар и съветник, и най-после трите ми верни кучета — Султан, Милка и Баро. Понякога отивах навътре в гората при 96-годишния въглищар дядо Илия, който с четирите си остарели синове и множество внуци и правнуци гореше най-хубавите дървени въглища в Ихтиманско и Самоковско. По цели нощи говорехме за старите времена и нрави. Преди да пием по чашка дренчева ракия, настъпваше препирня кой най-първо трябва да пие, а когато дядо Илия благославяше скромната трапеза, състояща се от корав черен хляб, сурови чушки, домати и ситна сол,

всички слушаха с наведени глави и се кръстеха благоговейно, без да знаят много за какво.

Каква висока нравственост имаше у тези примитивни, но големи хора, напълно откъснати от житейските пороци!

Когато отидох да приема Министерството на земеделието, служебните лица ми бяха познати, защото и по-рано бях ходил често при тях. Мнозинството бяха също земеделци по убеждение.

Трябваше да се почне работа веднага. Лозето не ще молитва, а мотика!

И тук персоналът е разделен на два лагера. От една страна, земеделци, с които вървят и комунистите, и, от друга, мнозинството от професорите, «Земеделското дружество» и внушителната група агрономи, застанали всички под сговористкия флаг. Ветеринарните лекари и особено лесовъдите не вземаха много живо участие в борбите. Понеже социалният елемент тука беше по-подчертан и борбите бяха по-остри, а не както в Министерството на просветата, където всичко бе по-омекотено.

ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙНОСТ И ТЪРГОВИЯ

Фактическото положение на нещата ми позволява да твърдя без колебание, че нашите другари бяха на правилни социални и народни позиции. Те се бяха отдали напълно на развитието на родното земеделие и работеха всеотдайно за благополучието на народа. Те бяха великодушни и не използуваха властта, за да гонят своите противници. Трябва със съжаление да кажа, че професорите, Земеделското дружество и групата агрономи, които вървяха с тях, гледаха на първо място своето собствено благополучие, отколкото това на народа. Няколко примера могат най-добре да илюстрират картината.

Сговористкото правителство заема отрицателно отношение спрямо земеделското образование, като закри средните земеделски училища в Образцов чифлик, Плевен, Айтос и Садово, както и 24 зимни земеделски училища. Премахна подвижните земеделски катедри. На ръководни места назначи млади и неопитни агрономи, а старите опитни служебни лица са безжалостно изхвърлени. Сменени са директорите на най-важните земеделски опитни стан-

ции: в София—д-р Кирил Павлов, в Садово — Т. Шарков, на птицевъдната станция в София — Иван Семерджиев, на опитното поле по тютюна в с. Рила — Цветан Димитров, на това в Неврокоп — Д. Попов, и то в разгара на работите. Уволнен е началникът на почвоведния отдел при Опитната станция в София Никола Пушкаров — в момента, когато е довършвал своята нова почвоведска карта и описание на най-важните типове и видове в България, особено на тези в тютюневите райони. Уволнени или преместени са много от началниците на отдели в опитните институти. Преместени са директорите на най-големите заводи за добитък в Кабиюк и Клементина, като на тяхно място са назначени неопитни или негодни заместници.

Това са част от пакостите, направени в службите на Министерството на земеделието, които трябваше да се поправят, след като падна Сговорът. И сега тези, които бяха изместили незаконно и незаслужено своите колеги, си стояха свободно на местата в очакване да им дойде пак време да преместват или уволняват.

Професорите бяха показали ненаситно желание да кумулират колкото може повече функции с риск дори да не могат да ги изпълняват.

Срещу този безразсъден стремеж към служби и възнаграждения агрономите негодуваха с основание. Те ми бяха дали куриозни данни.

Въпреки закона за земеделските опитни институти и въпреки изричния текст на заб. 2 към буква «Г» от обяснителната таблица на бюджета професорът по общо земеделие Иван Странски е бил назначен за директор на Земеделската опитна станция в София и за ръководител на земеделското опитно поле в страната. Освен това той е бил уредник на Института по общо земеделие, уредник на Семеконтролната лаборатория при института, председател на управителния съвет на кооперация «Тракийка захар» в Пловдив, която търгува главно с изкуствени торове, председател на кооперация «Витаминоза», помещаваща се в собствения му дом на ул. «Цар Крум» 41, и деятел на германското акционерно дружество «Соя». По едно време той беше и главен секретар на Министерството на земеделието и представител на министъра в БЗ банка.

Професор Янаки Моллов държи първенството на службите: по съвместителство, както се казва сега — 7 възна-

граждавани служби; проф. Г. Хлебаров — 4; професор Иван Иванов — 4 и т.н.

Едно време Димитър Мишев вземаше три възнаграждения и бе наречен «троеруки». Как трябваше да се нарекат днешните печалбари? — Многоруки!

Друго средство за измъкване на парични суми от държавата и от земеделското население беше всесилното Земеделско дружество, което по устав е кооперация, но фактически е едно експлоататорско предприятие, използвало държавата и населението. БЗД в последните 12 години е имало един и същ състав на управителния съвет: Янаки Моллов, Ив. Саранов (бабалък на първия), Дим. Симов, Минко Стоев, Ив. Николов, Г.С.Хлебаров и др. А професорите Ж. Ганчев, Дам. Атанасов, М. Христов, А. Кантарджиев и Ив. Странски — като постоянни съветници, някои от които са влизали временно в управата, когато членове на същата са заемали висши държавни постове — министри, главни секретари, администратори на БЗБ и пр. Членовете на дружеството от 10 — 15 години не са се увеличавали. Печалбите на дружеството са използувани за облагодетелствуване на ръководителите и на техните близки по идеи и сътрудничество. След 19 май дружеството, използувайки сговористкия елмент в превратаджийското правителство на Кимон Георгиев, успя да възстанови старата си власт и да достигне предишното високо ниво на привилегии и печалби.

Много от българските държавници и обществеици са били в услуга на дружеството по идейна линия, от угодничество към голямата професорска група, която се охраняваше там, или просто от незнание и незаинтересованост.

Без да се спираме на дребни използувания на държавните стопанства, ще посочим няколко случая за използуване на «кооперативни» сделки.

1. През 1925 г. е обявен търг за 20 000 кг семе от експарзета за срок от 19 дена, за което време е невъзможно да се достави семето от чужбина. Търгът се възлага на БЗД, което и имало семето на склад, по цена не текущата 30 лв., а по 40 лв. кг.

2. През 1926 г. БЗД закупува люцерново семе по 37 — 40 лв. за 1 кг и го продава на държавата по 80 лв.

3. През 1927 г. със заповед 5413-1927 Министерството на земеделието отпуска субсидия на БЗД 4 000 000 лв.

4. През 1927 г. държавата е ощетена с доставката на 30 000 кг люцерново семе, 15 000 кг конопено и 3000 ленено семе.

5. През 1928 г. Министерството на земеделието (гл. секретар Д. Симов) дава помощ на дружеството от фонда «Културни мероприятия» 480 000 лв.

6. През 1928 г. са доставени от Министерството на земеделието разни земеделски машини за 100 000 000 лв. Срокът за доставката на машините (460 вагона) е бил само 37 дена. Три месеца преди обявяването на доставката управата на дружеството (Ив. Николов — администратор на БЗБ; Д. Симов — главен секретар на Министерството на земеделието) отиват в чужбина да уговорят доставката с фабриките Мелихър и Бехер.

И още много такива случаи могат да се посочат, за да се види, че науката често пъти служи повече на користа, отколкото на обществото.

ЗАДАЧИ

На първо време задачата ми бе да намеря помощен персонал, какъвто ми трябваше. Главният секретар Йордан Илийчев беше наш приятел, но годините го бяха налегнали вече и работеше бавно. Тъй като беше на възраст да се пенсионира, помолих го да освободи мястото на по-млади. Димитър Кушев бе с мен на война през 1917/1918 г. Станахме приятели при особени обстоятелства. Един ден, при отстъплението, той отказа да отстъпи с ротата си в направлението, което му бях дал, и за да го принудя да изпълни заповедта ми, трябваше да го заплаша с револвера си. След като видя французката кавалерия как сече нашите войници, тръгнали по пътя, който и той си беше избрал, изпадна в нервна криза и след това станахме приятели. Главният инспектор Ив. Георгиев, приятелят на овощарството Л. Петков, неуморимият Чанков, умната и неуморна просветителка Лясова, мудният, но строг и педант д-р Куруджиев, хитрият и вещ Сава Ботев, честният и рядък познавач на горското дело Илия Стоянов, незаменимият по ум, дарования и доброта инж. Зелков, тихият и любим даже на конете Анастас Костов, Грозев и много други съставляваха един елит, достоен за големи задачи.

В провинцията работеха други не по-малко известни агрономи: Дуньо Дунев, Т. Станимиров, Продан Хаджиев, Ф. Бачев. Всички в своята област развиваха усилена дейност. Ветеринарното ни дело, ръководено от проф. Павлов, бе поставено на народни начала. Лекуването на животните се извършваше безплатно за всички стопани и лекарства се даваха без заплащане на стопани, притежаващи до 200 декара земя. Службата се провеждаше от добре подготвени лекари. Ако се цитират имена, ще трябва да се изреди дълъг поменик. С една дума, посредствените служещи в Министерството на земеделието бяха рядкост. Бях щастлив да работя с хора, с които напълно се разбирах и които не знаеха умора или препятствие.

Първата задача бе да се увеличи добивът и следователно и доходът на производителя. По-нататък беше лесно. Сметката е най-добрият стимул на производството. Когато ягодовата култура започна да се търси в прясно състояние или на пулп, французинът Жервилие научи кричимските ягодари как се прави пулп. И когато се видя голямата сметка от това ново начинание, ягодовата култура покри кричимското поле и се разпространи из цяла България. Задължение на държавата остана да се грижи за качеството на производството, за износа и за поддържане на цените. Тя няма особени заслуги в разпространението на ягодата. Помня, че бях написал статия за касиса, в която описвах изгодността от тази лека за отглеждане култура. За една седмица получих над 200 писма от производители, които питаха къде могат да намерят корени.

Взеха се бързи мерки за бързото увеличение на индустриалните влакнодайни и маслодайни растения. В това направление успехът беше очевиден. Още на втората година засятото пространство се удвои и утрои.

Почнаха да е явяват малки конфликти с моите помощници, които мъчно възприемаха някои нововъведения, за които не те бяха взели инициативата. Поисках да въведем фъстъковата култура. Компетентните лица изказаха мнение, че не била проучена и т.н. Но тъй като ние бяхме садили фъстъци в едно лозе и резултатът беше много добър, наредих да се закупят 4 вагона сурови фъстъци и инспекторът Чанков тръгна да ги разпространява из потоплите окръзи. Още на другата година цената на фъстъците спадна от 80 на 42 лева, за да стигне след две години на 12 лева. Целта ми бе да опитаме след това да произ-

ведем фъстъчено масло, което бях опитал в Южна Франция и което ми се видя превъзходно. Аз се боях от слънчогледа, който силно изтощава почвата, докато фъстъкът я обогатява. Сравнение нема време да направим поради това, че превратаджийският държавник Кимон Георгиев зае властта и малко го беше грижа за слънчогледа и фъстъците.

По този случай имах възможността да констатирам, че нашите научни институти недостатъчно бяха проучили възможностите на страната ни. През 1928 г. посетих и разгледах държавното стопанство в Корновен, на 20 км от Женева. Ученият, който ръководи опитното поле, ми показа редица растения, които донесъл от България, която смята, че има твърде богата и разнообразна флора. Посетил нашите гори три пъти и е награден от княз Фердинанд с орден. На прощаване ми даде, по мое искане, малко семе от пиретрум. Като се върнах в България, дадох семето на опитното поле в Казанлък. Сега наредих да го разпространят, за да не внасяме занапред флайтокс. Един ден, вървейки по една пътека за Белмекен, забелязах същото растение в естествен растеж. След това го намерих на 100 метра от моя горски дом. Занесох в София мостра за изследване и се оказа, че нашият пиретрум е по-богат на пиретрин, отколкото този, който бях донесъл от чужбина.

Бях чел в наши книги, че френското и немското грозде били пренесени в България от разсадници в Европа. Еднъж слизах по една пътека от върха Ибър. Когато бях слязъл на височина приблизително 1800 м, натъкнах се на една поляна, покрита с храсти от френско грозде. По-сетне ми показаха пак в гората корени от немско грозде. След 1934 г. чух, че проф. Стефанов намерил касис по течението на Чехльовската река. По поляните около моята градина се намираше ким в изобилие и т.н. Малко са научните работници, чието царство е сред природата и които предпочитат раницата и туристическите обувки пред приятните кабинетни занимания.

ОВОЩАРСТВО

Една от важните задачи бе да се постави овощарството на здрави начала, като се районира разумно. За целта под ръководството на Ив. Георгиев и с енергичното съдей-

ствие на специалиста Любен Петков, който освен научната подготовка имаше зад гърба си дълъг опит, се изготви подробна овощарска карта с точно обозначение къде какво трябва да се сади. Дължах много на разпространението на ореховата, бадемовата и лешниковата култура. Орехи изписвахме от странство. При насаждане на моята градина в 1929 г. сам бях платил 640 лв. за две орехови дръвчета, които доставих от Германия. Тук се говореше, че се работи много върху ореха, но то бе повече хвалба на заинтересувани лица. От бюджета за 1933 г. бяха останали малко пари и аз реших да направя една малка изложба на орехи, бадеми и лешници. Агрономите, които не чакат да им се повтаря, изпратиха достатъчно количество. След като раздадохме премиите, дадохме проби за изследване в различни лаборатории. Оказа се едно чудо! Един орех откъм с. Крън даде 79,90% маслености, а друг орех от Златица — 80%. А преди четири години аз бях изписал орех от Германия с колко по-ниска маслености! Един млад агроном веднага бе изпратен за 6 месеца във Франция да се научи да присажда орехи, защото у нас практиката показваше само 8—10 на сто вероятност за прихващане. Същият агроном трябваше да търси добър сорт късно цъфтящи бадеми поради късните слани у нас.

Едри и вкусни лешници можеха да се намерят в Анадол, но турското превителство беше забранило да се изнасят лешникови корени. Те можеха да се доставят само от лазовете. От една година аз имах приятелство с техните главатари. По-рано те идвали с големите си лодки по нашите брегове да бият делфини. По-после нашите военни власти, опасявайки се от шпионаж, им забранили да се мяркат в нашите териториални води. Не виждах какво могат да шпионират у нас. Ние имахме всичко две стари брегови батареи, чието местонахождение и обстрел и децата знаеха. Колкото до самите брегове, те бяха доста точно снети навремето върху руската триверстовна карта, известна на цял свят. Така че нямаше опасност и от тази страна. Склоних лесно министъра на войната генерал Кисьов да се съгласи да ги пуснем да бият делфини в наши води.

Лазовете са племе, голяма част от което обитава югоизточните брегове на Черно море. По произход, език и нрави то е сродно с грузинците. По-голямата част от него е в Турция и изповядва исляма. Малка част от лазовете

са християни, но си служат в черква с турски език. Дребни, смели и весели хора са те, макар и много изостанали назад в културно отношение. Срещнах се с техните старейшини и им съобщих, че могат да бият делфини в нашите води и да топят маста им на определени места на нашите брегове, но при условие в продължение на две години да вземат във всяка тяхна лодка по двама рибари от нашите риболовни кооперации, на които няма да дължат нищо и които ще се грижат за издръжката си. Те се съгласиха.

Целта ми беше нашите кооператори да се научат да бият делфини и да свикнат да излизат далече навътре в морето.

Отначало нашите рибари не се съгласяваха, но когато им казах, че ще им отнема привилегиите, те се съгласиха да излизат заедно с тези морски авантюристи, на които око не трепва пред бури и далечни морски простори.

Сетих се, че нашите нови приятели могат да ни услужат и ни снабдят с лешникови насаждения. Повиках в София главатаря им и го запитах ще може ли да ни достави две мауни лешникови корени на черноморския ни бряг. Казах, че освен тарифната цена ще му се даде нещо допълнително. След месец и половина разполагахме с лешниците и можахме да ги раздадем навреме за разсаждане. Резултатите бяха отлични.

По въпроса за ябълките аз не бях в пълно разбирателство с нашите специалисти от министерството. Те държаха строго за установените сортове в Европа и пропагандираха само тяхното засаждане. По отношение на износа те бяха прави. Но ние имахме сортове круши, които не бяха за пренебрегване. В Благоевградско бях видял скринянка, която не отстъпваше по нищо и на най-добрите американски сортове. В градината на един арменец в Бельово имаше, кой знае откъде дошла, късно цъфтяща и рано зреещa едра, вкусна и чудно красива ябълка. Сокът на нашата йововка напомняше шампанско. Освен това тя беше едро и високо дърво, което раждаше до 2000 кг плод! Около Стара Загора намерих наша круша масловка, която се яде в началото на март. Кожата ѝ е като цигарена книжка, семето ѝ едва се забелязва, а вкусовите ѝ качества мъчно могат да се опишат. Ето, тези и много други дървета не трябва да се засенчват.

Вземайки мерки за запазване, подобрение и разшире-

ние на ореховата култура, получиха се съобщения, че следствие икономическата криза и пропагандата на търговците на орехови трупи почнало се безобразно изсичане на орехите, особено в Казанлъшко. Приготвихме веднага закон за опазване на ореховата култура, но парламентът не заседаваше и аз се принудих да издам строга наредба, със скъп гербов налог и високи такси, което не беше в хармония със съответните закони и наредбата можеше да бъде отменена от административния съд, но тя даде веднага резултат и варварското изсичане на орехи спря.

Относно лозарството имахме задача да разширим сортовете за износ, главно на «болгар»; да подобрим винените сортове за производство на вина, търсени от чуждите пазари и поне равни на конкурентните; да кооперираме производителите на вина, като им предоставяме за ползуване кооперативните изби, да ги разширим с ускорен строеж. Тук трябва да се работи внимателно, за да се избягнат грешки.

СКОТОВЪДСТВО

От всички отрасли на скотовъдството най-големи грижи са посветени на коневъдството.

Конят е бил на почит винаги и навсякъде по българската земя от най-стари времена. Още в «Илиадата» се говори за тракийските коне-вихрогони, които заедно с тракийското руйно вино се славели и в най-далечните предели на познатите земи. Филип Македонски след победоносния си поход срещу крайдунавските племена вместо друга плячка взел 5000 коня, които били най-прочути по онова време. Разказвайки не един път това на коневъдите от Северна България (нека Херодот им бере греха), те поглеждаха с гордост своите жребци и кобили, като мислеха, че и прочутият жребец Буцефал на Александър Македонски е може би един от родоначалниците на техните приплоди. Разказвах им още колко важни задачи са възлагани на конницата в българската войска в старо време, когато всеки стопанин е бил задължен да притежава и боен кон, който не бивало да използува за тежка полска работа под страх на смъртно наказание.

Българският кон представлявал образец на добра раса, но вследствие на кръстоската му със степния турски кон

и лошото гледане се значително изродил и загубил много от ръста си. Това заключение чух от един немски професор, изпратен през Първата световна война да изследва българския кон.

Добрата преценка на нашите специалисти за нашия кон се вижда от това, че през 1928 г. германското правителство е закупило доста кобили от делиорманската раса за подобрение копитото на макленбургския кон, тъй като е известно, че този наш кон може да ходи 3—4 дена бос, без да закуца. Това трябваше да се повтаря пред нашия коневъд, за да се повиши неговото самочувствие.

Според последното преброяване в днешно време в България е имало 482 180 коня. От тях около 160 000 са разплодни кобили (същевременно и работни). Задачата на българското коневъдство е да произвежда коне за земеделска работа и коне за нуждите на нашата войска.

До освобождението на България с коневъдство са се занимавали главно турските бегове, защото са разполагали със средства, конезаводи, обширни ливади и безплатна работна рая. Населението отглеждало по един-два коня за свои нужди.

Освободителната война станала причина да се унищожи голяма бройка коне. Знае се, че всяка война е най-голям враг и на коневъдството. В средните векове рицарската конница употребявала само жребци и всеки бой бил чувствителен удар за коневъдството. Казват, че Наполеоновите войни са станали причина да се унищожат цели раси коне.

След освобождението ни българската държава трябвало да положи големи грижи за подобрение на коневъдството. Тази задача първоначално била възложена на окръжните постоянни комисии. Те откриват жребцови депа с доста добри породисти и местни жребци, които били давани за покриване на селски кобили. Скоро след това държавата поема тази грижа, като върху постоянните комисии ляга издръжката само на раздадените жребци през време на случния сезон — от 1 март до 30 юни.

Създава се съответното законодателство: 1. Закон за коневъдството от 1892 г.; 2. Закон за допълнение на закона за коневъдството от 1892 г.; 3. Закон за ремонтните конски депа и др. от 1897 г.; 4. Закон за подобрение на скотовъдството от 1912 г.; 5. Закон за подобрение на земеделското производство и пр., който обхваща и закона за скотовъдството.

Най-голяма роля тук са играли държавните конезаводи: «Кабиюк» — край гр. Шумен, «Клементина» — край Плевен, «Кая бурун» — край Ямбол и депата за жреци край Стара Загора и Пловдив.

Конезаводът «Кабиюк» е основан в 1864 г. от Мидхад паша — валия на Дунавския вилает. Този знаменит реформатор, държавник и асимилатор обзавел още в началото конезавода с ценни ориенталски жребци, които били известни в Русия, Франция, Англия и Австрия. През 1883 г. заводът минал във ведомството на военното министерство. Закупени са били по този повод 28 жребци и 150 кобили от Русия. Заводът имал като пряка задача да снабдява войската с коне и с оглед на това е направена тази доставка. Обаче, вместо да подобри съществуващия състав на конския ефектив, тя го влошила, тъй като произходът на купените животни бил съмнителен.

Голям покровител на българското коневъдство бил княз Ал. Батенберг. За да поощри развитието на конезавода, той избрал като своя лятна резиденция завода «Кабиюк», където построил красиво жилище сред добре уреден хубав парк.

Новооткритият конезавод «Кабиюк» въпреки полаганите грижи от страна на правителството и отпусканите големи суми пари бил така зле ръководен, че през 1887 година е трябвало да бъде закрит. Напразно отишли инициативите на Мидхад паша и грижите, и жертвите на българските правителства.

Така печално завърши и военният конезавод в Божурище. Ръководителите, добри конници, но лоши коневъди, унищожиха цели лични от най-прочутите раси, като кастрираха най-добрите жребци, за да снабдяват началствата с красиви, представителни коне. Така бяха погубени известните английски жребци: Ливерпул, Вустерфил, полукръвните Сепетернел, Емилиан, Верешкарт и пр.

Навремето руският император изпратил като личен подарък чистокръвен жребец на име Греми. Той се оказал потомък на ценна линия и сам показал големи качества, с надежда да създаде прочута линия жребци. Бил висок, правилно развит — въобще с хармонична външност и при надбягвания вземал все първи награди. Приплодите му имаха същите качества. Това стана причина ръководителите кавалеристи на конезавода Божурище да унищожат тази ценна линия. Последният екземпляр, жертва на без-

разсъдна кастрация беше, кон Габрово. Полковник Пенчо Златев се надбягваше с него в състезанията и вземаше награди.

През 1933 г. при една служебна аудиенция цар Борис изяви желание да му се избере служебен кон, с който да се явява на разни прегледи.

— Ще наредя — казах — да ви се даде кон Габрово, който напълно отговаря за тази цел. Красив е, с великолепна стойка и кротък, защото е вече на зряла възраст.

— Защо мислите, че ми трябва стар кон? — запита царят.

— Защото знам, че не сте много добър ездач.

— Кое ви дава основание да мислите, че съм лош ездач?

— Не казах лош, а «не много добър». Виждал съм ви на снимка. Държите се на коня много лошо. Един добър инструктор кавалерист ще трябва да почне да ви обучава отначало. Когато бях ученик, съм чел също в една биография на баща ви от Андре дьо Шевермон, че изобщо във вашия род не сте били добри ездачи. Изключение правел един ваш прадядо, който при една обсада на Модена се е перчил с коня си току под стените на обсадената крепост. Забравих да ви кажа, че произходът на кон Габрово е от дълбок корен. . .

И аз разказах историята на жребеца Греми.

— Е, нека бъде Габрово — завърши цар Борис. — Колкото до книгата на Шевермон, аз мислех, че тя е изчезнала напълно, защото баща ми нареди навремето тя да бъде изкупена изцяло и изгорена. А то имало още екземпляри. . .

През 1894 г. заводът «Кабиюк» бе наново открит, но вече като завод на Министерството на земеделието. Постепенно се откриват и други отдели: краварник, овчарник, свинарник и пр.

Заводът «Кабиюк» притежава площ от около 27 100 декара, от която 15 400 обработваема площ, а останалата ливади, пасбища и пр. Конският състав на завода възлиза на около 145 жребци, кобили и кончета — 650 глави; говеда — 260; овце — 880; свине — 230; домашни птици и пр., или общо 2100 глави едър и дребен добитък, без птиците.

Вторият по значението си голям държавен завод е «Клементина» край гр. Плевен. Той е основан през 1890 г.

Голяма част от земите на този завод са преминали във владение на околните села. Сега той разполага с 23 850 декара, от които 14 500 декара обработваема площ и останалото ливади, пасбища и др.

Заводът има 155 жребци, 510 кобили и кончета, 340 говеда, 750 овце, 330 свине и др. Ежегодно жребците на двата завода покриват 20 000 селски кобили, от които се получават около 6000—10 000 породисти кончета.

Освен това жребцовите депа край Ямбол, Стара Загора и Пловдив разпращат около 180 жребци от 1 март до 30 юни за покриване на селските кобили, които дават годишно около 3500 кончета.

Благодарение на тези всички коневъдни мероприятия за един къс период имаме забележително подобрение на нашето изостанало коневъдство. Още преди години е констатирано, че най-много годни за нуждите на войската коне е имало в Шуменски окръг (20,2%), Търновски (18,4%), Пловдивски (16%), Русенски (16%) и Старозагорски (14%) и пр.

През Балканската война е констатирано, че още при Баба Ески първите наши конни полкове, формирани с породисти унгарски коне, били вече изтощени, негодни за по-нататъшно действие, без голяма почивка, докато останалите 6 конни полка, съставени от местни наши коне, били годни да продължат действията си.

В заводите се работи с разни породи коне: полукръвни английски, англоараби и араби и за разнообразие — с малко полуардени и нониуси. В «Кабиюк» украшение на конезавода е арабският жребец пипиниер «Паганини» — дар от султан Абдул Хамид. Паганини, Поход, Покер съставляват линия от арабска раса, каквато няма в Европа. Към тях може да се прибави линията Щагия, създадена през 1933 г. Любителите познавачи се възхищават на изящната им външност, общи качества и елегантна походка. Отличният и опитен ръководител на завода, агрономът Дечко Николов, с удоволствие и гордост го показва на тези, които разбират от коне.

В завода «Клементина» директорът Цв. Димитров показва една твърде ценна англоарабска раса, тази на Мурат.

Отбелязаният ръст на докарваните за покриване кобили от Варненския, Русенския и Шуменски окръзи за три години варира от 1 до 2 сантиметра. Много по-добре

е положението в района на Плевенския конезавод. Така средният ръст на покритите кобили е следният:

В Плевенски окръг	покрити кобили	2766	със среден ръст	—	143,8
В Търновски окръг	»	»	2650	»	»	»	»	143,4
Във Врачански	»	»	»	1404	»	»	»	»	145,6
В Софийски	»	»	»	1462	»	»	»	»	137,4
Във Видински	»	»	»	552	»	»	»	»	143,3

Ние имаме вече образцови коневъдни села като М. Тръстеник, Долна Митрополия, Горна Митрополия, Долни Дъбник и др. По своите жребци и кобили те могат да се сравняват със заводските. Ако отидете в този край, ще видите по полето селяни, излезли на разходка със своите коне и кобили. Дойде случният сезон, конезаводът мъчно се справя с тях, защото, познавайки състава на жребците, те претендират да им се изпратят най-ценните от тях. Но това благородно съревнование не е неприятно на управата на конезавода.

Титулованите компетентни хора не търпят чуждо мнение, особено ако не противоречи на тяхното. Еднъж говорехме в малкия локал на «Шаханов» с Кирил Христов и Цанков-Дерижан[23] за Гьоте. От една съседна маса се обади един господин и каза нещо. Веднага Кирил Христов вирна към него големия си нос и го запита:

— Ваша милост какво работи?

— Главен инспектор съм в Народната банка — отговори стеснително съседът.

— Тогава пийте си виното, бройте точно парите на банката, а за Гьоте по-малко говорете!

По-късно научих, че смъреният чиновник бил добър познавач на Гьоте.

Ако и да имам предвид строгото мнение на К. Христов за некомпетентността, аз трябва да кажа две думи за насоките на нашето коневъдство, още повече че съм упражнявал някога и това занятие. Тогава трябваше да ликвидирам опита си, защото едно добре отглеждано тригодишно конче ми струваше 15 000 лева, а войската, която плащаше най-скъпо, не можеше да даде повече от 14 000 лева.

Кръстоските, които се извършват с жребците на конезаводите — полукръвни английски, англоараби и араби, — дават великолепни приплоди, но годни само за конницата. Това е кон нервен, взискателен към храната,

добър за бягане, но със слаба теглителна сила: с една дума, непригоден за стопански цели. Вън от това развитието на военната техника ще наложи кавалерията да бъде заменена в скоро време с машини. Сравнително броя на войската ни ние имаме процентно най-много кавалерийски полкове от европейските страни, защото късно проглеждаме. Намалението, ако не и премахването на конницата ще се наложи и у нас. В такъв случай насоката на нашето коневъдство ще трябва да се промени коренно: да се търси най-пригодният стопански кон.

Ще се възрази, че се работи вече в това направление с нониуса и по-малко и с полуардена. Ние имаме лошия обичай да не гледаме по-далеч от носа си. По-рано не можехме да се освободим от влиянието на унгарските конезаводи, сега пък не поглеждаме по-далеч да търсим най-подходящия за нашите условия стопански кон. Полуарденът е добър кон, но не е за беден или среден стопанин. За да бъде изхранен, трябва дълбока торба, а за да изплати храната си, трябва да му се намери работа за цял ден: и разходите да покрие, и да остане нещо. Арденът или полуарденът е добър кон, но по-скоро за голяма платформа — да тегли цял ден, без да изтощава возаря. Нониусът е добър стопански кон, но не е още добре стабилизиран. При нови кръстоски може да даде лоши приплоди.

Казвам на началника на отдела:

— Намерете здраво развит стопански жребец от стабилна раса — спокоен, с голяма теглителна сила, непридирчив към храната — и го кръстосвайте с наши кобили. Идете в Европа, стойте месец, два, три, но изучете добре конете. Ходете на работа с тях, спете в конюшните с тях, отбележете качествата им и недостатъците им и направете правилни изводи. Разпитайте местното население, което работи с тях, то няма да ви излъже. Спрете се на нещо хубаво, окончателно, и да почнем работа.

Това беше темата ни във всички разговори за бъдещия стопански кон.

ГОВЕДОВЪДСТВО

По отношение на говедовъдството беше работено досега върху искърското говедо и районирането му. Това беше една сериозно извършена работа, инициатива на

бившия министър Димитър Христов. Той беше човек с политически грехове, но съвестен и неуморен стопановед. Едно малко стадо от червеното говедо още съществуваше в Садово за спомен. Монтафона, позната и изучена раса, беше определена за Софийски окръг, като главното производствено ядро се намираше в самоковския краварник. Професор Хлебаров правеше проучвания в университетската ферма с няколко екземпляра от родопското говедо. Такива опити се правеха в още една малка държавна ферма край Смолян. Едно време живях една година в селата Доспат и Любче между помаците и тази изоставена и непроучена раса ми бе направила впечатление със своите качества на млечност и масленост.

С прецизната работа върху искърското говедо Министерството на земеделието беше постигнало висока млечност. Обаче трябваше да се констатира, че колкото се издигаше искърското говедо по своите качества до нивото на най-добрите европейски раси, толкова изгубваше от своите специфични качества — масленост на млякото, гъстота на млякото, здравина на костната система, съпротивителност към болестите и пр. При това ръстът оставаше неизменен, теглото — също.

Това бяха констатации, които аз споделях със специалистите, но не смеех да предприема никакви промени без дълго, дълбоко и всестранно проучване, защото съм казвал винаги, че държавата не е опитно поле и че ако човек не може да създаде нещо добро и разумно, не трябва да руши старото или да прави пакости.

Биволът е едно от любимите животни на нашето население. Той е описван в много народни приказки и възпяван от народните песни. Неговата теглителна сила е огромна. В храната си биволът е скромен и непридирчив. Необходимо е да се държи постоянно чист и в студено време да се пази от простудяване. Биволицата не е по-слаба и дава доста мляко — гъсто, маслено и вкусно. Броят на биволите у нас е приблизително малко по-малък от броя на конете.

За съжаление не се е обръщало достатъчно внимание на това ценно животно и е оставяно да се развива, както може. Биволски бици са отглеждани най-често от турското население. И в такъв случай стопанинът е държал тормака в най-тъмното място на обора, хранел го слабо да не буйствува, не го почиствал никога и по този начин

животното подивявало, израждало се и давало, естествено, хилаво поколение. Ако биволската раса не се е окончателно изродила, това се е дължало на голямата ѝ устойчивост.

Водим от тези съображения, реших да се създаде една биволска секция към завод «Кабиюк». За целта се издириха и закупиха най-хубавите в страната биволици. Щателен подбор се направи и на биците. Наредих на директора на завода освен ръководния персонал, помощният да се попълни с турци от 40 до 60-годишна възраст, които са гледали биволи. По-сетне, когато се сдобихме с пари, щяхме да закупим елитни екземпляри от страни, които имаха нашия климат.

Оставаше още едно занемарено животно у нас — магарето. Когато заговорих за него — забелязах усмивки у някои специалисти. То не било стопанско животно и служело само да носи чепкеня на овчаря или дръвцата на старците. Това пренебрежително отношение към това скромно животно беше неоснователно. Магарето даваше на страната мулета, животни незаменими в планината, и изпълняваше всички функции на коня в непристъпни места. Добре развито и хранено, то има теглителната сила на обикновения кон. Може и да се язди по най-стръмни и каменисти пътеки и в тъмна нощ човек може да се довери на усета му да намира пътя.

Въпреки желанието на много агрономи, с ръководителя на скотовъдния отдел Ан. Костов потърсихме откъде можем да доставим жребци от прочута раса. Най-добри бяха тези от расата «Поату» — Франция. Но износът им бил строго забранен! От Америка били закупени такива количества, че наличният контингент бил застрашен. В Испания и Италия също износът бил забранен. Един път казах на шега на италианския пълномощен министър:

— Оставихте ни да вземем царица от вас, а сега не можем да изнесем десетина магарета!

След един месец той ми донесе специално разрешение за износ на 15 магарешки жребци от расата «Мартина-франка».

Преди 20—30 години Пловдивската постоянна комисия бе внесла от остров Кипър магарета, които бяха стигнали 40—50 бройки, но някои от тях поради кръвосмешение се бяха изродили — с по-къси предни крака, по-малко развита долна челюст и т. н. Избрахме по-добрите — около

40 — и ги изпратихме в Самоков. Там щеше да се работи с новодоставените от Италия магарешки жребци. На агронома, който замина да избере и докара жребците, бяхме възложили да закупи и зайци, които ни бяха необходими за попълване стадото на станцията в София.

Три години след като дойде от Италия стоката, имахме вече едри, здрави мулета и множество млади, високи пърлета, които обещаваха да станат основатели на нова българска магарешка раса. Имаше да им се радва населението от Рилската и Родопската област!

ОВЦЕВЪДСТВО

В нашите учебници по скотовъдство са описани няколко породи овце, но в действителност те се различават по малки особености. Леки на тегло, с малка млечност и груба вълна — всичко това в минимално количество. Печалбата от тях е торът и спестената надница на овчаря. От всички отродия най ми бе харесала черноглавата плевенска овца и старозагорската овца с бурбонски нос. На карнобатската тънкорунна овца не се спирам, защото я заварих почти на изчезване — бяха останали чисти само 3—4 малки стада. Населението отглеждаше овцата по необходимост, защото му трябваше вкъщи мляко и сирене — основната му храна, — вълна да се облича и тор за нивите му. Това ще се види прекалено за някои, но този, който се е занимавал с овцевъдство на собствени разноски, знае, че това е така. Нищо не е правено за подобрението на нашето овцевъдство. Хората на земеделската наука и на администрацията на Министерството на земеделието са гледали овцата с далекоглед или на книга. Наистина имаше в завода «Клементина» едно малко стадо подобрена овца, но то бе незначително и без влияние в страната. Навремето държавата закупила от Русия едно каракулско стадо за «Кабиюк», но агрономите обвиняват тогавашния директор, струва ми се, някой си Габровски, че изклал стадото за кухнята на завода. В университетската ферма правеха някакви кръстоски, но това бе любителска работа, за да се хроникира само в официалните бюлетини. И работата беше толкова несериозна, че един път сварих, че пазачът, бивш обущар, беше изпуснал кочовете и не знаеше точно кой коч коя

овца е заплодил. През 1931 г. беше доставено едно камволмериносово стадо, но поради лошата организация и консерватизма на нашите овчари резултатът беше нищожен. Това беше една непроучена и необмислена инициатива на един кабинетен зоотехник.

Чудна е неподатливостта на нашите овчари към всяко новаторство, което цели подобрението на нашето овцевъдство!

Овчарят прекарва почти цялото си време сам, с овцете и кучетата, сред страшната и почти постоянна тишина на природата. Той няма с кого да говори, цял ден е в движение, управлява овцете с подсвирване и когато му домъчнее — свири на кавала. Той е скромен, дори свит, но е всезнаещ. Той учи всичко от природата, от опита и от традициите. Познава всички треви, наблюдава облаците, предвестители на времето, познава болестите на овцата и ги лекува, знае езика на кучетата и познава на какво лаят, разбира зверовете и се бори с тях. Стари овчари знаят да вият като вълци и успяват понякога да ги примамят. Овчарят знае къде пада гръм и подслонява овцете във време на буря на безопасно място. Гледа с подозрение на тези, които идват при него, знае, че идват най-малко за мляко и сирене и по стар навик не плащат. Ако е някое общинско началство, пъдар или горски, той се бои, защото знае, че не идва за добро. Няма вяра в «учения», защото не вярва в науката му. Много примери му потвърждават това.

Отшелничеството, животът сред природните стихии, тайнствеността на гората, непрогледната дълга нощ и съсредоточението в себе си са създали у овчаря своеобразен поглед върху някои неща и дълбоки суеверия. От това той дори е станал по-добър. Но има и собствена преценка за нещата, от която нищо не може да го отклони. Овчарят например мисли, че дългата опашка у овцата е признак на най-големи качества. Излишно е да се говори, че това е една непотребна част от тялото на овцата, повечето вредна, отколкото полезна. А да се избира овца според това, дали е с дълга опашка, е една пречка за всякакво подобрение на овцевъдството. За опит бях отрязал опашките на три агнета и като овце те бяха много смешни. Това покушение се разчу из околността и отдалече идваха да видят това «осакатяване». Един път сварих трима очушани да се превиват от смях, като гледаха трите безо-

пашати овце. Мене ме хвана яд на лекомислието им и казах:

— Дошли сте от 18 километра да гледате овце без опашки, а не виждате от това диво място каква хубава градина стана, как тук се развъждат едри носливи кокошки, скъпи фазани, сърни, пъстърва в изкуствени рибници и особено каракулски овце, които дават агнета със скъпи кожи и се доят още от третия ден след ягненето.

Но те бяха овчари и тях ги интересуваше главно опашката на овцете.

КАРАКАЧАНСКИ СЕЛИЩА И НРАВИ. ЗВЕРОВЕ И ХОРА

През 1929 г. се изкачих на връх Равни чал да купя каракачански звиски за кръстоска с каракулските и да се запозная с условията на високопланинските пасища. Отначало дядо Михал, 86-годишният старейшина на селището, ме прие доста резервирано, но постепенно се опознахме и се сприятелихме. Като му разказах, че те са от най-старите жители на Балканския полуостров и че имат стара, непозната още история, той ме слушаше с жив интерес, но добави, че не може да разбере защо сега са прокудени да живеят по най-високите върхове на Балкана. Бях взел със себе си книжката на професор Вайганд «Арумъне», но той или я не разбра, или обясненията не му харесаха.

Селището се състои от около 20 семейни колиби, направени от клоне и листа, колкото да пазят от вятър и по-малко от дъжд. На върха на конусообразната колиба има отвор за излизане на дима. В средата на колибата е огнището, около което се седи през деня, а вечер всички лягат наоколо с крака към огъня. По края на колибата са наредени мехове със сирене, което издава тежка миризма, с която с време се свиква. Дрехи и черги имат доста, котли и казани също, както и необходимите съдове за готвене. Но за други удобства и дума не можеше да става. Вероятно така са живели и преди две хиляди години.

Дядо Михал имаше към 500 овце, но имаше и домакинства, които бяха с по 50 овце. Старейшината разпореждаше и всички изпълняваха безпрекословно нарежданията му, които бяха винаги сериозни и категорични.

Само родовите традиции, облечени в някакъв мистици зъм можеха да наложат това сляпо подчинение.

Религията им се състои в отвлечена вяра в бога, света Богородица, свети Никола и още няколко светци. Кръщаваха се в черква, когато слязат в някое село. Раждаха се в гората, живееха, умираха и ги погребваха пак там. Половината им празници са християнски или полухристиянски, а другата половина бе останала вероятно още от времето на Орфей. Вярванията им са пълни със суеверия. Лекуваха се с билки, масажи с ръце или с крака и с бабешко баене, но тайно от дядо Михал, който забраняваше тези «бабини деветини». И животните си лекуваха по своему, и то доста сполучливо.

Когато да отида в селището им, казаха ми, че един влах бил ухапан от змия и едва не умрял. Някой си Лазар го изцерил. Намерих Лазар наблизо при стадото и го запитах как го е излекувал. Лазар извади от мръсния си кожен портфейл две пакетчета. В тях имаше парченца, които каза, че били изсушени змийски сърца от пепелянка и усойница. След като узнавал от каква змия е ухапан човекът, Лазар нарязвал едно сърце съвсем ситно и поставял парченца да покиснат половин час в канче с вода. След това изсипвал всичко в гърлото на болния. След два часа болният оздравявал.

Не знам какво вярно има в това, но след две години моят овчар ми се похвали, че така излекувал кучето ми Султан, ухапано от усойница.

Един ден дядо Михал ми показа корени от едно растение, около което тревата не бе опасана. И заговори:

— Боят се овцете от тях, защото са много отровни. През август ядат само потъмнелите върхове на листата им и след половин час повръщат. Ние тогава казваме, че овцете се чистят. През септември, когато паднат силните слани, листата изсъхват и почерняват. Тогава овцете ги ядат и се гоят много.

След години научих, че фабрика «Хиноин» правела от това растение лекарство за стимулиране дейността на стомаха и червата.

По това време имаше шарка по овцете и ветеринарните лекари ходеха при стадата и убиваха с чук заболелите овце и ги заравяха в дълбоки ями.

— Не правят добре! — протестира дядо Михал. — Още като дете аз научих как се лекува тази болест от дядо

си Христо, който беше над 90 години. Обикновено ние хващахме тази шарка в Беломорието. Щом забележехме, че някоя овца е заболяла, заколвахме я, увивахме дроба в кожата и го заравяхме в земята така, че да го не изровят кучетата. Месото сварявахме хубаво и им го давахме. След десетина дена изваждахме дроба от земята и овцете излизаха една по една от егрека като за доене. Дядо Христо мушкаше една дълга игла в разкапания дроб и бодваше с нея в жилата на ухото на овцата. След всяко бодване той почистваше иглата в пламъка на огъня. Овцете не бяха весели три-четири дена: почти не пасяха, но след това всичко им минаваше и не давахме жертви.

Слушах дядо Михал и си мислех, че неговият дядо е практикувал ваксинацията, предавана от поколение на поколение. Научавам, че сега ветеринарните лекари започнали да ваксинират овцете, но с какво голямо закъснение!

Куцовласите използуваха пашата много рационално. Овцете, пръснати в правилна верига, настъпваха бавно, без да газят тревата. Те се движеха под знака на сигналите на овчаря. Понякога се случваше някоя овца да отскочи силно настрана — знак, че е усетила усойница, която, не по-малко изплашена, бързо се скриваше в дупката си.

При буря овцете се прибираха под големите смърчове с натежали от дъжда руна и измръзнали. Тогава се явяваше кашлицата, гърчовете и температурата, която нямаше кой да измерва, и овчарите се задоволяваха да запрягат овцете с коренче от кукуряк.

Тези наблюдения ми дадоха повод през 1932 г. министерството да започне да строи заслони за добитъка и за хората. Съжалявам само, че по съвета на лесовъдите ги покрихме с дъски, които скоро изгниха, а покривите трябваше да бъдат от железобетон, за да изтраят на бури и дъждове.

Доколкото ми е известно, високопланинските пасища са изучавани досега само от софийския областен директор Петко Танкишев и от ветеринарния лекар д-р Добрев. Първият е също организатор на сеенето на ленената култура по високите площи на Софийската област и е създател на кооперативната фабрика за преработка на лен край гр. Самоков.

Площта на високопланинските пасища е огромна, но

властта нищо не е направила досега, за да улесни пастирите и да им помогне в нещо. А би трябвало хуманни и ветеринарни лекари да обикалят периодически с лекарства районите и да дават помощ на нуждаещите се, пастири и добитък. Към заслоните да има удобни жилища за хората и да се образуват кооперативни мандри, където да се преработва млякото главно в кашкавал, който се много цени и търси в чужбина. На връх Белмекен имаше една мандра, собственост на един брадат дявол, който страшно експлоатираше планинците. Когато им обясних каква сметка имат в кооперативната обработка, куцовласите с радост изразиха желанието си да се кооперират. Но държавата е много ниско, а кооперативните фактори — много далече!

Тука бурите са страшни — внезапно идват и също така внезапно отминават. Голямо плашило са за новаците мълниите. Синкавовиолетови тела от всякакви форми сновят навсякъде и в моменти някоя топка избухва със страшна сила и трясък. Свикналите на тези природни стихийни явления се свиват с примирение в своите дебели влашки дрехи, но случайно заварените тук редки посетители туристи изживяват голям страх. Животните, също изплашени, се трупат около овчаря, готови да хукнат, където им видят очи, да се спасяват. Случва се мълнията да порази стадото заедно с овчаря, но това е рядко нещастие. Овчарите цели са измокрени и дрехите им след това съхнат на гърба им от вятъра и слънцето. Не видях каракачанско селище, където да няма поне един-двама заболели от туберкулоза.

Опасен враг за пастирите са зверовете, на първо място мечките. Вълци рядко минават по тези височини и не се застояват.

Мечката е силна, дръзка и много хитра. Болест рядко я лови, а враг няма, който да посмее да я нападне, освен човека. Но ловците мечкари са долу в селата и се броят на пръсти.

Тази година мечката беше изяла около 20 глави едър добитък от стадото на с. Радуил. Отидохме с моя приятел ловеца мечкар Христо Шпаньола. Той беше глух като тъпан, но виждаше като рис. При това познаваше отлично нрава на мечките.

Пристигнахме вечерта и сварихме колибата на говедарите залостена отвътре с дебела греда, а пред вратата

огънят догаряше. Потропахме веднъж-дваж и трети път. Едва когато се обадихме, вратата се отвори и една неприветлива мустаката фигура излезе насреща ни.

— Е, отворете — предупредих го аз, — мечките не тропат по вратите, та да се боите!

Влязохме в колибата, но толкова много бълхи ни налазиха, че трябваше веднага да излезем и да си изтърсим дрехите над огъня.

Пастирите бяха двама, въоръжени с кримки, на които цевите бяха прерязани наполовина. Не ми е известно защо скъсяват цевите, когато се знае, че пушки, чиито цеви са скъсени, не бият далече и не целят точно. Но тези страхливци нямаха нужда от пушки, които точно да целят, а от здрави врати. И тъй като никой не желае да отиде горе в планината да живее с орлите, общините пращат като селски пастири там измета на селото — глупави и уродливи хора, които се боят от всичко и осигуряват на мечките богати и спокойни пиршества. Снощи мечката пак бе нападнала селския бик, но той успял да се спаси, като се търколил по гръб и я отметнал от себе си, а това бе най-силното животно от стадото.

Застанахме с Шпаньола на места, откъдето той смяташе, че ще дойде пак «тя». Главното бе ветрецът да лъха към нас, а не обратно, защото «тя» се води по обонянието си и не бива да ни подуши, нито да ни чуе.

Думата «мечка» не се произнасяше вече, а само «тя» — някакво поверие вероятно.

Ходенето на мечката из гората се лесно разпознава, защото, когато върви, тя троши клоните под лапите си. Но тук, по тревата, трябваше да се взираме в тъмнината и пръстът да е винаги на спусъка на пушката.

Напразно чакахме две нощи. Щом бивахме на пост, мечката не се явяваше, приберяхме ли се, тя нападаше, или най-малко плашеше овцете.

И моите овчари се оплакваха от мечката, макар да ги бях въоръжил като сибирски ловци. Те нощуваха в гората под едни огромни смърчове и се пазеха от мечката, като се ограждаха с огньове. Това обаче можеше да предизвика пожар.

Кучетата подушваха звяра отдалеч и се нахвърляха към него смело, за да го прогонят. На мечка кучетата лаят, както на циганка. Мечката ръмжеше и напредваше. Само огънят можеше да я спре.

Една вечер храброто куче Баро се завърна, като влачеше десния си преден крак дълбоко одран от лапата на мечката.

Спомените от войната ме подсетиха за едно сигурно средство против мечата напаст. Купих един стар пистолет за ракети и сто ракети. Научих овчаря да стреля по посока на мечката под 50 градуса. Още при първия опит на мечката да се приближи, овчарят пуснал една бяла ракета и мечката не видяла как избягала. Само кучетата чрез своя лай показвали как бързо тя бяга и после се завърнали победоносно при стадото.

Хората от високопланинските пасища са изоставени сами на себе си. Властта ги търси само за военна служба, за данъци, глоби, беглик и такси за паша. Има една категория служещи, която ги плаши повече от мечките. Това са «горските»! Тези горски дяволи ги гонят за рушвети, за вълна, сирене и кашкавал. Нека ми прощават горските стражари, с които ме свързва дружба, но техните колеги от горните участъци безмилостно гонят и обират редките и бедни обитатели на планинските върхове. А там, горе, сякаш царят е още по-далеч и бог още по-високо!

ДВЕ ДУМИ ЗА КОЗАТА

Няма по-навикано домашно животно от козата. Самият козар, след като я издои, мушне я с юмрук в хълбока. . .

Козата не хапе, не рита, нито муши с рога, за да се отбрани. Затова природата я е дарила със здрави крака за тичане и скачане и с много, много хитрина. Хитрината ѝ служи обаче само за спасяване от ударите, които се насочват върху ѝ от всички страни.

На козата се отдават опустошенията на горите даже и там, където вината не е била нейна. Тя е майстор да достигне и прегризе върха на дърветата. Изправя се на задните си крака, действува с предните като с ръце, свива високия връх на дръвчето и го прегризва заедно с пъпката. Тя предпочита храстите пред друг фураж. Който е вкусил пролетно време върха на буково дръвче, той ще разбере защо и козата го толкова много обича!

Лесовъдите я мразят и издават свирепи окръжни

срещу нея, като искат дори и пълното ѝ унищожение. В парламентите се злослови по неин адрес и се гласуват строги закони. Гражданите слушат и повтарят, че козата е едно национално зло, без да знаят, че всички преживни и тревопасни въобще обичат пъпките на дърветата и унищожават гората, но от векове е осветен навикът да се трупат всички вини на козата, на пръча... А толкова лесно е да се не пуска козата в гората и да ѝ се определят участъци за бръстене!

Належащият въпрос не е да се унищожат козите, а да се унищожат дивите кози, тези, които не дават мляко. Това трябва да става, без да се озлобява населението, най-бедното население, защото козата — това е кравата на бедняка. С това разбиране и направление бях приготвил един законопроект, според който расовите животни се изключваха засега от всякакви такси, тегоби и им се даваха някои привилегии. Но късогледството и семкаджийството на финансовия министър не му позволиха да разбере голямата полза от това нововъведение и то си остана в положението на проект.

Чел бях на младини, че един Хенрих (не помня кой поред!), английски крал, изгубил важна битка срещу французите и попитал на какво се дължи поражението му, когато английската войска била по-многобройна от французката. Казали му, че французките рицари били яздели по-силни и по-бързи коне и още при първото сблъскване английската кавалерия била смазана от противниковата конна маса. Тогава английският крал издал указ, според който аристократ, желаещ да носи знатна шапка със скъпо перо, трябвало да държи в конюшнята си расов жребец за разплод. Този, чиято дама искала да има роба от кадифе, трябвало да има втори жребец и т. н. Тръгнали рицарите да закупуват из французката земя хубави и едри коне и коневъдството в Англия се развило неимоверно бързо. Така този находчив крал използувал суетността на своите благородници за едно добро дело

Нашата коза не е доходна и е наистина пакостница. Тя е добра само за рисуване или за фотографиране с нейния мефистофелски образ. Имах случай да видя в планините на Юра стадо от четиридесет породисти кози, които осигуряваха стопанина си с охолен живот. Те даваха по 3 до 5 литра гъсто, ароматно мляко, от което приготовляваха прочуто козе сирене. Не бяха много едри, имаха дълга

жълтеникава козина и без рога. Върху виметата им бяха нахлузени кожени торби, вързани за кръста, за да не се одраскат от храстите. Те не смееха да навлязат в гората, а пасяха като овце. Вечер ги чакаше чисто помещение и ясли, пълни с люцерна или друг ценен фураж. Там не съществуваше «въпрос за козата», нямаше излишни речи в парламента, нито опит на някои среди да прехвърлят на козата своето нехайство или други свои отговорности.

Приготвил съм предложение да се закупят такива кози от Запад или от Малта. Те ще се раздават в условна собственост на стопаните, като ги заплащат постепенно с яретата, а яретата ще се дават на други стопани по същия начин, докато се образуват големи стада от тях. Очевидно и това предложение ще се разгледа, след като министър Стефанов отиде да си гледа фабриката!

ПРОТИВОРЕЧИВА КОАЛИЦИОННА ПОЛИТИКА

Трудно се работи с хора, които имат други разбирания или други интереси. И тази година Аврам, закупчикът на вълна в селото, ми предложи 30 лв. за килограм. Не можеше да се получи повече и аз я дадох на тази безценица. Проверих и се оказа, че е така в цялата страна. Фабрикантите бяха определили тази цена и не даваха ни грош повече. Можах да прокарам пред Министерския съвет постановление, което забраняваше всякакъв внос на чуждестранна вълна, преди да бъде закупено местното производство. Мина седмица, мина втора, цената на вълната си стоеше все на 30 лв. Запитах директора на митниците Йордан Минков дали се изпълнява министерското постановление и той ме подсети да проверя какво става на митницата в Оборище. Там беше заседнал Христо Райков, от габровските индустриалци, и беше закупил огромни количества румънска вълна български тип, като продължаваше да закупува още. Нито протестите ми, нито скандалите можаха да помогнат. Можеше човек да умре от яд. Не обичам да обвинявам, ако не съм предизвикан, но истината ми налага да кажа, че в банката на Стефанов се предвиждаха ежегодно по един милион лева като адвокатски хонорар на неговия шеф. Григор Василев, който ми показа това, е бил цанен за по-малко — 100 000 лева. Но след като паднал Сговорът, перото било заличено

от бюджета въпреки заплашаванията на Григора! Това можеше да обясни дързостта на министъра на финансите да върши каквото иска. И той нямаше основание да бъде доволен от мене. Щом приготви всичко за одобрението на известната компенсационна сделка, в която продавахме евтино скъпи стоки, а купувахме скъпо евтини стоки, аз бях поставен в положение да изтъкна нагледно всичко това и сделката пропадна! Забелязах при това, че Н. Мушанов с известно удоволствие написа «Неодобрено».

Стефанов излезе разярен, като отправи по мой адрес един нелитературен израз. Но една осъдителна сделка не можа да се осъществи, макар и по-късно — при друго правителство — същата сделка успя да мине. В нашите среди такива порядки не съществуваха и ние не всякога можехме да схванем играта на капитала.

Големи неприятности срещнах при прокарването на Закона за поземлената собственост. Законопроектът мина с голяма мъка през Министерския съвет. Той фигурираше в дневния ред на камарата, но както се нареждаха работите, едва ли щеше някога да му дойде ред да види бял свят. Подсещанията ми, че този законопроект трябва да мине, оставаха глас в пустиня. Реших да подиря друг начин на действие, но законът трябваше да мине. Това за нас бе въпрос на чест, защото този закон, който даде една от големите реформи на земеделското правителство през първия период на управлението, беше отменен след превратa на 9 юни от правителството на Цанков.

Един ден заседанията на Народното събрание се председателствуваха от Никола Захариев. На правителствените банки беше Костурков.

Преди моя законопроект имаше още 3—4 точки. Съобщих на докладчика Минчо Дилянов да бъде готов със законопроекта, който трябваше да мине на всяка цена. Така се нареди, че Никола Захариев можа да прередн дневния ред и започна гласуването на законопроекта за поземлената собственост. Министър Костурков протестира така, че само аз да го чуя, и напусна заседанието. Напуснаха и парламентарните групи на Сговора. Останаха само земеделците и либералите. Докладчикът продължаваше да докладва с рекордна бързина, а подпредседателят Никола Захариев веднага предлагаше едва-що прочетения текст на гласуване. От умора или вълнение докладчикът Минчо Дилянов припадна. Замени го незабавно Асен Буков.

Законопроектът мина на първо четене. Почна гласуването по спешност на второ четене. Повика ме министър-председателят. Обадих му се от телефона на председателството, от самата зала на Народното събрание. Беше много разтревожен и почти се развика:

— Муравиев, какво правите? Това, което вършите, е скандално своеволие!

— Законът е внесен най-редовно в събранието и е вписан в дневния ред. Той трябва да мине и ще мине!

— Ако не спрете гласуването, отивам веднага в двореца да подам оставката на правителството.

— Избрали сте лош повод за оставка. Ако направите това, в идните избори няма да получите нито един мандат Впрочем докато отидете да подадете оставката на правителството, законопроектът ще е минал и ще бъде вече закон!

Слязох долу. Гласуването продължаваше без прекъсване. Народните представители бяха горди и щастливи, че упражняват своето суверенно право за едно народно дело и че се чувствуват свободни и независими от всякаква чужда опека. Това беше един рядко приятен момент.

МОНОПОЛЪТ ЗА ТЪРГОВИЯТА С РОЗОВО МАСЛО

Производството на розово масло минава за наш национален природен монопол. Тази година получихме сведения, че в Турция имало засадени вече около 400 декара розови градини и турските търговци излезли на европейския пазар с малко количество розово масло, но беше още твърде рано да се мисли, че производството им на розово масло е застрашено.

Търговията с розово масло е в ръцете на търговци, които изкупуват розовия лист, изваряват маслото и след като го фалшифицират с «тереше», го продават на чуждия пазар, където едва след преработката му се установява, че маслото е фалшифицирано. Безсъвестните търговци хвърлят вината за това на производителите, на розопроизводителните кооперации и т. н. с цел да ги злепоставят. След като задоволят чуждия пазар, те се стремят да понижат цената на розовото масло вътре в страната, за да се запасят за следващата година с евтино масло. В своята дейност те не се спират пред нищо.

По предложение на Министерството на земеделието Министерският съвет преди месец повиши цената на розовия цвят. Предния ден търговецът Иван Багаров, научил това, закупил от Земеделската банка 50 кг розово масло. С парите си търговците проникваха навсякъде.

Освен че бяха задоволили нуждите на фабрикантите в чужбина, нашите розотърговци бяха изнесли големи количества розово масло в странство, където си бяха образували депа. Това положение скова вътрешния пазар и розопроизводителите се намериха в голямо затруднение. С големи усилия успях да склоня Министерския съвет да одобри внасянето в Народното събрание законопроект за въвеждане на монопол за търговия с розово масло. Научили това, търговците на розово масло започнаха яростна кампания против законопроекта в пресата и навсякъде другаде чрез своите агенти. Даже и фабрикантът търговец Ботьо Митов, който беше изял и неплатил на розопроизводителите стока за десетки милиони, взе участие в тази нечестна кампания. Търпението преля. Законопроектът се разглеждаше в камарата, подкрепян масово от кооператорите, производителите и дружбите. Негодуванието срещу измамниците търговци беше толкова мощно, че заглуши крясъците на алчните грабители и фалшификатори на розово масло. Когато предстоеше минаването на закона, научих за нови хитрини на розотърговците, които бързали да изнесат колкото могат повече масло. Съобщих на министъра на финансите да спре временно износа, но той не искаше и да чуе за това. От проверката после се оказа, че експлоататорите са успели да изнесат 90 кг розово масло.

Законът мина, но кризата щеше още да продължи, защото складираните от търговците вън от страната щокове не бяха малко, а количествата, складирани в избите на Земеделската банка, трябваше да се разпродават бавно. Освен това Земеделската банка и кооперациите със своята мудност, педантичност и добросъвестност, го кажете, мъчно можеха да се борят с експедитивността, ловкостта и възможностите на търговците да заинтересуват меродавните лица в чужбина. Във всеки случай ние се бяхме освободили вече от безскрупулните фалшификатори на розовото масло.

В стремежа си да отстраня и обезвредя някои спекуланти прибягвах и до други методи. По-раншните години

оризосеячите бяха натрупали толкова много ориз, че министърът на земеделието се видял принуден тогава да възложи на Земеделската банка да го изкупи, макар и това да не е нейна задача — да подкрепя спекуланти. Трябваше тази година да се продадат натрупаните количества ориз, който се не търсеше. А едрите оризосеячи по на 20 000 декара площ претендираха да засеят пак големи пространства с надежда, че Земеделската банка ще им изкупи производството.

Да се внесе законопроект за регламентиране на оризосеенето беше неуместно. Такъв закон нямаше да може да мине през Министерския съвет.

Спомних си члена от Закона за водите. Издадох прочее една наредба, по силата на която се отпуска вода само на лица, които засеят до 100 декара, а на кооперативни начала и повече. Веднага едрите оризосеячи отказаха да сеят и останаха дребните и кооперирани производители на ориз. Така въпросът се разреши без шум.

Трябва да добавя, че всички тези реформи траяха до 19 май 1934 г., когато новото правителство на заговорниците отново въведе старата сговористка стопанска политика.

ГОРИ

Старите пътешественици, които са преминавали през България, казват в своите пътеписи, че пътувайки през страната, те са минавали през непроходими гори — известната още в древността Силва Булгарика, т. е. Българска гора. Хрониките на кръстоносците описват как българите, скрити в гъстите гори от двете страни на пътищата, през които минавали, се нахвърляли внезапно върху тях и им причинявали големи загуби. Същото положение констатирали пътешествениците и по-сетне: Евлия Челеби, Ами Буе, Феликс Каниц, Франц Тоула — дори до Иречек!

Обезлесяването на нашите гори и равнини ние отдаваме на турците. Това до значителна степен е вярно, но то се дължи и на нашата лоша горска политика, която даде възможност на безсъвестни търговци, на партизанството и на непросветеното население варварски да опустошава горите.

Дълго време преди населението да привикне да употребява въглища от мините, за гориво се употребяваха само дърва. София, след като изгори ихтиманските гори, почна да опустошава и горите от Искърското дефиле. Търговците стигнаха дори берковските гори. Държавата и Министерството на земеделието, което тогава още не бе министерство, нямаха строго определена горска политика. За илюстрация съм цитирал в Народното събрание следния пример:

Софийският предприемач Георги Киселов телеграфира в инспектората на земеделието, че взел държавен търг, за изпълнението на който му бил потребен пет хиляди кубически метра боров материал, и моли да му се позволи да сече в Кричимския балкан. Разрешава му се. След малко време същият телеграфира, че взел друг търг, и моли за още пет хиляди кубически метра от същия балкан. Разрешава му се да отсече и този материал, и т. н. Къде ще сече, колко ще сече — това се уреждало между предприемача и горския. Така, поради узаконеното и търпяно единично ползуване на държавните и общинските гори, пострадаха огромни горски обекти и най-много в Костенско, Бельовско, Чепинско, Пещерско и Баташко — най-близките гори до шосетата и гарите.

Обаче след установяването на кооперативното ползуване на обществените гори със закона от 1922 г. се слага край на опустошението на горите и се въвежда по-ефикасно и по-рационално експлоатиране на горското богатство у нас. Трябва да се съжалява, че при гласуване Закона за горите от 1925 г. се откри наново законна възможност за поединичното ползуване, което откри път на контрабандите. Най-добрият закон може да се приложи лошо от късогледи или нехайни правителства. Въпреки че горите са точно мерени, че годишните етати са подробно изчислени и определени, годишната сеч варира не в зависимост от техническите данни, а от добрата воля на правителствата, респективно от отговорния министър на горите от 20 до 50%. И най-добрият закон, най-добрата система не могат да спасят горите от неограничената сеч на едно правителство, което има за ръководен лозунг «След мен и потоп!»

Според официални данни за 1931—1932 г. в България имаме следното пространство гори:

Държавни гори	655 614 ха
Общински гори	1 571 937 ха
Частни гори	597 918 ха
или всичко:	2 825 469 ха

Освен извършваната безразборна сеч поради неправилното прилагане на стопанския план и възможните контрабанди на търговци и население, имаше и други начини да се сече в повече от предвидените етати. Такъв един начин бе безплатното отпускане на материали на разни благотворителни дружества, училища, читалища, казарми и най-вече на инвалиди. Тези последните бяха под управление на комитет, който всъщност беше прикритие на известния Гиздов, чиято инвалидност беше съмнителна. Неизвестно как този добър използвач на земните блага се ползуваше с голямото благоволение и покровителство на военните среди. Той вечно обикаляше бюджетоконтролното отделение на всяко министерство и винаги знаеше наличието на параграфите за помощи. Той бе успял да получи наведнъж иглолистен материал повече от това, което бяха получили всички други за 10 години! Материалът е бил раздаван безразборно според настоятелствата и влиянието на тези, които са ходатайствували. На тази неоправдана просия се тури ред, а някъде и край.

На горските кооперации се даде голямо поощрение. Тяхното бързо развитие помогна много за доброто стопанисване на горите и ограничаване на контрабандите. При една обиколка из Чепеларския балкан кооперативната гора ми се видя така добре гледана, че приличаше на метена.

Трудна беше борбата с търговците на дървен материал. Те имаха пипала навсякъде и бяха влезли под кожата не на един лесничей. Търговците оперираха и отдолу, чрез висшия персонал. Знаеха също, че повечето от министрите на горите не познаваха закона и подчинените им можеха лесно да ги подвеждат. Горите бяха далече, мъчнодостъпни за всякакъв контрол, дърветата не можеха да говорят и злосторниците можеха да се разпореждат, както си искат, или по-скоро, както им диктуват интересите.

Някои горски площи бяха изчезнали или напълно пострадали. Търсех причините на това унищожение на нашите ценни гори, повлякло след себе си други нещастия, и не можех да я намеря.

При една обиколка на горите в Пещерска околия в

едно село подадоха молба да им се разреши да съберат съборените дървета от ветровал или други стихии. Отговорих им, че това вече им е било разрешено, но кметът ми отвърна:

— Ние имаме такива майстори секачи, че при отсичането на едно маркирано дърво събарят две немаркирани. Такива съборени дървета искаме сега да ни разрешите да съберем.

Това за мен бе цяло откритие. При други обиколки научих други незаконни похвати за унищожаването на горите. Село Батак е изсякло няколко гори. Ако погледнете селото от височината, ще видите, че с изключение на няколко къщи материалното състояние на селото не се е изменило много. Но мнозина търговци са използували патриотичното минало на батачани и са секли горите, като плащали на секачите така наречената «пиянска такса».

Бях щастлив да имам за началник на горите човек вещ по горското дело, енергичен и физически здрав, нещо много важно за един лесовъд, който трябва да е в постоянно движение из горите. При това Илия Стоянов имаше разбирания, близки до народа, и беше честен човек. Въобще висшият персонал по горите беше добре подготвен, само че малко с бюрократични навици, та имаше нужда да бъде подтикван от време на време.

Помолих началника на горите Илия Стоянов да организира обща ревизия на дървения материал по складовете, дворовете и горите. Такава ревизия не беше правена досега. Тя обхващаше района на Родопското бюро. Ревизията бе повсеместна и щателна и проведена след привършването на стопанската година. В резултат се намериха в производителите, особено в трудовите горско-производителни кооперации, документи в повече поради добития помалък рандеман следствие маркирането на стоящите дървета по лесовъдни съображения. Същото се констатира и в пазарните центрове, складовете по гарите, тъй като са извършвани незабелязано дребни продажби на околното население. Констатирани са контрабандни материали изключително от общинските гори. Това се дължало на нехайното отношение на лесовъдите и на бездействието и недобросъвестността на горските стражари. По тези причини министерството издаде строги нареждания:

1. Всички работи от технически и административен характер да се извършват навреме и под непосредствения контрол на лесовъдите.

2. Да се произвеждат често внезапни ревизии на пунктовете и складовете.

3. Всяка проява на небрежност и недобросъвестност, на недисциплинираност от страна на горските стражари да не остава ненаказана. Непоправимите от тях със съмнителен морал да се заменят с честни и подготвени служители.

При ревизиите и обиколките се констатира, че ползуването главно на високостеблените обществени и частни гори систематично е превишавало всяка година, защото при маркирането и кубирането на подлежащите на сеч дървета не са вземани действителните височини. Обикновено в карнетките са вписвани произволно по-ниски размери, следствие на което отсечената дървесна маса е превишавала значително предвидения годишен етат.

Кубатурата на сухите и повалени дървета не е включвана в редовния етат, а е минавана за сметка на случайните и промеждутъчни ползувания от културни сечи и др. подобни. Масата на снеголомите и ветровалите, които са, както е известно, редовно явление през зимата и пролетта в нашите гори, не са вземани под внимание при маркирането на етатите, нито са приспадани от етатите за следните години. Предвиденият редовен етат се изважда от горите напълно под форма на груби сортименти, без да се има предвид, че етатът е изчислен във форма на груба надземна маса и че при отсичането значителна част от масата се похабявя и остава в сечищата. Поради тези причини етатите на високостеблените (особено иглолистните) ни гори незабелязано са превишавани всяка година с 20 до 30%. Това пресилено ползуване се е отразило зле върху състоянието на горите.

Поради това застрашително положение за бъдещето на нашите гори министерството нареди при изчисление и определяне на годишния етат да се приспадат 20% за неоползотворените отпадъци при сечта. При маркирането на етатите да се вписват в карнетите действителните размери на дърветата, а не произволни цифри. При маркиране на етатите да се оставя известна резерва (10—20%), която да се маркира допълнително — след привеждането в известност на отсечената маса. Ако евентуално е изваждането на снеголомите и ветровалите през пролетта се превиши предвиденият етат, надвишението да се спадне задължително от етата за следната стопанска година.

Следователно годишният етат се определя, след като се приспаднат неоползотворените отпадъци, превишението от миналите стопански години, като най-напред се маркират и извадят сухите, повалените и пречупените дървета из цялата гора.

Дадоха се същевременно подобни упътвания как да се извършват техническите операции около измерването на трупите и пр.

Службите в горите трябва да се поверяват на лица подготвени и които обичат своята професия и изобщо гората. Освен това те трябва да бъдат здрави, млади и лесноподвижни. Голяма част от горската площ е мъчнопроходима, друга много отдалечена и малко хора я обхождат.

Намирал съм участъци, в които дърветата са сечени през зимата на метър и повече височина. В един затънтен участък намерих пътека, укрепена от долната част на наклона с едри борови трупи в продължение на повече от километър. Това е безразсъдно прахосничество. Под предлог на научни опити са били изсечени ценни участъци, като например Чемберлийската гора, една площ източно от Боровец и друга по направление на Помочина поляна. Цялата площ е обръсната като с бръснач и е дадена възможност вятърът да довърши останалото.

Неприятно е, но трябва да се признае, че нашата лесовъдска наука не допринесе много за горското дело. Професорите се оказаха кабинетни хора, съставяха учебници, компилирани от чужди автори и на език, пълен с чуждици, а горите посещаваха като редки гости. Така не науката, а пазарът определяше ценността на дървесните видове. Напр. брезата, преди да бъде търсена за макари и други подобни артикули, минаваше едва ли за непотребно дърво и ниската ѝ тарифна такса набързо се повиши и изравни с тази на бора.

Младите завършили лесовъди не се оказаха добре подготвени. След едни последни изпити един студент ми изпрати оплакване, че бил скъсан несправедливо. Описвайки как се засяват семена от иглолистни дървета, той бе писал, че семената на смърча се заравяли на 40 см дълбочина в земята. Това посочваше невежеството на студента, но показваше и лошата подготовка на преподавателя. Това не попречи на учения в зародиш да стигне до висока длъжност и да се пенсионира.

Лесовъдите, които бяха учили в чужбина, а мнозинството бяха следвали в Германия, бяха работили при условия, различни от българските, и прилагаха методи, не винаги подходящи за нашите климатични условия.

Трябва да се подчертае също, че имахме и немалко отлични лесовъди, подготвени много добре, извънредно честни и енергични. Те бяха идеалисти, обичаха гората, защищаваха я от всесилните хищници и често пъти пострадваха заради нея.

За да се постави ред в стопанисването на горите, трябваше да се измени Законът за горите. Но това сега не беше възможно. Щяха да се отворят вратите на гората и да се увеличат възможностите за злоупотребления. Задоволих се да се създаде един строг режим чрез административни разпоредби.

Постоянно упражняваният контрол на службите в самите гори беше най-сигурната гаранция за спазване на закона и наредбите. Прибягнах и до помощта на честни и справедливи жители на горските околии, на които горското дело беше присърце.

Друго средство да се запазят някои горски площи като ценни гори, бе да се обявят за национални паркове. Ръководството на горите проучи и определи района на тези горски паметници. В някои от тези национални паркове, като витошкия, трябваше да се предприемат доста подобрения, а други, като Парангалица, да се обявят за строги резервати и да се запазят такива, каквито са. Познавайки нашите нрави да рушим и да не мислим за утрешния ден, не бях изненадан много, когато след години видях да се сече в Националния парк Витоша под разни предлози. Научих, че и в Парангалица била извършвана сеч под формата на някаква измислена «санитарна сеч».

Взетите строги мерки не закъсняха да дадат добри резултати. Контрабандите намаляха до минимум и ползуваните етати се намалиха от 25 до 35%. Някъде борбата беше трудна. В Пещера имаше едно контрабадно гнездо, кръстено «дружество пакост», което продължаваше да върлува. Едно време в този край убиха лесовъда Попов, разрушиха издигнатия му паметник, а напоследък се бяха опитали да скроят шантаж на един млад лесовъд, който бе отишъл да запечатва частните чаркове. Трябваше лично да отида да организирам безопасността на горската стража и да помоля за съдействие прокурора от Пазардж-

жик. Това беше крайно належащо, защото току-що бяха успели злосторници да строшат краката на един горски стражар.

Едновременно с другите разпоредби трябваше да се организират горските разсадници и да се постави залесяването на здрави основи. Мястото на горските разсадници не беше при седалището на лесовъда в градовете. Обикновено вегетацията на фиданките започваше, когато местата, гдето щяха да бъдат засаждани, бяха още замръзнали. Залесяването ставаше в присъствието на горския надзирател, а понякога и без него. Само така можехме да си обясним засаждането в една и съща дупка на десетина корена. Това съм констатирал не един път.

Друг един въпрос не можа да бъде уреден: достоверността на сведенията по залесяването. Често пъти сведенията се дават на око. Качеството на работата въобще не се споменава. Обикновено залесяването е гарантирано едва на втората година или на третата. Първата зима може да унищожи фиданките, а лятната суша — да ги изсуши. Едва на втората или дори на третата година може да се каже нещо по-сигурно за залесяването. Ако съберем всички сведения за залесените площи в България, няма да остане площ незалесена!

Като първа задача на министерството предстои въвеждането на стопанската експлоатация на обществените гори след завършването на подготвителните работи и утвърждаването на правилника.

На второ място идва експлоатацията на обществените гори чрез трудовите горско-производителни кооперации, в редовете на които се числят като действителни членове само местни жители, чиято прехрана е от работата им в гората. Според данните, с които разполага министерството, броят на трудовите горско-производителни кооперации към 1. I. 1932 г. възлиза кръгло на 140, с около 10 хиляди действителни членове, предимно горски работници, и кръгло 20 милиона дялов и фондов капитал. На трудовите горскопроизводителни кооперации са отпуснати на кредит през текущата 1932—1933 стопанска година от държавните гори над 100 хиляди кубически метра иглолистна и 150 хиляди кубически метра широколистна дървесна маса, или 8/10 от етата на иглолистните и 6/10 от етата на широколистните ни гори. Общата им стойност е над 30 милиона лева.

На трето място:

Експлоатацията на общинските гори създава грижи на министерството, което полага всички усилия да я постави напълно в ръцете на кооперациите. Дотогава материалите от общинските гори ще се продават на търг.

На концесионни начала се експлоатираха доскоро само Риломанастирските гори по силата на един договор отпреди 30 години, наложен на Синода от фирмата «Вакаро — Т. Балабанов», със съдействието на италианското правителство. Аз бях работил навремето по този въпрос и сега на мен се падаше да го уредя, като анулирам договора. Нарушенията бяха толкова много, че денонсирането му бе напълно оправдано. Можах на самото място в Риломанастирските гори да покажа на сегашния концесионер Иван Т. Балабанов хищническата сеч на гората и неизпълнението на клаузите за залесяването на обезлистените площи. Той бе принуден да признае правдивостта на обвиненията, като се опита да прехвърли вината на Синода, което не можеше да го оправдае.

Оставаше да се уредят някои второстепенни въпроси. Пашата в горите трябва да става в точно определени участъци, иначе там, където добитъкът се пуща безразборно на паша, нанасят се повреди на по-младите насаждения, гората закелявява и постепенно загива.

Друг един въпрос е шумарският — да се храни добитъкът с шума от дърветата. Този начин на изхранване е разпространен у нас и в Югославия. Всяка есен се отпущат за гола сеч площи от млади дъбови дървета, които се разпределят на всички селяни, безразлично дали имат добитък или не. В 1933 г. проверих лично шумата в пет различни листника. Количеството ѝ се равняваше на първокачествено сено на стойност от 30 до 40 стотинки, сметка, която не оправдаваше унищожението на 10—12-годишно дърво. Вън от това, след десетина турнуса такива млади дървета се израждаха в закелявели храсти, които подлежат на изкореняване. Така са обезлесени най-хубавите места в близките околности на селата.

ПРАВИЛНИК ЗА СТОПАНСКАТА ЕКСПЛОАТАЦИЯ НА ДЪРЖАВНИТЕ ГОРИ

След дълги разговори, обяснения, уверения и пр. правилникът за стопанската експлоатация на държавните гори бе приет от Министерския съвет. Ще скицирам накратко новия ред, който се въвежда в горското дело.

Стопанисването и експлоатацията на държавните гори става съгласно постановленията на чл. чл. 75 и 76 от Закона за горите предимно по стопански начин. Върховното ръководство се упражнява от стопанския комитет, който има следния състав: председател — началникът на отделението за горите и лова, и членове: един съветник от Върховната сметна палата, един представител на министерството на финансите и главният инспектор по горите, натоварен да завежда стопанската експлоатация на държавните гори (той е и секретар на комитета).

Стопанската експлоатация на държавните гори има своя отделен бюджет и оборотен капитал, образуван съгласно чл. 47 от Закона за бюджета на държавата за 1932—1933 финансова година. От «Основния оборотен капитал» се предвиждат кредити само за преките производствени разходи, а именно: за маркиране на предвидените етати; за сечене, окастряне, обелване, разтрупване на дърветата и почистване на сечищата; за извозване на отсечените материали до временните складове и дворовете на дъскорезниците; за складиране, сортиране, пазене и застраховка на дървените материали; направа на плазове, временни пътища и мостове; за преработка на отсечените дървени материали и др.

ПРОДАЖБА НА ДОБИТИТЕ МАТЕРИАЛИ

Добитите по стопански начин дървени материали от държавните гори се продават на търг и по доброволно спазаряване.

По тарифни такси добитите по стопански начин материали се продават:

1. На държавните и други обществени учреждения за преки консумативни нужди или за преработка. 2. На местните трудови горско-производителни кооперации, ако членовете им са взели участие поединично или вкупом

Министерството изработи общ тригодишен план за стопанисване на лова от 15. VIII. 1932 до 14. VIII. 1935 г. По-важните му постановления са: предвижданото на трите централни ловни станции, а именно: а) «Шерба» — за различен полезен дивеч — 10 хиляди декара, оградена; б) «Вежен» — 58 хиляди декара, незаграден, за едър дивеч; в) «Тунджа» — 7400 декара за фазани; г) «Дженевра» — за едър дивеч и глухари и разни други развъдници, където ловът е забранен за по-дълго време.

Българската ловна организация беше на особена висота пред Международния ловен съвет и в София бяха сложени на разглеждане важни въпроси. Една от грижите на българските ловци бе да се пази полезният дивеч. Докато биенето на пъдпъдъците беше строго регламентирано в Египет и Северна Африка, при пристигането им от Европа те бяха хващани с мрежи с хиляди и убивани. Ние обърнахме вниманието на Международния ловен съвет върху варварското унищожаване на този полезен дивеч. Една международна конференция, състояща се от делегати на всички ловни организации, която председателствувах, взе решение да се забрани поставянето на ловни мрежи по средиземноморските брегове на Африка. След това бях избран член на Международния ловен съвет. Между другите мерки, които взех за опазване на дивеча, бе и забраната да се бият мечките, златките и белките. Струва ми се, че това беше една грешка — и трите звяра са вредни. Всяка мечка лесно ставаше стръвница, а златките и белките унищожават много от полезния дивеч. Особено унищожават те птиците, които мътят на земята.

БЪЛГАРСКА ЗЕМЕДЕЛСКА БАНКА

Още при създаването ѝ Българската земеделска банка се явява покровител и защитник на земеделското население. Не е имало кредитен институт, който да се е ползувал с такова доверие, както БЗБ. Тя раздаваше евтин, бърз и лесен кредит, регулираше пазарните цени и закупуваше някои от земеделските продукти, като тютюн, памук, ориз и др. Без помощта на БЗБ не можеше и да се говори за някакво развитие на земеделското производство.

За съжаление ръководството на банката не всякога

бе добре подбирано. Случваше се да се назначават за управител и администратори хора, чужди на земеделския труд, поради което в дейността на банката се явяваше бюрократизъм, мудност, колебание и липса на замах. Самото устройство на банката не позволяваше да се спазва тайната на решенията, да се заинтересуват клиентите и т. н.

Мнозинството от администраторите и сега бяха адвокати и не познаваха добре задачите си, нито проявяваха любов към работата си. Управител беше д-р Никола Сакаров, известен наш общественик и стопановед. Един ден излагах пред него плана за бъдещата дейност на стопанския отдел на банката, който постепенно трябваше да обхване цялата търговия със земеделски произведения и кредитирането на кооперативната земеделска индустрия. Така развита, стопанската дейност на БЗБ трябваше да вземе в свои ръце средствата за производство и размяна на земеделския труд.

— Разбирам добре, но осъществяването на този план изисква много сили, много средства и кураж. Не мога да се заема с такава непосилна задача.

— Спомни си миналото, идеите, на които си служил. Ето, дойде ден да се опитаме да ги осъществим. Идеалът е такъв, че заслужава жертви.

— Не мога, не мога! — възрази отново Сакаров и живо скочи от стола си. — С тези идеали ходя вече четиридесет години със скъсани панталони. Омръзна ми да се мъча!

В това време бях получил писмо от военното министерство, в което се изброяваха около четиридесет имена на комунисти, заели важни постове в Министерството на земеделието, от висотата на които вършели вредителства. Първи в списъка бяха Сакаров и проф. Павлов. Вечерта ги заведох на вечеря в Панчарево. Показах им писмото. То ги доста посмути.

— Аз бях едно време харлаковист[34] — каза Павлов, — но оттогава не съм се занимавал с активна политика.

— Аз не крия идеите си! — отвърна на свой ред Сакаров. — Но не съм това, което мислят господа военните.

Аз се удивих.

— Вие говорите така, като че се намирате пред следовател! Вие трябва да се гордеете, че още ви смятат за

а) на влошеното международно състояние на паричния пазар;
б) на поддържането на катастрофални цени на земеделските произведения при високи цени на индустриалните произведения;
в) на все по-тежките ограничителни мерки — под различни форми, — наложени на земеделските произведения от страните вносителки.

Всичко това налага блокът на земеделските страни да се яви единен на предстоящата конференция по световната криза в Лондон и да връчи общ меморандум относно своите искания. В резолюцията на третата комисия предложих освен въпроса за зърнените храни, но и земеделските произведения, които специално ние изнасяхме: плодове, розово масло и особено тютюните, чиито цени бяха паднали катастрофално.

Делегатите бяха придружени от многоброен помощен персонал, който правеше впечатление със своята подготовка по въпросите, които се разискваха. Между конференциите се е водила интересна преписка с постоянния център на блока. Пълна документация е пращана и в България, но тя е стигала най-много до нашето външно министерство и е отивала в старата архива. Това ни наложи да изучаваме нощно време това, което трябваше да знаем, преди да тръгнем за Букурещ. При все това не срещнахме особени затруднения, тъй като въпросите бяха третирани отдавна у нас.

След конференцията бях поканен на дълга екскурзия из Румъния, в която не можах да участвувам поради претрупаната работа, която ме очакваше в София. Първите хора на Румънския земеделски съюз познавах отдавна. Сега имах възможност да се запозная и с тези, които бяха от трансилвански произход. Чувствуваше се ясно, че бяха живели в Австро-Унгария, където бяха добили солидно образование и здраво възпитание.

Румъния е дала доста жертви през време на войната, но в замяна на това покрай присъединяването на своите земи тя се е награбила и с много чужди. Милион и половина унгарци са минали под румънско владичество и това мъчно ще се преживее в Унгария. Южна Добруджа е кръвно близка на всички българи, а Русия смята окупирането на Бесарабия като един грабеж. Всички тези чужди земи не дават спокойствие на румънците и макар

да притежават големи природни богатства, животът им не е лесен. Това ги е принудило да търсят сигурност в разни съюзи и спогодби. Те са много тактични и с нищо не напомнят за близкото военно минало.

Да си в Букурещ, да разговаряш със столичани и да не стане дума за мадам Лупеско, е невъзможно. Разговарям с един от министрите, наши приятели, и той ми каза:

— Подведохме се по разпространените приказки тука и в чужбина и наложихме на краля да се раздели с мадам Лупеско. Сгрешихме. Ние познавахме тази жена, която беше умна, и знаехме какво можем да очакваме от нея. Нейното влияние върху краля не беше зловредно. Дори и министри са прибягвали до нейното посредничество. И когато тя е била убедена, че се отнася до добро дело, не е жалила усилията си. Сега ние не знаем колко Лупеско има й какво влияние имат върху краля.

При официални случаи румънските служебни лица изказват почитанията си към краля. Това изисквало приличието. Но тези прояви на уважение се смятат отправени към кралския институт, представител на държавната власт. Това не пречи обаче на обществениците да критикуват краля, да му казват истината в очите и когато трябва — да му се налагат. В Румъния има политически елит, доста самостоятелен и смел. Така ще си обясним защо държавната политика е по-правилно направлявана у тях и угодничеството — по-малко.

Трябваше да бъдем представени на крал Карол при откриване на конференцията. Наредихме се в дворцовата библиотека в един ред. Редицата от 8 души изглеждаше малко нещо като войнишки строй. Стените на залата бяха покрити с огромни лавици, пълни с книги, униформено подвързани. Сигурно имаше и други библиотечни зали. Книгите бяха съвършено нови и вероятно не бяха много често прелиствани. Титулеску се мяркаше от време на време около нас. Беше минало доста време, откакто чакахме, Унгарският министър на земеделието, недоволен, мърмореше нещо. Най-сетне той не можа да се стърпи и се обърна към Титулеску.

— Какво е това дълго чакане? — запита той. — Аз съм болен човек и не мога повече да стоя на крака. Ако не бъда приет, то моля да бъда освободен да си отида. Страдам от варици в напреднала форма.

Господин Титулеску излезе доста недоволен от тази

джа, когато разискваме за златното жито и буйната царевица на този благодатен край.

Кралят се усмихна и запита дали съм се запознал с всички по-видни румънски земеделци. Отговорих му, че се познавам от по-рано с тези от стара Румъния и че сега съм се запознал с тези от Трансилвания.

След като каза няколко любезности, крал Карол ми подаде кутия с висок орден. Благодарих му и излязох, придружен от външния министър.

— Вие като че ли не сте голям любител на ордените — каза Титулеску. — Негово величество ви награждава собственоръчно с този висок орден, а вие даже и не отворихте кутията, за да видите ордена. Знаете ли, че това у нас е рядка чест?

— Благодаря на краля за високата чест, която ми оказа, но трябва да ви призная, че принадлежа на политическа среда, където не се носят ордени.

— Ако вие бяхте видели вашия полски колега, негово превъзходителство Завадски, какви преговори води, за да получи по-висок орден, и накрая негово величество се видя принуден да му го даде. . .

Скромният живот изглежда тука да не е много на почит. Народната носия на министър Михалаке се харесва може би на село, обаче тука го поглеждат малко с присмех, но той нехае и продължава да се облича като хърцой, без да се стеснява от мнението на букурещката буржоазия.

Гостоприемството на румънците е голямо. На прощаване те дадоха голяма вечеря и ни изпратиха до Гюргево с разкошен царски вагон.

В България ме очакваше всекидневната работа и някои неизбежни неприятности. В Благоевградско бяха намерили обесен на едно дърво местния горски надзирател с присъда, окачена на врата му, а помощник лесничеят Чолаков бе пребит, защото се осмелил да направи проверка в двора на някакво си началство от ВМРО. Изпратих веднага главния инспектор Куманов да анкетира случката, но той се изплашил и едва стигнал до Благоевград. Излишно бе да изпращам друг. Резултатът щеше да бъде същият.

Наредих до горските власти да не се маркира никакъв материал и да не се издават удостоверения за превоз. По този начин търговията временно замря. Не се мина

много време, и на същото дърво бяха намерени обесени две лица с табелка на гърдите, че така се наказвали убийците на горския надзирател. Отмених нарежданията си, но не можах да науча нищо около тези тайнствени убийства.

Една вечер, след заседание на Министерския съвет, случи се да остана с министър-председателя Никола Мушанов. Разказах му историята по убийствата в Благоевградско.

— Какво да се направи — каза той, — като сме останали от Министерския съвет само двама с вас, които не сме се срещали с Иван Михайлов!

След два месеца стана така, че сега аз трябваше да му кажа:

— Е, господин Мушанов, защо и вие отидохте на поклонение при Иван Михайлов?

— Една неизбежна работа ми наложи да отида при него. Заведе ме Монев. Ако не бях отишъл, щяха да последват нежелателни инциденти. В такива времена живеем, че си принуден да вършиш неща, които ти са противни.

— Това, което е простено на обикновения човек, не е позволено на един министър-председател. Сега трябва да ви е станало ясно защо вестниците «Зора»,[37] «Македония» и техните сродници имат отношение към едни министри добро, а обратно към други. Тази разлика те правеха и при първата земеделска власт. Ако някога Иван Михайлов напише спомените си, има да четем интересни работи![38]

съблазняваше мнозина, за които обсебването на ръководството на политическите организации стана прицелна точка. Не беше предвиден никакъв контрол във вътрешния живот на организациите. Наистина всичко ставаше по устава, но неговите повеления можеха да търпят всякакви тълкувания. В годишните събрания и на заседанията на ръководните институти си даваха двубой демократичността и котерийността, от който не всякога първата вземаше надмощие над втората. Всички се стремяха да се изберат в ръководствата посредствени и послушни лица. Тези злоупотреби с демократичните методи предизвикаха напоследък отпор от страна на съзнателните членове и бяха на път да се вземат решителни мерки срещу тях. Иначе рискуваха да бъдат минирани самите основи на демокрацията.

След отстранението на Георги Йорданов, което мина като наша вътрешна работа, вторият министър, който бе бламиран, бе Димитър Върбенов. Още от по-рано адвокатският съвет се обяви против него. Критиките бяха много, но главното обвинение бе, че бил злоупотребил с помилванията. Обвиняваха го в корист. Отправи се интерпелация в този дух. Зад всичко това не липсваха и вътрешни игри, които задкулисно гонеха известни размествания на министерски ресори. Аз бях убеден в честността на Върбенов и ако има някой да е използвал службата си, това са били лица от неговия антураж.

Върбенов бе бламиран. Месец след това имах възможност да видя при каква мизерна обстановка той живее. Показа ми тогава куп бележки от почти всички министри и депутати, с които те бяха ходатайствували пред него за помилвания. При разглеждане на интерпелацията не си беше послужил с тях, защото разчитал вероятно на тяхната доблест. Но те, особено адвокатите, благоразумно замълчаха. До 1919 г. той бил тесен социалист, но като македонец и под влиянието на войната станал либерал. Въпреки това винаги ние сме разчитали със сигурност на неговия глас за всички наши инициативи.

Безкористните обществеици са били на голяма почит в древния Рим през по-голямата част от епохата на републиката. Сенека, който сам е бил много богат и давал пари взаем дори в чужбина, говори с уважение за Менений Агрипа, с чието посредничество бил възстановен мирът между патрициите и плебеите, и казва, че бил погребан

чрез публична подписка. Същият Сенека съобщава, че «на дъщерята на Сципион е дадена зестра от държавното съкровище, тъй като баща им не бил оставил нищо».

И сега у нас користолюбието се следи със зорко око. Когато се заговори за забогатяване на обществениците, чуват се най-чудновати неща. Като изключвам епохата на Стамболов и Радославов, когато бившите хъшове смятали, че е нещо законно да забогатяват, като изключим и народнящината, която е използувала властта най-широко за процъфтяването на своите банки, застрахователни дружества и търговски централи, изобщо нашите обществениц̀и са били честни хора. Повечето от тях са живели, скромно, в безкористен живот и мнозина са завършили в пълна мизерия.

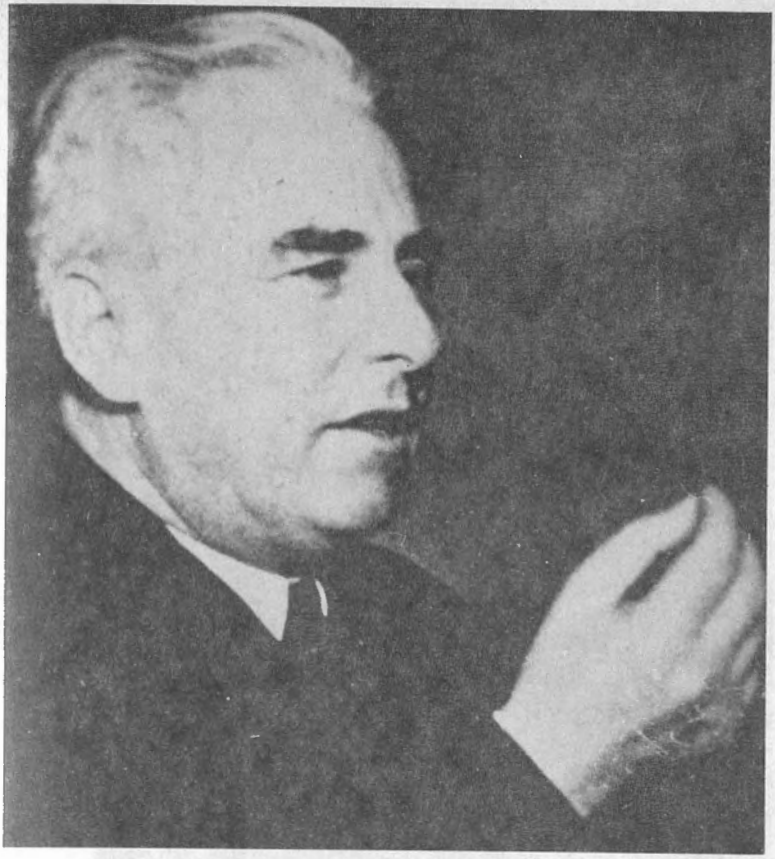
В 1923 г. излязоха за изпълнение едни стари задължения на Драган Цанков, ако и немалко пари да бяха минали през ръцете му. Стамболийски ми нареди да проверя сметката и да я платя. Бяха 63 хиляди лева. След това той назначи зет му Людсканов, запасен кавалерийски офицер, за съветник в Белградската легация, за която тогава не бяха потребни особени познания. Това не попречи на този господин на 9 юни да се определи на страната на Ал. Цанков.[40]

Близо до градината ми имаше параклисче, построено на една горска поляна. Към него бе прилепено навесче с две стаички без дървен под. Един ден бях излязъл с приятели на разходка нататък. От навесчето излезе жена и се отправи към нас. Като приближи, познах, че това е старата госпожа Екатерина Каравелова. Бях се запознал с нея в дружеството на жените с висше образование, където ходех да слушам сказки.

— Какво ви води из този балкан? — запитах я аз.

— Дъщеря ми Виола е болна от гръдна болест. Чух, че климатът тук бил много полезен за такава болест, и я доведох, като наех стая в параклисчето.

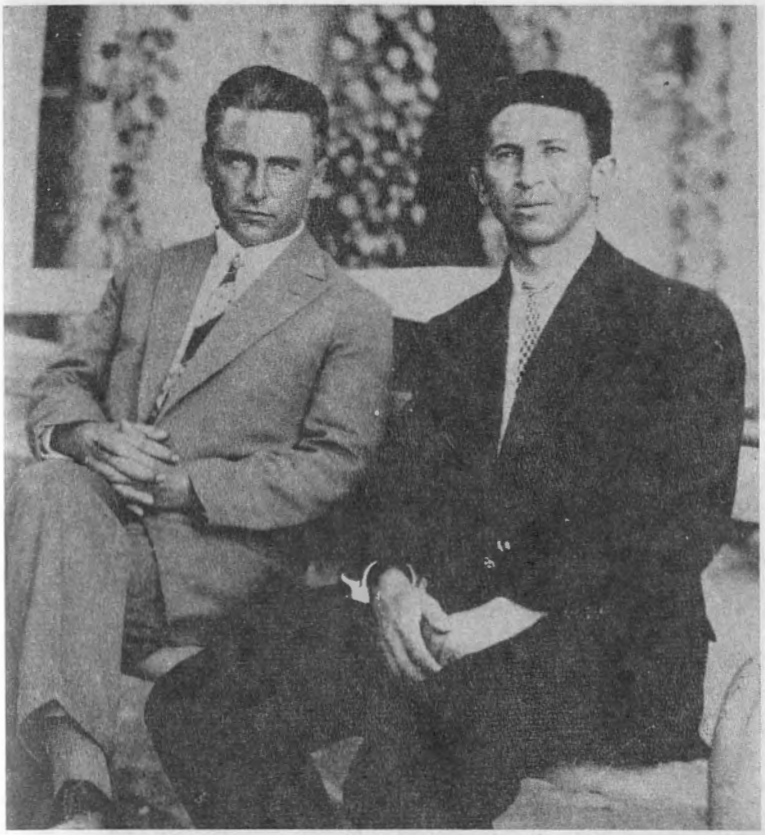
Стаичките бяха паянтови, с мазан под и без таван. Там обикновено преспиваха закъснели горяни и беше пълно с мишки. Почувствувах жал и яд, че семейството на Петко Каравелов живее при обстановка, каквато не би се харесала дори и на цигани чергари. Поканих я да дойде да живее у мен, където обстановката е по-добра, ако и къщата ми да бе от плет, но беше чисто и поне нямаше мишки, но тя не прие, защото дъщеря ѝ се нуждаела от

К. Муравиев пред Народния съд, 1945 г.

К. Муравиев със съучещи и учители в лицея Галата Сарай в Цариград

К. Муравиев (отляво)
в лицея Галата Сарай в Цариград

Българската делегация в Ньой, 1919 г.

вторият отляво Ал. Стамболийски; К. Муравиев, вторият отляво на последния ред

Ал. Стамболийски, Т. Тодоров, К. Муравиев в Ньой

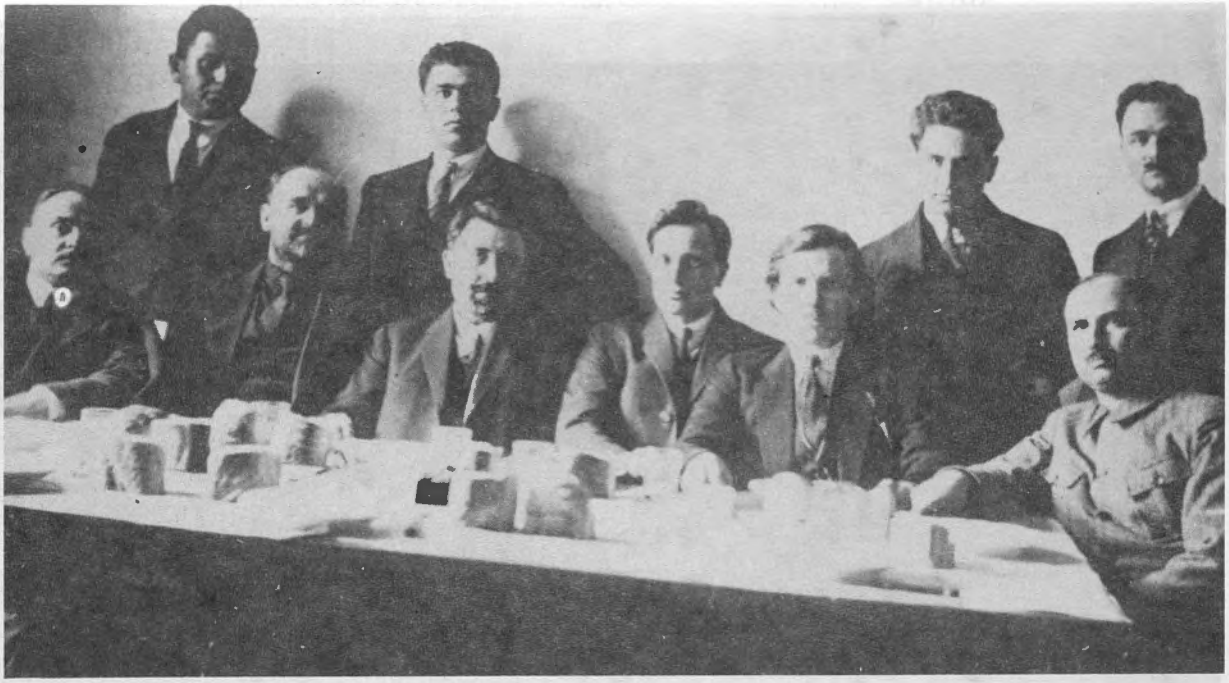
Подписването на Ньойския договор, 1919 г.

Александър Стамболийски

Панихида в църквата „Св. София“ — година от убийството на Р. Даскалов. От ляво на (ясно) К. Муравиев (третият), Д. Гичев (четвърти), Хр. Чолаков (шести), В. Димов (седми), Ив. Бояджиев (осми)

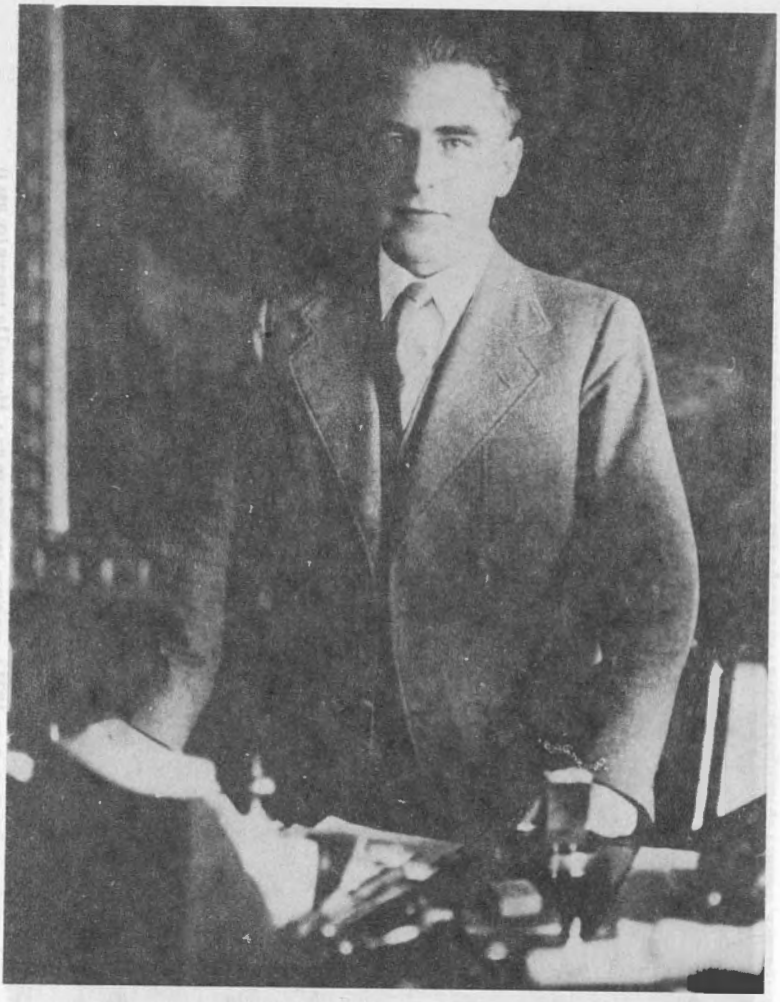
Софийският затвор. К. Муравиев (вторият прав от дясно на ляво)...
Н. Атанасов, Ст. Омарчевски, Хр. Стоянов, К. Павлов, д-р Иван Вълчаров, К. Янев. 9.IV 1924 г.

К. Муравиев, министър на просветата 1931 г., връчва дипломи в Народния театър

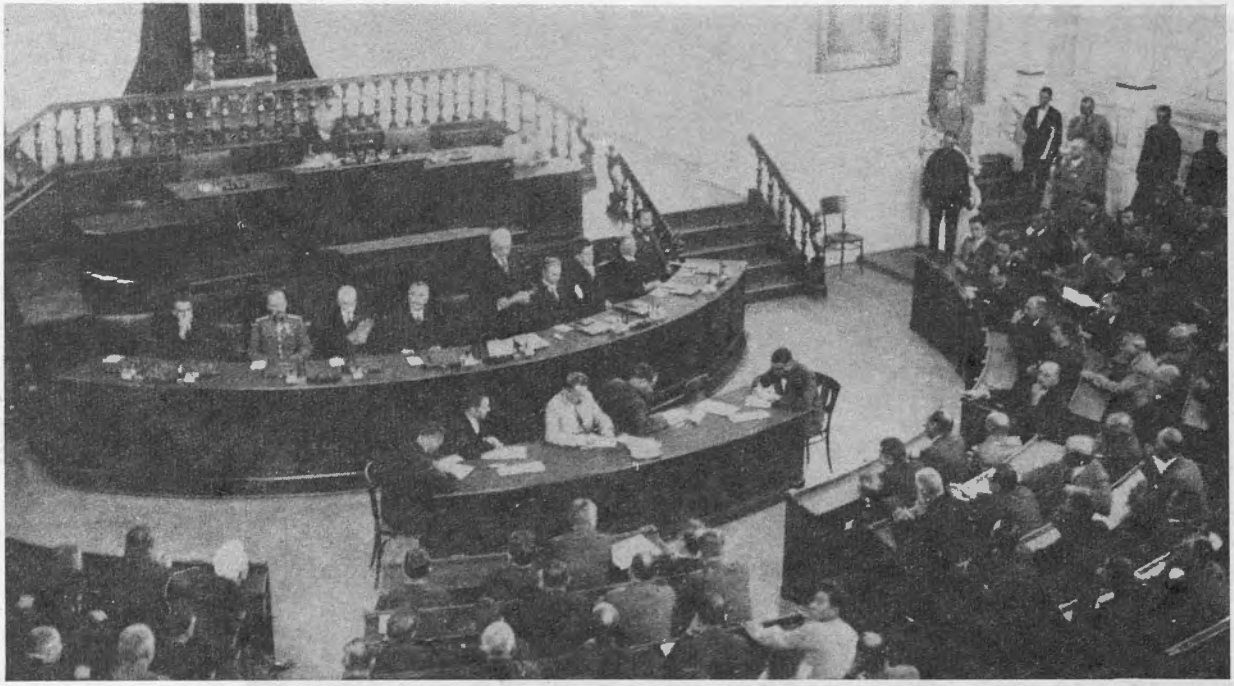
К. Муравиев, министър на просветата 1931 г., приема дарението на х. Ненчо Палавеев (седнал)

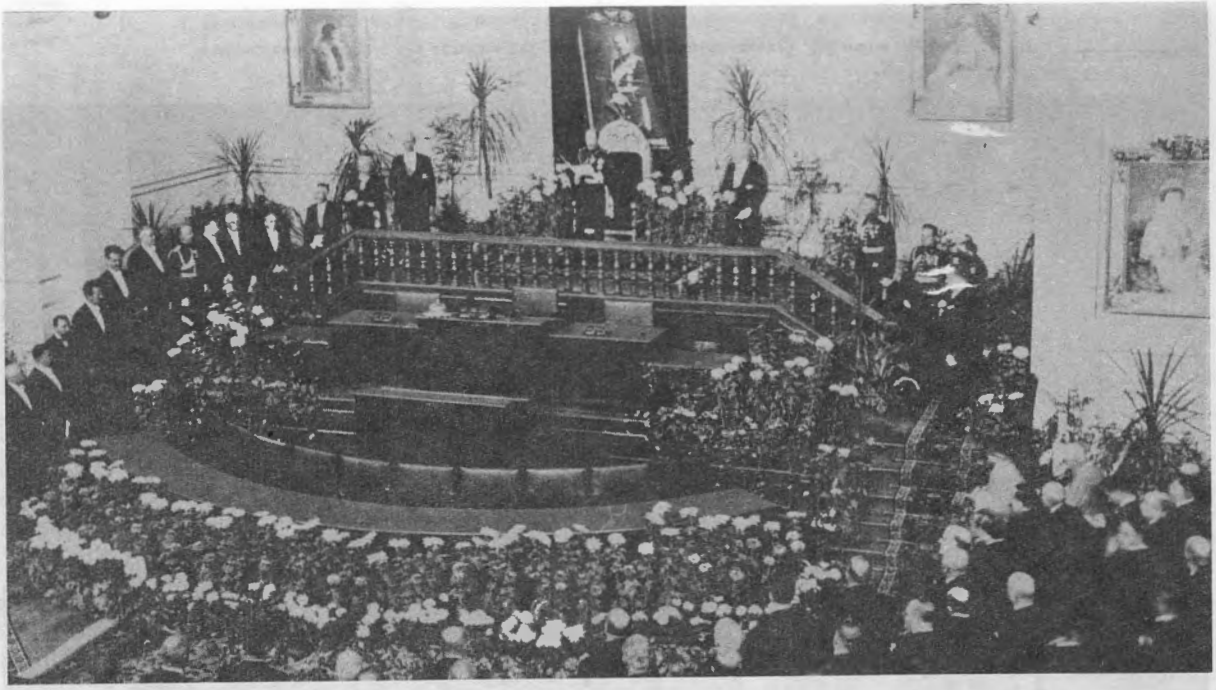
К. Муравиев, 1931 г.

К. Муравиев сред делегатите на Ловния конгрес, Варна, 1934 г.

Заседание на Народното събрание, 1931 г.

Откриване на Народното събрание, 1932 г.

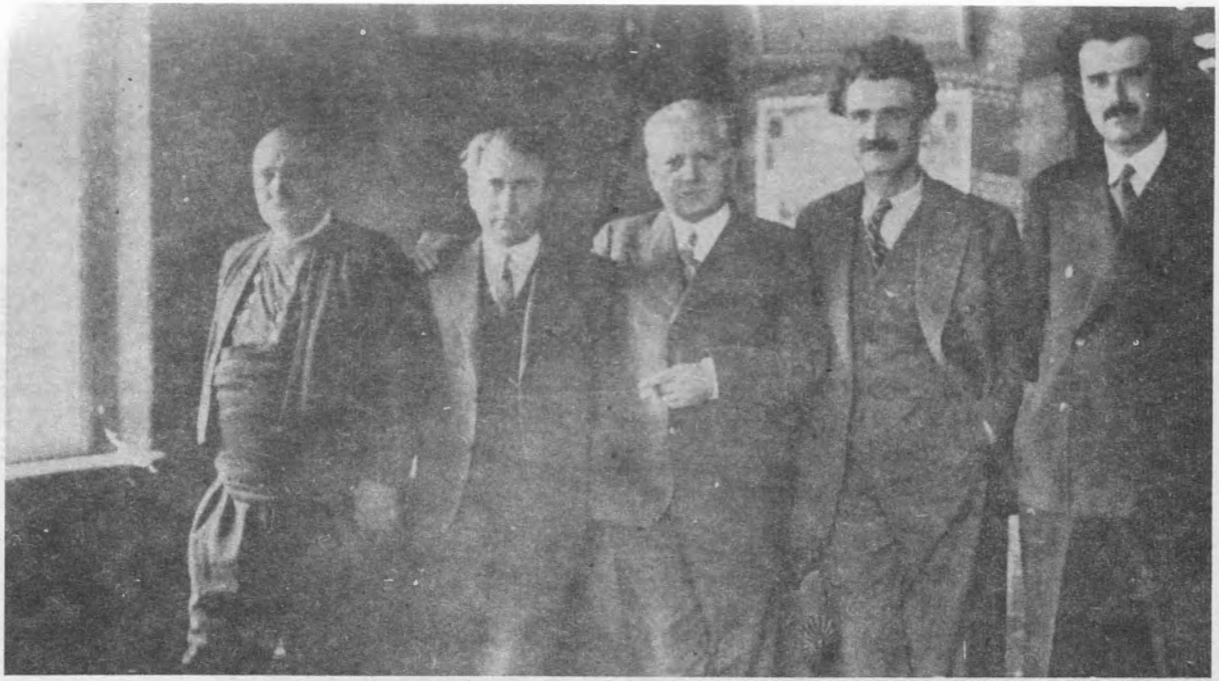
Земеделски конгрес. От ляво на дясно: К. Муравиев (вторият), Д. Гичев (трети), Г. Йорданов (четвърти), Н. Вървенов (пети), В. Димов (шести), Н. Захариев (седми)

Земеделски конгрес. От ляво на дясно: К. Муравиев (петият), Д. Гичев (шести) и др.

Среща със Земеделска дружба

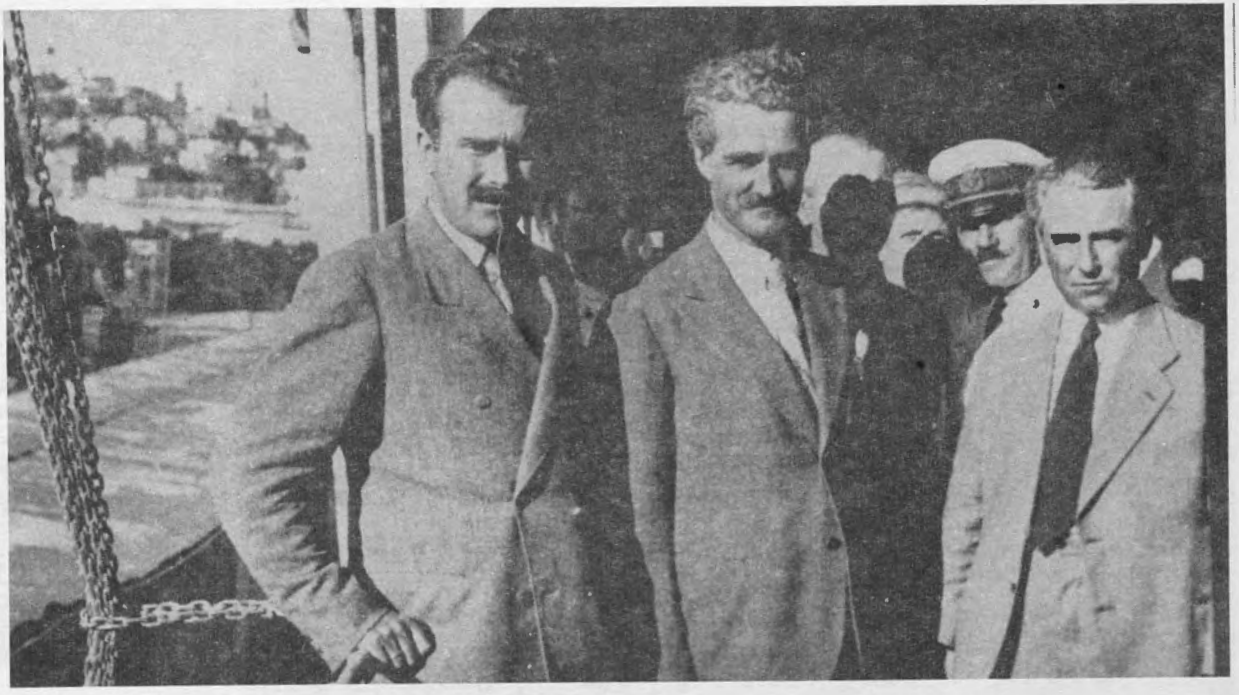
От ляво на дясно: Георги Йорданов, К. Муравиев, Радовану (румънски министър на земеделието), Д. Гичев, В. Димов

От ляво на дясно:
К. Муравиев, Н. Мушанов, Ал. Гиргинов пред двореца

От ляво на дясно:
К. Муравиев, Ал. Гиргинов, цар Борис III

От ляво на дясно : В. Димов, Д. Гичев, К. Муравиев

Кръщението на княгиня Мария-Луиза. От ляво на дясно:
Ал. Гиргинов, К. Муравиев, Н. Мушанов, княгиня Евдокия, княз Кирил, пред тях кралица Елена и цар Борис III

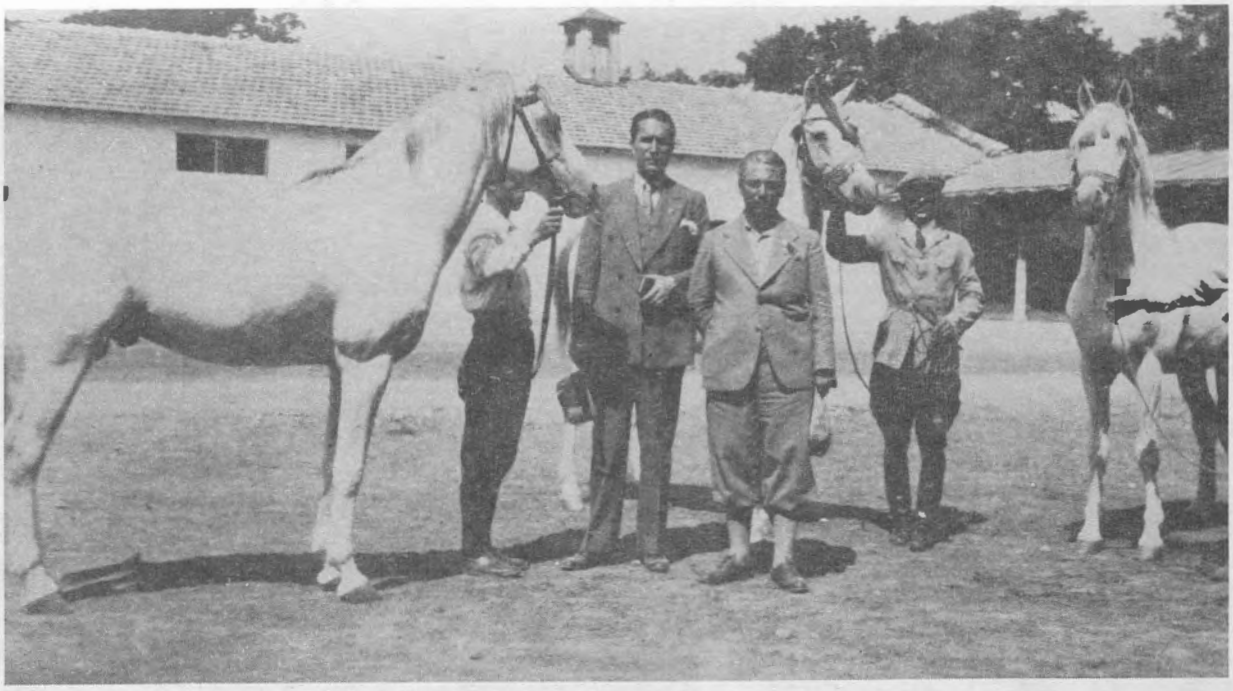
К. Муравиев със съпругата си.

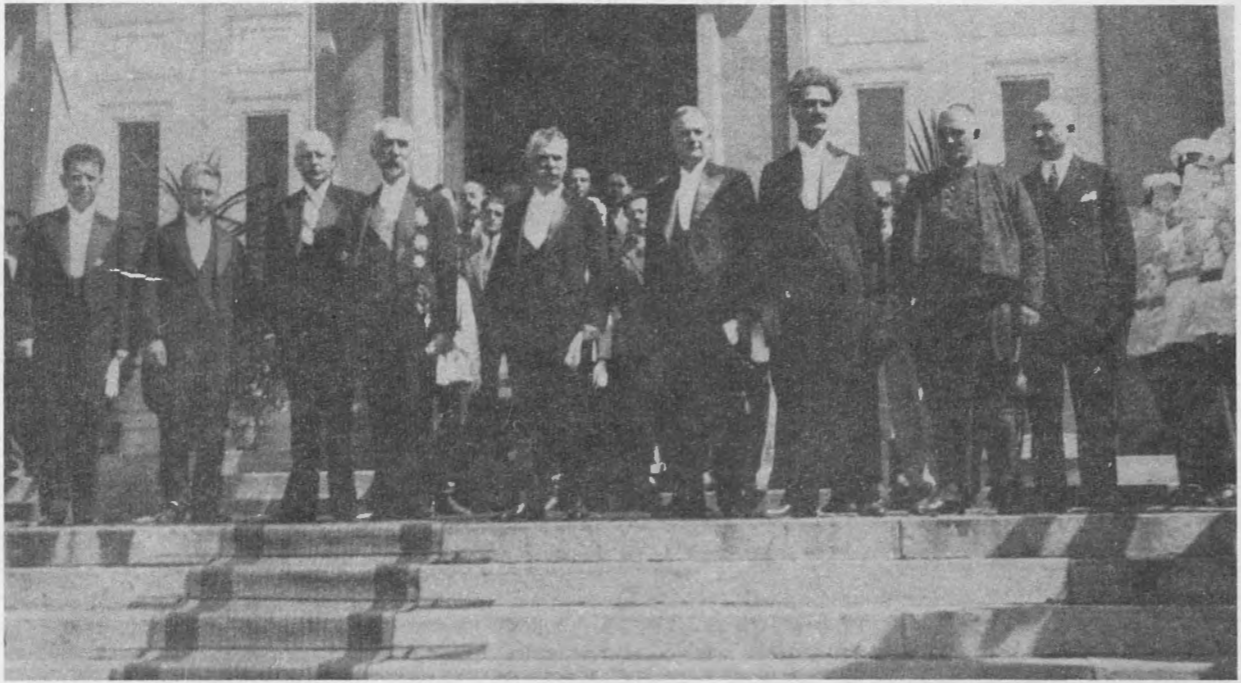
От ляво на дясно: Н. Мушанов, К. Муравиев, Добринка Муравиева (съпруга на К. Муравиев), г-жа Мушанова — в стопанството на К. Муравиев в местността Пчелина край град Долна Баня

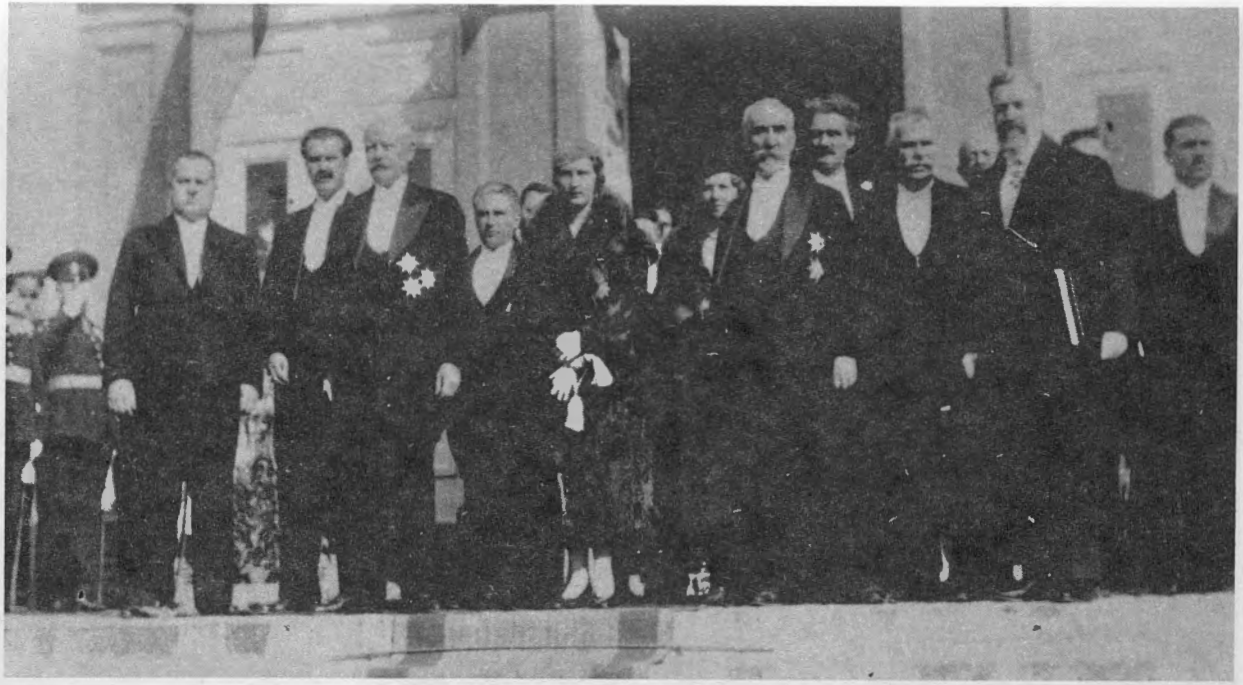
К. Муравиев в стопанството си край град Долна Баня — в сърнарника

В конезавода „Кабиюк" – граф Д. Адлерберг и К. Муравиев

Пред Народното събрание. От ляво на дясно:
Н. Върбенов, К. Муравиев, Н. Мушанов, Ал. Малинов, Ал. Гиргинов, Г. Петров, Д. Гичев, Г. Йорданов

Пред Народното събрание. От ляво на дясно: В. Димов (вторият), Н. Мушанов, К. Муравиев (отзад), царица Йоанна, Ал. Малинов, Д. Гичев, Ал. Гиргинов, П. Груев, Н. Захариев

Пред Военния клуб — приемане на парад.
От ляво на дясно: Н. Мушанов, К. Муравиев и др.

Пред Военния клуб — приемане на парад по случай празника на св. св. Кирил и Методий.
От ляво на дясно: Н. Мушанов, К. Муравиев, Д. Гичев, Н. Шопов, Ал. Гиргинов.

проф. БОГДАНЪ ФИЛОВЪ
ЧЛЕНЪ НА РЕГЕНТСТВОТО

София, 8.IX.1944

До Господа Регентите
на Царството

Ваше Царско Височество
Господине Княже,

Честь ми е да Ви уведомя, че
с вчерашния пристигането
ми положение, да ми подадат
оставката ми Регентството
на Царството и че аз ще мога
тогава да пристъпя към упраж-
нение функциите на регент.

Моля Ви да приемете увере-
нията на предаността ми към
Ваше Царско Височество

проф. Б. Филов

Оставката на Б. Филов като регент.

ИЗЛИШНИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ РАЗХОДИ. ПОСЕЩЕНИЯ ЗА КОРОНОВАНИ ОСОБИ

Един път прочетох в пресата, че крал Александър Сръбски на връщане от посещението си при крал Карол спрял в Евксиноград крайцера, с който пътувал, слязъл като гост на брега, разговарял с цар Борис през време на обеда и продължил пътуването си. Запитах в Министерския съвет министъра на външните работи дали знае за тази среща. Никола Мушанов отговори, че не знаел нищо.

— Не смятате ли — забелязах, — че това пренебрежение на отговорния министър не е редно и че е срамно да учим от вестниците за тази среща на двамата държавни глави?

— Не, това е роднинско посещение, което си правят двама братовчеди.

— Какви братовчеди? Да оставим смешното настрана, но вие трябва да обърнете внимание на държавния глава, че не бива да постъпва така.

Министър-председателят отвърна нещо и заговори за друго. За мен беше ясно, че царят иска сам да ръководи външната политика на страната.

В средата на декември 1933 г. царят беше със семейството си в Белград, този път придружен от Н. Мушанов. Докато по-рано всякакъв намек за добри отношения с Югославия се смяташе като посегателство на суверенитета на България и предизвикваше жестоки репресии от страна на неотговорните фактори, сега всички среди одобряваха протягането на ръка на югославското правителство. Даже и вестник «Зора» одобри постъпката на царя. За мен това беше опит за някакво разбирателство през главата на правителството и на Народното събрание — сближаване на две коронована особи. Н. Мушанов си даваше вид, че присъствува в качеството си на отговорен конституционен министър, но и сам не вярваше в това.

Едва си отпочинали малко, и към края на януари същият състав направи същото посещение на румънския крал Карол. Повториха се манифестациите и церемониите от Белград. Ние учехме от вестниците какво става. Към края на април цар Борис, придружен от Мушанов, мина през Брюксел и спря за малко в Париж, където се срещна с Думерг и Барту. След това той престоя няколко дена в

Берлин, където Гьоринг, а след него и Хинденбург му дадоха големи вечери. Той има две срещи с Хитлер и една специална среща с фон Нойрат. Третата среща на цар Борис с Хитлер трая един час. Той се среща и с другите министри, но това бе повече по протокола.

На 25 април Мушанов се среща с Мусолини. Преди това Гьомбьош е при Мусолини. Като имаме предвид по-раншното посещение на Исмет Иньоню и на Рюжди Арас в София, както и това на Гьомбьош и на Калай, ще си съставим горе-долу картината за всички тези кръстосвания, които надали бяха от някаква полза за България.

През време на тези посещения разложението се чувствува в правителствената коалиция и въобще в политическия свят. По-важните мероприятия остават на заден план. Сполучих да прокарам през Министерския съвет правилника за стопанската експлоатация на горите. Казвам сполучих, защото приемането му срещна големи спънки, особено от страна на финансовия министър Ст. Стефанов. От своя страна търговците на дървен материал положиха немалко усилия да го провалят, защото този правилник им затваряше пътя към горите и туряше край на безразборната сеч. Новият правилник гарантираше защита на горите, но кой ще го изпълнява? Ако падне в лоши ръце, той може да послужи за унищожение на горите от самата власт.

Политическите щабове се мъчеха да засилят редовете си с разни оперетни манифестации на единство, на обединения с фракции с незначителна численост и със съмнителен престиж. Тази изкуствено създадена какафония от гласове и мнения се дължеше на липса на такт и прозорливост. Искането за ново разпределение на министерските ресори се дължеше на проявената и неоснователна алчност на някои партии още при образуването на правителството. Трябва да се знае, че ще дойде ден да се иска сметка за това.

Запитах Мушанов какъв е резултатът от тези царски пътувания.

— Става едно опознаване — отвърна ми той. — Много въпроси се изясняват. Нямаме интерес да страним и да показваме само нашето недоволство, а нека и царят да се разходи и да влезе във връзка с чужбина.

— Вашите кръстосвания на Европа могат да събудят

много подозрения, особено като се проследи маршрутът ви и срещите ви. Не намирате ли голяма разлика между преминаването ви през Париж и престоя ви в Берлин? Царят е познат със своята уж осторожност, а в Берлин нескрито кокетира с Хитлер, Гьоринг и фон Нойрат.

— На различни места срещнахме различен прием. Нищо тайно няма. В какво може да бъде подозрян например фон Нойрат?

— Аз ви познавам достатъчно и зная какво мислите за царя и за външната ни политика, затова ви говоря напълно откровено. Вие придружавахте царя, но не сте присъствували на неговите срещи. Този път поне той не се срещаше с някакви свои «братовчеди». Вие не знаете какво е говорил. Фон Нойрат не е нов човек за нашия дворец. В 1914 г. той е бил съветник на германската легация в Цариград. Като такъв той е бил пратен в София да уговаря с правителството на Радославов проектираната конвенция, която ни докара катастрофата в 1918 година! По този начин той е съдействувал за сключването на злощастния съюз с Германия.

— Няма причини за безпокойство. Аз бях в странство и мога да те уверя, че нямаме никакви ангажименти, нито причини за безпокойство.

— Вярвам!

Не ставаше въпрос за ангажименти, защото такива можеха да се поемат тогава само пред Хитлер или Мусолини, което никой здрав разум не можеше да допусне. Не по-малко важно нещо бяха подозренията и настроенията, които тези срещи можеха да създадат в средите на Малкото съглашение, някои велики сили и съседни държави.

Един ден бях поканен от италианското правителство да върна посещението, което г. Ачербо бе направил на България в качеството му на министър на земеделието. Намерих достатъчно причини, за да отклоня тази покана. След две-три седмици Мушанов ми съобщи, че един от колегите уредил отиването си в Рим и всичко било готово за заминаването му на другия ден.* Не ми стана ясно по кой протокол е било уредено това посещение, но това беше една грешка, чиито последици се видяха след това. Коста Тодоров бе раздрънкал новината в Югославия и други съглашенски среди и беше създал едно невероятно и пакостно

* Димитър Гичев — б. р. ИД.

настроение срещу нас, когато всъщност това посещение бе лично дело и не ангажираше никого, така че нямаше какво да се свързва Мусолини с БЗНС.

Аз бях уверен, че Мушанов е откровен, като отрича каквито и да е ангажименти, но се боех от неговата мекошавост, която не му позволяваше да говори на царя право в очите и да го отклони от въвежданата от него практика да броди из Европа и да направлява външната политика на България. Същото пов:дение на баща му беше причинило доста пакости на страната ни, така че прищевките му не трябваше сега да се повтарят от сина.

Всъщност Мушанов добре познаваше цар Борис и си правеше за него правилна преценка. Не един път той се е изказвал пред мен по този въпрос.

Няма да забравя една интересна случка, на която присъствувах при кръщаването на малката княгиня Мария-Луиза.

Според брачния договор предвиждало се е да бъде кръстен по православен обред само бъдещият престолонаследник. Когато се родила първата рожба момиче, цар Борис решил нея да кръсти по православен обред, но това да стане тайно от всички до извършването на кръщенето. Мушанов трябва да е знаел за това църковно съзаклятие, защото няколко дена преди това ме бе запитал уж случайно какво мисли и желае народът за религията на членовете на царското семейство. Без да подозирам какво точно иска да узнае, отговорих:

— Мисля, че на българския народ това е безразлично. Навремето този въпрос е повдигал страстни спорове по чуждо внушение и съображения на висшето духовенство. Кой знае сега и кой се интересува, че княз Кирил и княгинята не са православни?

След няколко дена Мушанов ни съобщи да бъдем на определен ден и час в Министерския съвет в официално облекло. Оттам отидохме в двореца. Митрополит Стефан чакаше с всичко, което беше потребно за кръщаване. Донесоха новородената и владиката я кръсти набързо, след което я отнесоха при майка ѝ, която беше още на легло.

— Царицата не е знаела нищо — ми каза Мушанов. — Казали са ѝ, че ще занесат малката за премерване и са ѝ казали истината след кръщавката. Царицата заплакала.

Поднесе се студена закуска с чаша вино.

— Виж го скъперника — възмути се Мушанов, като

се мръщеше — какви прости сандвичи поднася и какъв киселяк е виното. Един обикновен селянин при първа рожба дава цяло пиршество, а той поднася сандвичи от старо филе!

Царят приближи и взе чаша да се чукне. Мушанов не можа да се стърпи, чукна се с царя и изказа следното пожелание:

— Хайде, нека е хаирлия, пък догодина дано е мъжко, та и почерпката да е по-хубава!

Царят се престори, че не е чул, остави чашата и отиде при други. След малко той повика Мушанов и му говори, като се смееше.

Тръгнахме за гарата да посрещнем италианската кралица Елена, която щеше да присъствува на кръщенето. Мушанов ме покани да тръгна с него.

— Виж — каза той — тази тюйтара каква каша е забъркал! Поканил кралицата да присъствува на кръщаването на внучката й, а тя знае, че церемонията ще стане по католишки обряд! Изпратил княз Кирил да я посрещне на гара Драгоман и да й обясни, че малката е кръстена по православному. Ако Кирил е изпълнил поръчението, при пристигането си на Софийската гара ще държи в ръка носната си кърпичка, ако ли не — ще стои на прозореца облегнат, без никаква кърпа. В такъв случай аз ще трябва да уведомя кралицата. Ще видиш, че онзи хъшлак нищо няма да е направил!

Никога не бях чувал Мушанов да употребява толкова много и такива епитети.

— Те ще наредят така, че да излезе, че изменението на договора е станало по искането на правителството.

След малко влакът пристигна. Княз Кирил стоеше на прозореца без кърпа в ръка. Царят посрещна кралицата майка, каза й няколко думи и се отдалечи веднага. Интересувах се да видя как ще се справи министър-председателят със задачата си. Той се приближи и я поздрави с добре дошла на българска земя.

— Много се радвам — каза кралицата, — че ми се удаде да дойда в България за кръщенето на моята внучка. Вижте и времето колко е хубаво!

— Да, времето е чудесно и слънцето изгря празнично по случай тържественото кръщаване на малката княгиня Мария-Луиза, което бе извършено днес от Софийския митрополит Стефан.

Лицето на кралицата като че ли не трепна, след това изразът ѝ се втвърди малко и тя тръгна напред след царя, който се държеше на почетно разстояние. Нейният мил зет мислеше може би, че въпросът е изчерпан със съобщението на българския министър-председател, но обясненията тепърва щяха да се искат.[42]

Поведението на цар Борис ми е обяснявано с неговото особено психично състояние

Една вечер през 1935 г. бях на разговор с кореспондента на Ройтер Атанас Дамянов. Случайно или не, малко по-късно дойде и Хр. Калфов, с когото не бях се виждал от 1920 г. Аз имах толкова лоши сведения за него, че го чувствувах като противен човек. Сбогувах се и тръгнах да си отивам. Христо Калфов пожела да ме изпрати. Тръгнахме по тъмните улици, защото не можех да обясня на тези, които ме видят, какво търся с този човек по това късно време.

Говореше само той. Можех да вмъкна в разговора своя дума само ако Калфов се готви да кихне или се закашля. Това за мене беше много удобно. Какво не изприказва той за царя, в какво не го обвини! Най-интересното бе, когато каза, че царят е патологически тип. Тоя нервно състояние било у него наследствено. То се явявало, след като лицето стигне до 40 години, и се проявявало най-първо с едно напълняване на тялото. Ето защо царят правел изморителни упражнения, за да се предпази от пълнота. След това той се отдавал на чудновати действия, обхващал го мистицизъм, ставал суеверен и зъл, садист и прикрит.

И Калфов продължаваше да разказва чудноватости, които бил наблюдавал през време на дългата си служба с царя. Всичко това може да беше вярно, но не приличаше на Калфов да го разказва. По-сетне разбрах, че царят го поканил на интимен обед, дал му мечтания от дълго време кръст за храброст и отново станали сърдечни приятели.

16
МЕЖДУПАРТИЙНИ БОРБИ. БЛАМИРАНЕ НА МИНИСТРИ. ОСТАВКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО

Още в първите месеци на 1934 г. безредието, да не кажа разложението, в политическите партии беше стигнало краен предел. Един от рушителите на блоковото единство беше министърът на вътрешните работи Ал. Гиргинов. Този човек беше решил да прави партия с помощта на администрацията и полицията. В действията му нямаше никакви скрупули. Конституция, закони, традиции — нищо не го спираше. Той уволняваше всяко служебно лице, което му беше неудобно или проявяваше известна самостоятелност. Всеки ден имаше разтурени общински съвети и заменени с тричленни комисии, съставени от демократи или сговористи. Безотговорните му действия се поддържаха от Ал. Малинов, негов роднина и водач. Той се правеше на глух пред протестите и негодуванието на населението. Неведнъж съм забелязвал да ме следи агент, когато бивах в провинцията. Една нощ по шосето за Ветрен и Пазарджик някой стреля два пъти по колата ми. Върнах се веднага и заварих един агент от Пазарджишкото околийско управление с револвер в дясната ръка, а в лявата — стомна с вино. Той беше толкова пиян, че не беше бягал, а стоеше посред шосето. Качих го на колата и го отведох в околийското управление. Вместо да го уволни, както ме увери министър Гиргинов, научих, че го преместил в Пловдив! В своята дейност министърът на вътрешните работи беше подпомаган от рядка работливост и шопска упоритост.

Друг един, който беше решил да прави партия чрез властта, бе министърът на железниците Ст. Костурков. По неговото ведомство не можеше да бъде назначено лице, ако не е записано в партията му и особено ако не е платило членския си внос. За да увеличи приходите си и прослави името си, той беше наредил да напишат в една обемиста книга биографията му, която неговите секретари натрапваха на всеки кандидат за служба. Нашето Постоянно присъствие се видя принудено да се съгласи

хората ни да се записват временно в радикалските бюра да плащат членски внос. До такива отношения бяхме стигнали! Демократите също протестираха срещу уволнението на висш персонал от пощите, но Костурков бе наредил да фотографират някои, както спят по масите, и това оправдаваше уволняването им. Гиргинов протестираше, че уволнените длъжностни лица са фотографирани в гръб и не спели, но Костурков настояваше, че спели, и продължаваше да уволнява. Мохамеданите колеха хората да ги помохамеданчват, Карл Велики изкла хиляди хора и даде хиляди човешки жертви, за да покръсти саксонците, защо и Костурков да не помъчи служещите си, за да ги направи радикали?

Железничарите излязоха с публичен протест срещу дребнавата партизанщина на радикалите, телеграфопощенци възнегодуваха, ние обръщахме внимание срещу изнудвачеството по събиране на партизани — нищо не помагаше. Костурков отричаше всякакви факти, говореше за чест, за морал и се позоваваше на миналото, дори се опита да се оправдае с Димо Казасов. Този последният му отговори със следното изобличително писмо:

«Вие, уважаеми господин министре, сте счели за допустимо да защитите себе си и чрез отправени към мене обвинения за действията ми като министър на железниците и пощите. Като предоставям на обществото да оцени колко е доблестно да оправдавате собствените си прегрешения с чуждите, аз ще се ограничa да подчертая различието между моите и вашите деяния.

Да, аз уволних с една заповед 650 телеграфопощенски чиновници. Уволних ги телеграфически в навечерието на септемврийските събития, за да изтръгна телеграфите и телефоните от агентите на комунистическия интернационал и ги запазя за българската държава. Без тоя акт септемврийските събития биха взели друго развитие и много жертви.»

По-нататък Димо Казасов обяснява, че уволненията станали чрез някаква комисия.

В резултат на всички тези усилия в селскообщинските избори радикалите излязоха по-силни от социалдемократите, а в партийния си съвет имаха 17 души железничари. По-рано учители, сега железничари и пощенци — числото беше равно — това беше най-важното!

След интерпелацията за грубо партизанствуване и

изнудване на политическите убеждения на служебни лица се получи печален резултат — Ст. Костурков бе жестоко бламиран. Като си даваше вид, че не знае как е станало това бламиране, той слезе от правителствената банка блед и отчаян..

Политическите партии вървяха към разложение. Не се чувстваше никаква дисциплина в техните редове. Те се цепеха, обединяваха безразборно. Изникнаха нови лица или пропаднали по-рано политици, които си присвояваха права на ръководители. Всичко това увеличаваше безредието. Сговорът се беше разцепил на две — по-голямата част с Ал. Цанков, останалата с Ляпчев, който беше дал доста голяма зестра на демократите. Ал. Малинов още успяваше да поддържа единство в партията си. Изключеният наскоро Петко Стоянов в последните селски избори едва бе получил 68 гласа.

Либералите бяха поделени между Върбенов, Смилов и Качаков, докато след разни споразумения останаха разделени по разни части между Смилов и Върбенов.

Ст. Костурков, след като бе бламиран от парламента, беше дезавуиран също от ръководството на партията, като остана само с 2—3 лични приятели. С неговото упорито злопаметство ще се обяснят по-сетнешните му политически лъкатушения.

Старият устав не беше в състояние да даде едно здраво устройство на Земеделския съюз. Ето защо дисциплината и редът не бяха на забележителна висота в съюзните редове Тези недъзи се забелязваха особено след 9 юни. Отчасти това беше обяснимо. Тежкото положение, в което бе изпаднала организацията, опасностите на които бяха изложени членовете ѝ, предизвикваха у някои желание за примиренчество, за смекчаване на политическите борби, за отстъпление от някои идейни съюзни позиции, дори за някакво разбирателство с довчерашните врагове. Ние, които водихме борбата в най-тежки моменти и условия, трябваше да реагираме силно срещу това «прекратяване на огъня». Съюзът беше роден в борба, беше израсъл в борба и неговото съществуване имаше смисъл само в борбата. Тези, които се боеха от борбата, трябваше да си отидат вкъщи, само там имаше спокой-

ствие, но те предпочетоха, често пъти с помощта на нашите врагове и на властта, да цепят организацията и да подкопават устоите ѝ. Ядрото на нашата организация се състоеше от хора честни, благородни и силни, но и пръснати по планини и долини, те се поддават по-лесно на заблудата и клеветата, особено ако не е спечелено напълно доверието им. Това подпомогна някои разколници, които живееха удобно в градовете, да проявят своята любов към селото, като вливат отрова в неговия жив организъм. Така ще си обясним как някои авантюристи и аферисти успяха да се вмъкнат в земеделската организация. Както бацилите лесно нападат заболялото тяло, така и тези политически бацили нападаха земеделската организация, където, ако не причиниха голямо зло, свиха заразни гнезда.

«Пладне»[43] се роди в странство вследствие на недоразумения и разни спорове с нашата емиграция. След време вестникът попадна напълно в ръцете на млади и амбициозни хора, които бяха пропъдени от редакцията на в. «Земеделско знаме» от техни съперници, и оформиха групата «Пладне» с недоволни земеделци от «Врабча 1».

Не може да се отрече, че БЗНС — Врабча 1, беше идейният борчески съюз, който постави земеделското движение на правилния път и събори Сговора. И в неговите редове не всичко беше в ред — и в организационно, и в идейно отношение, — но обстановката беше такава, че се наложи едно примирение в името на единството, което и без това не беше много закрепнало. Фактът, че в последните селски общински избори се явиха освен съюза и други 6 земеделски листи, повечето от които бяха нищожни политически опашки, доказва, че първата ни неотложна задача беше съставянето на един нов и строг устав, който да осигури единството и дисциплината на организацията.

Тези, които бяха зарегистрирали земеделски листи, бяха стари размирни елементи и разколници. Никола Захариев трябваше да бъде пропъден още в 1919 г., но свързването му с наши първи хора го спаси от едни отговорности, на които подлежеше. В 1923 г. в търновския затвор той написа един смрадлив пасквил срещу всички първи хора на организацията, който беше разпространя-

ван от Русевата * полиция из цяла България, периодическа правеше разкол, където и да се намираше. Неговият злочест край илюстрира целия му живот.

Стефан Панов живееше винаги вън от редовете на съюза. Неговият живот мъчно може да бъде обяснен. Георги Марков стана жертва на слабостта си да се вслушва в ласкателствата на буржоазните среди, но и ние имаме грях в отстраняването му. Упоритостта на Драгиев го докара до положението да получи в последните избори 175 гласа.

Гичев се помъчи да се споразумява с някои от тях, но Никола Захариев не преговаряше. Той се пазареше. Драгиев и Георги Марков бяха събрали едва малко над 500 гласа.

Кризата в правителството фактически съществуваше. Нашите другари предявиха окончателно искане за освободеното място на Костурков и промяна в стопанската и финансова политика на правителството. Мушанов отказа, като заяви, че пази мястото за Радикалната партия. Тогава ние подадохме оставка. Ние вършехме сега това, което трябваше да извършим още при образуването на правителството.

Започнаха се редица сондажи — и явни, и тайни. Зачестиха срещите между демократи и ляпчевисти. Някои смятаха това за блъф. Мен ми се струваше, че желанието на царя бе да се образува едно правителство с център демократи и ляпчевисти и да се възстанови щастливото властвуване от Ляпчево време, когато той царуваше спокойно и прикрито направляваше българската политика. Това продължи много дни и позволи на Кимон Георгиев и на Дамян Велчев спокойно да си приготвят превратa.

Срещите продължаваха — с всички против всички. Повечето от посетителите на Никола Мушанов, който беше получил мандат да образува правителство, влизаха из задните врата. Действително котерийността беше пуснала дълбоки корени в политическия ни живот. Напоследък Мушанов ми се доверяваше доста и аз имах възможност да наблюдавам разни сцени, весели и тъжни, сериозни и унизителни. Най-слабите измисляха най-невероятни сплетни, за да се промъкнат в бъдещото правителство.

* Генерал Ив. Русев е министър на вътрешните работи в правителството на Ал. Цанков.

Мушанов протакаше разговорите, като че ли искаше да печели време.

На 18 май надвечер бях в камарата. Един от другарите, който преговаряше с Мушанов, на въпроса на сътрудник от в. «Зора» беше отговорил: «Как да не съм весел! Месец май е месец на пролетта, любовта и младостта!»

Тези думи бяха взети буквално от някои наши депутати. Те ме запитаха, наистина ли работите се нареждат?

Отговорих им, че никога положението не ми се е виждало така заплетено и безнадеждно, както сега. Създадената политическа атмосфера е благоприятна само за конспирации против демокрацията. Михайловградският депутат Митко Тодоров каза, че нищо не оправдава такъв песимизъм. Отговорих му, че не съм сигурен дали утре той ще бъде народен представител. Освен един неясен усет нищо не ми даваше основание да говоря така. Това се дължи вероятно на набраните впечатления от две-три седмици насам. За да променя разговора, разказах им как съм прокарал през Министерския съвет въвеждането на пакета рязан тютюн и цигареви книжки, че народът няма да се трови повече с вестници, и че ако продължава да пуши контрабанден тютюн, държавата и в такъв случай ще покрива загубата от приходите от цигарени книжки. Това не можа да ги отклони от мисълта за утрешния ден. Аз продължих да им говоря за съзнанието, дисциплината и нуждата от едно здраво устройство на организацията и един нов устав, който да тури точка на всякаква котерийност и да издигне моралния престиж на съюза. Чувствувах как им говоря от сърце и как те слушат внимателно да им се разказва за неща, които са близко до сърцата. Свечеряваше се. Тръгнах да излизам. Поискаха да тръгнем заедно, но аз ги помолих да си ходят поотделно, тъй като не обичам никакви манифестации по улиците.

Отидох в министерството и поработих малко. Чувствувах някакво безпокойство. Потърсих по телефона Мушанов — нямаше го вкъщи. Зная, че когато е уморен, той ходеше на театър. Отидох да го потърся там. Той беше в стаята зад министерската ложа.

— А, вие ли сте? Какво нова има?

— Новото е това, че хората се чудят, защо толкова протакате тази криза?

— Но разберете, че аз не мога да се подчинявам на прищевките на Никола Захариев и заради него да осво-

бождавам едно място в кабинета, защото ще признаете, че на дъното на кризата стои този господин, у когото не зная какво ценно намирате. Какво мислите вие?

— Не мога да мисля друго освен това, което ми се налага от дисциплината. Личното ми мнение е, че и пет места да вземем, ние няма да променим курса на политиката, докато Гиргинов управлява вътрешното министерство и Стефанов Министерството на финансите.

— За промени не може да се мисли. Особено г. Малинов не дава и да се издума за това. Утре, каза той, може да поискат да сменят и тебе. . .

— Стефан Стефанов и Гиргинов могат да променят политиката си, без да напущат местата си. Политиката им е непоносима. На единия можете да намерите способен главен секретар, а на другия ще свалите стражарската униформа и ще го вчовечите, като сложите на главата му бомбе. А уважаемият г. Малинов няма какво много да се формализира, щом можахте да ни наложите сменяването на Министерството на просветата с това на земеделието. Засега най-добре е да си отидете вкъщи и утре рано образувайте кабинет, какъвто мислите за най-добър. Пък можем да идем и на избори, но този път всеки за себе си и бог за всички!

— Просто не ми се отива вкъщи! Там сигурно ме чакат хора, повече от които са нахалници, и телефонът няма да ме остави на мира. А не мога да го изолирам. Не, това не е никаква демокрация. Трябва пречистване, пречистване. Хайде, лека нощ!

Мушанов изглеждаше уморен, отпаднал, отчаян. За пръв път ми се видя малко прегърбен.

ПРЕВРАТЪТ НА 19 МАЙ 1934. КАБИНЕТИ НА КОНСПИРАЦИЯ

Обадих се на Гичев и казах, че ще го посетя да поговорим. Намерих го съблечен. Преди още да заговори, очите му питаха: «Какво има?» Казах му какво зная и какво мисля. Той ми се виждаше много смутен. В такива моменти той е много чувствителен и мъчно може да прикрие тревогата си. През време на разговора влязоха в града четири военни коли. Жената на Гичев изгаси ос-

ветлението в стаята. Аз отново запалих лампите и запитах, защо се боят. Гичев ми зададе въпрос:

— Могат ли звенарите[44] да извършат преврат?

— Сами не могат, но ако действуват заедно с Военния съюз, и десет преврата ще направят. Може Дамян Велчев друго да не знае, но е добре изучил техниката на превратите.

В това време някой повика Гичев във вестибюла. След малко той се върна пребледнял и разтревожен. Запитах го какво има и той отговори, че нямало нищо особено.

— Слушай, Гичев, теб ти съобщиха сега нещо неприятно. Тази вечер ти криеш нещо от мен. Какво има?

— Иван Дешков пратил да ми съобщят, че току-що раздали на юнкерите по 50 бойни патрона. Какво, мислиш, значи това?

— Това значи, че или юнкерите ще правят преврат, или Ватев* е наредил да ги въоръжат евентуално за отпор срещу опит за преврат. Но наместо да си губим времето, като наливаме от пусто в празно, по-добре ще е да отида във Военното училище да видя какво става.

И аз станах да изляза.

— Кръстник — предупреди съпругата на Гичев, — остани да нощуваш у нас. Виж какви са времената. . .

— Няма нищо страшно — отвърнах аз и излязох на улицата.

Тръгнах към Прошек**. Забелязах, че ме следи човек. Избързах напред и се скрих зад един ъгъл. След малко мина след мен запъхтян човекът и мислейки вероятно, че съм отишъл към Вергил Димов, отиде нагоре. В това време си спомних, че нищо не може да се забележи във Военното училище***, и тръгнах по булевард «Цар Освободител»**** в посока на пехотните казарми. В градината пред Военния клуб разговаряха тихо трима офицери. От пощата излезе един старши стражар и премятайки през рамо карабината си, отиде бежешком към Градската градина. Когато излязох на булевард «Патриарх Евтимий», бяха изкарани вече две роти на улицата. Офицерите бяха застанали гърбом към мен. Това ми позволи да се измъкна под сенките на акациите и да се прибера дома.

* Министър на войната.
** Бирената фабрика на ул. «Сан Стефано».
*** Военната академия.
**** Булевард «Руски».

който е на двадесетина метра. Изолираният телефон, пропускът и т. н., всичко това ми беше известно. След малко застана на пост войник. Превратаджиите бяха намерили, както се казва, село без кучета. . .

Бяхме задържани до обед. Споменът от 9 юни караше хората да се боят, обаче трябва да се признае, че не последваха никакви безредици или изстъпления. Този преврат се извърши без проливане на кръв.

Надвечер ми се обади Гичев. Имал среща с Дамян Велчев, та да сме поговорели върху това. Дойде да го вземе Вас. Куманов с едно такси. Срещата се състоя в дома на последния. От целия разговор разбрах, че Дамян Велчев се явил облечен в стара жълта мушама и със стари жълти обувки. Казал на царя доста неприятни думи и си отишъл.

— Те ще имат съдбата на старите българи. Ще се стопят бързо и нищо няма да излезе от тях.

Върнах се вкъщи с много подозрения и лоши мисли.

Това, което доскоро беше тайна, сега излезе наяве. Освен Звено и Военния съюз в конспирацията са били замесени много хора от ръководствата на партиите. Много защитници на демокрацията и на парламента са били готови да пожертвуват демокрация, конституция, парламент и всички граждански свободи. Тази готовност за робска покорност и престъпна амбиция рисуваше нашата демокрация в най-черни краски. Това показваше колко е била гнила нашата общественост. Някои от първите отзиви изненадват, други — не. Най-старият и известен наш карикатурист рисува старата власт като един уродлив дявол, изритан из вратата от един ботуш. Никой не мислеше, че новата власт — това е ключът на съюза с Хитлер, на новата бъдеща война и катастрофа, фатална последица от овластяването на цар Борис.

Стоян Омарчевски, минавайки край Министерския съвет, заявява:

— Земеделският съюз посреща с възторг и адмирация новата власт!

Стоил Стефанов, довчерашният душеприказчик на Антон Прудкин добавя:

— С облекчение и радост!

Григор Василев приканва всички да подкрепят новото правителство и да му съдействат.

Стефан Манов се беше изразил пред един сръбски кореспондент със следните думи:

— Аз копах кладенец за вода, пък то излезе злато!

Повечето буржоазни партии начело с Цанковия сговор[45] одобриха извършения преврат.

На втория ден ми съобщиха, че новият министър на земеделието Коста Бояджиев молел да отида в министерството в 10 часа преди пладне.

На уречения час отидох и бях приет от министър К. Бояджиев. Искал, както каза той, да се разделим както му е редът — приятелски. Въведе ме в големия салон. Там бяха събрани всички чиновници от министерството.

Всички познати бяха там и очите им изглеждаха доволни, че ме виждат пак.

Пръв взе думата К. Бояджиев. Той бил горд, че поема от свой съгражданин толкова добре уредено министерство, където влизал като в нов дом. След това последваха похвали, каквито не са ми отправяни по-рано. Накрая той ме помоли да му давам съвети по всички въпроси. Ако е потребно, да съм го будел дори нощно време. Апелира за пълно съдействие и моли да го предупреждавам, ако видя, че греши.

Взеха думата поред всички началници на отделения, като не скъпяха любезностите си. Най-подир главният секретар запита дали могат да ме поканят на прощална вечеря.

— Разбира се! — отговори министър Бояджиев. — И аз бих присъствувал, ако промяната не беше станала така.

Вечерята мина при сърдечна и другарска обстановка. Взеха думата всички началници и бяха много внимателни. Най-подир взех думата и аз и си позволих свобода на словото.

— Вие работите със земеделци, с хората на земеделския труд, винаги сте били близо до тях. Сега ще настъпят тежки дни за тях. Не ги забравяйте, не ги изоставяйте, не ги докарвайте до положението да казват: «Бог високо, цар далеко!» Те заслужават вашата обич и вашата преданост. . .

Словото ми продължи все в този дух.

Съжалявах, че напущам службата, но не съжалявах, че се отдалечавам временно от политическия живот. Толкова ме бяха изстудили напоследък някои порядки.

Господин Никола Мушанов се обади по телефона с покана да отидем на прощална аудиенция в двореца.

Бяхме въведени в един малък салон, мебелиран с вехти и недобре поддържани меки столове. В средата беше поставена малка ниска маса. Случи се така, че седнах срещу царя. Той почна да говори с нисък глас, като че ли четеше молитва. На няколко пъти повтори, че бил предупреждавал, но нямало кой да го слуша.

Най-подир не можах да се стърпя и казах:

— Станалото — станало, но аз трябва да отбележа, че професионални превратаджии на два пъти правят своите опити върху широкия гръб на българина, вършат пакости и техните авантюри се санкционират твърде лесно. Докога ще продължават безпрепятствено?. . .

Тук г. Мушанов ме прекъсна, като каза, че тези въпроси ще бъдат преценявани от историята. Цар Борис си беше свил очите и ме гледаше, без да каже нищо. След още няколко обикновени фрази ние си излязохме, без да ни се обърне никакво внимание. Г. Мушанов бе дарен с табакера.

17
ВОЕННИЯТ СЪЮЗ

Докато Военният съюз на 9 юни действува под ръководството на цар Борис, сега на 19 май акцията му е самостоятелна. Някои дебело подчертават това различие, като искат да дадат на военната конспирация колорит на прогресивност и републиканство. Трябва да се съжалява, че никой от участниците в превратите не излезе да очертае ръководните принципи и поведението на Военния съюз. Напоследък сп. «Исторически преглед» излезе с един кратък очерк, но това е по-скоро пледоария, която трябва да претърпи ред поправки и пояснения.[46]

До 1928 г. Иван Вълков и Дамян Велчев, първият председател, а вторият секретар на Военния съюз, ръководят съюза. Към тях е назначена екзекутивната тройка от Сава Куцаров, Стилиян Тошев и Тома Прендов, облечени в широки пълномощия, особено около 9 юни и Септемврийското въстание. Уволнението на Дамян Велчев в 1928 г. се обяснява с някакви идейни различия между него и Ив. Вълков. В действителност повод за уволнението му е било поведението, което е имал на шипченските маневри през 1928 г. (Предложен му бил постът командир на 27. полк — Пазарджик). Формално уволнението му е минало през Висшия военен съвет.

Дамян Велчев повел борба срещу Вълков поради доставката на леките картечници «Мадсен»* и разпуснатия му живот.

В личен разговор с член от ръководството на Военния съюз Дамян Велчев обяснявал произлязлото разцепление между него и Вълков и пренесено във Военния съюз така:

— Преди уволнението ми царят ми даде аудиенция и поиска да знае причините за недоразуменията ми с Вълков като министър на войната и мен, началник на Военното училище. Аз му казах направо, че Вълков краде и използува положението си за лично облагодетелствува-

* 8 мм датска картечница.

не, като му наведох конкретни примери на злоупотреба с доставката на леките картечници «Мадсен». Тогава царят ми възрази: «Само той ли краде?» От това негово възражение аз останах смаян, защото в него видях примирението на царя, че в държавата му може да се краде и че това може да върши даже и военният му министър. Казах на царя, че между нас примирението не може да стане. Имах предвид и отношението на останалото съюзно офицерство, което беше отрицателно настроено и дори враждебно спрямо Вълков.

Военният съюз се разтуря и се създава казионен съюз под ръководството на Вълков. Като реакция се създава «Капитанската лига», която става ядро на Военния съюз, действуващ до 1934 год., когато извършва и преврата на 19 май. Трябва да се напомни и за манифестацията на тази лига пред Военното министерство по повод разтурянето на Военния съюз и уволнението на Дамян Велчев. Събират се в Градската градина група млади офицери, предимно капитани, и искат да се явят пред Вълков, може би с цел да го убият. Вълков се изплашва и пита приближените си какво да прави. Тогава Порков и други поставят на прозорците картечници и групата демонстранти се пръска. Това е първата проява на новата «Капитанска лига».

Говори се, че до 19 май имало три групи. Такива групи, поне външно, не е имало. Връзките със Звено се забелязваха във връзка с така наречената «Шпионска афера»[46] и интерпелацията по тази афера в Народното събрание. Групата около Дамян Велчев отричаше всякакво вмешателство или внушение от страна на Звено до извършването на преврата. Такива се появиха след 19 май. Дамян Велчев и хората около него са прикривали може би връзките си със Звено и поетите евентуално политически ангажименти, за да дават вид, че спазват основния принцип на устава за надпартийността на Военния съюз, приет единодушно на конгреса през ноември 1933 год.

Говори се, че при замисления план за военен преврат през 1934 год. ръководството на Военния съюз било изготвило платформа за стопанска, финансова, социална и политическа реформа. За такава платформа се е говорело много преди 19 май, но тя никога, не само в подробности, но и в основните си линии, не е била довеждана до знание и

обсъждане от съюзното офицерство. Въпросът с политическата платформа е бил повдиган през април 1934 год. на събрание на пехотните съюзни офицери в дома на капитан Айдемирски, където е присъствал като делегат на Съюза майор Попзлатев. Той обяснил, че се работела такава програма и обещал да съобщи искането на събранието на Централното управление, обаче обещанието останало неизпълнено.

За политическата ориентировка във външнополитическите отношения след превратa не е ставало и дума. Твърденията, че исканията за нормализиране на отношенията със СССР, Югославия и славянските страни били наложени от Дамян Велчев и Звено, са произволни според обясненията на видни членове на Военния съюз (според тях властта на Кимон Георгиев е изпълнила всички смъртни присъди на войници, заловени в конспирация, които не били изпълнени дотогава. На 8 септември излиза Наредбата-закон за безопасността на държавата).

Решение за действие е взето на 18 май сутринта и паролата е дадена едва следобед същия ден. Генерал Ватев се опитал да вдигне по телефона Пловдивския гарнизон, но намиращият се при него майор Попзлатев му попречил да направи това.

Разцеплението всред Военния съюз се обяснява с причини от различен характер: външно политическа ориентировка, участие на Военния съюз във всекидневното управление, отношение към короната и пр. причини, възникнали непосредствено след установяването на властта на 19 май. Това потвърждава, че тези въпроси не са били поставени, разглеждани, уяснени и уеднаквени в политическата програма на 19-майци.

Според първите хора от ръководството на Военния съюз до 19 май никога не бил поставян въпросът за формата на управление и личността на царя и династията. Групите от Военния съюз не са сезирани с тези въпроси. Приписваното републиканство на Д. Велчев и хората около Звено — Васил Каракулаков, П. Тодоров, — подкрепяно от част от Военния съюз, предимно офицери пионери, кавалеристи и част от артилеристите — възникнало след 19 май (юли-август 1934) във връзка с поведението на Министерския съвет и част от офицерството при опита да се дезавуира царят, поставянето му в сянка на шипченските тържества и най-вече съобщението на сръбския в

«Политика» за появяването на Балканите на нова република. По този повод е станала и демонстрацията във Военния клуб.[48]

Мой познат, виден член от ръководството на Военния съюз, е говорил с Дамян Велчев в дома му във връзка с обвинението му в републиканство. Присъствувал е и майор Попзлатев. Дамян Велчев казал следното:

— Аз не съм против короната и династията, но цар Борис трябва да вземе акт от поведението и положението на бабалъка си* — той само царува, а Мусолини е всичко. Докато Фердинанд бе груб и брутален, но открит, цар Борис е подъл, жесток и властолюбив не по-малко от баща си, но действува с меки ръкавици и се прави на демократичен. . .

Такова впечатление са извлекли от разговора си с Дамян Велчев и просветните профсъюзни дейци на учителството Досьо Негенцов, Христо Негенцов и Ив. Пастухов на срещата им, устроена от д-р Георги Иванов, секретар на Дамян Велчев.

Проличава по всичко, че е имало «конспирация в конспирацията» и следователно Дамян Велчев е криел плановете си от най-близките си другари в ръководството на Военния съюз.

Изглежда, че офицери републиканци, свързани със Звено, са били Дамян Велчев, Виктор Найденов, полковник Узунов (кавалерист) и Христо Стойков. Владимир Заимов в този момент е заемал по-умерена позиция, а Пенчо Златев, Г. Тановски и Д. Стоянов са били противници на републиканството на дамянвелчевци. Извършената промяна на 21. I. 1935 г. е наложена от неутралното съюзно офицерство от Софийския гарнизон.[49]

След 22. I. 1935 г. Военният съюз се оглавява от генерал Заимов и членове: генерал Тановски, Пенчо Златев, Крум Колев и Д. Стоянов. През февруари Дамян Велчев е изключен от Военния съюз.

Разцеплението във Военния съюз всъщност е ползувало само двореца и царят е използувал случая да натовари Андрей Тошев с образуването на ново правителство през април 1935 г. без одобрението на Военния съюз. Това засилва дейността на Дамян Велчев и кръга Звено и те замислят нов преврат на великата събота 1935 г.

* Италианският крал Виктор Емануил III.

За тази акция са били спечелени само пионерните части, конницата и част от тежкия артилерийски полк. Неговият командир полковник Борис Захариев се посъветвал със свой колега относно настроенията в Първа дивизия (двата пехотни полка, ШЗО и дивизионния артилерийски полк), дали биха взели участие в събарянето на Тошевото правителство, за да се проведе платформата на 19 май. Запитаният полковник отговорил, че мнозинството от офицерството на Софийския гарнизон са показали, че офицерството не е годно да даде стабилно политическо управление на страната, че един нов преврат би се оказал фатален и би се стигнало до кръвопролития от страна на останалото офицерство, което не би стояло пасивно. Полковник Захариев казал, че и той мисли така, и помолил разговорът да остане в пълна тайна. Никой не узнал нищо за него.

По време на процеса* инспекторът на дворците Дим. Генчев ми разказваше в Съдебната палата, че цар Борис след превратa на 19 май изпаднал в силна душевна депресия. Бил отчаян, отказвал да се храни, не спял редовно и предпочитал да се усамотява. Тогава Генчев се заел да го извади от тази одрямалост. Той започнал да урежда срещи с влиятелни офицери. Когато научавал, че някоя войскова част била излязла на нощно учение, събуждал царя и често пъти го насилвал да отиде на учението. Постепенно жизнеността се събудила у царя и той започнал да проявява желание за работа. Сам почнал да търси контакт с набелязани хора и да разговаря с тях.

— В отношенията си с Кимон Георгиев, Дамян Велчев и други по-меродавни лица от ръководството на Военния съюз — казва Генчев — царят беше много внимателен и тактичен. Кимон Георгиев биваше винаги коректен. Дамян Велчев се показваше груб, за да мине за по-самостоятелен. Държането на другите зависеше от това, дали говореха насаме или пред свидетели. В това отношение царят познаваше много добре манталитета на своите събеседници.

В началото новите властници бяха доста остри, посетне отношенията им омекнаха. Почувствува се разколебаване у някои от влиятелните офицери. Това не можеше да се не отрази и на настроенията на властниците. Когато

* Авторът има предвид Народния съд.

забеляза първото топене на ледовете, царят си отдъхна. Когато Пенчо Златев се яви с войнишка стойка и заяви, че се представлява като войник*, явно бе, че времето на опасностите и на неприятностите е отминало вече. След това положението на царя се затвърди до степен да може той да разпорежда или, както се казва, той да стане «цар на положението».

На четвъртия ден от превратa стоях вкъщи и мислех върху безотговорностите на превратаджиите, когато чух в коридора познати тежки стъпки. Показа се кръглата южна фигура на Коста Тодоров.

— Идвам във важен момент. Писах доста против теб в сръбската преса. Бях подведен от нашите интриганти и ядосан от вечното ти мълчание. Моля те да забравиш всичко. Сега на въпроса. И ние имаме пай в този преврат. Обещани ни са 4—5 места в правителството. Да видим кои ще поставим в кабинета. Второ, да пристъпим към обединение на съюза, но без баджанаците.* Какво ще кажеш?

— Не зная какво ви е участието в превратa, но това не е много препоръчително за вас. Не четири, а едно място няма да ви дадат. Ти като че ли забравяш, че сега командува Военният съюз. Аз се съмнявам дали ще те оставят дори да живееш в България. Искаш да работим за обединението на съюза, а започваш с изключвания. Ти си човек с дарования и не може да не знаеш, че нашият политически живот е така устроен, че положението в съюза може да зависи от добрата воля на един полуграмотен човек, щом не ходиш между народа и и не живееш близко до него.

— Обединението ще се наложи с новата власт, която ще задоволи всички. В стопанския живот ще се извършат коренни реформи. Там ще приложим нашата програма. По външната политика разбирателството ни с Югославия ще отиде много надалече. Този преврат е подготвен всестранно. Среди от двете страни на границата, които досега отричаха тази политика, днес не само я възприемат, но я подкрепят. Дори и войската посредством Военния съюз ще бъде с нас. Още в 1930 г. запознах Петко Пенчев с министъра на външните работи на Югославия г. Воя Маринкович в Женева.

* При назначаването му за министър-председател.

— Значи, превратът е готвен първоначално срещу Ляпчев?

— Вземи го, както искаш. Това е тяхна работа.

— Мъчно мога да те разбера, освен да допусна една дълбока и сложна конспирация, която се върши от неколцина зад гърба на мнозинството.

— Няма нищо скрито-покрито. Всичко ще се върши с барабани и тръби.

— Виждам само едно — има много, много фантазии в думите ти!

— Теб ти се не вярва нищо, но скоро пак ще дойда и тогава, при наличността на новите факти, ще си говорим на друг тон. До скоро виждане!

Познавах Коста Тодоров и си обяснявах лесно неговата фантастика. По-сетне се уверих, че е имало нещо много тъмно в неговите въображения.

След два дена Коста Тодоров пристигна вкъщи много посърнал.

— Ти май ще излезеш прав! — примирено каза той. — Тези хора не искат да ни видят и чуят. Недоразумение ли е, или коварство — не разбирам! Не държат на уговореното.

— Това е сборище от много конспиративни елементи. Едни се смятат обвързани с дадената дума, други — не. Самото съзаклятие включва в себе си измяната. Двете думи имат едно и също значение, включително тайната.

— Има и нещо друго. Получих съобщение да напусна България в срок.[50]

— И това трябваше да предвидиш! Ти тука минаваш като съден за шпионаж. Казват, че Дамян Велчев бил младши член в съда, който те е съдил. Познаваш настроенията на офицерите. При това положение ти се опитваш да се месиш в политиката на страната, да разпореждаш. Забравяш, че днес имаме в България военно управление.

— Имам и друга неприятност. Полковник Марков ми обявява дуел и днес ми прати секунданти.

— Това трябва да е някоя шега. Какви са мотивите?

— В една статия съм употребил фразата «лекомислен като гвардейски поручик» и с това съм засегнал престижа на офицерите от гвардейския полк, чийто командир е той.

— Тук трябва да има и малко шега. Надявам се да може да се уреди тази работа лесно.

Веднага се обадих на Коста Марков. Въпросът с дуе-

ла бил сериозен. Обясних му, че този израз е най-обикновен, както и изразът «глупав като посолско аташе» и много подобни изрази. Да запита майка си, която е е белгийка, и тя ще му обясни в какво смешно положение ще изпаднат офицерите от гвардейския полк с този дуел. Полковник Марков отговори, че сам разбрал това, и щял да се опита да склони офицерите от полка да се откажат от тази донкихотщина. Вчерта той ми съобщи да се смята «инцидентът уреден».

Полковник Марков беше интересен човек. Беше адютант на Стамболийски, когато беше военен министър. Говори няколко езика. След година беше назначен адютант на царя. Веднъж го запитах какви качества се искат от един царски адютант. Той отговори:

— Една малка операция: да изпразни само черепа си от неговото съдържание!

На 19 май той е бил предвиден да извади гвардейския полк от казармите, но е бил заменен с подполковник Давидов, понеже се намирал в делегация в Асизи при италианския крал. Накрая изпаднал в отчаяние и завършил със самоубийство.

Марков беше добър и свръхчувствителен човек, но пълен с противоречия.

Коста Тодоров беше доволен, че така завърши тази история с дуела. Той не беше страхлив, но двубоят му беше неприятен.

— Да беше поне с револвери, иди-доди, но тези синковци предпочитат сабята. Това било оръжието на кавалеристите. А то с моите тлъстини — тъкмо съм за сабя!

Коста Тодоров разказва и друго.

В навечерието на 19 май той и Петко Пенчев уведомили министъра на външните работи в Белград, че през нощта ще се извърши превратът в София. Тези шетни на Петко Пенчев обясняват много други факти, които се случиха впоследствие.

Не се беше минало много време от извършения преврат, и един ден ме посети д-р Г. Иванов, секретар на Дамян Велчев, придружен от запасния офицер Гаврил Денков. Дамян Велчев искал да се срещнем. Още в началото се видяло, че работите в управлението не вървели добре, и Велчев искал да види дали не е възможно да се направи нещо за закрепване на новата власт. Отговорих, че пролятата кръв е още много прясна и не ми е възможно

да водя никакви преговори за управление с деветоюнци. Освен това делят ни големи идейни различия.

Режимът на Кимон Георгиев не се различаваше много от този на Ляпчев. В някои отношения се отличаваше с още-по-голямата си строгост. Наредбата-закон за защита безопасността на държавата съдържа клаузи извънредно строги. Цензурата беше много по-жестока от тази на сговористкия режим. Смъртните присъди по политическите дела се изпълняваха бързо. Обиски се вършеха непрестанно и откритията им се оповестяваха шумно, като например намирането на печатницата «Н. Кофарджиев»* и др. За политическите конспирации, особено за тези в казармите, се налагаха тежки присъди. По това време имало от Пазарджикския полк 7—8 войници, осъдени на смърт. Делегация от родители и жени пристигнали в София и помолили Георги Йорданов да ги заведе при Кимон Георгиев да измолят отменяването на смъртните присъди. След като говорили с министър-председателя, хората излезли от кабинета му и Георги Йорданов казал на тези, които го чакали:

— Е, жесток човек е този Кимон Георгиев, жесток човек! Не се съгласява да се отменят смъртните присъди. . .

След като делегацията пристигнала в Пазарджик, научила, че осъдените били екзекутирани!

Правителството на Кимон Георгиев бе посрещнато добре в Югославия. Министър-председателят се ползуваше с доверието на югославското правителство. Вестник «Време» писа, че «новите министри са независими и дейни хора, които от дълго време работят за сближението на балканските народи».

Учредяването на един конвент от съюзни офицери начело с полковник Крум Колев, който обхвана в свои ръце цялото управление на страната, не трая дълго време. По-рано Крум Колев беше един от доверените офицери на царя. Научавайки, че дисциплината в «полка на баба му»** — 9 п. полк — е разслабена, той бе казал, че ще прати да го оправи свой доверен офицер. Този офицер беше Крум Колев. В такива случаи измяната беше толкова голяма,

* Нелегална печатница на БКП.

** 9. пехотен плевенски полк, носещ името на княгиня Клементина, баба на цар Борис по бащина линия.

че мъчно можеше да се установи чия е по-голяма вината — на измамения ли, който беше проявил доверие до наивност, или на изменника.

В отделни изказвания Кимон Георгиев и Дамян Велчев, ако и да държаха за демократичния строй, не бяха скрили предпочитанията си към тоталитарното управление по подобие на това в Италия. Това тяхно становище накара неутралното съюзно офицерство да наложи смяната на Кимон Георгиев.

Неговият заместник, полковник Пенчо Златев, се опита да изгради своето управление върху доверието, едно казармено доверие между цар, народ, армия и интелигенция. Този изкуствен градеж беше без никаква спойка и не трая повече от три месеца. Единствена придобивка от него бе засилването на царската власт.

Няколко дена след като бе образувано 19-майското правителство, ние протестирахме от името на БЗНС срещу насилването на народната воля, суспендирането на конституцията и политическите и граждански свободи. В този дух ние излязохме с едно съобщение до обществото и едно предупредително изложение до царя.

След излизането на Пенчо Златев в оставка почва едно оперетно разрешаване на кабинетната криза. Полковниците Крум Колев и Виктор Найденов се явяват в двореца и от името на Военния съюз предлагат Димо Казасов за министър-председател. В сравнение с другите той не е по-лош от тях. Има и политически опит.

Изплашен вероятно от неговия характер, царят задържа в двореца самозваните пратеници и възлага на стария и неочакван от никого Андрей Тошев да образува правителство. Новият министър-председател не можеше на нищо друго да разчита освен на хитростта си, черта, която тогава се котираше високо на политическото тържище. Целта на цар Борис беше да печели време, за да затвърди положението си, както и стана. Назначението на Тошев само възбуди недоволството на Военния съвет.

На едно тържество Андрей Тошев, минавайки край мен, промърмори:

— Не вървят работите, Муравиев! Ще трябва да се срещнем и да видим какво да направим да се засили властта.

— Излишно е, г. Тошев. Стари дрехи не се кърпят — отвърнах му аз.

Не зная защо този човек ми беше противен. Бях запазил и лош спомен за него. Имах обичай понякога да ходя при Куюмджийски, от когото научавах много работи по стопански и финансови въпроси. Той беше способен банкер, от рода на тези нови аферисти, които се бяха появили след Първата световна война. Ако и да не беше получил специално образование, той беше умен и практичен финансист. От прост чиновник се беше издигнал до положението на първостепенен банкер. Отношенията му с хората зависеха от ползата, която имаше от тях. Изказванията му за някои обществени стигаха до цинизъм.

Един път, като ми говореше за някои политически лица, той каза:

— В книжата ми са 18 души, които редовно идват при мен.

— Щом им давате пари, защо тогава явно говорите за това? Имате сметка да ги щадите. Пък и не е хубаво да ги излагате така.

— За какво да ги щадя, когато те сами не се щадят!

В това време донесоха визитната картичка на А. Тошев, на която бе отбелязано: «председател на управителния съвет». Коюмджийски поръча грубо да му кажат да дойде друг път, макар че беше председател на управителния съвет на банката му. На въпроса ми, защо го връща, той отговори с пренебрежение, че идвал за просия и че му омръзнало да раздава пари.

Андрей Тошев прие това отнасяне най-естествено и си отиде.

Късно през есента на 1935 г. моят приятел Асен Стоев ми съобщи, че генерал Вл. Заимов искал да се срещне с мен тайно в качеството си на секретар на Военния съюз. За тази цел се избра домът на Асен Стоев като най-удобен. Генералът ми бе добре познат отдавна, но аз нямах вяра в тези вечни конспиратори и помолих домакина да ми съобщи по звънеца, ако види нещо подозрително.

Генералът беше пристигнал преди определения час и чакаше. Без излишно предисловие Заимов извади едно листче и започна да говори.

— Срещата ни е съвършено тайна и никой не бива да знае нищо за нея. Трябва да разгледаме политическото положение заедно и да съобщите съгласни ли сте да ни съдействате в управлението.

— Но ние сме против всякакви тайни срещи и конс-

пирации и аз трябва да уведомя за всичко другарите си от Постоянното присъствие. Освен това трябва да зная каква е вашата политическа програма.

— Докато не дойдем до съгласие, никой не трябва да знае нищо. В последния момент ще можете да ги уведомите. Приемаме вашата стопанска програма. Приемаме изцяло кооперативната ви система. Войската иска да докаже този път, че е народна войска. Няма да правим въпрос за дребнавости. Може да се случи ние да бъдем по-напредничави от вас.

— Какво мислите за избори, парламент, конституционни свободи и т. н.?

— За избори няма да мислим преди шест месеца. Конституцията ще бъде възстановена, но с малки поправки, за да не се злоупотребява с нея. Трябва да се изключи всякаква демагогия. Бъдещият обществеик трябва да бъде високонравствена личност. Ще се въведе строгост и дисциплина в политическия ни живот. Това ще се изисква от всички без разлика на социално положение. Недъзите трябва да се изкоренят издъно. Ние си запазваме Министерството на войната и, разбира се, ще се интересуваме и от общата политика на страната.

— Как ще погледне царят на този ваш проект, като знаем, че на 9 юни заради такова управление бяхме свалени от власт?

— Като дойдем до пълно съгласие, останалото е наша работа. Ще се явя в двореца и ще изляза с готови укази. Той е научен да подписва укази.

— А ако откаже да подпише?

— В такъв случай ще си отиде. Ще си отиде с всичкото внимание, което се дължи на един държавен глава. Ние сме решени да отидем до република. Помислете и ми съобщете решението си. Запомнете, че никога няма да имате такъв благоприятен случай.

В стаята имаше библиотека. Той потърси една книга да чете, а аз отидох в съседната стая да мисля.

В много отношения предложението беше привлекателно, но в края на краищата се отнасяше до една конспирация, до един преврат. Това значеше да оправдаем 9 юни, да признаем системата на насилието, да се откажем и да се отречем от демокрацията и от една организация, която разчита само на масите, да приемем системата на насилническите режими.

Нямаше какво да се мисли повече. Отидох при Заимов и му заявих, че предложението му, колкото и да е съблазнително, не може да приемем и че ако го приемем, ние ще бъдем дезавуирани и отречени от народа. На настояването му да помисля пак отговорих, че колкото и да мисля, все до същото заключение ще стигна.

Поговорихме още малко и генерал Вл. Заимов си отиде.

Разногласията във Военния съюз се умножаваха и увеличаваха. Сега стана жертва Дамян Велчев. Изключен от съюза, след това възвърнат, най-подир той бе изгонен от България в края на юни и се установи в Белград, за да продължи да конспирира оттам. Преминаването му в България на 2 октомври и залавянето му показват, че той и другарите му не са дотолкова усъвършенствали превратаджийската професия и Дамян Велчев е заловен при доста унизителни условия.[51] Съденето и осъждането му дадоха лесен повод на генерал Луков* и цар Борис да се покажат великодушни.

* Военен министър в правителството на Г. Кьосеиванов.

18
КАБИНЕТ КЬОСЕИВАНОВ

На 23 ноември [1935] Георги Кьосеиванов бе натоварен да образува новия кабинет. Първите изявления на новия министър-председател бяха, че народът ще бъде приобщен към управлението. Никакви уверения не бяха дадени, че цензурата ще бъде премахната, свободите — възстановени, но фактически се почувствува малко смекчение в полза на едни по-свободни прояви. Фактът, че започнаха да зачестяват разни позиви срещу властта, без да се търси особена отговорност за това, доказа това омекотяване на цензурата. По-рано за най-малкото писмо виновният се интерниираше, а сега следствието се състоеше до един лек разпит от няколко дена. Администрацията продължаваше да беснее за други политически прояви, без да се търси отговорност за това.

Как е гледал на положението тогава цар Борис? Това ни показва ясно един разговор между инспектора на дворците Генчев и д-р Балабанов, като пътували за Виена. Д-р Балабанов забелязал на Генчев, че с личното си управление царят поема всички отговорности и озлобява политическите лица. На това Генчев отговорил:

— Царят си знае работата. За 10 години политическият строй в България ще бъде коренно променен. Дотогава много от политиците ще измрат, защото повечето от тях са стари, другите ще бъдат принудени да упражняват професията си, защото са бедни, а някои от тях ще капитулират и ще се приобщят. По този начин всякаква опасност ще бъде отстранена.

Извършените пакости бяха толкова много, че и хора, спокойни като Ал. Малинов, сметнаха за свой неотменим дълг да бият тревога и да кажат високо и най-сериозно мнението си по това опасно положение. Между другото в издадения от него позив Малинов казва:

«На 19 май 1934 г. един военен преврат суспендира основния закон на българския народ и изпълнителната власт си присвои правото да законодателства чрез декре-

ти. Оттогава българският гражданин е лишен от гарантираните му в Конституцията права и свободи: Главно от правата на избор и на събрание, както и от свободата на сдружение. Една пък строга цензура, упражнявана върху политическия печат, не позволява публично да се обсъждат и контролират делата на правителството.

Първоначално управлението на България бе в ръцете на тия, които извършиха превратa. Впоследствие царят смогна малко по малко да овладее цялата държавна власт и стана единствен господар на държавата, която управляваше ту чрез едни, ту чрез други, но всякога чрез свои доверени лица — в голямото си мнозинство чиновници. В този факт се крие обяснението на другия, за който трябва да се съжалява, а именно че общественото мнение все повече и повече държи него отговорен за сегашното състояние на работите в държавата ни. Такава е истината и не трябва да се затварят очи пред нея.

Добре разбраните държавни интересни повелително диктуват щото трупащите се ежедневно върху короната отговорности да се прехвърлят върху другите конституционни фактори — върху парламента и изходящите от него правителства. Другояче казано, наложително е властта отново да мине в ръцете на народа, като му се върнат отнетите през май 1934 год. конституционни правдини, та от обезправен, както е днес, да стане пак свободен народ. Само така ще се избегне възможността рано или късно народът да бъде тласнат из плъзгавия опасен път на нежелателни революционни борби за възстановяване на изгубените свободи.

. . . . . .

Нека не забравяме урока на историята, чужда и наша. Всеки народ заслужава собствената си съдба; от него тя зависи дали да бъде по-лоша или по-добра. Никому не е позволено да играе ролята на наблюдател или пък на обвинител, който дири вината само у други. За свободата е достоен само онзи народ, който се бори за нея. За гражданина няма по-върховен дълг от този да се бори за възстановяването на престъпно отнетите му конституционни права и свободи.

Ето защо нека всички манифестираме волята си да бъде възстановен конституционният режим, като настойчиво поканим от села и градове върховната власт да произведе по-скоро законодателни избори, и то с едно

авторитетно и силно правителство, силно с доверието на народа — което правителство да допусне политическо състезание, да осигури на гласоподавателите свободно проявление на тяхната воля и да не позволи да бъде тя фалшифицирана за легализирането и консолидирането на противоконституционния днешен режим.

За успеха на тая борба и за създаването на една силна, компетентна и творческа власт, опряна на народното доверие, се иска единението на народните сили, на всички искрени приятели на демокрацията. За да победим във времена като днешните, необходимо е всички да се обединим и сплотим в защита на народните свободи.»

След смъртната присъда над Дамян Велчев една сутрин дойде при мен Цветана Киранова.

— Вашата ръка е лека! — каза тя. — Подпишете тази молба за отменяването на смъртната присъда над Дамян Велчев.

Подписах. Тя тръгна да попълва листовете, които бе приготвила за подписване. Подписах, защото винаги съм бил против смъртното наказание, но се замислих: колко ли пакости има да прави този непоправим съзаклятник!

Генерал Луков представи присъдата с мнение да бъде отменена смъртната присъда, а цар Борис я отмени. Може би това да бе против желанието и на двамата, но те не можеха да направят друго.

Подписаните листове със стотици имена не одобряваха съзаклятничеството на Дамян Велчев. Те искаха отменението на смъртната присъда от човечност. Да се обяснява отменението с някакво давление от чужбина, това значи да се изнасилва човешката фантазия. Коя беше държавата в Европа, която можеше да симпатизира на военните преврати? Търсеха се други подбуди, за да се злепоставят самите осъдени.

На 24. III. 1941 год. Дамян Велчев, след осеммесечно мълчание, изпрати благодарствена телеграма до цар Борис за отменянето на смъртната присъда.*

Правителството на Георги Кьосеиванов не можа да се закрепи. По-рано цар Борис търсеше да подсили слабите си правителства с отделни лица, без да прибягва до самите партии. Като се увери, че този начин излезе неуспешен,

* Телеграмата е по повод амнистирането на Д. Велчев.

той се примири с мисълта да потърси сътрудничеството на самите партии.

В началото на месец юни* Г. Кьосеиванов сам ми се обади по телефона за «сериозен разговор по политическото положение на страната». Той живееше някъде на ул. «Гурко», в къща, построена в старинен стил. Посрещна ме още на вратата. Г. Кьосеиванов беше добре сложен, хубав човек от чисто славянски тип. Той беше добре облечен, с изискани маниери, и ако не беше добър оратор, той бе чудесен събеседник. Описа ми положението си искрено. Минавал за царски човек и това било така, не бил с Военния съюз — с никоя от всичките му разклонения и ложи — и, главно, нямал подкрепата на никоя партия. Ето защо ме повикал да видим, можем ли да му дадем съдействие, за да помогнем на страната да излезе от това тежко положение, в което била изпаднала. За тази цел бил готов да направи всякакви жертви.

— Какви са вашите условия?

— Готов съм да ви отстъпя пет места в кабинета, евентуално и шест, ако държите на това. Какви са вашите условия?

— Числото на местата ни интересува дотолкова, доколкото трябва да проведем нашата програма. Иначе те не ни интересуват. Нашите искания са следните: а) възстановяването на Конституцията с всички гарантирани свободи; б) произвеждане на законодателни избори в срок от два до три месеца; в) бъдещото правителство ще зависи от резултата на изборите.

— Но това значи да се върнем на старото положение, да възстановим миналото с всичките му недъзи, които никой не отрича.

— Искате да кажете «позорното минало», както обичате да се изразявате? Недъзите винаги могат да се отстранят, без да се посяга на основния закон и изпитаните традиции в нашия политически живот. Корекции обезателно ще се направят и никакви злоупотреби или извращения няма да се позволят с демокрацията. Вулгарното партизанство трябва да се изкорени, но и неотговорните фактори ще бъдат прогонени и няма да им се позволява никаква намеса в политиката. Вижте какви кабинети се образуваха при вашия личен режим. Вие назначихте

* 1936 г.

министри лица, които по-рано и околийски началници нямаше да станат.

— С някои от министрите аз се запознах след издаването на указите, в Министерския съвет. Така беше например с Банко Банков*, на когото не бях чул даже и името.

— Вие не бяхте чували имената им, а те не ви познаваха. Това можеше да стане само при личния режим. Смятате ли, че така трябваше да бъде?

Така ние прекарахме в излишен спор до обед. Кьосеиванов не намираше какви възражения да направи и най-после на всеки въпрос се съгласяваше с мене. Но когато трябваше да вземе решения, той се въздържаше. Струва ми се, че това раздвоение се дължеше на различието на неговото лично мнение и това на този, който го ръководеше. Ясно беше, че тези сондажи се вършеха по поръка на царя, който вече изцяло бе поел кормилото на управлението.

След месец Кьосеиванов реорганизира кабинета си, като взе и хора от двата сговора.[52] По този случай правителството издаде съответното комюнике, с което се обещаваше скорошно нормализиране на политическото положение и произвеждане на избори. Като знаех какво становище поддържаше пред мен Кьосеиванов преди месец по тези два важни въпроса, беше ясно, че това е една залъгалка.

Министрите от Цанковия сговор реагираха на играта, която си позволяваше министър-председателят с изборите, и си присвоиха правото да свикат своите съмишленици на партийни събрания. Това породи остър конфликт между тях и министъра на вътрешните работи Красновски. Последният влезе най-напред в конфликт с министъра на войната. Зле осведомен от министър-председателя за разположението на царя, генерал Луков на аудиенцията в двореца сложил ребром въпроса за Красновски и за негова изненада царят го «посъветвал» да подаде сам той оставка като военен министър и като генерал от войската. За партийните прояви на Тодор Кожухаров Красновски държал да наложи повеленията на закона. В Министерския съвет избухвали чести пререкания, стигащи до скан-

* Банко Банков става министър по-късно. Следователно той не може да бъде взет за пример.

дали. На едно събрание на Т. Кожухаров със свои партийни приятели министърът на вътрешните работи наредил да обградят къщата и да арестуват непокорния министър. Това щяло да стане, ако подгоненият не бил избягал, като прескочил оградата на къщата. Приятелите на Цанков се видяха принудени да напуснат правителството.

Въпреки редица позиви, които разпространяваха периодически из страната, решихме да свикаме една сбирка, на която да обсъдим политическото положение в страната, да устроим вътрешния живот на организацията и да изберем подходяща управа. За целта издадохме следното окръжно:

«Другари,

Положението на страната е тежко. Нормалното развитие на политическия ни живот от 19 май насам разстрои държавния организъм, внесе смут и несигурност в стопанския живот, разочарова и обезвери народните маси. Всичко това тревожи трезвите и предвидливи българи и от цялата страна, от всички слоеве и среди се надига един всеобщ повик за бързо и пълно нормализиране на политическото положение в страната.

С голяма загриженост, повече от две години вече, ние наблюдаваме развоя на политическите събития, които бележат разстройството на организираните народни сили и унищожават непрекъснато престижа на върховни държавни институти. Ние своевременно направихме своите предупреждения и според силите си и възможностите си се противопоставяхме на тъмните сили на рушението и реакцията.

Така още на 19 май 1934 година чрез едно окръжно, отправено до приятелите ни в царството, ние не одобрихме извършената чрез преврат промяна на управлението и суспендирането на конституцията и заявихме, че по пътя на диктатурата и политическия авантюризъм държавата ще бъде окончателно разстроена.

След това на няколко пъти, ставайки изразители на всеобщите настроения и водими от добре разбраните държавни интереси, подканяхме да се ликвидира с авторитарните опити за «уредба» на държавата и да се мине към образуване на народното и отговорно управление чрез непосредственото участие на народа съгласно постановленията на основния ни закон.

За това ни ясно и съгласувано с жизнените интереси

на страната становище ние и нашите многобройни приятели бяхме тормозени, заточвани и преследвани. Но ние както тогава, така и днес стоим неотклонно на становището, че единственият път за извеждане на държавния кораб на спасителния бряг е пълното нормализиране на политическия ни живот чрез възстановяването на Конституцията и провеждане на свободни избори.

Ние сме убедени, че както политическото укрепване, стопански напредък и реформиране на живота ни, така и създаването на един период на творчество, подем и възраждане не е възможно без непосредственото и дейно участие на народните маси

Още повече че нашият народ е демократичен в своето вътрешно устройство и стопанска структура, бил е винаги враг на диктатурата и е вземал пряко участие в изграждането и управлението на държавата.

Верни на гореизложените разбирания, ние сме държали да бъдем винаги в непосредствен контакт с народните маси.

Ето защо ценейки Вашата отзивчивост по обществените въпроси, ние Ви каним на една другарска среща на 23 този месец в София за размяна на мисли.

гр. София, 9 август, 1936 год. С другарски поздрав:
Гичев, Муравиев, Димов»

На 23 август 1936 год. се събрахме в дома на Никола Петков и след обстойни разисквания по набелязаните въпроси се взе следната резолюция:

«Резолюция

по политическото и стопанско положение на България

Конференцията, свикана по покана на тримата бивши земеделски министри Дим. Гичев, К. Муравиев и Димов, състояла се на 23 август 1936 год. в София, на която присъствуваха бившите членове на земеделската парламентарна група, управителния и върховния съюзни съвети и представители на всички околии в страната, на брой над 300 души, след размяна на мисли по политическото и стопанско положение на страната

констатира:

а/ Актът на 19 май 1934 год. е противоконституционен, противонароден, антисоциален и опасен за спокойното развитие и за самотото съществуване на страната. Като опит, в цялата негова широта, той е отречен в съзнанието на целия български народ.

б/ Превратът установи, мимо волята на конституционните фактори, едно управление безконтролно и безотговорно. Това управление отне всички гарантирани от Конституцията права и свободи на българските граждани — свобода на събранията, свобода на слово и печат, свобода на сдружаване и пр. То унищожи общинското самоуправление с назначените общински кметове и съветници и разстрои административното устройство на държавата с направеното произволно деление и групиране на общини и окръзи.

в/ Неумелата намеса в икономическия живот на страната задълбочи кризата, увеличи данъчните тежести, неотговарящи на податните сили на грамадното мнозинство от народа — земеделци, занаятчии, работници, както и на средните стопански съществувания. За същите липсва възможността да се справят с непосилните задължения поради обезценяването на техния труд и понизената стойност на производството им. Несъответствие между цените на земеделските и индустриални произведения затрудни поминъчните им условия, увеличи безработицата и мизерията им. Широките народни маси са в невъзможност да задоволят и най-необходимите свои нужди.

г/ Тревожното положение на Европа, общата несигурност, която цари от 19 май 1934 г. насам, разстройва стопанската мощ и държавното устройство на страната и застрашава да я превърне в арена на вътрешни борби и междуособици.

С оглед на всичко това, за да се излезе от създаденото положение и да се насочи страната към пълно нормализиране и заздравяване, спокойствие и напредък, **нужно е**

Да се възстанови веднага в нейната цялост **Търновската конституция**, която отразява идеите на народното ни възраждане и отговаря на бита и традициите на български народ.

Да се възстановят свободите на народа: свобода на събрания, свобода на слово и печат, свободно политическо организиране и проявление и пр., и се мине към създаване на отговорно управление, което да има доверието на конституционните фактори — царя и народа, — и с произведат свободни избори при тайно, непосредствено и всеобщо гласоподаване от правителството, съставено от защитниците на демокрацията и конституционния строй, с център представителите на българското село

Да се възстанови общинското самоуправление при изборни кметове и общински съвети и се пристъпи към ново прегрупиране на общините с оглед волята и добре разбраните интереси на селото.

Да се разреши окончателно, и то по един радикален начин, въпросът за задълженията, а наред с него и въпросът за разумен, евтин и леснодостъпен кредит, който да улесни възстановяването на стопанската мощ на затруднените.

Следване политика на мир и разбирателство с всички държави, особено със съседните нам на базата на взаимно зачитане, равенство и справедливост — политика, чието начало сложи безсмъртният НАРОДЕН ВОЖД АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ.

Присъствуващите единодушно констатират, че техните първи другари — бившите министри Димитър Гичев, Конст. Муравиев и Вергил Димов — умело са преценили събитията и вярно изразявали тежненията на народа, а особено на българското село и подчертават пълното единство между тях и ония, които ги следват. Изказват им другарското си доверие и адмирация и им дават мандат да продължат и за в бъдеще да следват този път, който вещае спасение на народовластието, народа и държавата.

Застанали в центъра на нашия политико-обществен живот, в противовес на диктатурата и крайностите, и без това непопулярни и слаби в нашата страна, българските селяни и техните водачи водят борба за пълното тържество на демокрацията — политическа и стопанска, — както и духовното издигане на българския народ. Канят всички ония, които вярват в тия начала и им служат, да приобщят усилията си за тяхното пълно тържество.

В отстояване на тези големи задачи и в борбата между диктатура и демокрация мястото на родната българска интелигенция е при българския народ, който, воден от нея, ще върви към създаване на една мощна, свободна и щастлива България.

Конференцията апелира към всички българи да изпълнят в тоя момент на изпитание повелителния си дълг към родината, като вложат усилията си за отбиване домогванията на диктатурата и реакцията и за създаване законна и силна чрез подкрепата и доверието на народа власт, която единствена ще може да възстанови държавния престиж, да мобилизира творческите сили на народ

и интелигенция и създаде условия за стопански подем, социална правда и културен напредък.»

Докато се нормализира положението на страната, т.е. се създадат условия за един свободен политически живот, за Постоянно присъствие на БЗНС бяха избрани Д. Гичев, К. Муравиев и В. Димов.

Позиви се издаваха често от БЗНС—Врабча. Такива се издаваха от Цанковото движение, от Работническата партия, от младежите и пр. Някои носеха подписите на една нова формация от личности, наречена «Петорка»[53]. Само едно дълго изложение бе подписано от представителите на всички партии, като се почне от Цанковото движение до Работническата партия. Събранието се състоя в дома на проф. Данаилов. Стилът на позивите беше различен, но всички бяха насочени против насилническия акт от 19 май 1934 г. и след това против сбвързването ни с Германия и Италия. Мнозина от първите хора на опозицията бяха изпратени в провинцията по разни села. Ние изпратихме няколко изложения, напечатани, без да бъдат предприети особени преследвания. Истината ни налага да признаем, че през време на двата сговора цензурата и теророт въобще не биха позволили такива дейности. По-късно при Филов режимът се затегна повече.

Сговористите най-трудно изтърпяваха режима. Те или не знаеха какво ставаше през тяхно време, или бяха забравили за жестоката цензура, за пълните затвори, за хилядите присъди и безследни изчезвания.

Министър-председателят реши да произведе законодателни избори. В това допитване до народа той прояви неочаквани изборни способности. Избирателният закон бе така нагоден, че да може да се упражни най-голям натиск върху избирателите. Етапите, през които трябваше да минат изборите, позволяваха да се използува цялата мощ на полицията. Това даваше възможност на Кьосеиванов да си набави едно внушително мнозинство. Някои от политическите хора, които досега все още се държаха, почнаха да капитулират. Стоян Омарчевски, Георги Марков и др. се приспособиха към новия режим. Правителството почна да прокарва строги закони. Узаконяваше се цензурата, упълномощаваше се правителството да контролира лицата в кооперативните управителни тела и пр. Младежките фашистки организации се оставиха на свобода, поощриха се изстъпленията.

Към края на Кьосеивановото управление се забелязаха първите признаци на постепенно обвързване с Хитлерова Германия, ако и правителството да заявяваше при всеки случай необвързането ни с никоя държава.

Министър-председателят Г. Кьосеиванов държи може би рекорд по число на образуваните кабинети. На 19 октомври той пак подаде оставка, образува ново правителство и произведе избори, спечелени, както той желаеше. От последните разговори, които бях имал с него, отношенията ни бяха останали лоши и той не пропущаше да прояви своята неприязън към мен. По тази причина той не пропусна нито едно средство да не мога да вляза в камарата. Така при първите избори той доведе прочут изборджия от Плевен, който по тайнствен начин смени истинските бюлетини с фалшиви — беше сменена само една буква на името. Така аз получих две хиляди и триста недействителни бюлетини. През това време околийският началник ме държа три дена затворен в градския обор заедно с общинския бик, който ходеше свободно из тъмното помещение.

При вторите избори[54] бях лишен от правото да се избирам поради две фалшиви — уж мои писма — до Коста Тодоров, в които се уговаряло свалянето на царя. Всичко това бе добре наредено, но не беше вярно! Фалшификаторът не си бе дал труд дори да наподоби почерка ми. Подадох няколко молби до министъра на вътрешните работи генерал Недев, но не получих даже и отговор. Найподир сполучих да вляза във връзка с началника на специалната служба при Дирекцията на държавна сигурност инж. Ненов, който ми обясни фалшификацията по следния начин. Дадени са му били две истински мои писма с номера, написани на отделно листче. След проверка той докладвал писмено, че «писмата под №№ са действително писани от Х». След това докладната записка с двата номера са били прикачени към фалшивите писма и препратени в съда, който и приложил закона. По-рано такива прийоми не бяха прилагани.

Промените в правителствата на цар Борис ставаха съвършено неочаквано. Това беше вероятно един от ритуалите на тази тайнствена церемония. Един ден заварих да ме чака вкъщи Никола Йотов, облечен в жакет и цилиндър. Аз бях изненадан от тези необикновени за един пазарджиклия официални дрехи, но скоро узнах причината.

— От половин час съм министър на благоустройството!

— Как стана това назначение? Ти не си ми казал нищо досега.

— Сам не знаех нищо. Един полицай ме търсил в хотела и другаде, където мислел, че може да ме намери. Най-сетне му казали, че имам обичай по това време да играя табла в кафене «Македония», и той ме намери там. Каза ми, че ме търси от цял час, за да ми каже да отида веднага в двореца. Преоблякох се и отидох в двореца, но портиерът ме отправи в Министерския съвет. Там заварих двама генерали. Не ги познавам. Прочетоха ми извадки от една декларация и оттам дойдох тука.

— Ако си дошъл за съвет, ще ти кажа да съобщиш в двореца, че не приемаш предложения ти пост — знаеш по какви съображения. Но ти няма да ме послушаш, защото амбицията ти е по-силна от здравия разум.

Никола Йотов отговори, че ще си помисли, но всъщност той отиде да се готви да приеме министерството.

19
КАБИНЕТ БОГДАН ФИЛОВ

Обявяването на войната беше предстоящо. Вероятно цар Борис е бил осведомяван за това навреме, за да може да вземе всички необходими мерки. Георги Кьосеиванов не бе достатъчно удобен, ето защо той бе сменен с Богдан Филов, като по-послушен изпълнител на изискванията на новата военнолюбива политика. Едновременно с назначаването на Филов за министър-председател*, в кабинета влезе Иван Попов като министър на външните работи**. Назначението на последния бе една изненада за мнозина, които го познаваха. Той не пропущаше случай да заяви, че е против едно присъединяване на България към оста Рим – Берлин. Лично на мен е заявявал на два пъти, че ако науча, че си е подал оставката, това ще е знак, че България е пред прага да се ангажира с Хитлер. Самият Филов беше доверил на свои близки, че и сам цар Борис се съмнявал в успеха на една война от страна на Германия.

Ако и самият Филов да беше доверил на свои близки, че и цар Борис се съмнявал в успеха на една война от страна на Германия, всичко се вършеше за подготовката на една военна намеса. Още като министър на просветата Филов е в Германия, за да се запознае с първите личности на Райха и те да го опознаят. Като министър-председател той не пропущаще случай да не манифестира приятелските си чувства към германската политика. Връзките му са насочени към Германия. С Италия той се сношава само колкото е необходимо. Той улесни проникването на германския капитал в България. Петата колона се настани безпрепятствено в страната ни.

За да създаде благоприятна атмосфера за фактическото обвързване на България, Филов повдигна пред Хитлер въпроса за Добруджа. Това предизвика Молотов

* Февруари 1940.
** 16 февруари 1940.

и английският министър на външните работи да признаят официално правото на България върху тази земя, която владее още от VII век, а Молотов повиква пълномощния ни министър в Москва Стаменов и предлага гаранционен пакт.

Въпросите от външен характер се решават обикновено от царя, Филов и Попов, по-важните само от царя и Филов. Всъщност най-важните се решават само от царя и се съобщават за изпълнение на Филов и Попов, но винаги след вземане мнението на Рибентроп и Хитлер.

Царят и Филов решават да отговорят отрицателно на Молотов.

Няколко дена след това пристигнал в София главният секретар на комисарството на външните работи* Соболев и предложил отново на българското правителство сключването на пакт за ненападение и взаимопомощ. След съвещание «тройката» решила да даде пак отрицателен отговор. Почна се и едно сляпо подражание на нацисткото законодателство, като се гласува законът за евреите, изработен от Габровски по поръка на Филов и царя.

Сред обществото се създаде оправдана уплаха от тази политика, която предвещаваше една скорошна война. Попов почна да повтаря своята заплаха за оставка. За да внесе известно успокоение, Филов оправдаваше своята политика със сключения пакт между Германия и Съветския съюз, като разширяваше обсега му и даваше криво тълкуване на характера му. Това погрешно схващане на спогодбата допадаше на народните среди и агенция «ТАСС» се видя принудена да даде правилно тълкуване на някои факти.

Денят на изпитанието най-сетне дойде. Трябваше да се подписва Тристранният пакт. Вместо да си подаде оставката, Попов се задоволи да се разболее, за да не замине за подписването. Вместо него замина един малоценен тим, състоящ се от Шишманов, директора на печата Серафимов и секретаря на царя Сл. Балан.[55] Близки на Филов разказват, че Филов бил щастлив и суетен като галено дете. Давал вид, че цялата церемония е уредена специално за него. Запитвал близките си:

— Харесах ли се... Добре ли говорих...

* По това време съветското външно министерство се нарича Народен комисариат на външните работи.

И тъй нататък!

Рибентроп закъснял доста с пристигането си. Граф Чано не скривал нетърпението си. По едно време наредил на масата няколко дебели молива и почнал да играе на кегелбан с една топка. Най-сетне влязъл Рибентроп. Подписването се извършило тържествено — от повече от 50 души. Пръсна се слух, че срещу това ни се гарантирал излазът на Бяло море, но. . . след подписването на мира. Цялата тази церемония била придружавана от приятелски разговори, банкети и пр.

Камарата*, която в такива случаи се обръщаше на клакьорски тим и певчески хор, одобри подписването на пакта с шумни акламации при острите протести на опозицията[56] и уместните забележки на правителствения представител на Ябланица Ив. Попов. Една част от опозицията мълчеше.

Във всички тези важни министерски съвещания участвува и Севов, който беше нещо като министър без портфейл. Той вземаше участие и в съставянето на кабинетите, даваше мнение за отделни министри и пр. Изглежда, че той е изместил всички с влиянието си, с изключение на Дънов. Казват, че и Филов се е срещал с Лулчев по свой почин или по съветите на царя. Така, под негово влияние, при едно пътуване, Филов забавил тръгването на влака с една минута, за да се сметне, че е тръгнал в 14 часа, а не в 13.

Като възмездие за присъединяването ни към Тристранния пакт даде ни се право да окупираме Тракия и Македония. Апетитът идва с яденето. Сега Филов и Попов, със съгласието на царя, уговарят заемането на Пирот и Враня. Кушев ми каза:

— Това не са никакви политици. Всичко се диктува от Берлин. Никакви социални или стопански въпроси не ги интересуват. Обхванала ги е една фантастична грандомания. Напоследък германският военен аташе Брукман ги беше уверил, че Русия е изгубила войната, и за да не останат назад, искаха и царят, и Филов да обявим война на Русия. Брукман им беше дори определил часа на влизането на германските войски в Москва. Царят се показа неуравновесен човек. Иска да се обяви война на Русия,

* Народното събрание.

преди да била капитулирала. На това мнение е и Филов, ако може въобще да се каже, че има мнение.

Казах на Кушев следното:

— Когато те поканиха да влезеш в кабинета, ти не ме послуша и прие. Извиняваше се с това, че няма да воюваме. Ето сега Хитлер обяви война на Русия, окупирахме Тракия и Македония. Войната с Русия ще наложи на Германия да иска да освободи войските си от Сърбия и заменянето им с български войски. Това за нас значи война. В знак на протест подай оставка. Няма да се спасиш от отговорности, но ще спасиш главата си. И без това Филов е недоволен от теб и търси случай да се освободи от пречките, които му създаваш.

— Ще помисля и ще направя потребното.

— Ако мислиш много, ти ще останеш в правителството, защото амбицията те заслепява и ще станеш чужда жертва. Не прави като Йотов. Подай веднага оставка!

Кушев остана в кабинета, като послуша чужди гласове. По стопанските въпроси той беше на добри позиции и неведнъж Търговско-индустриалният съюз се беше оплаквал от него. Напоследък те се оплакваха много от прокараната наредба най-необходимите предмети на селото да се продават само чрез кооперациите. Тази наредба бе прокарана по наше искане.

Намесата на върховните фактори бе стигнала далече. Стигна се дотам, че царят беше поискал от Кушев да уволни частния си секретар, защото бил влияел на министъра.

В качеството ми председател на Овощарския съюз свиках представители на Овощарския, Лозарския и Градинарския съюз и отправихме до Кушев едно писмо със следните искания:

1. Установяване държавно-кооперативен монопол в износа на селкостопанските произведения.

2. Даване преднина на кооперативните организации в износа на плодове е зеленчуци.

3. Установяване на минимални покупни цени и контролата им.

4. Премахване на създадената от 3—4 години система за закупуване на зелено или ползуването на така наречения «народен кредит» или ограничението й до минимум.

5. Прехвърлянето на Дирекцията за внос-износ (бивш «Експортен институт») към МЗДИ и привличане във Висшия експортен съвет на кооперативите и произ-

водителите, респективно на техните организации (профсъюзи).

6. Изработване на правилник за комисионерския апарат.

7. Правилна подготовка на стоките да износ.

8. Създаване на кооперативна индустрия за преработка на плодовете и зеленчуците във фабрикати и полуфабрикати.

Това създаде голям шум и спорове в правителството. Заговори се наново за «възкресяване на дружбащината», за «червените пояси» и въпросът за смяната на Кушев се появи пак на сцената.

На 12 декември бях в градината си и вечерта научих по радиото, че България обявява война на Англия и Америка. Влак имаше късно вечерта и аз слязох на гара Костенец, за да тръгна през нощта за София. Бях проспал едва 3—4 часа, когато ме събудиха, защото бил дошъл Кушев.

— Научи ли какво стана?

— Вие сте полудели — и цар, и Филов, и всички министри! Погубвате България!

— Вчера Филов ни повика в Министерския съвет. От генерал Даскалов* разбрах, че ще обявяваме война на Англия и Америка. Излязох вън и те потърсих, но ми казаха, че си бил на балкана.

— Защо ще ме търсиш, като не вземаш от дума?

— Без да обяснява каквото и да било, Филов започна така: «Знайте, че Германия обяви война на Англия и Америка. Вчера Бекерле и Маджистрати** се явили пред Попов и поискали, по силата на пакта, и ние да им обявим война.» Аз запитах, наложително ли е още сега да обявим война? Филов отговори, че е наложително, защото маджарите ще ни изпреварят и германците ще се усъмнят, че се колебаем. «Това не е малка работа — добавих аз. — Трябва да я обмислим добре!» Филов отвърна: «Ако не си я обмислил досега, тепърва ли ще я мислиш?» Забелязах, че Италия и Германия утре могат да поискат да обявим война и на Русия! «Ако поискат, и на Русия ще обявим война!» — ядосано каза Филов. Тогава аз

* Военен министър.

** Пълномощни министри на Германия и Италия.

отсякох: «Така ли мислите? Хубаво ще се наредим тогава!»

Горанов* също забелязал, че не трябва да се бърза с такъв рискован акт. Филов не казал нищо повече и отишъл при царя заедно с Попов. Напоследък Попов се беше примирил с прогерманската политика и не правеше вече никаква опозиция.

По повод обявяването война на Англия и Америка от страна на България един наш офицер за връзка с чуждите мисии ми разказа следното:

— В дена на обявяването война на Америка дежурен офицер при Рузвелт бил Джон Вейклес (след 9.IX.1944 г. член в мисията в България). Той събудил президента Рузвелт и му предал съобщението.

— Това изненада ли е за вас? — попитал Рузвелт. — България е един от най-верните сателити на Германия и естествено е тя първа да ни обяви война. Не си струваше труда да ме събуждате за това. . .

Преди известно време бяхме изпратили до царя едно предупредително писмо, с което искахме пълна промяна на водената от правителството политика, като изтъквахме, че Германия е загубила войната и ние ще трябва да споделяме нейната участ. От германците въобще в София познавах само един — Х. Луи, — който ми беше искал сведения за нашите кооперации. Една вечер той дойде с друг млад немец, който извади писмото, преведено на немски, и ме запита подписът мой ли е. Отговорих му, че е мой. След това той ми каза:

— Не, Германия няма да загуби войната. Вие се лъжете. Вашият песимизъм не почива на нищо!

В това време аз мислех за гестапо и за разните лагери, обаче те се държаха добре и се задоволиха да ме убеждават в успеха на Германия и щастливото бъдеще на България. Същото писмо Филов беше показвал на Мушанов и му беше задал същия въпрос. Очевидно той го беше предал на германците.

Германците показаха едно примирение, една търпимост, които изненадваха. Имах случай да констатирам това няколко пъти. През 1941 г. бяхме изпратени от нашите стопански организации с проф. Неделчев в Берлин да видим може ли да се увеличат цените на плодовете и зеленчуците ни. В тези гладни години ние бяхме приети като представители на някоя велика сила. Ако е полу-

* Министър на железниците.

чихме по-високи цени, това се дължеше на нашето търговско представителство, което заплашваше с повишението на индустриалните стоки. Германците бяха наклонни на всякакви отстъпки.

Един ден получих покана за обед в някакъв важен съюз на търговците, индустриалците и финансистите. Отидох на указания адрес. Клубът се помещаваше в едно огромно здание, обзаведено с рядък разкош. Луксът беше такъв, че с Неделчев помислихме, че сме сбъркали адреса. Поканени бяха около 40 най-видни представители на стопанския свят. Спазен бе познатият германски ред и дисциплина, с които този народ се гордее.

Следобед разговорите продължиха на групи. Попаднах в компанията на бившия германски посланик в Рим и още няколко души — все видни лица. Липсваше онази германска надутост и надменност, на които сме свикнали. Не можеха да прикрият чувството си, че ще загубят войната и не бягаха от истината. Един от тях например се изказа доста остро срещу разузнавателните служби и отдаде отчасти на тях причината за катастрофите на държавата.

— Ето — добави друг — Интелижанс сервис стана причина войната да свари Англия с 200 изтребители и можа да разкрие на англичаните бързите действия на германската армия. Нашето прочуто Гестапо не ни осведоми за силата на маневреността на руската войска. . .

— . . . и на транспортните й възможности! — прибави един генерал, който се беше приближил.

— Ние не знаехме климатическите условия — продължи дипломатът. — Принудихме се да подплатим войнишките шинели с кожи, събрани от женски и детски палта, а за да формираме скиорски роти, събрахме всичките ски на спортните ни алпийски клубове. . .

Такива думи у нас можеха да се чуят и показваха, че този народ не вярва вече в победата.

20
ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ. ВЪОРЪЖЕНА СЪПРОТИВА

Съпротивата срещу участието ни на страната на германците във войната срещу Обединените сили на свободата и демокрацията се извършваше в началото ѝ без организация, след това чрез организирани въоръжени лица в отделни групи и отряди. Общата организация се зовеше Отечествен фронт. Формално ние не влязохме в него, което беше грешка или по-скоро едно недоразумение. През 1944 г.[53] ми се обади Никола Мушанов. Дошъл при него Кирил Драмалиев и му предал писмо, с което го канели да застане като председател на новоформирания ОФ, и ако това му е невъзможно поради старост или умора, да приеме поста почетен председател на ОФ. Н. Мушанов отказал и двата предложени поста, като се мотивирал със старостта си.

— Всъщност отказах — каза той, — защото ме изправяха пред свършен факт и не ми се играеше ролята на поемно лице.

Казах на Мушанов, че не е постъпил правилно, тъй като по-сетне всичко е щяло да се нареди от само себе си.

Пратено било съобщение и до Димитър Гичев да определи лице, което да представлява БЗНС в Отечествения фронт. Смятайки това като едно пренебрежение и подценяване на Земеделския съюз, Гичев отказал да изпрати искания делегат. Ние, членовете на Постоянното присъствие, научихме късно тази покана.

В първата половина на юни 1944 г. ме потърси д-р Иван Пашов* да уговорим единодействие между БЗНС и РП. Казах му да се отучи от навика да избира той лицата, чрез които иска да влезе във връзка със Земеделския съюз, а да търси неговото ръководство. Явихме се на срещата с Дим. Гичев. Не помня дали В. Димов беше в София в това време.

Като оставихме настрана станалото недоразумение,

* Деец на Комунистическата партия.

решихме двете организации да действуват съвместно, като всяка взема участие в акцията, предприета от другата.

Д-р Пашов добави от името на РП и следната декларация:

— В случай че БЗНС бъде натоварен да състави правителството, РП ще участвува в това правителство.

За този разговор съм дал показания още когато д-р Пашов беше жив. Тогава сигурно е направена съответната справка. Не е ставало дума за невъзможност да се сътрудничи със социалдемократите, с които вече бяхме работили през време на «Железния блок»[58], или с 19-майци. Гичев не е правил никакво възражение против дейността на партизаните, като се знае, че голяма част от ятаците бяха членове на Земеделския съюз.

Мисля, че ако политическите сили в страната бяха здраво сплотени, нямаше да се стигне до катастрофа. Но цар Борис именно разчиташе на тяхната разпокъсаност.

Действията на въоръжените сили на съпротивата или наречените партизански отряди се появиха. В началото те се формираха от подгонени от полицията лица, които бяха малко на брой, но постоянно се увеличаваха и образуваха по-силни групи.

В нашия край полицията подгони местния агроном Радко Кайтазов. След няколко разпита, през време на които бе доста малтретиран, той «хвана» гората. В скоро време около него се образува група, прокудени от полицията лица. След като стигнаха до отряд, те сполучиха да се въоръжат и заживяха като горяни. Радко обложи позаможните хора от околността и събра малко средства за издръжка на отряда. Околните жители събраха продукти и партизаните заживяха един сносен живот. Ятаците бяха надеждни и изпълняваха добросъвестно разните поръчения, които им се възлагаха.

Кметовете от околните села и административните органи получиха заповед да ги преследват, но те така изпълняваха заповедите, че не се даде никакъв изстрел, нито се дадоха човешки жертви. Поставяха се и засади, но те заставаха на открити места, цигарите им светеха в тъмнината и никаква злополука не стана. Радко Кайтазов идваше понякога вечер при мен за новини, вестни-

ци и книги. Той не трябваше да идва само когато видеше да свети една малка лампичка.

Връзка със селото беше агрономът Георги Минчев, който впоследствие стана председател на Селскостопанската академия. Този бивш учител беше взел участие в смелото бягство през времето на Сговора от остров Света Анастасия, бе учил в СССР агрономство и се беше върнал разочарован в България. Изказваше се доста остро за социалистическите порядки в Русия и аз не можех да си обясня защо говореше така. Това ме правеше да бъда много внимателен с него.

Един ден Минчев дойде при мене доста разтревожен. Един войник, който беше дезертирал от артилерийския огнестрелен склад, си отишел вкъщи и Минчев се бе уплашил, че ще ни издаде на полицията. Казах му, че ако ни беше издал, досега да сме арестувани десет пъти. Във всеки случай запитах Радко Кайтазов как стои тази работа. Той отговори, че войникът бил туберкулозен и той му разрешил да си отиде дома и да се лекува, че бил абсолютно сигурен и нямала никаква опасност от предателство.

Рано една сутрин ми дадоха знак за тревога от селото Слязох веднага. През нощта пристигнала ихтиманската полиция и арестувала над 30 души, които бяха в помощ на партизаните. Повечето от тях бяха учители, лесовъди и други интелигентни хора. Между тях беше и домакинът на почивната станция, в която зимуваха хората на Радко. Кой беше направил донос, не можа да се узнае. Подозрението не беше достатъчно да оправдае едно положително обвинение.

Заминах веднага с първия влак. При кого можех да прибегна за освобождаването на задържаните лица, които сигурно щяха да бъдат подложени на изтезания. Началникът на военно-съдебната част генерал Киров ми беше съученик. Тогава той беше анархокомунист. Обясних му, че задържаните бяха принудени да се грижат за своите близки лица, че те самите служат на идеи, в които са убедени и т.н. След дълго убеждаване, той се съгласи да се намеси и още на другия ден повечето от задържаните бяха освободени. Наложи се отрядът да се премести на друго място и животът си потече, както и по-рано.

Партизаните бяха слабо въоръжени и не бяха обучени в партизански действия. Началническият кадър също не

беше годен за ръководни действия в планината. Тази неподготвеност се компенсираше със смелост и неуморима устойчивост и издръжливост. През зимата те зимуваха при доста добри удобства, каквито можеше да даде почивната станция, но през лятото те страдаха главно от дъждове и ветрове. Те бяха далеч от всякакви бази и снабдяването им беше много трудно. Радко обичаше да напомня циганската поговорка: «Не ме е страх от друго, но ме е страх само от вятъра!»

Другаде беше обратното. Леко, но добре въоръжени, партизаните се придвижваха бързо и действуваха от изненада, като нанасяха неочаквани удари.

Добри резултати даваха онези групи, които се бяха отдали на саботажни действия. След като пристигнаха емигранти от Съветския съюз, между които се намираха бойци, взели участие в испанската гражданска война или другаде, почувствува се едно по-опитно ръководство на партизанската дейност. Интересно е да се проследи участието в бойните действия на интелигенцията и запасното офицерство.

От направените наблюдения върху състоянието на редовната войска се вижда, че нашето офицерство не е обучено да се бори срещу партизански части. Това проличава най-много от действията срещу партизаните в Албания, където се е виждало група партизани да спират движението на цели роти редовна, обучена и добре въоръжена войска.

Италианците, които добиват голям опит във войната с Абисиния, не можаха също да се справят с албанците. Там никога не е имало ред и присъствието им се е чувствувало само в градовете и в по-големите селища, докато в дълбоката провинция са управлявали бейовете или местните големци. Те са гледани навсякъде като завоеватели и никак не са обичани от населението. При това положение естествено те не могат да наложат никакъв ред.

Стремежът на италианците, от друга страна, да владеят богатствата на окупираната страна им спечели повече ненавист, отколкото симпатии. Липсата на суровини ги караше да търсят навсякъде подземни и надземни богатства. Ето и сега всичките им спорове с нас не са толкова за земя, отколкото за някоя и друга мина. Албанците виждат това и полагат всички усилия да бранят, както независимостта си, така и своите малки богатства. Претенциите

на Филовото правителство се сведоха до «Свети Наум»[59].

Последните сведения съобщават за големи бунтове в Албания. Чуват се тревожни слухове, че германците щели да искат от България войски, за да усмирят албанците. Това са първите по-сериозни признаци за нашата намеса във войната, от която се опасяваха у нас отдавна по-предвидливите лица и която не тревожеше само вечно спокойния Богдан Филов.

Сведения за положението мъчно можеха да се научат от самия министър-председател. Министерският съвет — при крайна нужда — се състоеше от него и министрите на външните работи, на войната и на вътрешните работи. Можеше да се научи нещо само от министрите на външните работи и на войната. Филов имаше и постоянна компания, където играеха бридж. Това бяха семействата на Яблански, Бурови, Ряскови, Гешеви и други, все от народняшки среди. Тези, които имаха връзки с това «висше» общество, можеха да научат нещо. Чиновниците от външното министерство минаваха за лоялни, но в своята среда не скриваха симпатиите си към Франция или Англия. В мнозинството си те са били членове на ложите* и там се е говорело доста за дейността на правителството. Въпреки всичко това, най-тайните въпроси са били третирани само между царя и Богдан Филов, без да е оставяна следа в държавните архиви, те ще останат тайна завинаги.

Писмото, пратено на царя в деня на извършения преврат от Бадолио, носеше подписите и на представителите на ОФ[60]. Това хвърли в още по-голяма тревога правителството на Богдан Филов. То почна истинска война срещу партизаните в цяла България, Македония, Тракия и Моравско. Цялата организирана военна мощ на страната бе хвърлена в борбата с една нечувана жестокост, приложена особено срещу ятаците. Със заловените живи партизани се постъпваше с една непозната свирепост. Целта беше да се всее смут и разколебание сред редовете на въстаналите бойци. Обаче от това не последва никакъв резултат. Мнозинството от бойците произхождаха от самия народ и продължиха действията си.

Докато българското правителство проливаше кръвта на българските войници, за да поддържат реда в албанските планини, в това време правителството на Мусолини

* Масонските ложи.

се занимаваше как да завземе повече мини. Въстанието обхващаше по-широки и по-широки области. По чуждите радиостанции съобщиха, че в самия град Тирана един въстанически отряд нападнал затвора с намерение да освободи политическите затворници. Тези смутове в Албания може би предизвикаха изпращането на допълнителни войскови части в тази страна. Постепенно ние навлизахме все повече и повече във войната, във война с партизаните, която е много по-тежка от всяка друга. Най-тежкото е, че нашата войска не можеше да си обясни, какво търси в тази чужда земя. Повтори се това, което стана през Първата световна война, когато нашите войници се питаха какво търсят на връх «Томарос». И германците, успоредно с италианците, правят постъпки да вземат в експлоатация мините, които се намират на земи, за които претендират сега италианците. Представителят им Клодиус обещава на Филов окупацията на земи, където се намират минни периметри с явен намек да им се отстъпят за експлоатиране.

Слуховете за водени преговори между разните воюващи държави, разногласията между съюзниците, изваждането на Италия вън от строя, опитите за сондажи от страна на англо-американците и засилването на партизанските действия изглежда да са разтревожили силно цар Борис, който се бои от един обрат на германците спрямо него. Това го принуди може би да потърси връзка със Запада, за да си осигури трона. Макар и да претендираше той да ръководи политиката на България, той вече не се интересуваше от друго, освен от хода на войната и от външната политика.

Председателят на Народното събрание, както и министър-председателят Богдан Филов, като оповестяваха навремето сключването на пакта, подчертаваха, че добрите отношения със Съветския съюз, Западните сили и нашите съседи ще бъдат запазени. В началото на месец март германските войски преминаха през България и английският пълномощен министър напусна страната ни. На 6 април Хитлер обяви война на Югославия, завзе Белград, след като го бомбардира. Всички съглашения срещу балканските страни, осигуряващи тяхната сигурност и цялост, рухнаха като картонени кули. Всички дружества и съюзи за мир и добросъседски отношения онемяха. Всичко се огъваше пред германската настъпателна мощ.

Хитлер избра този период и на 22 юни нахлу в Бесарабия заедно с румънските войски. Богдан Филов не пропусна да изкаже радостта си от новия случай, който се удавал на България да докаже верността си към Тристранния пакт. До обявяване война на Съветския съюз не се стигна, защото настроението на българския народ не можеше да допусне това. Хитлеровото правителство знаеше също добре това и постоянно заявяваше, че не иска от нас да обявяваме война, а да служим като една преграда срещу каквато и да е опасност към крайния десен фланг на германския фронт. Още във времето на първата световна война, началник-щаба на Унгарската армия, генерал фон Фалкенщайн беше казал, че българската войска не желае да се бие вън от границите на страната си.

Страхът от вълнения в България наложи на правителството да вземе нови мерки за заглушаване на народното негодуване чрез засилване на полицейските гонения, гласуване на строги закони, административни репресии и т.н.

След като подпомагаше съществуването на ратниците и организациите на легионерите[61], изглежда, че правителството почна да се бои и от тези фашистки организации, като имаше предвид насилническите действия на румънските легионери и Желязната гвардия, които бяха подпомагани от германското фашистко правителство. Дейността на генерал Луков ги безпокоеше отдавна. Преди известно време главният секретар на Министерството на земеделието Иван Георгиев ми съобщи, че бил поканен да присъства на едно тайно събрание, където влизането и излизането било определено да става тайно. На определения час той отишъл и в скоро време — по един, по двама — се събрали около 30—40 души, между които познавал инженер Агура и други двама-трима. Щял да говори генерал Луков.

След известно време се явил професор Ораховац, извинил генерала, който бил много зает и не можел да дойде, като натоварил професора да го замества. Речите на Ораховац били в национал-социалистически и германофилски дух. Изразявал се за Луков като за шеф. Иван Георгиев останал с впечатление, че се основава нова фашистка организация. След десетина дена той получил нова покана, само за друг квартал и друга къща. Казах му пак да отиде, за да видим каква е тази конспирация.

Повторила се същата церемония. И на това събрание хората му били непознати. Изглежда, че са узнали какво му е убеждението, и спряха да го канят.

Луков бил станал на почит особено след като бил назначен пълномощен министър Бекерле. Царят и Филов се опасявали от него не толкова заради неговото влияние, колкото от това, че е можел да бъде използван от германците като оръдие, в случай че загубят доверие в тях. Това опасение се засилило у тях след дадения банкет на легионерите от Бекерле и Маджистрати в ресторант «Риунионе».

Втори опасен кандидат на хитлеристите беше Пантев — засега най-надеждната сила на хората на Хитлер. Напоследък той измести Луков сред легионерите и се бе поставил добре и пред германците. Познавам го още от 1912 год., когато беше учител и социалдемократ. Аз го уважавах тогава като човек честен и идеалист. След войната свърши право и се установи като адвокат. В 1920 г. ме запита в едно писмо «не може ли нещо да разбере от властта». Тези думи ме така разочароваха, че престанах да го поздравявам и да го познавам въобще. Напоследък стана директор на полицията и се държа като истински диктатор. След това се сближи с легионерите и чрез тях — с националсоциалистите. Този човек именно плашеше българското правителство и му създаваше големи грижи.

Пантев се готвеше да посети Берлин. Смяташе се, че е поканен от самото германско правителство да направи това посещение. И наистина, наскоро при опит да замине за Берлин, той беше смъкнат от самолета насила, за да не замине. При направения обиск у него бе намерен порцеланов сервиз — личен подарък за Хитлер.

В същото време се заговори за някакви намерения на румънското правителство за сепаративен мир със Съветския съюз. Загатваше се и за някакъв сондаж за мир до българското правителство чрез Шарон в Швейцария и чрез Ърл в Цариград[62]. Генерал Михов* се беше върнал от посещението си в германската главна квартира с впечатление, че войната е загубена за Германия.

В първите дни на февруари битката за Сталинград бе загубена. Всички очакваха, че фюрерът ще даде свобода на действие на фон Паулус, което ще му позволи да

* Военен министър след април 1942 г.

изтегли армията си вън от руското обкръжение, но Хитлер, който, изглежда, бе направил от отбраната на прочутата крепост въпрос на чест, не допусна никакво отстъпление и стана причина да паднат в плен десетки дивизии пленници и много хиляди убити. Боевете са били нечувано ожесточени. Германците обвиняват румънските войски, че не издържали и оставили фронтът да бъде пробит. Руските войски били отлично въоръжени с материал, изработен в евакуираните фабрики зад Урал, били добре екипирани и превъзходно обучени. Те показали голяма храброст и воювали непрестанно, като не давали на противника да отдъхне.

В първата половина на месец февруари падна убит генерал Луков. След Сотир Янев и главния техник на Божурище, това е третият човек, който пада убит от засада. Веднага се пуснаха разни слухове. Едни обвиняват англичаните, други царя, трети — комунистите. Тези, които знаят, че комунистите са против индивидуалния терор, не вярват това.

Правителството на Филов искаше да използва тези убийства, за да засили преследванията срещу левичарите, главно срещу комунистите, които се стремеше да изкара организатори на убийствата. Това е в негов интерес, защото «улицата» иска да посочи правителството като инспиратор на политическите убийства.

След прилагането на закона против евреите, българското правителство, по швейцарско посредничество, поиска и подготви изпращането на 4 хиляди еврейски деца и 500 души възрастни в Палестина. Намесило се германското правителство и изпращането било осуетено. Някои евреи се уповаваха на посредничеството на царя, за да се уреди въпросът. Казах на евреите, които се бяха нагърбили с тази работа, че напразно се надяват на посредничеството на царя. За да ги разочаровам, имах достатъчно основание.

Още като се гласуваше законът, старият генерал Николаев беше писал писмо до царя, в което молеше да се направи някакво изключение, което да засегне неговото внуче. Царят дал писмо на Груев* и му казал, ако може нещо да стане, то да бъде, без да узнае някой, че царят се застъпва. Иначе щял да се изложи пред германците.

* Началник на кабинета на царя.

Пред Габровски беше казал да държи здраво за закона, пак по същите съображения. Полковник Таджер и Арав искаха да се явят пред царя пак по еврейския въпрос. Казах им, че нищо няма да сполучат по този път. След един месец полковник Таджер ми каза:

— Ако ви бяхме послушали, нямаше да претърпим такова унижение, каквото преживяхме!. . .

С гласуването на закона за евреите една банда от заслепени властници нанесоха едно петно на българското име в цял свят.

Напоследък слуховете за сепаративен мир и сондажите на Шарон и Ърл раздвижиха доста духовете. Чу се, че и маршал Антонеску* искал да влезе в преговори с българското правителство за изясняване на настъпилото ново положение след Сталинградската битка. Но най-силно впечатление направи превратът на Бадолио със съгласието на краля и дезавуирането на Дуче от върховния фашистки съвет. Правителството на Богдан Филов си даваше вид, че положението не е много застрашително и продължаваше да е вярно на германските националсоциалисти.

След преврата на Бадолио дойде да ме посети Иван Попов. Той ми е познат още от 1920 г. и беше един от лоялните сътрудници [на царя]. Откакто изигра онази комедия с болестта си при подписване на Тристранния пакт, не бях го виждал. Аз и по-рано не можех да го разбера. Пред мен винаги се изказваше против прогерманската политика, отричаше я и предричаше гибелта на Германия и на нейните сателити. Това не му пречеше обаче да служи във Филовия кабинет и да бъде доверено лице на царя. Днес дошъл, защото му било тежко. С мене говорел свободно, защото знаел, че никому не съм разправял това, което ми е доверено.

Според Иван Попов промяната в Италия била замислена и решена преди много време. За да се узнаело това, трябвало да се следи поведението на краля и настроенията на Висшия фашистки съвет. Изненадата дошла от това, че всички са се интересували само от Мусолини. За да ми покаже несериозността на нашите представители в чужбина, той ми разказа следния случай:

В деня на преврата нашият пълномощен министър му

* Румънски диктатор.

съобщил доста късно за събитието и добавял в телеграмата, че чакат важна новина вечерта. Иван Попов не си отишъл вкъщи и чакал в министерството. Пулучила се телеграма, че... «сребърните сервизи и килимите на легацията били прибрани на сигурно място...»[63].

При прилагане закона против евреите в последно време цар Борис често е заставал на различни становища. Когато е бил под натиска на германците, той съветвал министрите на вътрешните работи да прилагат строго закона. Щом пък общественото мнение в странство реагирало силно, той съветвал умереност, смекчаване на мерките. Отбелязвайки тези колебания и противоречия, Филов разказваше, как един път царят се застъпил за нашите евреи пред Рибентроп, като ги описал не така опасни като другите евреи. Същото колебание показвал и при вземане мерки срещу левите елементи у нас, като съветвал ту умереност при изпълнение на смъртните присъди, ту като мъмрел министрите на вътрешните работи и директорите на полицията, ту като търсел здрава ръка. Същата колебливост показвал в преценките си за издръжливостта на германската войска и във вярата в крайния успех. Тази променчивост в мнението му по разните въпроси се отразявала зле върху общото управление на страната. Всяка узната или поверена нему или на Филов тайна се предавала на германците, за да се докаже верността им към тях.

От последното си посещение в главната квартира на Хитлер цар Борис се завърнал убеден, че войната е загубена за германците, че вмешателството на партията* в управлението на държавата е зловредно. Кадрите на войската били разстроени. Изглежда, че за да освободи свои войски от Балканите, германското правителство ще иска да ги замени с български дивизии, за което обещава на България ту Солун, ту посочва като примамка окупацията на Цариград при една война с Турция. Нашите са заявили, че тези градове не могат да бъдат считани за български и не са желани от българското обществено мнение.

Очертаното лошо военно положение обаче не оказа никакво влияние на Филов и на царя, които се занимаваха цели дни с избора на патриарх (екзарх), с организиране

* Нацистката партия.

на нова политическа сила и с назначаването на висши длъжностни лица. Те не виждаха какво става на Източния фронт или не искаха да го виждат, защото в такъв случай те трябваше да теглят логическия извод на излизането ни от войната и сключването на сепаративен мир.

При последното си посещение в германската главна квартира били поискани от царя две български дивизии да окупират Северна Гърция и Южна Албания. Предявени са били и други много по-тежки искания, но Филов не намери възможност да ми ги съобщи и отнесе тайната със себе си. Царят се завърнал толкова отчаян, че вместо да подири смели решения, задоволил се да отговори на поздрава на Филов:

— По-добре да не бях се връщал жив!

Въпреки че не се чувствувал добре, цар Борис предприел екскурзия до връх Мусала. На връщане се почувствувал зле и се върнал в София с царицата, като шофирал сам. Из пътя срещнал колата на Търговско-индустриалната камара с подпредседателя й Радослав Матев, която била спряла, защото нямала резервна гума. Той обещал да им прати, което и сторил, когато се завърнал в града.

На следния ден, след като приел няколко лица, цар Борис задържал арх. Севов на обед. Севов имал работа и си отишъл вкъщи. Едва-що бил стигнал дома си, и дворцовият телефон зазвънял тревожно. Обадил се царският камердинер Свилен, който повикал Севов да се върне в двореца, тъй като на царя му станало много лошо.

Севов се завърнал веднага и заварил царя наведен над ваната в банята, като се мъчел да повърне. Свилен го придържал за кръста да не падне.

Севов запитал Свилен:

— Какво ядохме?

Свилен отговорил, че всичко било производство от Врана, и за доказателство започнал да яде третата останала праскова.

— Не те подозирам — казал Севов, — само искам да зная откъде са взети продуктите. . .

С мъка го положили да легне в леглото и повикали наши лекари, като запазили заболяването в пълна тайна. Не обадили дори на министър-председателя Богдан Филов. Повикали също от чужбина проф. Зайц, изваден изпод развалините на съборената му от бомба къща, и проф.

Ёпингер от Виена. Всички констатирали, че царят получил криза от запушване на артерията, болест, която свършва почти винаги зле. Той прекарвал кризата в полусъзнание, без да говори нещо. Севов и Свилен били неотлъчно при него през цялото време. Също и Филов бил постоянно при него. Така че, ако е имало нещо да се съобщи, тези три лица само са знаели. Може би затова Филов бе поискал в края на процеса да ми съобщи нещо, което никой не знаел. В събота бе издаден бюлетин за смъртта на царя и прокламация за възцаряването на сина му Симеон.*

Министър-председателят Богдан Филов потърсил в канцеларията на царя дали има оставено завещание, но не намерил нищо. Вдигна се напразно доста шум около въпроса с това завещание, защото Конституцията предвижда процедурата, която трябва да се следва в случай на смърт на държавния глава. В обществото се говореше, че лекарите не били положили достатъчно грижи през време на болестта, обаче това са обикновени критики в такива случаи. Знае се, че царят обичал сам да се лекува и в придворната аптека често пъти ставало въпрос дали да му изпълняват някои опасни рецепти, които той сам си предписвал.

Богдан Филов свика на съвещание бившите министър-председатели, на които съобщи, че няма оставено от царя завещание, и поиска да узнае мнението им как да се състави регентски съвет. Цанков и Пенчо Златев се изказали за бързо разрешаване на въпроса, като в регентския съвет влезе и княз Кирил. Понеже имаше опасност въпросът да се разреши по нередовен начин, събрахме се от опозицията с представители на ОФ и изготвихме изложение, което връчихме на министър-председателя Б. Филов. Искахме да се свика Велико народно събрание, което да реши избора за регентски съвет [64]

Научихме, че князът е кандидат за регент и че неговото име е вече доста проагитирано. Това оправдават с необходимостта да се вземат мерки за запазване на династията. Не се чу нито една дума за обявяване на република даже и от най-убедените републиканци. Случайните и незначителни народни представители и общественици бяха най-

* 28 август 1943 г.

дръзки в посочване на начини как да се състави регентството.

Богдан Филов ходил и при царицата, която се интересувала само от бъдещето възпитание на сина си и от назначаване на настойничество[65]. Тя добавила, че от политика нищо не разбирала и не била научена да се занимава с политически въпроси.

Такива впечатления имам и аз от срещата, която имах с нея след сватбата ѝ. Бяхме събрани в големия салон. Цар Борис ни представяше поред на жена си и се отдалечаваше. Когато дойде моят ред, тя ме изгледа много изненадано. Аз се сетих и я запитах какво я толкова много учудва.

— Очаквах да видя човек с широки селски дрехи... Как ги казахте вие?...

— Потури и аба или салтамарка и цветен пояс?

— Именно. Аз обичам много селските дрехи и въобще селяните. Моята дойка беше селянка и с нея си говорехме на селски диалект. Със селяните се говори просто, човешки. Аз бягам и от изкуствения говор, и от изкуствените обноски. Дали ще имаме случай да говоря със селяни?

— Ще можете, ако желаете. Но аз се съмнявам дали ще ви се отдаде случай, макар и вашите предшественички[66] да са оставили най-добри спомени, които ще улеснят отношенията ви с простите хора тук. Едната е оставила спомен на отлична майка и познавачка на нашата литература, а другата на създателка на сестринския институт и на много добра жена. И двете не са се занимавали с политика и са се старали да оставят спомена на добри жени.

— И ние сме възпитавани в такъв дух. От политика нищо не разбираме, нито имаме и най-малкото желание да се занимаваме с нея. Това се дължи може би на лошите спомени, оставени в нашата история от жени политиканки.

Царицата се мъчеше да говори български език, който беше усвоила доста добре. Царят се навърташе около нас. Тя се обърна към него:

— Слушай, Борис, колко хубаво се говори за майка ти и за царица Елеонора. Колко бих искала и аз да оставя такива добри спомени.

Богдан Филов се бе впуснал в агитация, за да намери комбинация, която да осигури регентския му пост. Той

прослуша почти всички народни представители, подхвърли тук комплименти, там обещания и се увери, че посочването на генерал Михов и на княз Кирил ще му даде необходимото мнозинство. Той насочи всичките си усилия към възприемането на тази листа и беше улеснен в това отношение от слабата дейност на цялата опозиция, която се задоволи да даде едно-две изложения, в които искаше избори за Велико народно събрание. По-шумна беше намесата на Никола Мушанов и на Петко Стайнов — в заседанието на Народното събрание, където и те искаха избори за Велико народно събрание. Германците не пожаваха явно опити да се намесват в избора на регентите. През това време пролича колко е обеднял нашият политически свят откъм силни личности.

Послушното народно събрание избра за регенти: Богдан Филов, княз Кирил и генерал Михов.

Габровски бе подал оставката на правителството и на негово място бе натоварен Божилов да състави нов кабинет. С. Киров стоя два дена като министър на външните работи, след което подаде оставка по болест или по други причини и бе заместен от Димитър Шишманов. Генерал Русев замести генерал Михов, другите промени бяха без значение. Съставът на правителството бе такъв, че да може Филов да управлява лесно и да държи главното ръководство в ръцете си.

Мисля, че сега бе най-удобният случай да се излезе от това забъркано военно положение, но нямаше кой да свърши това.

Вместо това Филов и Божилов отиват в главната квартира на фюрера, където им рисуват положението по фронтовете, ако не розово, то поне благоприятно, залъгват ги с блестящи настъпателни действия срещу русите, четат им лекции по висша стратегия, като им говорят за местности и острови, които нашите хора едва помнят къде се намират по картата. Като резултат от всички тези приказки българското правителство засилило убеждението си, че германската войска е непобедима и решило да ангажира и войската в преследване на партизаните. Филов мисли, може би, че сега започва неговото царство. Той замисля създаването на обществена сила, която да закрепи режима му. Спънка среща само в избора на подходящ и верен човек за шеф на новата «обществена сила». Тези два

въпроса съставят засега най-голямата грижа на Филов, както и да минава за най-добрия играч на бридж.

Чувствителна промяна се забелязваше в нарушеното спокойствие на столичани, които изтърпяваха вече няколко тежки бомбардировки, откакто е съставено регенството. След като мине значително време от всяка бомбардировка, някой властник профучава с колата си като метеор из пострадалите улици. Трябваше една жена — царицата — да им даде пример как се посещават пострадали хора. Всички по-видни личности намериха възможност да избягат в Боровец, като понесоха и саксиите си. Останалите бяха предоставени на собствената си съдба. Видях бившия кмет на София генерал Вазов, легнал болен на една пружина, теглена от синовете му. Видях също проф. Петков, който нямаше как да се евакуира и беше тръгнал с една стомничка да дири вода за пиене. Политическият свят е така пръснат, че не могат да се съберат десет души на едно място. Изборът на Божилов за министър-председател е крайно несполучлив. Тъй като и самият регент Филов го смята негоден да се справи с най-важните си задачи, той намислил да създаде жандармерия. Накарал също министъра на вътрешните работи да изсели голяма част от мъжкото население от Моравско.

Още в първите месеци Филов почна да действа като диктатор. Поведението му напомняше приказката за кучето и джамията. В началото на януари противната страна отговори на неговите мерки със страшна бомбардировка на столицата, която разстрои съвършено живота на столичани. Английската преса заплаши с големи наказания при сключването на мирния договор. Според Иван Попов, Богдан Филов помолил турците да обяснят на англичаните, че искането им да оттеглим корпуса от Сърбия, само ще улесни напредването на Тито. Изглежда, че Филов не знае, че англичаните засега признават и подпомагат в Югославия само Йосип Броз Тито.

Генерал Даскалов ми каза, че се получило от германската главна квартира писмо, според което, предвид опасността Турция да ни обяви война, трябвало да се уреди на Балканите единно военно командване, като се обяви Хитлер за главнокомандуващ и се изработи военна конвенция. Такъв проект трябва да е бил предложен последния път и на царя.

За всички е вече ясно положението ни. Започва да се

говори за смяната или за реконструкцията на Божиловия кабинет. Лансират се имената на разни отделни личности. Божилов прати да ме сондират за попълване на кабинета му с някое лице от нашите среди. Отговорих му, че може да се обърне само към Земеделския съюз. Той не се обади повече.

На Великден пристигна отново д-р Франгя с поръчение да му се даде помощ от съюза. Върнах пратеника да запита при какви условия. Божилов отговорил, че отстъпва 4—5 места на съюза. Поръчах на Франгя да му съобщи, че местата толкова не ни интересуват, а поставяме следните условия:

1. Поискване веднага примирие и мир.

2. Възстановяване на конституцията и всички граждански и политически свободи.

3. Произвеждане на редовни и свободни избори.

Министър-председателят Божилов отговори, че дава още едно министерство. Казах на д-р Франгя да му съобщи, че е излишно да го праща повече.

Изброявам всички тези случаи, когато отговорните властници са предлагали било чрез мен, било чрез моите другари участие във властта, за да се види, че никога не сме се блазнили от такива предложения и на никаква цена не сме се отклонявали от политическата линия на БЗНС. Само така ще се обясни защо нашият политически живот протече по затвори и лагери.

Едно от имената, което най-често се споменаваше, бе това на Г. Кьосеиванов. Към него се насочваха всички тези, които имаха някакви връзки с двореца, както и всички народни представители, които дължаха нему депутатския си мандат. Пред всички той одобряваше политиката на правителството, която беше и негова, но негови близки подсказваха, че неговото име значи завой, пълна промяна в политиката. Знаейки, че е доста ухажван, той проявяваше едно пренебрежение към намеците, които му се правеха. Той не се отзоваваше дори и на повиканията от страна на регентството. Иван Попов го смяташе за един мъчноподвижен човек и неудобен за днешните времена. И неговите приятели нямаха друго мнение за него. Моите впечатления от него, макар и бегли, бяха много добри. При първото земеделско управление аз бях в хола на берлинския хотел «Еден», когато се получи известието за убийството на Ал. Димитров, извършено

от ВМРО. Един млад човек се изрази много остро за това убийство и обвини ВМРО като гнездо на убийци. Запитах портиера на хотела кой е този човек и ми се отговори, че този бил един от секретарите на българската легация в Берн. Аз бях изненадан от изказването на Г. Кьосеиванов, който беше уволнен преди месец по искането на Ал. Димитров, който го беше намерил в служебно време да играе комар в Женева.

Във време на Народния блок Мушанов ми се оплакваше, че не можел да получи никакъв доклад от Г. Кьосеиванов и за да узнае нещо по-подробно по сключването на Балканския пакт, той се принудил да го повика на устен доклад в София.[67] И сега Г. Кьосеиванов се дърпал, като казвал, че трябва да се запази и че ще трябва за друго време.

След него, според сведенията на Иван Попов, симпатиите на Богдан Филов се насочвали към Ал. Цанков или в краен случай към Калфов. Генерал Михов твърди, че ако не беше княз Кирил, щели сме да имаме кабинет Цанков и тогава кой знае какво щял да направи този човек с германците в България!

Заети с укрепването на властта, регентите и Божилов не обърнали никакво внимание на предложенията, които им били подхвърляни от западните сили. Накрая Филов се съгласил да направи сондаж пред Шарон.

Фактически страната била останала без правителство и регентите се спрели на Багрянов.[68] Той бил възприет охотно само от княза. Филов и Михов го смятали за разглезен човек, който бил в състояние да им създаде маса неприятности.

Дълго време преди да бъде натоварен с образуването на кабинет, Багрянов мислил вече кои лица трябва да покани. През есента 1943 г. една вечер се прибирах от гората, където бяхме градили листници. Сварих пред къщата си човек с наметната зелена пелерина във форма на чепкен и с тиролска шапка на глава. Аз не можах да го позная в тъмното и едва когато запита: «Тук ли е Муравиев?» — разбрах, че е Багрянов, когото бях виждал само веднъж.

Разведох го из градината. Показах му обора. Давах му необходимите обяснения. Той слушаше с уши на познавач. Влязохме в горската ми къща и след като го гости с балканска вечеря, започнахме разговор по всички въп

роси, които интересуват хората на земеделския труд. Той говори с рядка топлота за земята и за всичко, свързано с нея. Мечтата му била да има такова малко, но добре уредено стопанство. Говорихме и по политиката. Разбира се, аз не чух от него нещо, което да не е в духа на нашите политически разбирания. Той си отиде едва на разсъмване.

Когато бе натоварен да състави правителство, пристигна при мене Христо Василев, придружен от Стоил Стефанов. Христо Василев, като основен учител на село, още на младини се записал в социалдемократическата партия и после беше минал в Земеделския съюз. Стоил Стефанов още в началото се показа като загадъчна личност. Заедно с градоначалника Прудкин те бяха замесени в разни престъпни действия, за които лежа седем години в затвора и бе освободен по препоръката на Славейко Василев. Въпреки това не знам как секретариата на съюза го бе пак приел и му възлагаше важни поръчения. След 19 май се бе обявил открито като дъновист и водеше разни лица при Лулчев или при медиуми. Беше станал близък с д-р Пашов, а с Багрянов беше интимен, говореха си на «ти» и живееха заедно. По негово ходатайство Куцаров бе назначен за директор на полицията, а Сталийски и Славейко Василев — министри.

— Багрянов е натоварен с образуването на кабинета — каза Христо Василев. — Изпрати ни да те помолим от негова страна да влезеш в правителството.

— Ще говоря с другарите си от Постоянното присъствие и ще ви отговоря.

— Остави ги тези. . . — (Тук Стоил Стефанов изпсува.) — Няма какво да се питат!

— Това не е твоя работа. Ние имаме установен ред. Ти знаеш добре устава. Не разбирам твоята неприязън към Вергил Димов, който те взе в съюза и донякъде те реабилитира. . .

— Остави ги настрана. Те трябва да останат «в джибрите».

— Щом така стоят работите, предайте на Багрянов, че не приемам да участвувам в неговия кабинет.

Направи ми впечатление особеното внимание, с което Христо Василев се отнасяше към Стоил Стефанов.

Най-сетне те си отидоха.

След един час Багрянов прати кола да ме отведе при него.

— Аз разбрах, че тука има някакво недоразумение! — предупредително каза Багрянов. — Нали ще си сътруднчим?

— Никакво недоразумение няма. Като отделно лице не мога да участвувам. Разбрах, че ще правите промяна на политиката на етапи. А мога да ви уверя, че докато свършите етапите си, ще свърши и България.

Багрянов схвана добре съображенията ми за отказа, когато му припомних, че съм участвувал във всички акции на опозицията и с това само ще го злепоставя.

Багрянов ми изброи имената на тези, които имаше намерение да вземе в правителството си. Запита ме какво мисля за Сталийски, за Станишев и Славейко Василев.

— За нас Славейко Василев е един убиец, освен че е пълен негодник! За Сталийски съм слушал само добри работи, но името му е свързано с фашизма. Станишев е голям хирург, но е близък на Иван Михайлов. Ще бъде лош министър на вътрешните работи, защото не знае дори какво представлява една селска община и няма никакви връзки. За него ще бъде трудно даже да намери човек за разсилен пред вратата си. Други ще управляват зад него. Да назначите Станишев за министър, значи да си турите таралеж в гащите.

— На благоустройството възнамерявам да поставя инж. Филипов. Какво ще кажете за него?

— Виждал съм го само на снимка при откриването на жп линия Пловдив—Пещера. . . Кой ви даде идеята за Славейко Василев?

— Стоил Стефанов. Те са много близки.

— При един разговор през 1931 г. за деветоюнските събития самият цар Борис ми декларира, че докато той е жив, няма да подпише указ за Славейко Василев да стане министър.

Багрянов взе списъка и зачеркна името на Славейко Василев.

След всички увещания Багрянов ми предложи да съставим и подпишем протокол, според който ще управляваме двама на равни начала, нещо като дуумвират. Обърнах го на смях и се разделихме като добри приятели. За връщане той ми услужи с една от своите коли.

Отбих се в Ихтиман да обядвам. При влизането ми в ресторанта околийският началник по стар навик ме задържа и се готвеше да ме обискира, когато шофьорът

го дръпна настрана и му каза нещо. Преставащият се началник ме остави и изчезна навън.

През време на обеда радиото съобщи състава на правителството. Славейко Василев е министър на благоустройството. Следователно желанието на Стоил Стефанов е по-силно от всякакви други съображения. Е, сега вече можем всеки ден да чакаме мир!

След тази среща Багрянов пращаше пак кола да ме заведе при него на разговор по политиката на страната. Той оправдаваше тези повиквания с това, че съм му влиял благотворно и че настроението му се повдигало.

Веднъж ми подхвърли идеята да събера всички банки в един банков институт, чието ръководство да поема аз. По този начин сме щели да бъдем заедно и съм щял същевременно да осъществя идеята си да се създаде един банков стопански отдел, който да бъде натоварен със земеделската и кооперативна индустрия и търговия. Отговорих му да остави сега настрана стопанските въпроси и да ликвидира час по-скоро въпроса с войната.

Едва ли се бяха минали два или три дена, и получи от I военно окръжие телеграма 19567 от 26.VII.1944 г. (вх. №104 от 27.VII.1944 г. на Долнобанската община) да замина веднага мобилизиран в III поправителна работна дружина, в т. нар. «черни роти». Не вярвам Багрянов да имаше пръст в тази работа.

Преди да получа телеграмата за мобилизирането ми, видях се с ген. Даскалов. Багрянов се оплаквал от регентите, пък сам не оставял Драганов* да работи свободно. Строявал министрите си като войници. Объркал с русите въпроса с консулствата, като го усложнил с много излишни бюрократични дребнавости. Богдан Филов намирал повече време за игра на бридж, отколкото за държавните работи. Ген. Даскалов, доскорошен член на Филовото правителство, беше станал най-върл опозиционер.

Заминах за III поправителна работна дружина. Когато след известно време научил, че съм мобилизиран, Багрянов разпоредил да бъда освободен и натоварил министъра на правосъдието Сталийски да научи на какво се дължи това наказание. От направената анкета излязло, че Държавна сигурност и РО съставяли списъци на неблагонадеждни и опасни лица-граждани, представяли след

* Министър на външните работи в правителството на Багрянов

това списъка в Щаба на войската, където ги мобилизирали.

Когато се срещнах с Багрянов след завръщането ми от поправителната дружина, той се извини, като ме увери, че няма никакво участие в изпращането ми в блатата, което напълно вярвах. Отговорих му, че зная добре какво нещо е полиция и зная на какво е способна тя. Сам Багрянов ми беше показал един страшен пример на полицейско своеволие.

Един ден ме помоли да почакам, за да чуя устния доклад на Станишев, който беше ходил да прави анкета в с. Перущица. Министърът на вътрешните работи докладва за една зловеща картина. Около двадесетина младежи от двата пола били избити от малка жандармерийска част и заровени в един овраг. Жителите на селото се затворили в къщите си и той едва ги принудил да излязат и му разправят за злодеянието. Казах му, че за такива картини може да се чуе в Новоселци и в Ботевград, да не споменаваме за други места. Личният състав на полицията, с редки изключения, е бил винаги лош, защото не е бил правилно подбиран, подготвян и контролиран. Обикновено престъпленията на полицията остават неразкрити и ненаказани. Те се извършват тайно и най-често от хора страхливи, жестоки и понякога садисти.

И след завръщането си заварих Багрянов и Стоил Стефанов да живеят и се хранят заедно. Сутрин отиват и посрещат изгрева на слънцето и т.н. Питам Багрянов не го ли е водил Стефанов при някой медиум да му подскаже какво да прави, защото преди 2—3 години същият беше водил Ас. Стамболийски при една жена-медиум на ул. «Бистрица» 5, да го постави в пряка връзка с баща му. Багрянов не харесва такива шеги и се изказва благоприятно за окултната наука.

Багрянов ми призна, че се намирал в много затруднено положение. От една страна, русите, вместо да му помагат, създавали му постоянно затруднения, от друга страна, с германците вече нищо не вървяло. Бекерле му не вярвал никак и го обвинявал в измяна и предателство.

— Значи, струва ми се, че сте между Сцила и Харибда?

— Нещо подобно. Иска ми се всичко да уредя по-любовно, но това е невъзможно. Навсякъде срещам много подозрения и много омраза.[69]

— С добра воля човек може да се издигне над подозренията и над всякаква омраза. Дерзайте! Желая успех на усилията ви да дадете незабавно мир на страната ни. Ускорявайте постъпките си. Не ги забавяйте!

21

ОПОЗИЦИЯТА НАСТОЯВА ЗА ПРОТИВОГЕРМАНСКА ПОЛИТИКА

Юли 1944

Положението на фронтовете се беше още повече влошило за силите от оста Рим—Берлин, а на някои места бе станало дори критическо. Съветските войски, напредвайки, нанасяха съкрушителни удари на отстъпващите германски армии и се приближаваха към жизнените центрове на Румъния и към нашите северни граници. Западна Европа още беше под германски контрол, но Атлантическият вал, ако и да внушаваше известна увереност със своите здрави отбранителни укрепления, не можеше да освободи германското командуване от чувството на тревога от предстоящото нападение, оповестено от англо-американците и очаквано всеки ден.

Тито, независимо от успехите си срещу германските войски, които задържаше приковани на Балканите, бе прекъснал връзките ни със Запада, т.е с Централна Европа.

Партизаните в окупираните от нас области и тези в стара България държаха в изнурителна тревога нашите войски, натоварени с чужда и неблагодарна задача. От Кайро нямаше никакви обнадеждаващи известия от изпратената мисия[70], а Багрянов продължаваше да стои в Боровец в колебания или търсеше средства как да закрепи властта си. Известен контакт с хора от ЦК на БКП му бе дал някаква надежда за разбирателство с комунистите, но скоро и тази малка надежда бе изчезнала.

В същото това време регентите с нищо не показваха, че са решени да турят край на това хаотично положение, да направят коренна промяна в управлението и във водената от тях политика.

Бързо развиващото се военно положение по фронтовете, особено това на източния фронт, и неизлизането ни от оста Рим—Берлин налагаше да засилим борбата срещу прогерманската политика на правителството у нас. Ето защо, водими от тези съображения, представителите на сдружените политически течения отправиха на 8 април

1944 година следното писмо до регентите и министър-председателя:

«Отечеството ни преживява тежки дни. Бъдещето ни е сериозно застрашено. При това положение ние се виждаме принудени, изпълнявайки отечествения си дълг, да се отнесем към Вас като органи на върховната държавна власт, за да изкажем откровено разбиранията си върху пътя, който трябва да се следва.

Настъпилите през 1943—1944 г. политически и военни събития потвърждават за лишен път у нас убеждението, че войната е загубена за Германия и нейните съюзници. Ясно е тогава каква съдба очаква България. Дори и в най-благоприятния за Германия случай (много малко вероятен впрочем), в случай че Германия успее да сключи сепаративен мир, нейните съюзници ще бъдат изоставени на съдбата си или ще послужат за разменна монета. А не е трудно да се види каква ще бъде участта на отечеството ни срещу мощния съюз на миролюбивите империи и срещу съседите ни от юг, запад и изток.

Това положение налага на управлението, поставяйки сигурността и жизнените интереси на България над всякакви други съображения, да измени курса на следваната досега политика, за да възприеме една чисто национална политика, като разчита за осъществяването ѝ преди всичко на своята войска, на своя народ и на своята права кауза.

За осъществяването на такава политика преди всичко да се извърши час по-скоро основна промяна в състава на правителството. Само едно правителство, съставено от политически лица, чиито имена ще са гаранция за едно народно и компетентно управление, ще обедини народа ни около една нова вътрешна политика, година да изведе страната от изключително тежкото положение, в което е поставена.

Такова правителство, опирайки се на народното доверие, осланяйки се на народната мощ, ще може между другото да използува щастливото обстоятелство, че ди-

пломатическите връзки с Русия са запазени, за да подобри отношенията ни с освободителката ни, която ще има да играе решаваща роля за съдбата на балканските народи.

То би могло да ускори разрешаването на въпроса за оттеглянето на войските от земите, за които нямаме и никога не сме предявявали никакви национални претенции, а този въпрос е от капитална важност за дните, в които живеем. С неговото разрешение ние бихме доказали, че България не ламти за завладяване на чужди земи, бихме дали по-здрава основа на нашите претенции, да задържим войските си в български земи, и най-после бихме прибрали разпръснатите български войски, тъй нужни за защита на собствените ни граници.

Едно такова правителство, силно с народното доверие, би могло да осъществи тъй желания вътрешен мир и спокойствие. В момента дните и часовете са съдбоносни. Не колебание, а решения се очакват. Ние също живеем с надеждите и желанията на народа си. Времената изискват всеки да изпълни дълга си. Ние изпълнихме нашия, ще дочакаме Вие да изпълните Вашия.

Подписали: Никола Мушанов
Атанас Буров
Петко Стайнов
Д-р Александър Гиргинов
Димитър Гичев
Кимон Георгиев
Вергил Димов
Коста Муравиев
Никола Петков

Това писмо, което бе пръснато между българската общественост и впоследствие прочетено и в Народното събрание, изнасяше основните неотложни искания на българската опозиция във връзка със съдбоносния момент, който преживяваше България през време на страшната световна война.

Трябваше може би още един натиск, за да стане това.

В духа на разговора ни в началото на юни с д-р Пашов ние го държахме в течение на всичко, което предприемахме. Съобщихме му, че през втората половина на юли сме

решили да съберем всички опозиционни сили, за да отправим остро ултимативно писмо до регентите и да предизвикаме промяна на управлението и на политиката. Точно казано, първоначалната инициатива се дължеше на Н. Мушанов. Пашов отговори, че и комунистите ще вземат участие в тази акция. Сбирката бе определена за 6 август във вилата на социалдемократа Тодор Михайлов в Горна баня.

На 6 август дойдоха на уговореното място следните лица: от БЗНС—Врабча: Дим. Гичев, Вергил Димов и Коста Муравиев. От ОФ: д-р Ив. Пашов, д-р Минчо Нейчев, Ник. Петков и Кимон Георгиев. От Демократическата партия: Никола Мушанов и Борис Павлов. От Социалдемократическата партия: Кръстьо Пастухов и Атанас Москов. От бившата Народняшка партия: Атанас Буров и Петко Стайнов. Атанас Буров беше съобщил от Варна, че е съгласен със сбирката и ще подпише декларацията. От средите на Сговора на Цанков не бе поканен никой.

Повдигна се въпрос защо не е поканен и Стоян Костурков от Радикалната партия. Никола Мушанов съобщи, че по време на цялата война Костурков е отказвал да взема участие в каквато и да било акция против правителството и дори бил писал писмо до цар Борис, с което одобрявал политиката му и изказвал убеждението си, че Германия ще спечели войната. Съжалявал само, че Русия ще пострада от това.

Заседанието не продължи дълго. На подобни пъстри събрания трудно се разисква, а още по-трудно се стига до уеднаквяване на заключенията и решенията. Обикновено се натоварват двама-трима по-находчиви хора, които, след като изслушат изказванията, обобщават ги сбито и представят проект за одобрение. Така стана и сега. Разискванията бяха гладки, кратки и без спорове.

Изработи се и се прие единодушно писмото, съдържащо следните точки:

1. Да се измени коренно досегашният курс на външната ни политика, която против волята на българския народ и против интересите му доведе до конфликт с Великите сили и чрез неоправданото присъствие на германски военни сили на българска земя, ни изправи пред опасността да станем театър на военни действия

2. Да се преустанови положението на война с Англия и САЩ, с които България фактически не воюва.

3. Да се поведе открито истинска и приятелска, изпълнена с доверие политика с нашата освободителка Русия.

4. Да се пристъпи незабавно към изтегляне на войските ни от земите, за които България никога не е претендирала, и се потърси допир с авторитетни представители на съседите за установяване на траен мир на Балканите.

5. Да се установи строго спазване на Конституцията, гарантираща демократическите права и свободи на гражданите.

6. За осъществяването на тази политика и за омиротворяването на страната да се образува народно конституционно правителство, ползуващо се с доверието на целия български народ.

Горното писмо трябваше да се изпрати на Ат. Буров във Варна, за да го подпише и да се връчи на регентите. С това се нагърби Никола Мушанов.

Още същата вечер се бе разнесло из София за това писмо, което предизвика голямо оживление всред обществото. На следния ден чух, че се подписвало друго писмо от общественици, пак в същия дух.[71]

На регентите писмото се връчи на 12 август 1944 година.

Ако събитията по военните фронтове не се развиваха необикновено бързо и не предвещаваха скорошния катастрофален край за държавите от оста Рим—Берлин и Сие, то и това писмо щеше да има същата участ, както и предишните — щом не бе съпроводено и подписано от страна на всички политически групировки със заплахата за смели акции — т.е. щеше да остане в архивите като блед спомен от една хилаво водена опозиционна политика.

Спомням си как преди години, когато Испания се раздираше от вътрешни борби, известните партийни водачи Майра и Прието пращаха на Алфонс XIII писма с мъдри съвети и предупреждения, които не предизвикаха никакво сепване в самозабравилия се монарх и диктатурата, водена от властогонските военни хунти и подкрепяни от закостенялото духовенство, меркантилната буржоазия и аристокрацията на паричната и едрата поземлена соб-

ственост, се наложи на този даровит и борчески народ.

Разотидохме си. Заминах си и аз за градината в Балкана, където ме чакаше есенната работа. Годината беше плодородна. Дърветата бяха отрупани с плод. Трябваше почти всеки клон да се подпира, за да не се откърши. Освен това сезонът за мърлянето на овцете наближаваше, а държах лично да ръководя кръстоската на линиите, защото поради една грешка можеше да се развали изпълнявания от няколко години план.

Добри Божилов принуди земеделските стопани да нарушават разпорежданията на властта. Навремето той издаде едни наредби, които, ако се изпълняваха, от добитъка кожа нямаше да остане. Всеки беше принуден, за да спаси стоката си през зимата от измръзване, да крие, както може, част от приготвения фураж. Това създаде на стопаните много труд и мъки, но нямаше какво да се прави. Най-малко 25% от сеното, скрито в горите, се похаби от дъждовете. Ако се проследяха разпорежданията и действията на държавната власт и се потърсеше от тях разум или целесъобразност, щеше да се стигне до странни изводи.

Времето беше приятно и хората от долнобанското корито се бяха заловили здравата за работа.

22
АУДИЕНЦИЯ ПРИ РЕГЕНТИТЕ

27 август 1944 г.

Съобщиха ми от общината да замина за Боровец и да се обадя на регентите. Никакви подробности не ми се дадоха. Случайно колата на софийския областен стопански директор отиваше по същия път и можах лесно да се изкача на билото на планината, без да бъда принуден да се явявам пред знатните летовници с мулешки екипаж.

В хотела намерих вече пристигнали почти всички, които бяха подписали писмото от 6 август. Каза ми се, че регентите искали да изслушат всички, за да добият ясна представа за онова, което било написано в изложението.[7]

Очаквах, че ще се съберем всички, преди да се явим на срещата, за да проверим и уеднаквим още веднъж становищата си по главните въпроси. Но не би. Всички бяха се уединили в своите партийни групички, правейки догадки или ковейки планове за всеки случай.

27 август 1944 г.

Появиха се първите признаци на липса на единство. Пример за това дадоха самите регенти. Още при решението за свикване на тази политическа сбирка те си наумили да поканят и бившите министър-председатели. Бяха дошли Никола Мушанов, Кимон Георгиев, Александър Цанков и председателят на Народното събрание Христо Калфов. А имаше и други живи министър-председатели, но те не бяха поканени. Забелязваха се известни хора, които будеха у нас, земеделците, лоши спомени от превратите през 1923 и 1934 година. Не се знаеше дали те бяха поканени за случая, или доведени.

Представители на ОФ бяха ходили вече при министър-председателя Багрянов, без да бяха търсили допир с нас. Никола Мушанов ми каза, че Багрянов бил при регентите да настоява да ги приемат най-напред, отделно от нас. Това ме озадачи много, но допуснах, че е обикновена

измислица, за да се всее смут в опозицията. Потърсих д-р Иван Пашов, но не го намерих. Единия път бил в Горското училище, а другия — на съвещание. Направи впечатление, че най-много сновяха насам-нататък и шушукаха някои звенари и Григор Чешмеджиев. Спомних си последният каква роля играеше при нас в Железния блок и си представих веднага какви козни ковеше и сега. И наистина, тези политици «на разположение» имаха сметка опозицията да бъде разделена, за да могат и те да се намесят някак си.

Надвечер ни съобщиха, че ще бъдем приети от регентите и да отидем в регентството. Кимон Георгиев беше горе при тях и ние трябваше да почакаме, докато излезе. Никола Мушанов го приближи и запита как е минал разговорът.

— Добре! — Той развил пред регентите програмата, която бе изложена вече в писмото от 6 август.

Най-после осветиха помещението и влязохме при регентите. Председателствуваше Богдан Филов. От двете му страни бяха седнали генерал Никола Михов и княз Кирил. Председателят откри заседанието. Всички се изказаха, като развиха по свой начин и според темперамента си съдържанието на изпратеното вече писмо. Имаше доста повторения. Губеше се време и беше доста отегчително. Най-после трябваше да взема думата и аз. Казах накратко следното:

— Днес най-важният въпрос е времето. Всеки загубен час е съдбоносен. Свиканият събор само ще затрудни и замъгли изказванията с разнородността и множеството си. Тук трябваше да бъдат представителите само на организираните политически маси. В ОФ например аз виждам като такива само БКП, Никола Петков и донейде Григор Чешмеджиев. Пакостно е да се поощряват професионалните конспиратори властогонци. Всички са убедени, че трябва да се промени коренно водената досега политика и да заемем мястото си в редовете на обединените народи. Създайте час по-скоро условия да се образува народно правителство, което да извърши това.

Накрая Богдан Филов взе думата, благодари за изказаните мнения, които според него всички били еднакви, и увери, че регентите са също загрижени като нас и обсъждат как да се разрешат благоприятно повдигнатите въпроси.

Срещата приключи и всички, които си отиваха, заеха места в малкото коли, предоставени на разположение, и заминаха за София. Единствен аз, понеже трябваше да пътувам сам към село Радуил, останах без превозно средство.

Научил, че ще си ходя пеш, министър-председателят Багрянов прати да ми съобщят, че ще ми даде на разположение кола, и пожела да се видим. Видя ми се доста възбуден и в лошо настроение. Поиска да узнае какво се е говорило на срещата и дали регентите са го обвинявали в нещо. Казах му, че неговото име не е произнасяно и че се е говорило само около изпратеното от нас писмо.

— Кроят — каза той — да ме сменят, но и тези, които ще ме сменят, няма да направят нищо, защото регентите, най-вече Филов, ще пречат по всякакъв начин. Аз нищо не можах да предприема, без да изпитам злата му воля и желанието му да ме спъва навсякъде.

Оставих го да се наприказва, за да му олекне. Трудно бе да се определи доколко настроението му се подсилва от фактите.

На връщане, минавайки покрай вилата на регентите, видях Филов, застанал на външната врата.

— Научих, че сте останали — спря ме той. — Да използуваме случая да поговорим. Защо бяхте толкова кратък? Как смятате, че може да се излезе от това положение?

— Г-н Филов, говорих малко, защото не обичам многословието и защото днес си спомних за споровете във Византия, измислени или действителни, не зная, в навечерието на падането ѝ под турско господство. Днес вие имате една повелителна задача — да срежете въжето, с което е завързана българската лодка за германския кораб, който потъва. Всичко друго са излишни приказки. Как да се излезе от това положение? Въпросът е лесно разрешим, защото за съжаление нямаме много средства.

И аз по неволя трябваше да му обяснявам, че за да се извършат необходимите за това действия, се иска бързина и смелост до себеотрицание.

Богдан Филов не беше вече този, когото познавах като ректор на университета — скромен, въздържан, аполитичен, отстъпчив и пр. Сега виждах един Филов властолюбив, упорит в разбиранията си и който обича да говори за политика, смятайки се за добре обигран политик. Той въздишаше от време на време, но не беше сляп, за да

не вижда какво ставаше по фронтовете, и ако се съгласяваше по главните точки на разговора, това беше, защото чувствуваше «ножа опрян до кокала». Тези едва забележими колебания в изразите му, засечките в мислите му ми даваха право да мисля, че този човек знае какво трябва да прави, но няма необходимата смелост за това.

С тези мисли за Богдан Филов пристигнах в стопанството си. Веднага се залових за всекидневната си работа. Тук нямаше умувания, колебания или скрити игри. Стражарят, който стоеше на пост близо до дома ми, за да наблюдава, виждайки правителствена кола, вдигна ръка и отдаде чест.[73]

23
ВЪЗЛАГА МИ СЕ СЪСТАВЯНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВО

30 август 1944 г.

Привечр, към 6 часа, връщайки се от гората, забелязах на поляната пред къщичката ми кола. Беше пристигнал д-р Александър Франгя със съпругата си. Приближавайки се към мене, той каза:

— Регентите ме изпратиха да те заведа при тях. Искат да те видят, без да се узнае това. Затова взех и съпругата си, за да не будим подозрение. Ще отседнем в нашата вила, която е до вилата на регентите, и те ще ти известят за срещата.

Запитах д-р Франгя дали има други поканени и дали има изпратени коли и другаде. Отговори ми, че не знае дали има други поканени, но коли нямало пратени другаде. Това ме изненада и почувствувах смътно безпокойство. Приготвих се и колата запълзя по стръмните завои към Боровец. След около двадесет минути пристигнахме. Минавайки с колата покрай сградата на регентството, забелязах, че Богдан Филов се разхожда из двора и разговаря със Симеон Радев.[74]

Към 11 часа пр. пл. пристигна един служител от регентството, който ме придружи. След като пристигнах в хола, бях бързо въведен в една малка стая, където токущо бяха гладили дрехи. Топлата ютия върху поставката и разхвърляните дрехи показваха, че гладачката набързо е напуснала стаята, като едва е успяла да изтегли контакта. Тайнствеността на този странен прием ми беше необяснима. Останах сам около четвърт час, мъчейки се да разгадая потайността на обстановката.

Най-подир сметнах, че тази комедия е траяла достатъчно, и позвъних. Яви се едно лице, което се оказа, че е вторият секретар на регентството Кутиков. На учудването ми, че съм приет в тази домакинска стаичка, Кутиков ми отговори, че трябвало да ме скрият, защото по свой почин бил пристигнал Христо Статев да разкрива някакъв заговор от страна на Александър Цанков с германци и наши офицери. Той още бил при регентите и правел разкрития.

та си, но Кутиков се надяваше, че скоро ще свърши и ги освободи. Неочакваното идване на Христо Статев беше правдоподобно, защото иначе не биха ме поканили в същото време. За да не скучая, Кутиков остана при мене и поведохме разговор по злободневни въпроси: войната, Германия, очакваната промяна и пр.

Всъщност Кутиков не е знаел истинската мисия на Христо Статев, защото още тази нощ научих от Богдан Филов в какво се е състояла тя. Някакъв пратеник на Хитлер натоварил Статев да предложи на регентите да назначат правителство начело с Александър Цанков, срещу което германците щели да признаят неутралитета на България и щели да гарантират южната и северната й граница.

Най-после бях въведен в един доста обширен салон, където заварих тримата регенти. Посрещнаха ме доста любезно. Генерал Н. Михов, ръкувайки се с мене, каза:

— А, мазолеста ръка! Много обичам полския труд. Винаги съм съжалявал, че нямам малко земя.

— Полският труд е хубаво нещо — отговорих — особено когато човек може да има значителни допълнителни доходи, но всички бягат от него. Иначе нали знаете — чифчия хаджия не става!

Още в първия момент почувствувах йерархическото степенуване между тях: Богдан Филов със самочувствието си, стойка и държане на властник председател, генерал Михов, по-скоро любезен домакин, а княз Кирил прост зрител. Той присъствуваше, но мислите му като че ли бяха другаде.

Още в самото начало на разговора Богдан Филов подчерта, че се наложило да се направи още веднъж преглед на положението, и ме помоли да изложа мнението си и изводите, които следва да се направят.

Отговорих му, че всякакви приказки сега са излишни — пакостно губене на време — и че отговорните лица имат само един дълг — да извадят страната веднага от загиващата коалиция Рим—Берлин и да поведат напълно противоположна политика. Това може да стане само с едно ново народно правителство. Без да съм упълномощен от когото и да било, мога без колебание да заявя, че така мисли целият политически свят у нас, това иска целият народ.

Но тъй като те продължаваха да настояват да чуят

какво мисля, по неволя трябваше да почна да обяснявам развоя на българската политика още от преврата на 19 май 1934 г., през времето на така наречените «безпартийни», или по-скоро «царски», правителства, които с премахването на парламента и на политическите и граждански свободи поставиха българския народ в пълна безпомощност и овластиха цар Борис, който чрез своята диктатура да ни отведе в лагера на фашизма и национал-социализма.

— И по-рано — продължих аз — цар Борис се опитваше да се меси в управлението на страната чрез разни маневри и неотговорни фактори, но след 19 май 1934 година той почна открито да управлява, без да се спира пред нищо. Аз мисля, че ако имахме по-раншния конституционен режим, като се имаше предвид злополучният опит от 1915 година, той нямаше да позволи нареждането ни в лагера на Оста.

Още в началото на разговора генерал Н. Михов и княз Кирил се бяха оттеглили, като заявиха, че са капнали от умора и две нощи не били спали.

Богдан Филов каза, че е здрав и издръжлив, прекъсваше разговора и излизаше понякога да поръча кафе и пак продължаваше да слуша подхванатия разговор.

Направих преглед на пропуснатите случаи. Когато говорех за мисията на Соболев, пратеник на съветското правителство, Богдан Филов ме прекъсна и ми обясни, че тя не сполучила не само защото той поискал военни бази, но и защото това значело страната ни да се превърне на бойно поле. А когато му посочих за пример посещението на фон Нойрат[75] като решителен момент за нашата намеса, той ми каза, че в нашите ангажименти не съществува никаква военна конвенция и това позволило на цар Борис и на регентите умело да лавират и да не вземаме пряко участие във военните действия на източния театър.

На това отговорих:

— Доколкото зная, българското правителство няма никакви заслуги за това, защото Хитлер е възлагал на българската армия да пази тила му откъм Турция и евентуално срещу един съюзнически десант във фланга и тила на армията му на Източния фронт.

Излишен беше в този момент всякакъв спор и ние преминахме към разглеждане на вътрешното положение. На разните въпроси на Богдан Филов отговорих със следния общ преглед:

Двете главни политически групировки у нас са БЗНС и БКП, които имат решаващо значение за живота в страната. Само ние се състезаваме с комунистите, както и те с нас. Нашето поле на действие е предимно селото, а тяхното най-вече сред работничеството в градовете. Другите партии не се чувствуват. Те са в пълен упадък. Те се разпадат от собствените си недъзи и идейна празнота. Сговорът се стопи и за неговите остатъци се борят старите партии, от които по-рано те се отделиха в псевдопатриотичното национално движение. Трябва да ви предупредя, че тези остатъци са страшно мразени от народа заради кървавите им действия по време на събитията през 1923 година. Окуражавани от някои военни, от едрата собственост и от разни институти, те смятат да заемат мястото на старите политически партии, но това е празна надежда. За да си намерят място, те трябва да приемат за основа онзи общочовешки морал, на който почиват народните политически организации. Те са забравили стимулите, които вдъхновяват масите към борба, и са запазили само алчността си за власт. Ето защо те се разпадат и ще изчезнат. Остават щабовете им, съставени от политици на разположение, които с разни комбинации и хитрини се стремят да вземат участие в каквато и да е власт.

Трябва обаче да се констатира и известно разстройство в ръководните кадри, повече или по-малко и на БЗНС и БКП, което се дължи на следните причини: осемгодишния сговористки режим, режим на убийства, затвори, прогонване на десетки млади граждани в чужбина и непрестанни преследвания. Всичко това внесе известна умора в преследваните организации — БЗНС и БКП.

Последва 19-майският личен режим на цар Борис. Той вече 10 години държи под забрана всякаква политическа организационна дейност. Това значи 18 политически набора израснали без редовна политическа подготовка.

За БЗНС има и други причини. Членовете му са пръснати по села, махали и колиби, с които съобщенията, при тези условия, са трудни. При това политическата работа сред тях може да се провежда само в неделни дни, тъй като останалото им време е посветено на непосилен труд. Обаче ние имаме и изключителни преимущества. Идеологията на сдружените земеделци наистина е политико-икономическо учение, което черпи силата си от живота,

но то има и характер на вяра, която се поддържа от самия живот. То прилича на покрит с пепел огън — трябва да се духне малко, за да пламне и да гори. От изненади не се страхуваме, защото нашите идеи, взети от живота, са неизменни и не се отделят от него. Ние вярваме в здравия разум на земеделеца. Имаме и голям стимул в примера на нашите първи хора, които всички пренесоха живота си в саможертва за идеите си. Освен всичко това, ако и да сме една напълно легална организация, тези терористични режими ни принудиха да живеем и да работим мимо всякакви забрани и преследвания. Ще ни са потребни два месеца, за да се устроим, както трябва.

ОФ се явява като една многостранна политическа формация. В действителност гръбнакът и същината там е Комунистическата партия с реална подкрепа от Н. Петков и отчасти от Гр. Чешмеджиев. Останалите са допълнителните фигури, с които поради миналото им едва ли бихме могли лесно да привикнем.

Казахте, че Кимон Георгиев при срещата си с вас казал, че ние сме в ОФ. Фактически — да, формално — не. Ако не винаги да сме вървели заедно, то винаги сме действували успоредно. Това му е дало повод да се изрази така, още повече че между нас не е имало разногласие по основните въпроси. Ние не членуваме в ОФ поради едно случайно и нехайно, да го не окачествявам иначе, недоразумение от наша страна. Но грешка има и у тези, които са отправили поканата.

Вие искахте едно вярно изложение за партиите. Аз ви го направих. Ако се съмнявате в обективността ми, прегледайте какво е било числото на членовете на парламентарните групи, на общинските съвети и други изборни институти и вие ще добиете точна представа за политическите организации у нас.

След тази продължителна екскурзия из областта на нашия вътрешен политически живот ние се върнахме пак на въпроса, какво предстои да се направи. Трябваше отново да се правят повторения и допълнения. Най-после завърших с думите, които бях повторил вече няколко пъти:

— Изводът е напълно ясен! Пълна промяна на досегашната външна политика чрез новò народно правителство, и то без никакво бавене.

Богдан Филов се опита също да подложи на критика

парламентарната демократична система. Спря се на разпокъсаността на партиите и ме запита дали съм имал изработен проект по тези въпроси, за съществуването на какъвто чул от Георги Кьосеиванов.

Отговорих му:

— Раздроблението на политическите сили е днес наистина един съществен техен недъг, но трябва много да се внимава дори и когато се говори само за това, защото мнозина използуват тази констатация, за да посегнат на правата, които народите са си извоювали с кървави борби. Да не се отива по-далеч: не стана ли това на 19 май 1934 година у нас? При един разговор с Георги Кьосеиванов през 1937 година, който ми се оплакваше от многото групи и групички в парламентите, аз изказах идеята, без да се посяга на политическите партии и техните права и свободи, може да се ограничат парламентарните групи в Народното събрание, като се сведат например на три по една специална система. Но това е само една идея без особени подробни проучвания.

Замълчахме. След това Богдан Филов продължи:

— Ние не стоим със скръстени ръце. Виждаме ясно положението и се стремим да посрещнем събитията, при възможно най-благоприятни условия. Във връзка с това обмислихме въпроса за оттеглянето на войските, които са вън от границите ни. Подготвихме също и излизането ни от войната. Дори сме съобщили това на Бекерле, с когото сме разговаряли по въпроса. Отдавна сме във връзка и с другата групировка чрез разни лица.

— А какво чакате, та не пристъпите към дела — възразих аз. — От разговорите ми с Багрянов имам впечатление, че както той, така и вие разчитате на някои разногласия между Съветския съюз и англо-американската група?

— Не е точно така. А истина ли е, че един от вашите другари е съобщил такова нещо на Кирсанов за Багрянов, когато последният твърди, че не е дори и загатвал за подобна идея и че това било клеветническа инсинуация?

— Багрянов ми се оплака за такова нещо, но каза, че впоследствие лесно го оправил.

— Вие какво мислите по отношение на съюзниците?

— Като имаме предвид политическите и идеологически различия между тях и като наблюдаваме не винаги гладките ни отношения, които ако не се оправят своевре-

менно, може да предизвикат спорове и разногласия — но това ще бъде след края на войната. Тези, които мислят да залагат някаква надежда на това, ще извършат най-голямата глупост, защото не ни е до интереса, нито до положението ни, ни до ръста ни. При такива случаи обикновено тези, които се смятат за хитри, плащат счупените грънци. Ние достатъчно сме загазили, за да не става нужда да си навличаме нови бели. И без това ще ни трябва доста време, докато разкъсаме този обръч от подозрения, който ни обкръжава. Можем да храним известна надежда само в Съветския съюз и донейде в благоразумието на Тито, който, предполагам, ще представлява Югославия на бъдещата конференция за мир. По този случай ще ви припомня нещо от близкото минало. В 1919 година главните делегати на нашата делегация в Ньой разчитаха много на известни фактори от страните победителки, за да получат добри условия за мир. Оказа се, че Англия, Франция и Италия са били обвързани още преди войната и по време на войната с договори с Гърция, Сърбия и Румъния. Нашата съдба била решена много по-рано в Ньой. Положението не ще да е друго и сега. Предполагам, че Западните сили са обвързани договорно с Гърция и Сърбия и това ще е, разбира се, за наша сметка. Остава Съветският съюз. Ако той е достатъчно силен на бъдещата конференция, можем да храним надежда, въпреки че направихме всичко, за да го отдалечим от нас. Това е действителността. Като имаме всичко това предвид, аз не казвам, че трябва да бъдем в лоши отношения със Запада. Във всички наши помисли и решения трябва да имаме сега само една задача — да спасим страната!

Богдан Филов заговори за «филствата», които били едно зло за малките държави, особено балканските, като засегна и своя собствен род.

— Баща ми загина като русофил, или руско оръдие, както се казвало тогава. А ето и мене ме обвиняват едва ли не като оръдие на Хитлер. И едното, и другото са клевети. Аз съм смятал, че само по този път, с Германия, България ще поправи всички злини, които й нанесоха Букурещкият мирен договор в 1913 година и Ньойският договор.

Вие винаги смятате, че ние всички сме били само слепи оръдия, а това не е вярно. Аз ще подкрепя твърдението си с един ярък пример. В навечерието на втората италиан-

ска офанзива* италианското правителство, т.е. Мусолини и граф Чано, изпратиха в София по специален куриер следното предложение: българското правителство да струпа в окупираната от нас част на Тракия, към дясното крило на гръцката армия, две-три дивизии, срещу което Италия ни предлага, със съгласието на германското правителство, да окупираме Солун и бъдеща гранична линия по река Бистрица. Ние отговорихме на това предложение, като заявихме, че това е гръцка земя, за която не претендираме.

— Вие ще имате възможност да се защищавате, когато ще ви се потърси отговорност! За съжаление само някои добри намерения не оправдават общата политика — забелязах аз.

Богдан Филов веднага избухна и подхвърли нервно:

— Да не мислите, че аз ще бягам? Никога! Каквито и събития да настъпят, аз ще остана тук, за да отговарям за делата си. Така ще постъпят и моите другари. Ние няма да повтаряме позорните бягства на мнозина наши политици!

— Наистина, ще настъпят вероятно тежки времена, мъчно преодолими изпитания, за които ще е потребно много кураж и самообладание. Което и да било бъдещо правителство мъчно ще може да сътрудничи с вас и на първо време с вас лично.

— Ако аз съм пречка за спокойната работа на правителството — отговори за мое учудване Богдан Филов доста спокойно, — аз съм готов да се оттегля, стига това да е продиктувано от здравия разум и държавните интереси, а не от якобински настроения, прищевки или домогвания.

Разговорът след това се прехвърли върху разните издевателства, извършени от някои правителства. Аз можех да му говоря много на тези тема, защото бях от един дом, преследван, откакто се помня. Разказах му за детските си впечатления след прочитането на брошурата «Мантовата гробница»[76], за организираните убийства през Цанковия режим. Напомних му, че още папа Николай I в отговорите си до цар Борис I му обръща внимание, че методите, прилагани у нас за изтърпяване на наказания, били много жестоки и смъртните присъди се издавали

* Италианската агресия срещу Турция през есента на 1940 г.

твърде лесно. Филов слушаше всичко това разсеяно и, стори ми се, малко нервен.

По това време влязоха двамата регенти генерал Михов и княз Кирил. Генерал Михов отвори прозореца и проветри салона, задимен от много изпушени цигари. За миг млъкнахме всички. Богдан Филов се надигна, благодари повторно за разговора и бавно и натъртено каза:

— От всичко, което чухме завчера от представителите на партиите, и от това, което виждаме, идваме до едно и също заключение като вас — трябва да се жертвува всичко за спасението на отечеството. Ето защо ние решихме да ви поканим да образувате правителство в духа на писмото от 6 август. Съставът му да бъде пак от средите на тези, които са го подписали.

Думите му не ме зарадваха, защото ми беше ясно какво ни очаква. Запитах само какви са били основанията им, за да се спрат върху мен. Богдан Филов отговори:

— Като представител на най-голямата политическа организация, която е била през цялото време против водената политика и против тази война, като най-близък сътрудник на Александър Стамболийски и годен да обедини всички земеделски фракции и [поради] убеждението ни, че ще можете да се справите с тежката задача. Освен това направихме една малка анкета между вашите хора и тя излезе благоприятна за вас. . .

Филов изтъкна и редица други съображения, които по скоро бяха комплименти.

Обърнах вниманието на Богдан Филов, че най-добре и удобно би било този въпрос да се реши от самата ни организация. Той възрази, че не е такъв протоколът и традицията, а освен това щяло да се губи време, което би усложнило кризата. На тази бележка на регента Филов отговорих, че не съм в състояние да дам положителен отговор веднага. Богдан Филов ме прекъсна нервно:

— Искате такава власт толкова пъти, а сега, когато ви се предлага, вие като че ли се дърпате. Откровено да ви призная, ние не така лесно се решихме на тази комбинация, ако тя и да ни се вижда най-сполучлива. Освен това не бихме се решили никога да натоварим ОФ със съставянето на новото правителство, защото това би значило да дадем властта само на Комунистическата партия.

(Генерал Михов кимна с глава два пъти в знак на съгласие.)

— Има и други комбинации, ако вие избягвате да изпълните дълга си и исканията в духа на писмото от 6 август.

(Княз Кирил направи знак с ръце и рамене, който значеше, че ако ни принудите, и това ще направим.)

— Как мислите? Комунистите ще влязат ли в правителството?

— Предполагам, че да! Писмото от 6 август е подписано от д-р Иван Пашов и Минчо Нейчев на първо място. Освен това още в началото на м. юни т.г. д-р Иван Пашов от името на партията заяви, че ако бъдем натоварени да образуваме ново правителство, да имаме предвид, че и Комунистическата партия ще иска да участвува в него.

Богдан Филов пак заговори:

— Ако откажете, ще ни принудите да прибегнем по необходимост към хора, които са готови да се нагърбят със същата задача, ако и това да не ни е толкова желателно.

Сега аз си позволих да го прекъсна и му казах спокойно:

— Тази възбуденост от ваша страна нито е уместна, нито оправдана. Вие така разбирате нещата, защото от 19 май сте приучени да боравите само с личности. Като личност само аз нямам онова значение, което да отговаря на възлаганата ми задача. Вие основателно този път прибягвате до политическите партии, но затова трябва да добиете тяхното съгласие. Аз нямам пълномощно да ангажирам БЗНС. Ето защо, преди да ви дам окончателен отговор, трябва да вземем решение с моите другари. Понеже вие се спирате върху мене, трябва да ви кажа откровено мнението си: надеждата за спасението на страната не е голяма, защото решението ви, което цар Борис трябваше да вземе приживе, идва много късно. Но това не значи, че не бива да се използуват всички моменти и всички средства. Но предварително моля да ми отговорите на следните въпроси:

1. Ще спрете ли да управлявате, както досега, като измествате отговорните правителства, и да се ограничите във функциите ви, определени от Конституцията.

2. Ще оставите ли пълна свобода на новото правителство да действува в духа на писмото от 6 август и да взема необходимите мерки за спесението на страната, без да му създавате спънки.

3. Какви са в този момент отношенията ни с Герма ния, Италия и техните сателити, от една страна, и, от друга — с правителствата на другия воюващ лагер

4. Какво е положението на войските ни вън от грани ците на България.

— Вие имате — отговори Богдан Филов — не само пълна свобода на действие, но и нашето съдействие във всички усилия за спасението на страната. За войските в Македония Багрянов повдигна въпроса едва сега, но и ние не се изказахме тогава отрицателно за тяхното изтег ляне, защото смятахме, че е неполитично. Корпусът се изтегля. (Княз Кирил добави: «Вълнообразно», като направи с ръцете си жест на търкалящ се валяк.) Дне е на еднодневна почивка в долината на р. Морава. Утр ще продължи оттеглянето си. То се извършва спокойно С германското правителство отношенията ни наглед с без промяна, но отдавна върху ни лежи подозрението з «измяна». Сметнахме за уместно да предупредим Хитле за възнамеряваната промяна. Той е разярен от това и н отговори със следната телеграма.

Филов ми подаде да прочета получената днес телегра ма, с която Хитлер упрекваше регентите в измяна, ч новата власт щяла да отвори вратите на болшевишкит войски, които щели да изтребят българската интелиген ция, да установят в страната съветска власт и т.н. То щял да вземе необходимите мерки да предотврати таз опасност и щял да наложи санкции. Изразите бяха не въздържани и гневни.

Забелязах на Филов, че това предизвестие, отправен до Хитлер, е грешка, защото може да ни направи пакост с дивизиите, които се намират у нас и в Гърция. Колкот до въздушните бомбардировки, това са само заплахи защото той няма бензин за самите военни действия, т камо ли за някакви наказателни експедиции.

Отново повдигнах въпроса за свободата на новото пра вителство, което и да е то, като посочих, че Багрянов с оплаква от спънки, противодействие и пр. Филов отнов избухна и още по-силно се нахвърли върху Багрянов най-обидни изрази.

— Обвиних го — каза Филов, — че проигра цели тр месеца, хитрува с всички, занимаваще се повече с дъно визъм, отколкото с пряката си работа, и сега, пора

неговото бездействие, обвинява регентите, които бяха длъжни да мълчат и да понасят отговорности.

За да поставя край на тези изблици на ярост, забелязах, че времената, които идват, ще изискват от всички здрави нерви и пълна уравновесеност, защото предстоят дни на критични изпитания. Чудех се на този човек, който в 1931 година, бидейки ректор на Софийския университет, когато исках Александър Цанков да напусне университета, ме уверяваше не един път, че мразел да се занимава с политика, не я разбирал, обичал само археологията, а сега се показа страстен политикан!

Разговорът завърши в 3 часа след полунощ. Станах да се сбогувам. Филов отново ми повтори:

— И тримата регенти ви благодарим, че така ясно и откровено говорихте. Проучихме основно положението, допитахме се до много хора и като резултат решихме да ви замолим да съставите правителство, което ще постави ред във всичко и ще насочи държавата в правилен път. Бог да е на помощ!

През целия разговор в тази късна доба чувствувах нещо неприятно. Вероятно генерал Михов трябва да е забелязал, че не съм никак очарован от решението им, та разделяйки се, добави:

— Сега е време всеки да изпълни своя войнишки и граждански дълг към отечеството. Аз не се съмнявам, че вие няма да се поколебаете пред тежката задача, когато се отнася да се спаси държавата.

На излизане от регентството на пътя ме пресрещна един горски стражар и ми предаде, че министър-председателят Иван Багрянов иска да ме види. Отидох в Горското училище. Посрещайки ме, Иван Багрянов се оплака, че не бил спал никак тази нощ, и изглеждаше много нервен. Интересуваше се да узнае как е протекъл разговорът ми в регентството. Казах му каквото можех за разговора с регентите и че ще им дам отговор, след като говоря с другарите си.

Иван Багрянов избухна:

— Филов лъже! Дава вид, че е поумнял, а всъщност ще кара по своему и ще пречи на хората с добра воля. Аз ще го изоблича по радиото. Аз исках и пр., и пр.

Помолих го да не оповестява оставката си, докато се види дали ще се състави кабинет, и заминах за София.

24.

СЪСТАВЯНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВО В ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ И ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА ДРУГИТЕ ОПОЗИЦИОННИ ПАРТИИ

31 август 1944

Пристигнах в столицата на разсъмване. На път ми беше Димитър Гичев, но в неговия дом никой не се обади на позвъняването ми. Вергил Димов намерих по-лесно. Почти всички били в София, но бомбардировките бяха разстроили съобщенията и мъчно беше да влезем във връзка помежду си. Най-напред се събрахме в дома на Димитър Гичев. Уведомих другарите си за предложението на регентите. Разбира се, това не зарадва никого. Жребият сега беше много по-тежък от онзи, който се бе паднал на съюза в 1919 година[78]. Обмислихме най-подробно всичко. Приемането на мандата беше пълно с рискове. Да се откаже — създаваше се едно положение, пълно с непредвидени изненади и непростими отговорности. За себе си, бях решил вече, че при един глас против или въздържал се с облекчение щях да се освободя от грозящата тегоба. Въпреки че получихме мандата в много неблагоприятно и опасно време, за голямо учудване, накърненото честолюбие на един другар не можа да се не прояви[79], но невъзможно ми бе да го задоволя при дадените обстоятелства, още повече че имаше и други сериозни причини за това. У нас съзнанието и сговорчивостта бяха така силно вкоренени, че всичко мина незабелязано.

Най-после, след като премерихме всичко, което бе за и **против** мандата, ние решихме да изпълним задължението, поето още с писмото от 6 август.

Разпределихме кой с кого ще се срещне, за да разговаря. Димитър Гичев и Вергил Димов да се срещнат с д-р Иван Пашов, който по това време се намираше в с. Курило. Аз трябваше да се срещна с Найден Николов, намиращ се по това време в курорта Банкя, и евентуално с Никола Мушанов и Атанас Буров, ако са също там.

Атанас Буров познавах много малко. Никола Мушанов знаех от управлението на Народния блок. С Найден Николов и д-р Иван Пашов бях в много близки отношения. Найден Николов познавах още когато беше социал-

демократ. По-късно той със Стефан Манов се забърка в троцкизма. Сега беше лоялен редник в Комунистическата партия. Беше добър и вещ адвокат и юрисконсулт на Съветската легация в София. По същото време играеше активна роля в политиката на партията. С него съм разговарял винаги при пълно разбирателство.

Д-р Иван Пашов познавах отдавна. Аз обичах този труженик, който беше зарязал себе си, децата си и дома си, за да се отдаде само на обществена дейност. Съпругата му, добра лекарка, мъчно намираше работа и с големи усилия ние едва можахме да я наредим общинска лекарка в с. Долна баня, където й се създадоха добри условия за работа и спокоен живот.

Най-напред посетих Найден Николов. Той ме изслуша с интерес, изгледа ме внимателно с кьсогледите си очи и широка усмивка озари лицето му. Обеща да влезе веднага във връзка с ЦК на партията. Имал такава възможност.

Атанас Буров намерих във вилата на Губиделников. Щял да се срещне с Петко Стайнов, който вървеше с него, и да поговори с него.

Никола Мушанов бе гост на семейство Крум Чапришиков. Двамата седнахме под сянката на голям стар бряст. След като го уведомих за мисията си, Никола Мушанов ми каза:

— Нямам никакви претенции, нито условия. Приемам да изпълнявам каквото и да е, стига да мога да бъда полезен.

Излизайки на улицата, забелязах, че новината се беше разчула и всички говореха за предстоящата промяна. Изглежда, че дългият език на бъбривия шофьор бе разпространил новината.

Надвечер, към 8 часа, посетих отново Найден Николов. Разговаряхме надълго и нашироко за предстоящата работа. Той ми зададе няколко допълнители въпроса, които бяха, види се, поръчани. Още в началото на разговора в стаята влезе дъщеря му, за да му покаже червената си копринена рокля, която си шиела. Забелязах, че вратата на съседната стая е открехната малко и остана така до края на разговора. Разговорът ни премина добре, в приятелски дух, и аз не чух никакви възражения от негова страна.

Вечерта се събрахме с моите другари в помещението

на Овощарския съюз и разменихме впечатленията си от водените през деня разговори. С д-р Иван Пашов разговорите били същи като тези с Найден Николов.

Бях изпратил Александър Франгя при Никола Петков да го покани да се срещнем и поговорим върху общото дело. Никола Петков отговорил, че може да разговаря само посредством представителите на БКП. Ето това беше поне един ясен отговор!

Никола Петков имаше две славни и гръмки титли — беше син на бившия министър-председател Димитър Петков-Свирчо и брат на прославения Петко Петков. В него ризовската кръв[80] надделяваше и той беше създаден от вещество, което ако не се използува за полезни цели, може да предизвика разрушителен взрив. Познавах го още от 1921 година. Брат му го беше наредил в Министерството на външните работи и след малък престой в него беше го пратил за трети секретар в българската легация в Париж. След 9 юни 1923 година той се прибра в София, където Андрей Ляпчев, стар приятел на семейството Ризови, му уреди спокоен живот. Не се чуваше нищо за него, още повече че в нашите среди беше непознат. Полека-лека хората полюбопитстуваха за него и прославената памет на брат му Петко Петков го извади на бял свят.

Беше богато момче. Той финансира издаването на една биография на Александър Стамболийски от Людмил Стоянов и сам издаде нещо като сборник от статии и речи на Стамболийски, нещо твърде полезно на времето си. Проявяваше интерес към съюзните дела, без да взема активно участие в политическия живот. Тактичността не бе най-голямото му качество. На един конгрес в Стара Загора едно негово предложение за Македония е било бързо потушено от бюрото, за почуда и огорчение на приятелите му в чужбина, които не очакваха от него такава неприятна изненада. Около него се бяха прилепили няколко негови храненици. Но те бяха по-скоро оригинални фигури, отколкото замеделски дейци. Последното си годишно събрание по време на управлението на Кьосеиванов направихме в неговия дом.

Идваше често при мен в Овощарския съюз, на който бях председател. Обичах да разговарям с него, още повече че той беше добре осведомен за дейността на двореца, на регентството и на дипломатическите представителства.

От едни случайно казани думи разбрах, че той е натоварен със специални поръчения от нашата емиграция*. В началото на 1944 година посещенията му оредяха и аз съвсем го загубих от погледа си. Последните му политически набези и поведението му не бяха изненада за мене.

2 септември 1944

Сутринта се обади Найден Николов и поиска в 10 часа да се състои среща. Представители на партията** щели да бъдат: Найден Николов и Минчо Нейчев, а може би и д-р Иван Пашов. Поканих ги да дойдат в Овощарския съюз, но той отклони поканата, като посочи друг адрес на площад «Славейков» 8, у някой си търговец на име Георгиев, наричан «моряка», техен човек. Съгласих се.

Атанас Буров съобщи, че Петко Стайнов, който дотогава вървеше с него, отишъл при «Звено», където имал от по-рано ангажименти. Никола Мушанов забеляза, че разпределението им като народняци и сполучливо, тъй като единият бил глух с дясното ухо, а другият — с лявото, така че при всички случаи все ще има народняк в управлението. Атанас Буров вдигна рамене. Не му беше никак до шеги. Всъщност това отделяне в последния момент му беше неприятно, но той умееше да мълчи.

Регентите бяха пристигнали още първия ден и се сърдели, че не съм ходил при тях и не съм ги държал в течение на разговорите. Горанов ме търсил няколко пъти вкъщи, но все не можел да ме намери. Отговорих, че ще отида при тях, когато има какво да съобщя. Горанов ме търси в помещението на Овощарския съюз, тъй като моят дом бе станал необитаем от бомбардировките. В една от стаите на Овощарския съюз имаше сламеник, който нощно време, преди да легна, разгъвах, поставях телефона до главата си и дрямвах по два-три часа. Тази стая ми служеше за спалня до 9 септември.

Кръстьо Пастухов съобщи, че ни чака в Горна баня към 5 часа след пладне във вилата на Тодор Михайлов.

В 10 часа преди пладне отидох на площад «Славей-

* Земеделската емиграция.
** Работническата партия.

ков» на посочения ми от Найден Николов адрес. Беше триетажна къща. Апартаментът, в който щеше да се състои срещата, се намираше на втория етаж. Въведоха ме в стая, приличаща на склад, която беше пълна с електрически машини, хладилници и пр. В единия ъгъл на стаята се намираше обикновена маса. Седнахме около масата и без да се бавя, направих сбито изложение за извършеното досега. Споменах и за декларацията на д-р Иван Пашов, направена пред мен в първите дни на м. юни, за ангажимента ни с писмото от 6 август и т.н.

Когато заговорих за разпределението на местата в правителството, Минчо Нейчев ме прекъсна и каза:

— Ние знаем това и не правим възражения. Да поговорим по програмата на новото правителство. Това ни интересува най-вече.

Започнах за десети път да повтарям и да обяснявам, че изработената програма е основана на писмото ни от 6 август, на програмата на БЗНС и тази на ОФ. Освен това съобщих им, че съм прибавил две-три точки, които не бяха предвидени в програмата.

— Че какво може да не е предвидено от нас? —възрази живо Минчо Нейчев.

— Излизане от тристранния и антикомунистическия пакт, скъсване отношенията и обявяване война на Германия. Естествено по тези три точки сега не трябва да се говори, нито да се пише.

— Амнистията каква ще бъде?

— Пълна и безусловна, ала само за борците срещу фашизма, но не и за кочостояновци.

— В такъв случай няма какво да говорим повече. Не остава, освен да се разотидем и ние да докладваме на партията, нали Найдене?

Събрахме си книжата и се разделихме весело.

На излизане от срещата Найден Николов казал на Александър Франгя:

— Тази вечер вероятно ще имаме общо правителство.

Едва се бяхме отзовали на улицата, и сирените засвириха тревога. Наплашените софиянци бягаха кой където свари и се крие, макар че от известно време англо-американците да не бяха ни бомбардирали, а само прелитаха през България и отиваха в Румъния до Плоещ и Букурещ.

По-късно се срещнах с другарите си и ги уведомих

за станалата среща и показаната добра воля от другарите комунисти. Изложението бе посрещнато с облекчение.

Към три часа след пладне д-р Александър Франгя дойде при мене. Той ми съобщи, че го намерил Найден Николов и му съобщил, че партията се въздържала да вземе участие в новото правителство. Запитвайки го за причините, Найден Николов се задоволил само да вдигне рамене.

Изненадата ни бе голяма: В този момент не можехме да си обясним нищо.

25
ОПЛАКВАНЕ НА БАГРЯНОВ ОТ ПОВЕДЕНИЕТО НА РЕГЕНТИТЕ

2 септември 1944, след пладне

Отправях се за регентството. След малко ме приеха, с няколко думи ги уведомих за създаденото положение. Съобщението ми не им направи особено впечатление. Само Богдан Филов каза:

— Те искат да имат властта само за себе си. По-рано се опитаха да обсебят Иван Багрянов и затова напоследък се оттеглиха от опозицията. Искаха да бъдат приети отделно. Впрочем това личеше явно от пледоарията на Кимон Георгиев. Не зная само дали съзаклятническата група на звенарите иска да използува комунистите, или обратното.

Що се отнася до мене, неучастието на другите групи не ме много смущаваше. Неучастието на звенарите даже ми се нравеше. Но с комунистите въпросът стоеше другояче. С тях ние бяхме идейно най-близки, работехме заедно в тежки времена и се разбирахме лесно. А освен това бяхме дали и те, и ние скъпи жертви, на едни и същи позиции, срещу един и същ враг. Всичко това още повече ни свързваше. Не трябва да се забравя и това, че след БЗНС по същото време комунистите бяха най-силната и борческа политическа организация. Сметнах за необходимо да обясня това на регентите, които продължаваха да гледат на положението с канцеларски очила и решаваха съдбоносни въпроси с младежка лекота. Освен това те бяха изпаднали в някаква особена нервна възбуда, която можеше да ги тикне към извършване на непростими грешки.

Бившият министър-председател Иван Багрянов, без да дочака съставянето на новия кабинет и без да уведоми регентите, отишъл в село Нови хан и по радиото съобщил за оставката на правителството, като за неуспеха си стоварил цялата вина върху регентите и щаба на войската, които му пречили във всичко, и върху някои командири, които саботирали политиката му.

Ядосан от действията на Иван Багрянов, Богдан Филов ми казваше:

— Това е разглезен човек. Той е нахален лъжец. Той пропиля три ценни месеца. Та за какво му дадохме властта? Да се разтакава по разни вили в Чамкория ли? Сега плещи разни глупости и нелепости по радиото и другаде, защото знае, че ние трябва да мълчим и не можем да му отговорим.

Княз Кирил се намеси:

— Търсил съм го винаги да му помагам, а не да му преча!

В същото време генерал Михов беше смутен и току повтаряше:

— Не е хубаво така! Не е хубаво така, джанъм! Сега трябва да мислим за България, а нас огън, огън да ни гори!

Станах, за да се сбогувам. Регентите се оттеглиха в една съседна стая и след две-три минути се върнаха. Богдан Филов ми каза:

— Вижте, моля ви, да съставите правителството. Страната не може да стои в анархия след глупостта, която направи Иван Багрянов. Даваме ви най-широк мандат да съставите правителство, от които партии намерите за добре. Моля ви, не се бавете; защото не можем да оставим страната повече без правителство, па макар и то да не е най-доброто.

Разделяйки се с регентите, казах:

— Ще обсъдя с другарите си какво трябва да правя. Най-късно след един час ще имате решителен отговор.

Беше ясно, че въпросът с образуването на новото правителство така или иначе трябваше да се разреши без бавене, още повече че и Багрянов, предупреждайки за готвен преврат от военни, германци, цанковисти и други авантюристични елементи, бързаше да се измъкне от създадения хаос!

Разделих се с регентите и напускайки ги, съпроводен от майор Славомиров, заслизах по стълбите. По едно време началникът на канцеларията на регентството, бившият министър Горанов, се обади отгоре:

— Моля, не се връщайте. Регентите ме изпратиха да ви съобщя, че може, ако намерите за добре, да съставите чисто земеделско правителство!

Това няма да бъде. Слизайки по стълбите, припомних си мисълта, изказана от един древен писател: «Ако народите знаеха колко малко разум ги управлява често пъти, кой знае какво биха направили!»

26
РЕШЕНИЕ ЗА СЪСТАВЯНЕ НА ПРАВИТЕЛСТВО

2 септември привечер

Прибрах се в Овощарския съюз. В същата сграда се помещаваше и Градинарският съюз. Секретар на този съюз беше Тодор Манов (писателят Камен Зидаров). Той беше неотлъчно в помещението и беше в течение на всичко, което ставаше. Около него се навъртаха няколко журналисти, главно комунисти. Заварих при него Лозан Стрелков и Славчо Васев. Бяха дошли при Зидаров за новини. Естествено първият им въпрос беше: «Как вървят работите?» Трябваше да им кажа истината, че Комунистическата партия отказва да участвува в управлението и че има някаква тъмна сила, която, за съжаление, се старае да разедини БЗНС и Работническата партия. Съобщението ми ги изненада. Казаха, че имало недоразумение, заблуда, и един от тях отиде да провери истинността на моето съобщение. Не след много време той се върна и каза, че всичко било вярно.

Напуснах канцеларията и вървейки по улицата, срещнах познати комунисти, които, не знаейки още за последното становище на партията, изказваха пред мен радостта и надеждата си, че сега всичко ще се нареди добре. Да си призная, в първия момент не посмях да им кажа истината, толкова неправдоподобна и невероятна ми се виждаше тя!

Наредих да се съберат другарите в 6 часа след пладне за обсъждане на новосъздаденото положение и да вземем решение.

Бяхме дали дума на социалдемократите да се срещнем с тях и заминах за Горна баня, придружен от Вергил Димов, макар тази среща да губеше вече значението си. Още в двора на вилата на Тодор Михайлов в Горна баня, като видяхме какви хора беше събрал Григор Чешмеджиев, догадихме се веднага какво е решението им, тъй като ги познавахме още от времето на Железния блок. Посрещна ни Тодор Михайлов, който ни каза:

— Сбирка на Григора!

В това време се приближи и Кръстьо Пастухов, болен и отпаднал, и се изрази така:

— Не мога да участвувам в правителството, защото се взе такова решение от тия!

Той посочи хората на терасата. После продължи:

— Но вие съставете правителството. Ние сме с вас. Аз мога да говоря и да пиша статии в полза на правителството. Не можех да затворя вратата на тези там.

Не бях се срещал с Кръстьо Пастухов от много години и сега ми се стори много отпаднал — физически и духом[81].

Оттеглихме се веднага и се завърнахме в София, без да разменим дори дума повече.

Разрази се грозна буря. Дъжд се лееше като из ведро. Улиците бяха превърнати в реки. Въпреки неблагоприятното време на уреченото място се бяха събрали всички.

На срещата бяха дошли най-напред членовете на съюзната управа. Докато чакахме другите представители, всеки един изказа мнението си — ясно и загрижено.

За всички ни поведението на Комунистическата партия беше загадка. Разглеждахме въпроса, какво би станало, ако решим да се върне мандатът. Ясно беше, че регентите нямаше да възложат съставянето на правителството на ОФ, а вероятно, ако не повикаха Александър Цанков, щяха да намерят подставено лице, което щеше да бъде оръдие другиму, което беше още-по-лошо. Десните елементи щяха да надигнат глава, да предявят претенции. Примерът с Народния блок беше още много пресен.

По едно време се обади Стефан Даскалов:

— Колкото да мисля и да търся обяснение за себе си, не мога да си обясня отказа на комунистите освен с това, че не вярват, че ние сме в състояние да изпълним тази обширна и смела програма за късо време. Не искам да се впускам в лоши подозрения и мнителност, защото времето изключва всякакви егоистични сметки и себичност. Предлагам да се образува правителството така, че да се заемат толкова места, колкото е потребно да може да се работи. Местата за комунистите да се запазят. Ние ще им покажем, че знаем да действуваме не по-зле от тях. Когато видят, че с нас те могат само да се състезават, ще приемат да си сътрудничим. Всичко е въпрос на доверие, а ние ще наложим това доверие с делата си.

Възпроизвеждам казаното от Стефан Даскалов, защото то всъщност е обобщението на кратките разисквания, които станаха. В този дух се взе и решение.

Когато пристигнаха и другите представители, най-напред поговорих с Никола Мушанов. Той лесно се съгласи. Когато предупредих Александър Гиргинов, че при поискване трябва веднага да си подаде оставката, за да улесни реконструкцията на правителството, той не само се опъна, но се опита дори да предяви известни искания. Трябваше веднага да отбия апетита на този упорит партизанин, който мислеше, че е дошло отново време за партийни сметки. В това време се намеси Никола Мушанов, който заяви, че не поставя никакви условия, че ще отиде там, където го поставят, даже е готов да служи и като прост редник.

— Искали сме от царя и от регентите — завърши Никола Мушанов — народно правителство и обрат в досегашната политика и когато това ни се дава сега, макар и със закъснение, ние ще съставим новото правителство така, както ни се предлага, и ще направим обрата.

Атанас Буров намери също, че в момента не може да се намери друг изход освен в правителство в намален състав, което да се попълни впоследствие. Когато му предложих да поеме Министерството на външните работи обаче, той отклони поканата, под предлог че бил уморен. Бил готов да поеме този пост след десетина-петнадесет дни. Излишно беше да влизам в подробности, за да го убеждавам. Казах му само, че време за ресорна политика няма да има, защото всичко ще се решава в Министерския съвет, който на първо време, както предполагам, ще заседава непрекъснато. Въпреки че смятах, по много съображения, да се заема с управлението на Министерството на земеделието и на горите, нагърбих се временно с управлението на Министерството на външните работи.

Все пак обаче помолих Атанас Буров да държи връзка със Съветската легация и въобще да се интересува най-много от въпросите, които засягат отношенията ни със Съветския съюз. Съображенията ми бяха, че той познаваше подробно въпросите на нашата външна политика, показваше най-добри чувства и разбирания към руските работи и в тези тежки моменти нямаше да загуби равновесието на духа си. Той прие предложението ми.

Другите министерства се разпределиха лесно, защото

се стремях всеки да заеме този пост, за който е по-подготвен и който предпочита. От друга страна, трябваше да се държи сметка и за комунистите, очаквайки че впоследствие ще влязат в правителството. Това щеше да се уреди лесно, защото имаше министри, които в такъв случай щяха да си подадат оставките. Оставаше Министерството на войната, за което не виждах подходящо лице. По тази причина оставих уреждането на този въпрос за по-късно. Войската до този момент беше възпитавана, подготвяна и водена по други пътища и следствие на това трябваше силна, авторитетна личност, която да може да извърши бързо всички задачи, свързани с обрата в политиката ни.

Докато ние се съвещавахме, регентите проявяваха нетърпение, дори нервност и пращаха на няколко пъти началника на канцеларията на регентството Горанов да иска сведения. Най-после, като му изложих накратко това, което става, помолих го да не идва повече, защото всеки разговор е губене на време и дава повод за зловредни слухове и измислици.

Аз бях уведомил другарите си, че още през нощта на 31 август, когато заговорих пред Богдан Филов за отговорности, същият ми заяви, че е готов да отговаря и да напусне регентското си място, щом условията наложат това. Сега им съобщих, че след като листата бъде приета и узаконена с указ, смятам да поискам оставката на регента Богдан Филов. С това се съгласиха всички. Атанас Буров поиска това да стане даже преди оповестяването на новото правителство, нещо съвършено излишно и донейде опасно. Освен това — да се свърже съставянето на правителството със съдбата на Богдан Филов щеше да бъде в момента за мнозина мъчно обяснимо. Той трябваше да напусне регентството по най-естествен и безшумен начин. Филов беше най-главният виновник и трябваше да се махне. Държавните актове не можеха да носят неговия подпис, защото това щеше да звучи като провокация. Той беше вече само дрипа и трябваше само да се духне, за да изхвръкне от регентството. Така че всякаква нескромност, каквато и без това не обичам, нямаше място тук.

Взех списъка със състава на новото правителство и се отправих за регентството, като предварително замолих другарите си да дойдат там след половин или три-четвърти час.

27
ИЗБОР НА ГЕНЕРАЛ ИВАН МАРИНОВ ЗА ВОЕНЕН МИНИСТЪР ИСКАНЕ ОСТАВКАТА НА РЕГЕНТА ФИЛОВ

2 септември, 7 ч. вечерта

Пристигнах в регентството в 7 часа вечерта. Бях веднага приет от регентите, на които представих списъка на новото правителство. Министрите бяха одобрени без каквито и да било обяснения. Указите се подписаха и се изпратиха за отпечатване в Държавен вестник. Изготви се и кратко съобщение за оповестяване по радиото, като името на министър на войната се остави непопълнено. Неговото попълване щеше да се обяви с допълнително съобщение.

Генерал Михов се обърна към мене и каза:

— Ние сме помислили да ви препоръчаме генерал Атанас Стефанов.

— Почвате — възразих аз — със старата порочна практика — да се бъркате в работите на правителството. Министърът на отбраната е обикновен член на правителството и носи всички отговорности като колегите си. Той трябва да се ползува преди всичко с тяхното доверие. Особено сега неговата длъжност ще бъде много отговорна. А по отношение на генерал Стефанов, той е дебело подчертан германофил и не може да участвува в това правителство.

Генерал Михов ми подаде списък на генералите и каза:

— Избирайте!

Чух зад гърба си да се споменават имената на генералите Г. Стойчев, Красновски и др. Списъкът съдържаше само бледи имена с изключение на двама-трима от по-младите. Отговорих, че ще помисля по този въпрос тази вечер. В това време при регентите бяха въведени новите министри.

Регентът генерал Михов обясни на влезлите министри, че преди малко ставало дума за назначаването на генерал Ат. Стефанов за министър на войната. Едва-що бе произнесъл името му, Димитър Гичев, Никола Мушанов и Атанас Буров едновременно заявиха, че той е германофил, и в същото време предложиха за министър на вой-

ната генерал Иван Маринов. Тази постъпка ми се видя прибързана и нередна, но не казах нищо. Генерал Михов изтъкна, че той е още млад, неопитен, че изборът му ще оскърби мнозина висши офицери, които са по-старши от него и може би по-късно ще съжаляваме за избора му. Но трима настояваха на своето. Изглежда, че те от по-рано се бяха спрели на това име. Отпосле узнах, че тази кандидатура била подхвърлена от Иван Багрянов. По тази причина се издаде указ с името на генерал Иван Маринов, изпратен за отпечатването в Държавен вестник с другите укази и за съобщаване по радиото.

В същото време началникът на канцеларията Горанов забеляза, че пълномощията на Стойчо Мошанов, който се намираше в Кайро, трябвало да бъдат потвърдени от новото правителство. Това не обвързвало правителството и то можело да предприеме каквито пожелае промени. Атанас Буров подхвърли името на генерал Г. Попов, който бил уволнен като русофил. Изготви се необходимата телеграма и се изпрати в Кайро.

Генерал Иван Маринов познавах донякъде още от млади години. Налагаше се с пъргавия си ум и добро възпитание. По-късно узнах, че е добре подготвен офицер. Директорът на гимназията в град Битоля ми бе разправял, че бил общителен и оставил добри спомени сред гражданството. По-късно чух, че отзивите на неговите офицери не били съвсем благоприятни.

Разбира се, че като всички амбициозни офицери-лигари, обичал скоковете в службата и затова вземал дейно участие във всички преврати. Заемал е отговорно място в управата на Военния съюз и като такъв е взел ръководно участие в превратата на 19 май. Но докато в едно време всички офицери звенари бяха уволнени от войската, генерал Маринов, вместо да сподели участта им, бил изпратен военно аташе в Париж и Лондон. А знаеше се, че тези постове се даваха лично от цар Борис. Това будеше у мен доста съмнения.

Като командир на 6 дивизия, когато частите му се намираха северно от гр. Ниш, генерал Маринов съобщава в щаба на корпуса, че Дража Михайлович иска да се срещне с него в някакъв манастир. Командирът на корпуса генерал Асен Николов забранил каквато и да било среща. За тази среща научават германците и поискват тя да стане, за да заловят Дража Михайлович. Но от ща-

ба на корпуса отклонили това искане, обяснявайки, че Дража Михайлович не търси вече среща, т.е. не се съгласили българите да послужат за капан. Спомням си, че още през пролетта на 1923 година в Божурище се бе случила една доста неприятна история, за която бях натоварил полковник Гурко Мархолев да извърши разследване. Впоследствие поисках уволнението на няколко офицери авиатори, обаче цар Борис не подписа указите и ги държа в канцеларията си до 9 юни. Генерал Иван Маринов беше замесен и там, ако и немного тежко.

Припомних си всички тези подробности и мислех, че ще имам доста неприятности с този така разнородно надарен офицер.[82]

Министрите се разотидоха. Следният ден беше неделя, а и без това трима от министрите бяха в провинцията. Така че на дело правителството щеше да почне да работи на 4 септември.

Помолих, преди да си отиде, ако и да беше доста късно, министърът на правосъдието Борис Павлов* да остане за малко при мене. Оттеглихме се в една стая. Съобщих му, че има сигурно политически лица, осъдени на смърт, и тези смъртни присъди се изпълняват много рано в затворите. Поисках да телеграфира веднага, че тези присъди се отлагат до пълната и безусловна амнистия, която ще бъде оповестена тези дни. За по-сигурно телеграмата да бъде изпратена до гражданските и военни прокурори, дирекциите на затворите и дежурните чиновници. Борис Павлов веднага се отправи за Министерството на правосъдието и оттам изпратил подобни телеграми, като прибавил всички политически затворници да бъдат третирани като утрешни достойни граждани. Същите телеграми са били протелефонирани от Борис Павлов поотделно на всеки затвор.

Телеграмите са били получени веднага. По-късно узнах, че имало седем затворници, които чакали изпълнението на присъдите си. По-късно виден член на Българската комунистическа партия, осъден по делото на Трайчо Костов, ми разказваше в Пазарджишкия затвор следното: в Плевенския затвор имало едно момче, осъдено на смърт и отделено вече в малка килия за екзекутиране. На 2 септември към 10,30 часа вечерта се чуло шум в

* От Демократическата партия.

затвора и започнали да отключват килиите. Един надзирател минал и казал, че имало ново правителство и че смъртните присъди се отменяли. Осъденото на смърт момче върнали в общата килия. Килиите нямало да се заключват. Така е станало, предполагам, и по другите затвори. Аз съм бил по затвори, знаех какво е това и почувствувах, че се почва едно добро и хуманно дело.

Докато бях сам в стаята, влезе генерал Михов. Сметнал, че трябва да ми заяви следното:

— Досега аз държах постоянна връзка с Министерството на войната, но в бъдеще няма да се бъркам в нищо. Съветвам ви да не забравяте предупрежденията за преврат, в който ще бъде замесена и част от офицерството. Току-що получих съобщения за опит за заговорничене от страна на самоковските звенари на служба в моторизираната част на тамошния гарнизон. Макар и слаби сред офицерството, те могат да създадат тук-таме смущения. Те са били дейният елемент от офицерството и на 9 юни, и на 19 май. Властогонският им нагон с нищо не може да се възпре. Сега за трети път се наредиха под чужди байрак, за да постигнат целите си, както и да прикрият отговорностите си от миналото.

— Всичко това ми е добре известно — отговорих на генерал Михов. — Но защо забравяте, че през юнските и септемврийските събития Военният съюз беше една цяла и сговорна конспиративна група? Сговорът не беше се разцепил и нямаше и помен от Звено. Така че отговорностите ви са еднакви и за масовите убийства, и за безжалостното кърваво потушаване на народните въстания за подкрепа на народната власт или за сваляне на тиранията на сговористка власт. Сега значението на звенарите не лежи в самите тях. Но аз не виждам перспективи за едно разумно тяхно вмешателство, защото тези, които са ги приютили, нямат никаква нужда от тях.

— Имаме много грехове в това отношение — отговори генерал Михов. И той щеше да продължи този разговор, ако не бях го поканил да минем при другите двама регенти, които ми се видяха доволни и в добро разположение.

Помолих ги да ме изслушат спокойно и внимателно.

— Новото правителство — подхванах аз — ще върви решително по новия път, който ви е вече известен, с всички усилия и ако трябва с всички жертви, но има изве-

стни въпроси, които трябва веднага да бъдат разрешени, за да бъде то улеснено. Първият въпрос е свързан с личността на г. Богдан Филов. Той не може да бъде повече регент и трябва да напусне поста си. Без да се драматизира този факт и да му се придава някаква театралност, в срок от един ден, най-много два, г-н Филов трябва да си подаде писмено оставката. Още през нощта на миналия 31 август при такъв намек г-н Филов отговори доста спокойно, че е готов да улесни правителството и ще бъде готов, ако потрябва, да подаде оставка, стига това да бъде в законна форма.

Богдан Филов посрещна поканата ми отначало с изблик на силен гняв. Той се впусна в тълкуване на еднаквостта на отговорностите на тримата регенти, че такава покана за оставка не била в духа на Конституцията[83], че това е насилие, което той не може да допусне, и ако това било инициатива на Народното събрание, можело да се говори донейде за някаква законност, че трябвало да се уреди въпросът със застъпничеството, и т.н., и т.н.

Възразих му, че искането ми сега не е въпрос на търсене на отговорности, а само една наложителна оставка. Напомних му, че кариерата му не е игра на случая. Още през Балканската война цар Фердинанд изрично поиска Богдан Филов да бъде назначен за командир на дворцовата рота. Когато министърът на просветата Н. Мушанов поискал да бъде уволнен директорът на Археологическия музей В. Добруски за присвояване на стари златни монети от музейната сбирка, цар Фердинанд се съгласява да подпише указа, при условие че ще бъде назначен на негово място Богдан Филов. Наистина чрез своята научна известност в чужбина той е канен често на сбирки, конференции и посещения, Богдан Филов е най-често командированият в чужбина наш професор. Това може да се оправдае с дадените му титли и избирането му за член на разни академии.

През това време Б. Филов не един път е заявявал, че се занимава само с археология и че от политика нищо не разбира. Трябва да призная, че когато бях министър на просветата в 1931 г. и търсех начин да отстраня от университета непоносимия професор Цанков, тогавашният ректор Б. Филов се опита заедно с професор Методи Попов да ми окаже дейна помощ.

Но в 1940 г.* през време на една екскурзия, организирана от службите на д-р Лай из Германия и по Северно море, Б. Филов, вмъкват в последния момент в списъка на излетниците, замиява, завързва много връзки с видни нацисти, държи три сказки по радиото с подчертан националистически и германофилски дух и се завръща в България съвършено друг.

От този момент политическата му кариера започва да се развива бързо. Още като министър на просветата той пак отива в Германия**, вече като приятел на нацистите, с много от които е в най-близки връзки. След смяната на Кьосеиванов царят го натоварва да оглавява правителството като всевластен министър-председател. Той сменя министрите, както иска, управлява с малък министерски съвет, състоящ се от Ив. Попов, Габровски и генерал Даскалов. Големите въпроси решава с царя, с когото се съвещава много често. Управлява през гърба на самите министри. Министърът на външните работи например Д. Шишманов е докаран до положението на главен секретар[84]. Бърка се и в най-дребни работи, като кой да бъде частен секретар на даден министър и т. н.

По този начин Филов свързва България с Тристранния пакт и я ангажира в антикомунистическия пакт. Обявява без колебание война на Англия и САЩ. През всичкото време той и цар Борис са стожерът, около който се върти политиката, която ни докара до това положение.

Напомням му всички тези факти.

Богдан Филов не можа да се въздържи и да слуша повече. Почна пак да възразява, да цитира Конституцията, че войната срещу Англия и САЩ била символична, че присъединил Добруджа без война, че не позволил да се пролее нито капка българска кръв, че не само не позволил нищо да се прати на Източния фронт, но не позволил даже да се открие частно бюро за набиране на доброволци, и пр., и пр.

В разговора се намесиха и другите двама регенти, които до този момент мълчаха. Княз Кирил се разхождаше нервно из салона. В погледа му имаше израз на нескрита омраза. Той като че ли говореше на себе си, че

* 1938 г.
** Август 1939 г.

това било отричане на Конституцията, и заяви, чев такъв случай и той ще напусне регентството.

Генерал Никола Михов изказа опасението си, че този лош прецедент ще има и други пакостни последици, че щяло да се заговори за «мексикански политически нрави», и пр.

Убедих се, че нощта ще мине в безплодни и безполезни препирни, и им заявих:

— Княз Кирил не може да говори за нарушение на Конституцията, защото изборът му за регент е нарушение на изрично постановление на Конституцията[85]. Колкото за оставката му, никой няма да го възпира насила да остане, но с тази оставка той ще усложни още повече кризата. Надявам се, че генерал Михов както намери в 1912 година в себе си сили да даде пример на геройство при «Айвазбаба», така и сега ще се вслуша в повелята на момента и ще изпълни дълга си.

Обръщайки се към Богдан Филов, казах:

— Вие намекнахте, че това искане е едва ли не моя лична прищявка. Някой ви е много зле осведомил. Това е мнение на цялото правителство. Атанас Буров дори искаше това нещо да бъде представено като условие за съставянето на правителството. Вие се горещите и пледирате, сякаш се намирате пред съд. Погледнете трезво и спокойно на събитията. Това ви се налага по силата на логиката. Никой държавен акт вече не може да носи вашия подпис, защото ще бъде уязвим. Послушайте ме, подайте си още утре оставката. Това ще бъде най-естествено от ваша страна. Иначе ние ще бъдем принудени да вземем друго решение. Не искам да ви плаша, но ще допълня казаното вече дотук. Днес имате пред себе си стълба. Слезте достойно по нея. Не свеждайте нещата дотам, че утре да бъдете принуден да скачате през прозореца!

Споровете попритихнаха и трите регенти пожелаха да се оттеглят в една съседна стая. След двадесетина минути те се завърнаха и Филов с възстановеното си вече спокойствие заяви:

— Аз държа на думата си. Щом като съм неудобен пред новото правителство като регент, аз ще си подам оставката, но искам да ми се дадат за това няколко дни и мотивите да напиша самият аз.

— Мотивите, разбира се, няма да се диктуват — заявих аз, — но те трябва да се съобразяват с действител-

ността, а що се отнася до срока — в понеделник най-късно ще очакваме писмото ви.

Късно през нощта се прибрах в стаята си в Овощарския съюз, разстлах сламеника, поставих до себе си телефона и легнах за малко сън и почивка. Животът в планината ме бе приучил на всякакви условия и не се чувствувах зле тук. Впоследствие това ми помогна и да понеса много години на несгоди и лишения.

28

НАРЕЖДАНЕ ЗА ОБЕЗОРЪЖАВАНЕ И ИНТЕРНИРАНЕ В ЛАГЕРИ НА ГЕРМАНСКИТЕ ВОЙСКИ, КОИТО СЕ НАМИРАТ В БЪЛГАРИЯ. ОПИТ НА ГЕРМАНЦИТЕ ЗА ПОДГОТОВКА НА ПРЕВРАТ

3 септември 1944

Рано сутринта отидох в Министерството на войната, където се помещаваше временно Министерският съвет. Трябваше да се подготви и завърши бързо ликвидирането на германските войски в страната. Иван Багрянов ми се беше оплакал доста от военните. Генерал Русев бил добър човек, но като военен министър бил вреден с безгрижието си. Ето как го описваше бившият министър-председател Багрянов:

— В най-сериозните моменти аз съм го заварвал да чете книги или да решава задачи. Най-отговорните въпроси предоставяше за разрешаване на началник-щаба на войската — генерал Трифонов. А този последният е непоносим. За генерал Трифонов политическото положение не е променено, а отстъплението на германците едва ли не е стратегическо. Напоследък, за да се пристъпи към обезоръжаването на германските части, които се спускат у нас през Дунава, отстъпвайки, трябваше да дам лично аз заповед на генерал Христов, командир на 4 армия — друга твърда глава. Представи си, когато вземам такива мерки срещу германците, генерал Трифонов им дал на разположение едно летище в Южна България, за да кацат там ескадрили от тежки бомбардировачи. Научил това случайно, министър Първан Драганов влезе с него в спор, казвайки му, че това е нов 16 юни 1913 година, и когато му заявил, че или той — генерал Трифонов — трябва да си върви, или министър Драганов ще подаде оставка, едва тогава този твърдоглав генерал отмени нареждането си.

Генерал Русев беше добър офицер и като командир на учебната батарея във Военното училище се прояви като чудесен възпитател и даде на българската войска отлично подготвени артилерийски офицери. Още тогава той имаше голяма слабост към четене и обикновено от джоба

на шинела му се показваха жълтите корици на някое томче от излизащата по онова време «Всемирна библиотека», която отваряше и четеше по време на почивките. В последния ден на живота му аз го виждах да решава цели тетрадки артилерийски задачи. Друго не го интересуваше. Да му бере греха онзи, който го откъсна от научните му занимания, за да го направи администратор в тези смътни времена.

Генерал Трифонов познавах също от Военното училище. Къс, набит, с голяма четвъртита глава. Не бях го виждал от двадесетина години. Пратих да го помолят да дойде в кабинета ми. Бях станал прав. След малко влезе генерал Трифонов, застана сред кабинета с разкрачени крака и с ръце на гърба и ме запита:

— Какво има?

Така можеше да се представи само един завеждащ фурна или офицер, който иска да покаже пренебрежението си към един «щафон», т. е. цивилно лице.

— Е, Трифонов, ние се познаваме от млади години, макар че отдавна да не сме се виждали. Помните ли, че ви наричах «г-н Поанкаре»?

— Помня. А когато ми бяхте сърдит, ми викахте «тет каре».

Двамата се разсмяхме. Ледът беше счупен.

— Какво бихте казали, г-н Поанкаре, ако и аз ви бях посрещнал разкрачен и с ръце, пъхнати в джобовете?

— Извинете. Замислил се бях за много работи и се . . . измъчвам много.

— Напълно ви разбирам и затова ви повиках, за да поговорим малко.

И аз се впуснах да му описвам, че сега трябва да се постави точка на всякакви симпатии, навици, връзки и пр., че в този момент интересите на държавата трябва да стоят над всичко, че родината е изправена пред смъртна опасност и че можем да я спасим само ако се действува бързо и решително. Първото ни задължение е да се даде от щаба на войската нареждане за пълно и безусловно обезоръжаване на всички германски войници, намиращи се на българска земя, като се поставят в лагери, казарми, училища и пр.

— Как ще обясняваме тази наша постъпка, щом те са тука с наше съгласие и ние сме още в редовни дипломатически отношения с Германия?

— Това е политическата страна на въпроса, която засяга нас, българското правителство. Отношенията ни с Германия ще бъдат още утре скъсани. Току-що научих по линията на железопътните гари Пирот—Ниш, че една наша част води пушечен бой с германски части. Сигурно и вие имате същото съобщение в щаба. Германците са тука по силата на принудата и насилието и поради страха или раболепието на група управници. Вие досега извършвахте известни действия с германските войски, без да имате каквато и да било военна конвенция и без да сте търсили такава. Обезоръжаването им е една предохранителна мярка. Ние не сме достатъчно богати на хора и материални средства, за да можем да си позволим един наш «Пърл Харбър»[86]. При това тази наша постъпка е началото на онова, което трябва да направим, за да поправим част от грешките.

— Как да бъдат третирани задържаните офицери и войници?

— Добре, човешки, колкото се може най-добре. Надявам се всичко да мине тихо и мирно. Оръжие да се употреби само при явна съпротива или бунт. По този въпрос имаме законоположения, правилници, традиции и пр. Впрочем какъв е съставът на германските войски в България?

— Не го знаем. Те непрекъснато се местят и не може да им се хване сметката. Болшинството са от интендантските части.

— Началниците на гарнизоните ще ви го съобщят. Индендантството също не може да не знае числото по храната. Те могат да се крият от вас, но от фурните — не! До полунощ трябва да ги знаем в подробности и обезоръжаването да почне веднага. Поради това не съчинявайте дълги окръжни, а изпратете бързи и къси телеграми. Вие имате и радиотелеграфни връзки. Проверявайте лично по телефона. Аз сам ще ви се обаждам всеки два часа.

Исках да използувам присъствието му, за да разреши и въпроса с англо-американските пленници. Повикахме офицера, който завеждаше тази служба. Пленниците авиатори били на брой 313, почти всички офицери, и се намирали край Шумен при задоволителна обстановка. Имаше оплакване за нанесен побой с плесници. Това щеше да ни създаде неприятности. Видях водена коре-

спонденция за две футболни топки. Бе проявена семковщина, каквато бе проявена и при други случаи. Ако и бойните им действия срещу нас да не бяха много рицарски, трябвало е да им се доставят не две футболни топки, а сто. Не са рогата, които тежат на бивола. Сега тези 313 лица ще бъдат проводници на добро или лошо за България, според това какви впечатления ще отнесат от България!

Разпоредих да им се дадат всички необходими средства и да им съобщят, че българското правителство, без да чака сключването на примирие, ще ги улесни да се репатрират веднага кой където иска. Смятах, че имам право да давам такива разпоредби, първо, че засягаха новата българска политика и най-вече, че това беше в разбиранията на всеки член от правителството.

Генерал Трифонов се запъти за щаба си, поклащайки се на късите си крака, и аз си представих как там, в щаба, ще почнат сега да чертаят кръгчета, квадратчета, кръстчета, стрелки и всички други знаци на щабния канцеларски бюрократизъм. Началник-щаба ми се видя, че възприема поръчението, но той беше човек с раздвоена вече душа и час по-скоро трябваше да се замени с друг.

Имайки това предвид, повторих казаното на генерал Лукаш, който пък в това време решил да си даде оставката. Запитах го за настроенията всред офицерите. По този повод той ми даде да прочета една интересна преписка, която характеризираше добре командира на брониранатa бригада полковник Генов.

Преди повече от една година нашето Министерство на войната беше поискало от германското командуване инструктори по бойни действия с танкове, които да предадат знанията и опита си на нашите офицери от танковата бригада. За целта пристигнаха от Германия шест най-модерни танка начело с генерал-щабен полковник. Занятията започнали много добре и между нашите и германските офицери се създали близки, другарски отношения. Особено внимание било приявено към командира на бригадата полковник Генов. През месец юни т. г., когато сметнали, че са станали вече много близки, германският полковник се открил пред полковник Генов. В един разговор германският полковник казал:

— Предвид на това, че в България нямало нищо сигурно и вярно в политическия свят (вероятно се сочело

на Иван Багрянов), налагало се, в името на върховните интереси на двете страни, да се образува една вярна ударна група, която в критически момент да бъде готова да смъкне от власт онова правителство, което се готви да измени на сключения тристранен пакт.

Без да отхвърли предложението, полковник Генов казал, че ще си помисли няколко дни, тъй като за първи път в живота си се сблъсква с подобна задача, и обещал да запази пълна тайна. Обаче той веднага, със строго поверителен доклад до щаба на войската, довел до знание целия разговор лично на генерал Лукаш. Генерал Лукаш в дълга резолюция одобрил поведението на полковник Генов и му наредил да продължи тази игра, даже да си даде съгласието, за да не би германците да потърсят други съзаклятници, които може да запазят в тайна заговора. Това продължило около два месеца, след което щабът на войската поискал от германското командуване да отзове мисията си, тъй като обучението на нашите танцови кадри завършило. Мисията била отзована и тя се намирала понастоящем в София, на път за родината си.

Всичко това ми даде право да заключа, че София и околностите ѝ трябва да се прочистят най-напред. Повиках началника на Софийската военноинспекционна област генерал Наков и полковник Тумбин, началник на разузнаването. Уведомих ги за новосъздаденото положение и за необходимостта веднага да се пристъпи към обезоръжаването на войски, които се намират на българска земя. И с тях трябваше да се поговори, но генерал Наков ми се видя немного склонен да разсъждава и готов по-скоро да изпълни това, което му се заповяда.

Беше ясно какви трудности щяха да се срещнат при изпълнението на тази задача. При други държавни институти е достатъчно да се завърти кормилото на всяка машина, за да ѝ се даде исканата посока. Но с войската не е така. Тя е истински организъм, който мисли и чувствува. Три-четири години нашите офицери бяха дружили с германците, бяха възпитавани в изпълнението на едни и същи задачи и ценяха високо германската военна наука и германската техника. Всичко това щеше да създаде сега малко смут в някои началници, а това трябваше да се преодолее. Беше необходимо да им се говори, да им се обяснява новата обстановка и да се следи за изпълнението на всяко дадено нареждане.

Полковник Тумбин съобщи, че на боянския редут имало една германска бронирана група, която проявявала нервност и раздвижване и прислугата на танковете била в положение на тревога № 1. Оказа се, че това е същата инструкторска група, освободена от танковата бригада на полк. Генов.

Разпоредих: 1. Да се забрани всякакво движение на бронирани коли. 2. Да се вземат мерки при нарушаване на заповедта групата да бъде веднага унищожена. 3. Да се обезоръжи и задържи групата по възможност без жертви.

Офицерите излязоха, за да приведат в изпълнение разпоредбата. След малко генерал Наков се завърна. Дал необходимите заповеди на началниците на частите в областта, като посочил къде да се отведат и задържат обезоръжените германски части. Показа ми една схема, на която бяха отбелязани 42 оръдия, насочени към боянския редут и готови веднага да действуват. Това бяха оръдията на противовъздушната отбрана.

Изживял не една изневяра, изпратих д-р Александър Франгя да провери някои батареи. Най-напред отишъл при един свой приятел, кап. Боев, командир на противовъздушна батарея. Намерил го зает да насочва оръдията на батареята си към танковата група на боянския редут. Прислугата била в пълна тревога. Това констатирал и при други две батареи и се върнал да ми съобщи за верността на схемата.

Влязох в стаята на шифъра. По масата имаше разхвърлени книжа, а на едно пиано в стаята лежеше дълга шифровата телеграма. Под шифрования текст бяха написани с ръка дешифрираните думи. Не се виждаше никакъв човек, нито следа от наблюдение. Прибрах телеграмата и излязох, без никой да ме види. Очевидно шифърът не представляваше никаква тайна.

В това време дойде Стефан Танев, главен редактор на в. «Утро», стар познат. Съобщи ми, че преди повече от месец време Гестапото свързало телефоните на регентството и на Министерството на войната със своята подслушвателна служба. Това нещо било сторено по тяхна поръка от наши инженери от Дирекцията на пощите и телеграфите. Уведомил за горното генерал Михов, но регентите, изплашени, вместо да протестират пред герман-

ците и да отрежат кабела, се задоволили да се оттеглят в Панчарево и там да заседават.

Повиках полковник Тумбин и му наредих да прекъсне всички съобщителни връзки на германците в София. Той ми съобщи, че напоследък те сами си вдигнали всички съобщителни съоръжения, но все пак щял да провери дали не са оставили някои подслушвателни възли.

3 септември 1944

Новоназначените министри, които се намираха в София, започнаха да приемат министерствата. В държавния апарат се чувствуваше апатия сред служещите. Цареше безвластие, а някъде дори се даваха най-противоречиви разпореждания. Всичко това трябваше да секне час по-скоро. Министерството на войната, което в такива времена трябваше да бъде най-устойчиво, сега личеше, че е разстроено. Липсваха инициатива и чувство на отговорност. А в подобни моменти тези качества са най-необходими на един началник на войската. Това не можеше да не се отрази вредно и върху войниците.

В Министерството на войната дойдоха при мене бившият министър-председател Иван Багрянов и министърът на външните работи П. Драганов. Помолих Атанас Буров, който беше в министерството, да присъствува на разговора и той, още повече че сам се задължи да държи връзка със Съветската легация.

Макар и да изглеждаше уморен, все пак личеше, че Багрянов е спокоен. Каза ми, че се радва, че се отървал от «това непоносимо бреме». Направи ми лошо впечатление забелязваното у него известно безразличие към държавните въпроси, сякаш вече те не го засягат, когато не е длъжностно лице.

Иван Багрянов отвори касата на Министерския съвет, която се оказа пълна догоре с важни държавни книжа. Между много документи той ми посочи договора «Клодиус», който хвърля силна светлина върху стопанските ни отношения с Германия. Съмнявах се дали ще имам някога възможност да прегледам всичко това, което се намира в касата. Спомних си, че в 1920 година отворих тази каса, което не беше правено десетки години дотогава.

Доколкото помня, там бяха съхранявани ценни документи, като оригинала на Българската конституция и др.

Запитах Иван Багрянов за документите, които се отнасят до Тристранния пакт, Антикомунистическия пакт и други, отнасящи се до нашите задължения, но той ми отговори, че не бил ги виждал и смята, че се намират в тайната архива, която не знае къде е скрита.

Министерството на външните работи е пръснато на много места из околностите на София. Обикалям отделните служби. Виждам доста познати, някои дори от 1923 година. Повечето от началниците на службите са измрели. Чиновниците в мнозинството си са добре запознати с работата, но слабата страна на много от тях е, че подборът не се е извършил свободно от всякакво външно влияние. Повечето чиновници произхождат от «видни» софийски семейства и макар формално да минават за безпартийни, фактически симпатизират на демократите или на народняците. Някои от тях са минали през дворцовата канцелария и са назначени на високи постове лично от цар Борис. Освен Иван Багрянов и Първан Драганов в списъка фигурират още Иван Стаменов, Св. Поменов, Дечко Караджов, Александър Николаев, Димитър Наумов и др. Последните десет години личният царски режим не може да не е дал отражение на техните разбирания и вкус.

Помолих Иван Багрянов да постави м край на това парадно и излишно предаване и се прибрахме в Министерския съвет.

Една интересна случка ни накара пак да губим време. Влезе полковник Тумбин и предаде на Иван Багрянов 200 швейцарски франка възнаграждение, изпратено от Гестапо на частния му секретар Маринов. Ето в какво се състоеше работата. Напоследък завербуваните от полковник Тумбин белогвардейци, на служба в Гестапо, получили поръчение от началника срещу добро възнаграждение да завербуват някой близък човек на министър-председателя. След съвещание с Багрянов Тумбин посочил частния му секретар Иван Маринов. Трябвало да се почне работа, т.е. да се даде материал. След няколко дни министър-председателят Иван Багрянов написал писмо в германофилски дух до регента княз Кирил, изпратил му го, а препис от него бил изпратен в Гестапо чрез

белогвардейците. Писмото било умело написано, тайната запазена и постигнатият резултат отличен. Шефът на Гестапо бил много доволен от всичко и изпратил на Маринов, частния секретар на Багрянов, 200 швейцарски франка, защото се бил задължил да плаща на «парче». Не зная в случая кой е излязъл хитър и кой измамен, но това писмо, отпосле заловено между книжата на княз Кирил, създаде много шум по време на процеса и Багрянов видя доста мъка, докато докаже, че всичко това е било само един полицейски блъф.

При нас дойде главният секретар на министерството Кочо Сарафов и съобщи, че завеждащият Съветската легация, секретарят Яковлев, му поискал сведения за обезоръжените и задържани досега германски войници и някакво указание за политиката на новото правителство. Бившият министър на външните работи Първан Драганов прояви известна раздразненост и се обади, че тези сведения е дал снощи на Яковлев. Наредих да го повикат отново в Министерството на войната и да му се дадат от щаба исканите сведения. Уточни се, че са задържани 6800 войници, а числото на самопотопилите се плавателни съдове е 113. Запитах не би ли могло да се направи нещо, за да се попречи на това самопотопяване на съдовете, но ми се отговори, че било невъзможно. Корабите пристигали, след като в тях било всичко готово за самопотопяване, и щом нагазвали в плитки води, отваряли клапаните и водата нахлувала в кораба. Освен това германците имали търговски кораби, превърнати във военни кръстосвачи, със силно артилерийско снаряжение на палубата, а ние не сме били в състояние да ги пресрещнем и да им попречим да се самопотопяват.

Що се отнася пък до указанията по политиката на новото правителство, посочих, че бившият министър-председател Багрянов днес предава и утре новият Министерски съвет ще може да събере и изготви декларация за политиката, която ще следва.

— Надявам се — добавих накрая, — че тя (декларацията) ще задоволи всички в страната, както и съюзниците.

В това междуцарствие не можеше да му се отговори друго и аз не исках да се продължава досегашната практика — министър-председателят да обсебва цялата власти

да изправя често пъти колегите си пред свършени факти. Междувременно Иван Багрянов и Първан Драганов взеха повод от това посещение и прекъсване на работата, за да покажат, че мъчно се работело със Съветската легация при отсъствието на титуляра Кирсанов.

Иван Багрянов продължи изложението си:

— Опитах всичко, за да се разбера с Работническата партия, и по едно време имаше признаци, че се е дошло до известно споразумение с хората от Централния комитет, с които преговарях. Предполагах, докато траят разговорите, да се сключи някакво примирие, като партизаните се съберат в два свои лагера, като издръжката на същите щеше да поеме държавата. Някои от хората на Централния комитет одобрили това, но мнозинството, от друга страна, го сметнали като капан. Дадох на д-р Иван Пашов около 40 подписани карти с непопълнени имена за свободно движение, автомобил, практични и приемливи условия за разбирателство. Имах при себе си двама членове на Комунистическата партия за свръзка—Димитър Кънев от Перущица и един друг. Но тъкмо когато смятах, че се е дошло до едно реално разбирателство, преговорите бяха прекъснати без никакво обяснение. Аз отдавам това отчасти на звената, които при едно разбирателство губеха надежда да играят важна роля, макар и като фигуранти. Освен това отдавам го също и на нареждане отвън[87].

Ръководството на Комунистическата партия продължавало да има търпими отношения с него, но долу, в провинцията, го третирали едва ли не като Дочо Христов. Напоследък положението му се влошило съвсем. Чувствувал голяма празнота от това, че в миналото не членувал в никаква политическа организация и затова сега не можел да получи подкрепа от народа.

Най-тежкият и труден въпрос беше този с репресивните мерки, които се прилагаха срещу партизаните. За целта беше формирана така наречената «жандармерия». Много войскови части бяха преобразувани в леки подвижни отреди и всичко това беше пуснато в ход срещу отделните партизански отреди, които бяха лошо въоръжени, слабо снабдявани с продоволствие и изтощени от непрекъснати движения. По-преди аз бях говорил с Иван Багрянов за това и сега щях да чуя същите обяснения, оп-

равдания и обвинения срещу известни войскови началници. Освен това повдигането на този въпрос беше безпредметно и щеше да бъде излишно губене на ценно време, необходимо сега за други и бързи належащи решения и действия. Мислех, че това е минало, едно от кървавите петна, с които е изпъстрена нашата история, и че сега, с промяната, ще се постави край на тази политика на изстъпления.

4 септември 1944

Тъй като този въпрос вълнуваше Иван Багрянов и рискувахме да загубим много ценно време, помолих го да ме осведоми за поведението на регентите, за отношенията ни със страните от лагера на Обединените народи и други належащи въпроси. Той повтори старите си оплаквания от регентите, от които, главно Филов, нямали доверие в него и вместо да му съдействуват, пречили му и т. н. Но аз не чух да ми посочи конкретни примери за това.

Българското правителство отдавна имало допир със съюзниците в Турция било посредством неофициални пратеници, било чрез доброволни осведомители. Отиването на архитект Севов в Анкара завършило неуспешно, защото, като се знаели отношенията му с германците, никой не искал да му вярва.

Банкерът Куюмджийски правел разни предложения и внушения, но всичко това той свързвал с разрешаването на еврейския въпрос. Дори от разрешаването на този еврейски въпрос зависело и спирането на бомбардировките из България. При това личало, че той не се ползувал с пълното доверие на англо-американците.

— Случвало се е — прекъсвам Багрянов, — че той е правел предложения на антисемити и автори на закона срещу евреите, както и на Божилов, когото той презираше и не му признаваше никакви качества на банкер.

Багрянов продължи:

— По-сериозни срещи имал Георги Киселов, който бе изпратен в Турция под предлог, че отива по свои търговски работи. Той направил неофициални сондажи при какви условия можело да се постави край на войната. Донесенията му бяха обширни, но и в тях се чувствуваше не-

честната намеса на Интелижанс сервис. Най-сетне всички тези повърхностни закачки изглежда, че са станали досадни за съюзниците и от Кайро предложили на Божилов да назначи трима свои представители за връзка, които на уречен час и ден да отидат на остров Тасос под предлог, че отиват на разходка. Оттам една английска подводница щяла да ги прибере на борда си и да ги отведе, където трябва. Единственото задължение, което трябвало да се поеме, било, че пратениците до края на войната нямало да искат да се завърнат в България, но ще могат да се сношават с българското правителство посредством съюзниците. Първан Драганов, който беше по това време на доклад в София, се предложил той да бъде един от тримата пратеници, обаче Филов и Божилов не отговорили на предложението на съюзниците.

Когато поисках да вляза в пряк официален допир с Кайро, за да искам примирие, аз се спрях на Стойчо Мошанов, когото смятах за по-подходящ за тази цел пратеник. Изпратих го тайно през Турция в Кайро. Тайната обаче още в началото бе разбулена. Случи се така, че в същия ден, когато Стойчо Мошанов трябваше да напусне страната и прекоси границата при Свиленград, нашите вестници съобщиха за някакво негово дело, което щяло да се гледа във Варна. Паспортният пристав подозрял, че Стойчо Мошанов бяга зад граница, и не го пуснал да продължи пътуването си. Никакви увещания не могли да убедят паспортния чиновник да го пусне, за да продължи пътя си, и се започнали дълги обяснения със София, докато се изясни работата. Разговорите били подслушани от любопитни телефонисти по цялата линия и тайната по този начин станала публична. Това ме много ядоса и у мене се породи чувството, че от тази мисия нищо няма да излезе.

В Турция Стойчо Мошанов бил посрещнат първоначално доста хладно от съюзниците. Но впоследствие той имал в Анкара разговор с английския посланик Хюгесън, който разговор бил по-сърдечен. Посланикът Хюгесън се изказал благоприятно за цар Борис, обещал да предаде българското искане за примирие, но дал съвет, преди той да направи това, българското правителство да уведоми предварително Москва. Аз отидох в Съветската легация и лично съобщих искането за примирие, а Хюгесън от Анкара изпрати своето съобщение на следния

ден. В своите изказвания английският посланик отишъл още по-дълеч. За да се предотвратяло едно навлизане на съветски войски в България, той посъветвал българското правителство да ускори постъпките си. Аз останах с впечатление, че у англичаните имаше повече отзивчивост, отколкото у американците, които този път показаха склонност повече да протакат.

Тъй като повече от месец бях говорил на Багрянов да замине направо за Москва и там да се помъчи да уреди преди всичко лошите ни отношения със Съветския съюз, като чух неговото съгласие, запитах го, защо са избрали да отиде най-напред в Кайро.

— По този въпрос — продължи Багрянов — станаха обширни разисквания в регентството. Взе се решение да се поиска примирие от англо-американците, защото бяхме във война с тях. При това българските правителства още от по-рано бяха влезли във връзка с тях. Имахме силно желание да угодим и на двете страни, това беше много трудно, защото едната страна все се чувствуваше малко засегната. Дори и тогава, когато наложих на германското командуване да оттегли военните си части и съоръжения на 30 км от Черноморското крайбрежие, и това не ми се призна за нещо добро, въпреки че Бекерле заяви тогава, че това е първият случай през войната да се наложи на Хитлер да отстъпи.

— С Кирсанов по-рано не сте ли говорили по този въпрос и какво отношение вземаше той по него?

— С Кирсанов съм говорил не един път. Той никога не даваше прям отговор. Усмихваше се и поклащаше одобрително глава. Аз трябваше да се задоволя с това и да го смятам за одобрителен знак. Той говореше само когато предаваше някакво искане. Жалко е все пак, че го повикаха в Москва. На негово място остана тук секретарят Яковлев, добър момък, но неподготвен за по-голяма работа, пък няма и никакво пълномощие или поръчение да върши това.

В това време се намеси Първан Драганов, който каза възбудено:

— В Москва пък имахме пълномощен министър само за пакост — Иван Стаменов, излязъл от нашата дворцова среда. Какво е вършил там този господин, не зная, но министерството нямаше никаква полза от него. На няколко пъти исках да го сменя с други, напр. с Димитър

Наумов, но Молотов не даваше агреман, макар да го помолих с лично писмо да стори това. Натоварих Стаменов да съобщи нещо в Кремъл, което да му послужи за повод да изясни нашето становище и да научи нещо. Той прочел написаното и когато Молотов го попитал дали има нещо друго, отговорил, че няма нищо. След като се върнал в легацията, ми телеграфира: «Леден прием!»

Запитах Багрянов какво е било мнението на съветския представител за отношенията ни с нашите съседи.

— С мене са били — каза той — винаги много резервирани. Те подозират, че искам да използувам и двете страни, като пред съветския представител говоря едно, а пред англо-американците друго и обратното. За това спомогнаха и наши общественици, с които бях говорил и които бяха интригували в Съветската легация. Кирсанов бе винаги предпазлив и винаги препоръчваше внимателно отнасяне към нашите съседи, но нищо повече. Даже и за отношенията ни с Югославия той не се отнасяше много определено. (Б. м. Отношенията на Багрянов със Съветската легация останаха за мене неясни. До последния ден на живота си той поддържаше връзка с нея. На 1 февруари 1945 година, вечерта, той получи от близките си бележка, усмихна се доволен и ми я показа. Пишеха му: «Сашо поръча да бъдеш напълно спокоен. Всичко е уредено!» Запитах го кой е този Сашо и той отговори: «Яковлев, секретарят на Съветската легация, но не казвайте никому дума!»)

В това време се намеси в разговора и Атанас Буров, който присъствуваше на срещата. Той каза, че съветският представител Лавришчев в разговор с него на два пъти му бил заявил недвусмислено, че Съветският съюз е против всякаква мисъл за балканска федерация, и дал да се разбере, че те ще поддържат България да получи Беломорска Тракия. Той одобрявал идеята за автономна Македония.

За всички тези промени в становището на регентите и за решението на Багряновото правителство да направи завой в политиката на хората в германската легация било известно. Още преди месец регентите телеграфирали на Хитлер, че се налага България сама да се погрижи за облекчаване на положението си и запазването си, като промени политиката си. Филов и Багрянов на няколко пъти говорили на Бекерле по този въпрос и

този последният бил в течение на всички направени постъпки и се показвал доста примирителен. Бекерле и командуващият германските войски в България генерал Шнекенбургер напълно разбирали нашето положение, но Хитлер бил непреклонен и искал да се продължава воденето на войната. По тази причина и забранил изтеглянето на германските войски от България.

Запитан от мен дали Багрянов знае за някакви връзки или уговорки на цар Борис с англо-американците, той отговори, че не е могъл да знае такова нещо, тъй като цар Борис бил много потаен човек. И на Багрянов правели впечатление благосклонните отзиви на англичаните за него, изразявани по разни случаи*.

В това време бях повикан по телефона от нашия пълномощен министър в Анкара Никола Балабанов. Той ми съобщи, че Стойчо Мошанов пристигнал в Анкара и се надявал след почване на преговорите работите да тръгнат по-бързо, обаче той молел да бъде заменен с друго лице или да му се изпратят помощници. Поръчах на Никола Балабанов да се яви пред съветския посланик Виноградов и официално да помоли съветското правителство да посредничи за сключването на примирие с Англия и Съединените щати. Балабанов изслуша поръчението, като изрази задоволството си от това, и обеща веднага да потърси Виноградов. Нашият представител в Анкара с този кратък разговор ми направи впечатление, че е разбрал и напълно възприел политиката на новото правителство и ще върши добра работа. Видя ми се умен и енергичен човек, за когото не трябват много думи, за да разбере това, което му се казва. Тези разговори, подслушвани по протежение на цялата линия, бяха крайно неудобни, но нямаше друго средство за сношаване. Нашата радиостанция във Вакарел работеше само с Бейрут, поръчаният предавател на къси вълни не беше още готов.

След разговора с Никола Балабанов Иван Багрянов започна пак да се оплаква от регентите, от някои висши военни и най-подир от състава на правителството си. Искал да се състави нещо като коалиционно правителство

* Десетина години след този разговор научих, че един секретар от българската легация в Кайро, завръщащ се в София, бил натоварен от англичаните да предаде на цар Борис, че те държат на уговореното. Думи, предадени от същия секретар на адвоката Тимчо Тимнев. [Б. а.]

от хора, произлизащи от партиите и разни групи, които да имат подкрепата на своите организации, без да бъдат под тяхна опека. Подбрал такива хора, обаче те се оказали без политическа стойност и дори били дезавуирани от собствените си другари. Д-р Ал. Станишев бил добър човек, но неопитен, а сега, в последните дни, съвсем се объркал в македонските работи.

Поначало Иван Багрянов беше прав в оплакванията си. Външната ни политика се е водила от трима: Филов, Багрянов и Драганов, действувайки успоредно, те всякога са се съветвали помежду си. Багрянов е смятал, че има време за всичко, и затова протакал вземането на решения, които не са търпели отлагане. За да не бъде «завоят» крут и извършен брутално, той се мъчел да действува на етапи: споразумява се с генерал Шнекенбургер германските войски да бъдат изтеглени от България и му предоставя за това влакове. Накрая той дава нареждане да се обезоръжат тези германски части, които идват от Румъния разбити от съветските войски. Той губи месеци ценно време, преди да се реши да поиска официално примирие. На въпроса ми, защо се е забавил толкова, той отговаря, че по-рано Германия е била още силна и не искал да рискува една пълна окупация на България от страна на Хитлер.

Между военните Иван Багрянов е имал явни противници, представлявани от командира на III армия генерал Христов, който на едно заседание на Висшия военен съвет му възразил на няколко пъти. Но той не е поискал уволнението на никой от тях. Инженер Йордан Попов, който по това време бил мобилизиран в главната квартира в Говедарци, ми разказва, че в неговата стая имало силен радиоапарат и началствата имали обичай да отиват при него, за да слушат новини. Когато Иван Багрянов произнасял известната си програмна реч, там били събрани неколцина генерали. Те не скривали недоволството си от думите на министър-председателя. Сутринта един от генералите отишъл при инж. Попов да научи какви са отзивите в чужбина от речта и казал на Попов: «Само един преврат може да ни отърве от този ренегат!»

Иван Багрянов имаше слабост да конспирира по малко, да лавира, да хитрува и с това само усложняваше задачата си. Той правеше това в малки размери и тази си

слабост към политическата игра беше придобил вероятно по време на дългото си служене в двореца при двама царе. Той обичаше да пипа с велурени ръкавици, бавността смяташе за качество и оставяше впечатление на двуличник, едва ли не на предател. Много от несъобразностите му трябва да се обяснят с мистичното влияние, което оказваха върху него някои среди.

Иван Багрянов щеше да продължава да говори още много, а той беше добър събеседник, но аз го помолих да прекратим този разговор. Времето беше твърде ценно. Всяка минута възникваха важни за разрешаване въпроси. Разделихме се с обичайните при такъв случай пожелания.

Хвърлих бегъл поглед върху писмата и телеграмите, които пристигат в изобилие. Зная стойността на тези честитки и пожелания, но полюбопитствувах да видя от кои среди произхождат. Това, което идваше от нашите земеделски дружби, беше естествено и искрено. Всички бяха дълбоко загрижени от положението и пожелаваха по-скорошен мир и спокойствие. Някои от по-старите политически приятели сравняваха днешното време с 1919 година. Получи се само една телеграма от наш приятел от Видин, който пожелаваше правителството да бъде възглавявано от Отечествения фронт, но след два часа той изпрати друга, с която опровергаваше първата. Имаше и доста телеграми и от комунисти, повечето мои лични познати, които изказваха добри пожелания. Много телеграми бяха подписани от хора, които искрено желаеха успех на правителството, но имаше и такива, подписани с имена, които въобще не трябваше да се обсъждат в този момент. Мнозинството от правителствената парламентарна група, която сега беше останала безстопанствена, одобряваше шумно промяната и повечето от членовете й обещаваха с писма и телеграми пълна подкрепа на новото правителство. Имал съм възможност и друг път да наблюдавам преориентациите на отделни политически лица, да чета фалшиви изявления, но това, което видях сега, надминаваше всичко. Тези падения, продиктувани от страх или корист, които сега виждах, бяха прекалени. Това показваше, че действително голяма част от нашето общество, особено това, което се нарича интелигенция, се нуждае от едно продължително и коренно превъзпитание.

Военното министерство бе най-оживено. Но и там не всичко вървеше както трябва. Бях излязъл за малко да се раздвижа и да видя какво става в града. На площад «Славейков» видях десетина многотонни жълти камиона и две леки коли, карани от германци. Идваха вероятно от Гърция. Офицерите се суетяха и не знаеха какво да правят. Никой не им обръщаше внимание. Накарах случайно минаващ подофицер да ги отведе в Инженерната работилница, защото не знаех къде ги събираха. Когато се върнах, разказах случката на генерал Наков и му забелязах, че обезоръжаването не е добре организирано. Той не отрече това и допусна, че има някъде небрежност, а може би и зла воля. Отиде да повтори нарежданията си за повече внимание, бдителност и по-жива дейност. Отвсякъде се обаждат по различни въпроси. Запитвам някои началници защо не спазват йерархическия ред, идват направо в Министерския съвет. Отговарят, че отникъде не получават категоричен отговор. Обажда се напр. един подполковник от Никопол, тъй като Щабът на войската не го опътил ясно. Явил се при него руски генерал и поискал да му се предаде някакъв мост на Дунава. Съветският генерал се ядосал и чакал на моста.

— Чий е мостът? — питам подполковника.

— Германски!

— Предайте го веднага!

— Но не дава разписка!

— Дайте го без разписка!

Подполковникът мърмореше нещо, което не разбрах, и прекъсна връзката. Сигурно се чуди как могат да стават такива важни работи без входящ и изходящ номер, а не знае, че ако упорствува много, и той може да замине заедно с моста.

Докато съм отсъствувал от Министерския съвет, някои използували липсата на служещ пред вратата на кабинета ми и поставили на масата ми няколко писма — повечето анонимни. Една фотография показваше главния секретар на Министерството на външните работи, пълномощните министри Иван Стаменов, Йордан Мечкаров и др. около един човек, който предполагам да е Анте Павелич. Срещата е по случай награждаването на нашите дипломати с висок орден, а снимката е направена пред един художествен портрет, който не съм виждал в наше учреждение. Друг мой познат, дългогодишен дипломат,

който ми се обажда само при такива случаи, си предлага приятелските услуги в четири страници чудесно написана проза. От германската легация в друго писмо искаха среща за уреждане на някои забъркани работи. Другите писма са анонимни и пълни с интриги и клевети. Анонимните писма и това на дипломата унищожих, а на Германската легация не отговорих, защото всяка среща някак обвързва, а в идните дни щяхме да си разчистим сметките наведнъж. На анонимните писма, които най-често въвеждат в заблуждение, никога не съм давал ход, за да не се поощрява подлостта.

Поръчах на полковник Тумбин да се погрижи за реда около стаите, където работи персоналът на Министерския съвет. След малко той доведе един млад офицер, кап. Йолов, който ще поеме грижата за това. Този момък бе със среден ръст, рус, с хубава умна глава, живи очи и винаги в добро настроение. Той ми се вижда чевръст и извънредно съобразителен. Това пролича от краткия разговор, който водих с него. Полковник Тумбин ми каза, че бил герой на няколко смели разузнавателни акции, около които се вдигнал много шум, без да може да се подозира дори авторът им. Сам капитанът бил скромен и не разправял нищо. Обещава да направи добра кариера, дано само не го объркат и нашите политически вътрешни разправии.

Тук се навърта и една фигура, чието присъствие страшно досажда. Това е полковник Куцаров, директор на полицията. Той е замесен в много работи от миналото, обаче както и на много други, никой не му е потърсил сметка за това. Казах му, че неговото присъствие тук не е нужно и да си стои в дирекцията. Той разбра веднага и изчезна. Дано министърът на вътрешните работи го смени скоро.

Яви се и директорът на печата Георги Серафимов, стар познат. Искал да не се предават отведнъж предаванията на всички чуждестранни агенции, а това да става постепенно, защото така се отивало от една крайност в друга. Познавам го добре и затова го помолих занапред да дава съвети само тогава, когато му се поискат.

Мярна се и началникът на цензурата. Този господин до вчера не ни позволяваше да съобщаваме в нашия вестник «Овощар» дори и какви са цените на плодовете и зеленчуците. Трябва да е дързък човек, щом още в пър-

вия ден, макар и неделя, се яви с натъпкана чанта за доклад. Казах му чрез секретаря, че неговите доклади занапред са излишни и да си подаде оставката.

Надвечер усърдни полицаи донасят, че групи евреи пристигат от провинцията без разрешение и без значки и питат какво да правят. Отговорих им да ги оставят на мира, тъй като законът за евреите ще бъде отменен утре или вдругиден.

Имам много познати измежду евреите и в скоро време мнозина дойдоха в Министерския съвет, където се разположиха като у дома си. След теглото и страховете, които изтърпяха, това им бе простено. Разговорът с тях е приятен, но времето сега е потребно за други работи и аз ги помолих да се погрижат за нощуването си, като им напомних, че сега, след «завръщането им от Египет», от тях се изисква много такт и търпение. Те са умни хора и разбират това.

29

ИЗГОТВЯНЕ ПРОГРАМАТА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И ОБЯВЯВАНЕТО Й ПО РАДИОТО. СТЪЛКНОВЕНИЕ С ГЕРМАНСКИ ВОЙСКИ ПРИ ИХТИМАН. ПЪРВИ РЕШЕНИЯ НА МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ

4 септември 1944

Тази сутрин Министерският съвет има първото си заседание. Всъщност управлението на държавата от новото правителство започваше отсега нататък. Колкото и да бързахме, това не можеше да стане вчера, на 3 септември. Съветът не беше в пълен състав, тъй като някои от министрите бяха в провинцията, където ги завари промяната, и трябваше да се изчака тяхното завръщане в столицата. Министърът на войната генерал Маринов пристигна със самолет от Битоля, Македония, и веднага пое Министерството на войната. Това бе за мен голямо облекчение. Това ме улесни много, защото ръководството на това ведомство ми създаваше работа и доста неприятности. Трябва да отбележа, че появяването на генерал Маринов в Министерството на войната не бе приятно за много висши военни и той не бе «добре дошъл» за повечето от неговите подчинени.

Да се състави дневният ред на заседанието на Министерския съвет не беше трудно. Програмата на предстоящата работа бе известна на всички. Задачата — ясна. Трябваше само въпросите да се подредят умело, като се започне от най-важните, най-съществените и най-неотложните.

Преди започване на заседанието казах няколко думи, както е в традицията, и след това пристъпихме към работа, без излишно говорене.

Първото постановление на Министерския съвет бе прието без каквото и да е разискване и бе следното: «В случай че съветските войски, по една или друга причина, преминат българската граница, нарежда се до административните и военни власти да не оказват съпротива и да им дадат необходимото съдействие.»

Постановлението бе ясно и категo-

ричпо и с него се избягваше всякаква евентуална опасност от недоразумения и военни сблъсквания.

По-късно много често бях запитван и разпитван защо е взето това постановление, кое е дало повод да се предвижда нарушение на нашата граница, но като се знаеше как бързо се развиха военните действия и че някоя откъсната германска част може да бъде преследвана на наша територия от съветските войски, не беше необходима никаква особена прозорливост, за да се вземе подобно решение.

След това пристъпихме към съставяне на правителствената декларация. Главните точки бяха вече набелязани по-отрано в изготвената от мене програма, преди още да бе съставено правителството. Те се съдържаха в разните писма и изложения, които по-рано бяха подавани до цар Борис или до регентите. Аз мислех, че най-добре ще бъде един-двама от министрите с по-вещо перо да изработят текста и след това, ако се наложи, да бъдат нанесени някои поправки и да се пристъпи към одобрение на декларацията. Аз никога не съм забравял отрицателното отношение към всякаква колективна работа — комисия или редакционна колегия — от страна на известния военен писател генерал Драгомиров. По същата причина за мене беше непонятна съвместната работа на братята Гонкур — Маргерит и Торо във Франция и тази на Ильф и Петров в Съветския съюз и др., като съм смятал, че необходимите компромиси между тях са били винаги в ущърб на таланта им и в края на краищата се е налагало те да се разделят.

Реши се декларацията да се изработи от всички министри и започнахме редактирането ѝ, като всеки министър вземаше участие със своята подготовка, характер и т.н. Аз гледах може би много често часовника си и това даде повод на един от другарите министри да ме упрекне в диктаторство. Случаят беже следният: написа се текстът, че Народното събрание се разтуря поради историческата му отговорност. Другарят министър предложи да се прибави думата «катастрофаджийска», на което възразих, че това е съвършено излишно, и минах на друга точка. Разбира се, в случая нямаше никакво диктаторство и ако бяхме почнали да възприемаме вкусовете на всекиго, щяхме да изпаднем в смешно положение.

Общо взето, работата вървеше добре. Всички решения се вземаха от съвета без разисквания и ако някога нещо ни спъваше и забавяше, беше подборът на подходящите законни изрази, които да съответствуват на употребяваните по-рано изрази, особено когато се редактираше текстът за отхвърляне и обезсилване на Тристранния пакт с всички спогодби, постигнати допълнително, излизането ни от антикомунистическия пакт[88] и други държавни актове от международно значение.

В онези министерски съвети, в които е нямало добър или добри юристи, са се извършвали много грешки, но и там, където са преобладавали юристите, се е стигало често пъти до буквоядство и излишно аргументиране. И сега нашите юристи, без да стигат до крайности, държаха да се подберат добре думите. Решенията следваха едно след друго и съдържанието на правителствената декларация се запълваше постепенно.

Към 11 часа преди пладне се получи едно неприятно съобщение. Една германска колона от 2500 войници, добре въоръжени, минала през Пазарджик необезпокоявана от никого. Началникът на гарнизона полковник Еленков, без да се съобразява с полученото нареждане, не пожелал да я обезоръжи и ѝ позволил свободно да се насочи към Ихтиман, където имаше вече над 2000 обезоръжени германски войници, задържани в Земеделското училище. Случаят беше сериозен, защото двете групи представляваха вече значителна сборна войскова част, която, ако се насочи към София, щеше да намери по пътя си радиопредавател при Вакарел, продоволствените складове в Ихтиман и огромно количество бензин в погребите отсам Вакарел. Освен това в София щеше да се създаде голяма суматоха.

За щастие, на пътя на германската част се случил лагерът на брониранта бригада. Съобразявайки се с обстановката, полковник Генов отделил една бронирана част и я насочил към настъпващите германци. След кратка престрелка, с малки жертви, германците се предали и след като били обезоръжени, били прибрани при другите германци в Земеделското училище.

По време на разискванията в Министерския съвет често бях викан в съседната стая, където по телефона трябваше да разрешавам редица въпроси, възникнали от развиващите се събития. Известни началници на отговор-

лужби чакаха да бъдат търсени по телефона или извикани. Трябваше да им се повтаря, че е необходимо час по-скоро да прехвърлят отсам границата ценното държавно имущество. Превозните средства бяха недостатъчни. Поисках такива от Министерството на войната. Министърът на войната генерал Маринов отговори, че нямали свободни превозни средства. След няколко дни бяха открити стотици и хиляди камиони, но беше вече късно — ние вече не можехме да разполагаме с тях. Изобщо Министерството на войната сякаш бе приспано. По телефона често бях запитван за най-дребни въпроси, а някои длъжностни лица дори искаха писмена заповед, за да извършат това, което им се нареждаше от Министерския съвет.

На много места се водеха бойни дейтвия с германските части. Отстъпването на корпуса и на други наши части се извършваше при неясни условия и не виждах да има връзка между частите и Министерството на войната. Трябва да се подчертае, че всички служби бяха дезорганизирани, липсваше лична инициатива и че не се използуваха никакви модерни средства за свръзка. А у нас парадната стъпка още служеше за мерило за подготовката и стегнатостта на една войскова част.

Обади се от Анкара министър Никола Балабанов. Съветският пратеник в Анкара Виноградов с радост приел молбата ни съветското правителство да посредничи за сключване на примирие с Англия и Съединените щати и тутакси щял да уведоми съветското правителство за това. Надявах се на добър резултат. Стойчо Мошанов моли да бъде заменен с някой друг. Отговорих му, че това ще стане, но заместникът му генерал Попов още не се е завърнал от Тракия.*

След като завършихме изготвянето на декларацията, видяхме, че трябва да бъдат нанесени някои поправки, като се изхвърлят някои пасажи, които се сметнаха за излишни повторения. Всичко това ни отнемаше ценно време. Напр. загуби се доста време, докато се реши дали да прибегнем до резки решения, или в първия ден да се употреби думата «неутралитет». Възприе се като по-уместно и по-политично да се употреби на първо време думата «неутралитет» и мисля, че това бе по-добре, защото на следния ден министърът на войната генерал Маринов се

* Беломорието.

обяви против обявяване на война и трябваше да се загубят два-три дни.

Най-после, макар и късно, минаваше осем часът вечерта, тръгнах за Нови хан, където се намираше предавателят на Радио София. В радиостанцията всичко беше готово и аз трябваше да почна веднага да чета пред микрофона изготвената декларация, чийто текст е следният:

«Правителството пое отговорност на управлението при едно изключително тежко и опасно за страната положение. То направи крайни усилия да обедини около една здрава външна и вътрешна политика възможно най-много обществени сили и течения, които от самото начало на войната са били решителни противници на участието на България в световната война.

Първата задача на това правителство е да даде на страната здрава и единна власт при едно инстинско демократично управление, достойно за един свободен народ. То ще черпи сили от доверието и подкрепата на българското гражданство от всички слоеве и ще обезпечи пълно спазване на законността и на основните права и свободи на народа.

Изразител на оказаната веротърпимост и толерантност на българския народ, правителството ще третира с еднакви грижи всички български граждани, без разлика на вяра и народност.

Правителството е решило да възстанови конституционните свободи и правдини на българските граждани.

То ще даде пълна и безусловна амнистия на всички провинени във връзка с борбата на народа срещу диктаторските режими и в борбата между властта и гражданската съпротива срещу политиката на военно сътрудничество с Германия.

Правителството ще разтури всички насърчавани отвън фашистки организации, чужди на народните интереси и традиции.

Правителството е решило да разтури XXV Народно събрание поради историческата отговорност, която носи.

При тежкото финансово положение на страната пра-

вителството ще вземе мерки за строго пазене на народната пара и ще тури край на всички разхищения.

В стопанската област правителството ще положи най-големи грижи за снабдяване и правилно разпределение между населението на продукти за прехрана, облекло и гориво.

В областта на външната ни политика правителството ще установи пълен и безупречен неутралитет на България. За тази цел то ще изпълни всички задължения на неутрална държава по отношение на оттеглящите се в България и намиращите се в страната германски войски и военни средства. При затруднение от страна на Германия по провеждането на тази политика българското правителство ще се види принудено да скъса дипломатическите отношения с тази държава.

Българското правителство счита Тристранния пакт за обезсилен. То е решено да денонсира антикомунистическия пакт. Правителството одобрява извършеното досега за прекратяването на една война, която никога не е била желана от българския народ, с Великобритания и Американските съединени щати, с които България е вече в преговори за примирие и взема всички мерки за ускоряването на тези преговори.

Оттеглянето на българския окупационен корпус продължава. В близки дни то ще бъде завършено.

Правителството ще употреби всички усилия, за да възстанови дипломатическите сношения и засили правителствените отношения със съседна Турция и ще потърси допир с народните правителства на съседните държави.

Като първа своя грижа правителството ще поведе открито една искрена, приятелска, изпълнена с доверие политика към братска Русия, използувайки щастливо запазените нормални отношения с правителството ѝ, за да развие тези отношения до степен на най-пълно и постоянно приятелство, каквото подобава между освободител и освободени.

В името на тази програма, в името на спокойния живот на народа ни, в името на спасението на Отечеството ни правителството отправя в този съдбоносен час горещ позив към всички българи от села и градове да забравят различията и борбите си в миналото, да мислят само за Родината и да дадат пълната си подкрепа за извеждане на България на спасителния бряг. В единението на всич-

ки българи лежи силата и бъдещето на държавата и благоденствието на народа».

Съдържанието на декларацията се прочете веднага на руски, френски и английски език. Това се повтори и потрети. Отдъхнах си, като мислех, че най-важното мина. Сега всичко изложено в декларацията трябваше да се изпълни на дело. Направи ми впечатление, че радиостанцията не бе охранявана и достатъчно бе една въоръжена група да нахлуе в предавателя и да държи каквито си иска речи. Това можеше да стане съвсем безнаказано, защото Вакарелските възвишения са естествена връзка между Средна гора и Стара планина, от една страна, и, от друга — между Рила и Родопите.

Използувах случая да отскоча до стопанството си за един час. Беше съвсем тъмно. От време на време превалляваше ситен дъжд. Точно пред град Ихтиман ме спря един пост. Край пътя бяха поставени две противоброневи оръдия. Приближи се един офицер и доложи за схватката, която се разиграла между нашата бронирана част и германската войскова част. Сега всички германски войници били обезоръжени и прибрани в Земеделското училище. Всичко било в ред. Бяха взети мерки да не би някоя германска част да се отскубне и се насочи към София и предизвика смут и без това в достатъчно дезорганизираната столица. Офицерът ни даде един войник да ни придружи до Траянова врата и ни предупреди да се движим със запалени фарове.

В Ихтиман всичко спеше, а и околните села бяха потънали в мрак. Минахме село Долна баня и се насочихме по течението на река Бистрица към гората на Рила, където се намираше моята къщурка, потънала цяла в зеленина. Кучетата, ненавикнали да виждат автомобил, излаяха веднага, но когато ме познаха, замахаха радостно опашки. Трябваше да тропам доста, докато ми се отвори единствената врата, която водеше направо от горската поляна. Зарадвах се, че семейството ми, което и друг път, когато съм заемал висок пост, не бе променяло начина си на живот, не го беше променило и днес. След тежката дневна работа, уморени, всички си бяха легнали рано. Заварих ги доста разтревожени. Обясних им, че не можеше да се разреши по друг начин въпросът, че това се е наложило по някакво недоразумение, че след ден-два се надявам да се уреди всичко и т. н. Те чувствуваха, че

съставът на новото привителство не отговаря на атмосферата, при която бяхме живели до този момент. . .

След полунощ тръгнах за София. Бях преспал доста време в колата и когато пристигнах, се чувствувах отпочинал.

30

ИЗПРАЩАНЕ НА ДЕЛЕГАТ ПРИ ТИТО. ДЕЛЕГАТИ НА ГЕНЕРАЛ ДРАЖА МИХАЙЛОВИЧ ПРИ МИНИСТЪРА НА ВОЙНАТА ГЕНЕРАЛ МАРИНОВ. РАЗДВИЖВАНЕ НА ЗВЕНАРИТЕ И ВРЪЗКАТА ИМ С МИНИСТЪРА НА ВОЙНАТА

Призори бях в Министерството на войната. Там още спяха. След малко време при мене се яви полковник Тумбин. Обезоръжаването на германците вървеше, общо взето, добре. Подаде ми едно писъмце, писано на пищеща машина. Беше от генерал Дража Михайлович:

«Господине председниче, по покана на моя приятел генерал Маринов пращам мои хора, с които да се уговорят задружни действия срещу общия враг — германеца. Надявам се, че ще се дойде до споразумение. Желая ви успех.

Генерал Дража Михайлович.»

Писмото възпроизвеждам по памет.

— Всякаква връзка с генерал Дража Михайлович ще ни напакости много. Той отдавна работи с недичевци[89]. Сега представител на съпротивата в Югославия е Тито и ние с него ще влезем във връзка и разбирателство. За тази цел намерете Асен Стамболийски, когото смятам да изпратя при Тито.

— Ние нямаме никаква връзка с Тито и даже не знаем къде да го търсим.

— Ще пуснем нашия пратеник с парашут и той ще го намери. А какви са тези пратеници на Дража Михайлович?

— Довел ги е генерал Маринов. Единият казва, че е бивш дипломат, другият — генералщабен майор, а третият бил от гражданското ведомство. Сега са затворени в една стая на министерството и чакат. Те сами не знаят какво да правят.

Самият полковник Тумбин се чувствува в неловко положение, разказвайки ми това, което е всъщност донос против прекия му началник. Но, види се, след дълга вътрешна борба той е разсъдил, че трябва да доложи за това, което му се вижда съмнително.

Казвам му, че добре е сторил, че ми долага за случая и за тези нередности, че съм изненадан от тази слабост да се прави политика, и то зад гърба на правителството. А да задържам поканени хора е подлост и коварство.

— Нахранете ги и им дайте възможност да се завърнат там, откъдето са повикани!

По този въпрос не стана дума повече. Генерал Маринов счете за по-благоразумно да замълчи.

— Аз съм длъжен да ви доложа и за друго — продължи полковник Тумбин. — Генерал Маринов, откакто е дошъл, не престава да кокетира със звенарите. А в този момент това значи много. Майор Кирил Станчев и Димо Казасов се чувствуват тука като у дома си. Тяхното хазайничене буди недоумение сред офицерството и ще внесе смут в някои, които виждат как ги приема и толерира военният министър.

Успокоих полковник Тумбин, казвайки му, че звенарите още не са опасни, защото са под влиянието на комунистите, с които ние още се надяваме да се разберем и то още тези дни, защото ще имат възможност да съдят по делата ни за политиката, която провеждаме. На полковник Тумбин, който е добре обигран във военното разузнаване, тази политическа игра се вижда непонятна и ме гледа изпитателно. И аз не му обяснявам повече, защото чувствувам, че това, което говоря, засега е повече желание, отколкото убеждение, че ще стане.

Съветът почна заседанието си в 8 часа и както вчера, трябваше да продължи да заседава непрекъснато до вечерта. За да не се губи време, бях наредил министрите да се хранят на място. Вечерта бяхме поканени от военния министър и научихме, че военните имали добре уреден стол и разполагат с избата на Куюмджийски, която прибрали в Министерството на войната, но ние се чувствувахме така, като че ли бяхме от друга държава. Вината, разбира се, бе у мене, че не обръщах внимание на нещо, което беше съществена необходимост за други. По-късно открихме един малък стол, уреден от Иван Багрянов в с. Бояна, и въпросът се разреши за тези поне, които имаха време да се изкачат дотам.

Решенията следваха едно сред друго. Явяваше се запъване само когато трябваше да се намери точното наименование на формация, която следваше да се разтури. На-

пример, като разформиравовахме «черните роти», [90] трябваше да се издирят и названията на други две или три наказателни инстанции и т. н. Само при разформирането на жандармерията стана малък спор къде да се предаде въоръжението. Спорът се разреши много бързо: тежкото въоръжение — в Министерството на войната, а лекото — във вътрешното министерство.

31

СКЪСВАНЕ ОТНОШЕНИЯТА НИ С ГЕРМАНИЯ. ОБЯВЯВАНЕТО Й ВОЙНА. СЪВЕТСКИЯТ СЪЮЗ ОБЯВЯВА ВОЙНА НА БЪЛГАРИЯ

Към 18 часа се съобщи от министъра на войната, че германците пленили с измама щабовете на три дивизии от корпуса и че корпусът отстъпвал при големи трудности. Всъщност положението било още по-лошо. Германците, виждайки, че фактически ние сме в положение на война, решили да употребят «военна хитрост», за да обезглавят командуването на корпуса. За тази цел те поканили командира на корпуса заедно с началниците на дивизиите на съвещание в техния щаб, за да разрешат възникналите недоразумения. Отишлите били пленени. Началникът на 6-а армия генерал Козарев успял да се оттегли с дивизията си, а германците пристъпили към обезоръжаването на останалите дивизии. В това време те успели да пленят командира на корпуса генерал Асен Николов.

Доложиха ми, че току-що пристигнал бившият министър на Югославия Драгиша Цветкович, който бил свидетел на пленяването на командира на корпуса генерал Николов в Нишка баня. Поканих го да дойде и да разкаже какво знае за случая. Той бил съсед на генерал Николов и видял как три-четири германски танка маневрирали край вилата на българския генерал. По едно време войниците от единия танк слезли на земята и обезоръжили българския часовой, който гледал с любопитство, без да подозира опасността, а другите германски войници се втурнали във вилата, измъкнали оттам генерал Асен Николов и го отвели в Ниш.

Аз бях смаян от глупавото поведение на нашите командири и не знаех на какво да го отдам — на простотия ли, на предателство ли или на нехайството на нашия щаб на войската, който не е държал командуването на корпуса в течение на събитията.

Решихме да скъсаме официално дипломатическите отношения с Германия, за което уведомихме германската легация със съответната нота.

След като получил и прочел нотата, германският пълномощен министър Бекерле казал:

— Ех, че глупаво положение! Моля, съобщете на министър-председателя, че ние за това не носим никаква вина. Всичкото зло идва от главната квартира!

Промяна не се чувствуваше, защото фактически ние бяхме скъсали дипломатическите отношения с Германия още в първия ден на съставянето на кабинета, когато се и разразиха първите бойни схватки между германски и наши части. Това положение беше ноторно известно, защото по-късно, когато съветският министър на външните работи Молотов пледираше пред Парижката конференция за мир България да бъде призната за съвоюваща страна, той се позова на факта, че тя водеше бойни действия срещу германците още на 2 септември. Същата теза поддържаше по-късно и другият министър на външните работи на СССР Вишински, когато пледираше пред общото събрание на Обединените нации България да бъде приета за член на същата организация.

Болшинството от министрите поискаха да се обяви веднага положение на война с Германия. Имахме всички законни основания и условия за това, а и върховните интереси на държавата повеляваха да се вземе тази крайна мярка. Обаче, когато направихме предложението, за обща изненада министърът на войната генерал Маринов стана и от името на щаба на войската направи следното възражение:

— Аз не съм поначало против обявяването на война на Германия. Ще я обявим, но не трябва да се бърза, както се иска сега от съвета. Германците са съсредоточили една елитна дивизия в Страцин. Имат силни части и около корпуса, чието положение не ми е много известно, но не ще е на добре. Пета армия е също обградена от силни германски групи, силно въоръжени и добре екипирани. В такъв случай ние рискуваме тази армия, която брои над 100 000 войници, и най-добрата част от нашата войска да бъде пленена и обкръжена или напълно разбита. Аз не разполагам с никакви свободни войски и придвижвам всичко, което е свободно от южната граница насам. На първо време трябва да пратя силен заслон към Страцин и войски, които да облекчат положението на корпуса.

Съображенията на министъра на войната бяха взети

под внимание и въпросът за обявяването на войната бе оставен да се реши следобед.

Министерският съвет продължи да взема решения като: премахването на изключителните закони, разтурянe на организацията «Бранник» и нелегалните организации на ратниците, легионерите и пр. [91]. Министърът на правосъдието Борис Павлов съобщи, че се изработва закон за даване пълна и безусловна амнистия съобразно със съобщението в декларацията на правителството.

Оставих Министерския съвет да заседава и се отправих за регентството, за да поставя регентите в течение на работите и да запитам защо регентът Богдан Филов още не си е подал оставката. както бе обещал. Научил от генерал Михов, че Богдан Филов му се оплакал, че исканата оставка била «мое лично желание», а другите министри не само че не знаели нищо по оставката, но едва ли не били против напускането на Богдан Филов. Това ме застави да извикам Никола Мушанов, Димитър Гичев и Атанас Буров, които да му потвърдят, че това искане е на целия Министерски съвет. Когато Богдан Филов чу категоричната декларация на тримата пристигнали министри, той обеща да изпрати оставката си. Поведох разговор с генерал Никола Михов за уволнението на началник-щаба на войската генерал Трифонов и на Кочо Стоянов, който напуснал командуването на V армия и се намирал в София. Регентът генерал Михов намира, че уволнението им е в реда на нещата. Казах му, че отсега нататък не смятам Богдан Филов за регент и че той не трябва да подписва никакви държавни актове. На това генерал Н. Михов не отговори нищо. Уведомих го за скъсване на дипломатическите отношения с Германия и го поставих в течение на възраженията, направени тази сутрин от министъра на войната генерал Иван Маринов. Помолих го да дойде надвечер с княз Кирил в Министерския съвет и да присъствуват на заседанието му, когато ще се решава и разисква въпросът, свързан с обявяване война на Германия.

Разбира се, в това време трябваше да давам разяснения и разпореждания във връзка с предстоящите усложнения на институти и служби, предадени към Министерския съвет, като: Народната и Земеделската банка, «Хранопазар» и други служби.

В Министерския съвет работата продължаваше трес-

каво. Бяхме решили да изпълним до неделя цялата правителствена програма.

Пристъпи се пак към главния въпрос — обявяване война на Германия. Генерал Иван Маринов отново заяви, че колкото повече изучава положението на войската, толкова то му се вижда объркано и затруднено, нещо, което го принуждава да настоява на изразените от него тази сутрин резерви.

Когато го запитах какво време е необходимо, за да се прехвърли пета армия на левия бряг на Вардар, влезе един офицер от щаба на войската, от радиоподслушвателната служба «В-1», и ни прочете следното съобщение:

«Москва — емисия на руски език.

Осветления по предявената нота на България.

Днес, 5 септември, в 8 часа вечерта комисарят на външните работи др. В. Молотов събра представителите и кореспондентите на чуждия печат и им съобщи факта на предаване на нотата за обявяване на положение на война, което СССР усвоява по отношение на България.

Кореспондентът Шахиров запита дали Великобритания и САЩ са приобщени към тази нота, на което др. Молотов отговори, че до връчване на нотата той е уведомил посланиците на тези две държави г.г. Пърл и Харисон.

Кореспонденът на «Таймс» запита в какво се изразяват исканията към българското правителство. На това др. Молотов отговори, че нотата е току-що връчена и че трябва да се даде време на българското правителство да се запознае с това съветско изявление.»

Прочетохме два пъти стенографското съобщение и не вярвахме на очите си. Досега бяхме получили от съветката легация на 3 септември искане да й се дадат сведения за числото на обезоръжените германски войници и потопени морски съдове, които сведения им бяха дадени веднага. Друго искане или някакво съобщение не бяхме получавали. Трябва да се има предвид, че днес преди обед, след доклада на министъра на войната, бе издадено комюнике, че на българска територия няма нито един германски войник освен онези, които са обезоръжени и интернирани в лагери. Почти по същото време бе съобщено по радиото и във вестниците, че българското правителство скъсва дипломатическите си отношения с Германия, а сега се разисква въпросът за обявяване война на същата.

В какво можехме да имаме вина?

Искаше ми се да вярвам, че тук има някакво недоразумение и мисълта ми се спираше на края на съобщението: «трябва да се даде време на българското правителство». Това не беше обикновено обявена, нямаше и да бъде истинска война. Тук се гонеше някаква цел и обявяването на война изглеждаше по-скоро претекст. Трябва да добавя, че освен това прието по радиото съобщение аз не съм имал възможност да прочета друг документ за обявяването на война.

Решихме да поискаме примирие: за целта да се изпрати до командуващия III украински фронт генерал Толбухин писмо. Писмото се изпрати по радиото и чрез командира на III българска армия във Варна. Препис от писмото се изпрати и на управляващия Съветската легация в София.

Поисках да узная от подслушвателната служба изказаните тук-таме мнения в чужбина за последната министерска промяна в България. Радио Москва в едно предаване препоръчваше на българските патриоти да дадат подкрепата си на представителите на ОФ. При невъзможност да се състави правителство на ОФ да дадат подкрепата си на онова българско правителство, което възприеме по-главните точки, изброени в програмата на ОФ.

ББС — Лондон подчерта, че новото българско правителство, съставено на 2 септември, е прогресивно и русофилско. Но това не попречи на ББС да даде възможност на някои наши емигранти да заявят, че това правителство е съставено от царски хора и т. н. Наистина след късо време, при препечатването на тази реч във в. «Земеделско знаме», тези неоснователни обвиняващи думи бяха изхвърлени, но злото бе сторено.

Помолих управляващия Съветската легация в София г. Яковлев да дойде в Министерския съвет. Не мина много време, и той пристигна, придружен от аташето по печата. В кабинета ми влезе само г. Яковлев.

— Е, г. Яковлев, какво е това обявяване на война? — го запитах.

— Война! — отговори той. — Истинска война! Какво искате повече?

— Не се съмнявам, че обявяването на война е сериозно, но за да се обяви война, трябват причини. Мога ли

да узная причините, поради които ни се обяви война?

— Те са ви известни. Аз нищо друго не зная!

В това време влязоха в кабинета ми Никола Мушанов и Атанас Буров, стари познати на г. Яковлев. След тях дойде и Димитър Гичев..

Атанас Буров се мъчи да научи нещо, но чувам, че Яковлев му отговаря все с думите «не знаю».

Докато Никола Мушанов му обяснява как е станало скъсването на отношенията с Германия и как загубихме цял ден, за да се намери начин как да й обявим война, като се съобразяваме с възраженията и предупрежденията на министъра на войната генерал Маринов, казвам на Атанас Буров:

— Очевидно той няма още никакви инструкции, а може съобщението и за него да е изненада, така че ние няма да научим нищо от него тази вечер.

Димитър Гичев се помъчи също с подбрани въпроси да откопчи нещо от Яковлев, но не получи отговор и той вдигна в недоумение рамене.

Яковлев беше раздразнен и думите му ставаха язвителни.

За да се постави край на тази сцена, сбогувах се с Яковлев, като му благодарих за дадените обяснения.

Заседанието продължи в присъствието на двамата регенти. Разискваше се все около датата за обявяването на войната. За да улесним действията на щаба на войската, взехме следното решение:

«Бойните средства, които V армия не може да вземе със себе си, да се унищожат на място. Хранителните припаси, дрехи и другото снаряжение да се раздаде на местното население. Така облекчена, войската да се оттегли по възможност по-бързо на левия бряг на р. Вардар»

И пак се почва спор за сроковете. Намеси се регентът Никола Михов.

— Право да си кажа — почва той, — аз съм присъствувал и на други подобни заседания, но досега не съм видял министерски съвет така бързо да решава и да поема отговорности, когато се касае до защита на върховни интереси на държавата. Колкото до оттеглянето на войската, за да се извърши по-бързо, то не трябва да става по строго установен ред, учем във Военната академия, а по начин, наложен от обстоятелствата. В случая трябва да се вземе поука от Тито.

Прекратихме заседанието. Военният министър генерал Маринов остана да работи през нощта с щаба на войската и сутринта в 8 часа да докладва кога точно I армия ще бъде вън от обсега на германския обръч.

Не зная дали тази нощ някой спа. . .

6 септември 1944

Сутринта по време на заседанието на Министерския съвет генерал Маринов пак повтори резервите си относно едно прибързано обявяване на войната. След обширни обяснения той се реши да обяви срокове и заяви, че без опасност войната може да бъде обявена след пет дни.

— А най-малко след колко? — запитах аз.

— След три дни! — отговори той.

Решихме войната да бъде обявена официално след три дни. Министърът на пътищата и съобщенията бе натоварен да събере по възможен начин всички превозни средства и да ги даде на разположение на министъра на войната. За тютюните и складовете с по-ценни стоки бяха дадени разпореждания по радиото да се прехвърлят в старите предели на страната.

Запитах Атанас Буров дали Яковлев е държан в течение на нашите разисквания и решения, на което той отговори, че е осведомявал Яковлев за всичко подробно. Пред заседателната зала на Министерския съвет имаше винаги журналисти и други лица и всеки половин час им се съобщаваха новините. Някои от тях веднага отиваха в Съветската легация да докладват.

— Там — казва Буров — през деня е панаир. Ще видите хора, които най-малко подозирате — и те са там! Митрополит Стефан почти всеки ден ходи.

— Ех — казвам, — сега му се е паднало на митрополита да се насити на политиканстване.

И си спомних речта му при освещаване на Плевенския военен клуб за «червената» и «зелената» опасност. Нима не получиха сега индулгенция хора, които преди една година изклаха толкова работници като «московски» агенти и хиляди селяни като метежници и разрушителни елементи?

Много партии, движения и групи у нас претендираха, че се ръководят от най-чисти пориви, и покрива-

ха своята дейност с най-благородни лозунги, но за да се доберат до властта, за тях имаше само едно ръководно правило: «Целта оправдава средствата!» След 9 юни нас ни преследваха кръвожадно разни «националистически» и «патриотични» среди поради стремежа ни да се установят мирни и добросъседски отношения особено с нашите съседи югославяните. Ние бяхме смятани за «предатели» и дадохме много свидни жертви в името на този стремеж. Не се минаха и десет години, и значителна част от тези «националистически и патриотични» среди изпълниха ръководните места на българо-югославските дружества, пееха неистово «От Триглав до Черно море» и ходеха в Белград по домашному, за да подготвят превратите си. . . Защо тогава се чудим на митрополит Стефан, който цял живот е бил явен и убеден русофил независимо от това дали «червеният» цвят му се харесва или не, или го плаши?

Министерският съвет счете за необходимо и полезно да се съобщи на съветското правителство чрез представителя му Яковлев за днешното ни решение заедно с всички разяснения около дейността на правителството. За мене тази среща беше лека, защото щях да се явя на нея от името на една организация, която е била винаги противник на Хитлеровия режим независимо от това дали сме били във война с него или не. Нашето поведение е било по принцип последователно и чисто, открито и безупречно. Отделните строго лични прояви на някои членове от организацията не са засягали никога главната линия на нашата политика. Освен това аз щях да се явя в Съветската легация от името на едно ново правителство, което в три-четири дни беше изпълнило вече почти цялата си програма.

На обед отидох в Съветската легация. Не се забелязваха никакви признаци или приготовления за заминаване. Яковлев ми се видя в добро настроение.

— Идвам у вас — казвам — с чувство, че не сме във война. И наистина, за да има война, трябват две страни. А в случая вие ще бъдете сами. Ако искате да воювате, ще воювате сами, защото ние няма да воюваме. Днес взехме решение да обявим война на Германия, война, която фактически се води още от 2 септември т.г. макар и в по-малки размери. Утре ще тръгнем, както се изразявате вие, да гоним окупатора. Не допущам, че вие ще водите войната в гърба ни!

След тези казани шеговити думи продължих:

— Съставът на кабинета ви е добре известен. Някои от министрите са били в твърде близки отношения с вашите представители в София. Лавришчев, Кирсанов, Прасолов и др. са добре познати на тях и политическите им схващания се знаят. Някои от тях са имали възможност да ги изразят явно и недвусмислено в Народното събрание, а и всички са подписвали изложенията, изпращани до царя и регентите, за водената гибелна политика на страните от Тристранния пакт и неотложното излизане от този катастрофален път. Последното писмо от 6 август т.г. до регентите явно очертава политическите позиции на тези, които са го подписали. Днес един от колегите ми, г. Гиргинов, ми призна, че е бил досега в една конспиративна група, която е била в пряка връзка с Москва. Мене ми е противно да ви занимавам с наши вътрешни работи, но нуждата ми налага това. От няколко дни всичко се обърка наопаки. Не искам да търся и соча отговорности. Но съм длъжен да ви обърна вниманието, че ние живеем днес в една атмосфера на неистина и опасна отрова.

След като казах всичко това, аз пристъпих към сбито описание на различните фази, през които мина въпросът за отношенията ни с Германия.

— А защо тогава употребихте думата «неутралитет»? — запита Яковлев.

— Тази дума е употребена в декларацията на правителството, защото не може да се обяви война в една обща програмна декларация, и то още в първия момент. Ако прочетете текста и вникнете внимателно в смисъла на декларацията, думата «неутралитет» се обезсилва, изчезва. Гестапото, научило за изготвената от мене програма, още преди съставянето на правителството я разбра правилно и още в първия ден започна военни действия. Проектираният кабинет само с имената на бъдещите министри предизвика яростната предупредителна политика на Хитлер до регентите. В програмата на правителството беше предвидено скъсване на отношенията ни с германците, както и обявяването на война. Това беше разисквано и решено. Това беше заявено на регентите, а също и на делегатите на БКП на 2 септември т.г., 10 часа преди пладне, когато преговаряхме тогава за съвместно управление. Това го знаете и вие. Още на 3 септември поискахте сведения за

обезоръжените и задържани германски войски и такова ви се даде. Вчера бе издадено правителствено комюнике, съставено по доклад на министъра на войната, че на българска земя освен обезоръжените задържани в лагери германски войници други няма. Завчера ние скъсахме дипломатическите си отношения с Германия и веднага след това пристъпихме към вземане на решения за обявяване война на Германия. Обявяването на войната се забави досега по изричното искане на министъра на войната генерал Маринов. Той ни предупреди, че нашата войска в Сърбия и Македония е застрашена от военна катастрофа. Обстоятелствата, които днес не ни позволяват да оповестим обявяването на войната, ни налагаха още повече осторожност и въздържаност в първия ден на управлението. Разбира се, аз не искам да го извинявам с други наши чисто вътрешни въпроси, като трудностите около прибирането на частите от разформираната жандармерия, пръснати из всички планини на страната, проявената зла воля от някои командири при обезоръжаването на германците и т.н.

Разговорът се водеше все в този дух и аз се уверих, че Яковлев бе наистина добре осведомен за всичко, макар и да личеше, че по някои въпроси осведомителите му да не са били дотам добросъвестни.

Когато стана дума за предстоящото водене на войната, аз му казах, че нашите части край границата, макар и слаби, ще я защитят, но ако германците групират бронираните си дивизии и нахлуят по посока на София или другаде, нам ще бъде трудно да предотвратим един пробив, защото с изключение на една слабо въоръжена танкова бригада ние нямаме бронирани части. Освен това авиацията ни е доста малобройна, но изглежда, че германците нямат достатъчно бензин или са заети другаде, та не представляват засега непосредствена опасност.

Яковлев, който досега вземаше участие в разговора само с отсечени изрази, заговори:

— Не мисля, че можем засега да ви дадем друго освен авиация. Можем да ви изпратим до три хиляди самолета. Щом стане необходимо, нашите самолети ще покрият вашите летища.

Тези думи бяха такъв обрат на разговора, че ми се видяха невероятни. Накрай завърших, като казах, че заминаването му става безпредметно, и го замолих да съобщи

веднага целия ни разговор в Москва. Яковлев обеща да стори това.

Не зная дали докладът ми за разговора с Яковлев успокои по-късно колегите министри, но все пак се яви една малка надежда, че работите могат донейде да се оправят.

32

ПОСРЕДНИЧЕСТВОТО НА СЪВЕТСКИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛ ВИНОГРАДОВ ЗА СКЛЮЧВАНЕ НА ПРИМИРИЕ. ПРОКЛАМАЦИЯ НА ГЕНЕРАЛ ТОЛБУХИН. ПРЕКРАТЯВАНЕ НА ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ В БЪЛГАРИЯ — 6.IX.1944 г.

Днес трябваше да приема няколко посетители.

Пръв влезе д-р Стоян Данев. Походката му е добра за годините, но очите му са угаснали, безжизнени.

— Положението е тежко — каза старецът. — Недоумявам, недоумявам! Вие знаете моите връзки и моето влияние в Русия. Ако намерите за необходимо. . . аз съм винаги на разположение!

— Непременно, непременно, г. Данев. Щом стане нужда, ще ви потърся. Благодаря ви за грижите!

След него влезе адмирал Сава Иванов. Бил изпратен с мисия в Белград, откъдето се връща. Срам ме е да си призная, че не си спомням нищо за това име. Добре спретнат старец със запазена бяла брадичка от преди 40-50 години. Изважда от чантата си обемист доклад. Проучил подробно как Нишкият санджак е бил поробен и как тамошните българи можели да бъдат приобщени към майката-отечество. Благодарих му за похвалния труд, като го помолих да запази доклада си и го донесе, след като мине бурята — след 10-15 дни.

Влезе Христо Калфов*. С влизането си благославя като поп:

— Бог с вам, бог с вам!

Моли да му се позволи да използува автомобила си, за да прибере семейството си в Ботевград (Божилов беше наложил на министри и депутати лично да им отпуща бензин). Дава му се колата. Бил упълномощен от депутатите да заяви, че ако правителството свика Народното събрание, то щяло да му даде пълна подкрепа.

— Народното събрание е разтурено преди два дни! — отговорих.

И той си излиза с нова благословия на устата.

* Председателят на XXV Обикновено народно събрание.

Преустановявам приемите си. Иначе човек може да полудее от тези старчета.

Днешният ден изглежда да е ден на бури. Досега всичко беше тихо и мирно. Никой не смееше да нарушава реда и спокойствието. Все трябва да се е почувствувала коренна промяна в държанието на администрацията, за да се даде ход на разни буйни прояви и демонстрации.

На площад «Света Неделя», сега преименуван на пл. «Ленин», били спрени 5—6 трамвайни коли и спрели движението.

Стачка!

Пожела да се яви една делегация от трамвайния персонал. Приех ги охотно и с любопитство. Млади хора, добре облечени, с будни и приятни лица. Седнах. Обявили стачка, за да протестират срещу присъствието на германски войски в България. Запитах ги дали не са малко закъснели с протеста си. Те трябваше да направят това поне преди два-три месеца, когато и те возеха без роптание германците в колите си, а не днес, когато не може да се види нито един германец.

И аз им описах положението.

В края на краищата ние се разделихме добре с тези хора и не след дълго време колите продължиха да се движат редовно.

Пълномощният министър Никола Балабанов се обажда редовно от Анкара, но не съобщава нищо съществено. Съветският посланик Виноградов продължава да го приема любезно, но не бил получил никакви съобщения от Москва. Научих по радиото, че съветският представител в комисията за примирие в средноизточното командуване Новиков заминал за Москва за инструкции. Чух съобщението с едно лошо предчувствие. За получаване на инструкции днес има модерни средства и едно такова тежко пътуване не може да се предприеме за едни прости инструкции. Англия и САЩ, които по-рано бяха възприели политиката на изчакване, сега, след обявяването на войната от Съветския съюз, изглеждаха съвсем безучастни и не даваха признак на живот. В средноизточната главна квартира на тези две държави се намираха наши българи, чието мнение там беше меродавно и неблагоприятно за нас, разбира се, тъй като бяха другари и наставници на лица, влизащи в управата на ОФ.

Вчера са избягали за Германия Александър Цанков,

Христо Статев, проф. Кантарджиев, Любомир Владикин и други по-дребни корифе на «интегралния интернационализъм»[92]. И те сега ще представляват българския народ и ще говорят от негово име!

Иван Багрянов се прости с нас и си замина за Козлуджа. Изпратих го с нужната учтивост. Искам да поставя край на тези «арнаутски нрави», които уреждат сега нашите отношения.

Полковник Тумбин ми докладва за хазайничението на звенарите из Министерството на войната. Майор Кирил Станчев и Димо Казасов били приемани всеки ден от министъра на войната генерал Маринов, който им давал военна кола и пр.

Днес в Министерския съвет генерал Маринов повдигна въпроса за участието на ОФ в правителството. Това било необходимо. Някои от министрите му обясниха, че това се съзнава от всички, затова и Министерският съвет стои непопълнен, и т.н. Но той като че ли не чуваше и продължаваше да повтаря мнението си. Запитах го:

— Как да стане това? Тебе ти заявиха повечето от министрите, че и те мислят същото. Затова и местата им стоят незаети. Когато пожелаят, те могат да дойдат да заседават. Но това насила не става. Остава да изпратя един танк, който да ги доведе тук. Това ли искаш? Те са недоволни, но не казват защо и какво искат. С писмото си от 6 август, което носи и техния подпис, искахме народно правителство, съставено по конституционен път. Нашите подписи ни задължават. Колкото за властта, не вярвам да се намери тук някой, който да не иска да се отърве от такава власт.

Разискванията по амнистията продължаваха с необикновена бързина. Заплетените текстове на присъдите създаваха много затруднения. При такава бързина при в ичката добра воля и добросъвестност на министъра на правосъдието Борис Павлов не можеха да бъдат избягнати и някои грешки. Така по погрешка амнистията обхващаше всички саботажни действия, а излиза, че някои софийски състави, за да засилят наказателните санкции за чисто криминални действия, бяха подвели някои нарушители като саботьори, какъвто беше случаят с прочутата афера «Лигнум»* (изсичане на най-ценни наши иг-

* Вж. с. 477.

лолистни гори от германците), присъдата на осъдените беше обхваната от амнистията и един от тях, който като българин излежаваше тежка присъда в Софийския централен затвор, беше изваден от защитника си, министър вече на ОФ власт, като политически мъченик. Имаше и други подобни грешки.

Управляващият Съветската легация Яковлев беше съобщил отначало, че ще замине. Днес към 3 часа след пладне съобщил на главния секретар на Министерството на външните работи, че по технически причини отлага заминаването си с 2—3 дни. Може би нашият въпрос да е още в някаква фаза на развитие. Българският пълномощен министър в Москва, бившият секретар в двореца Иван Стаменов[93], не се обаждаше. Той беше като мъртъв. «Загадъчна личност» — бяха се отзовали за него Иван Багрянов и Първан Драганов.

На една окръжна телеграма до нашите дипломатически представители в чужбина отговориха почти всички легации. Съдържанието им не беше интересно с изключение отговор на аташето по печата в Мадрид, който бе посмислен, и телеграмата на българския пълномощен министър в Берн Георги Кьосеванов, който наблягаше на раздвоението, което настъпвало в политиката на двете страни — англо-американския блок и Съветския съюз.

Генерал Толбухин, главнокомандуващият III украински фронт, е издал прокламация със следното съдържание:

«Червената армия не воюва с българския народ и армия. Тя цели:

1. Разгромяването на германската армия.

2. Българското правителство да скъса с Германия и да премине на страната на коалицията на демократичните сили.

3. Германските войски да бъдат обезоръжени и интернирани.

4. Всички потопени кораби да се извадят от съветските войски.

Само при изпълнението на тези условия може да бъде прекратено състоянието на война и да се започнат преговори за примирие.

Генерал Толбухин»

За да можем да съобщим и обявяването на войната, изпратихме с дата на следния ден този отговор:

«Българското правителство взема акт от прокламацията и заявява, че е скъсало всякакви отношения с германското правителство, на което е обявило война днес, на 8 септември, 18 часа. Българското правителство приéма всички други искания, изложени във вашата прокламация. Няма прочее никакви пречки, за да се прекрати състоянието на война. Правителството е готово да започне веднага преговори за примирие.

Моля, господин генерал, да съобщите где и с кои упълномощени от вас лица могат да започнат тези преговори, за да дойдат делегатите на нашето правителство.

К. Муравиев,
министър-председател»

На следния ден щабът на III украински фронт разпространи по радиото следното кратко съобщение:

«Предвид на това, че българското правителство скъса отношенията с Германия, съветските войски в 10 часа вечерта на 9 септември прекратиха военните действия в България.» *

Късно вечерта поканих министъра на вътрешните работи Вергил Димов да отидем двамата в Министерството на войната и да научим какви разпореждания са дадени от щаба на войската за оттеглянето и прегрупирането на V армия. Заварихме министъра на войната генерал Маринов по пижама, тъкмо се готвеше да си ляга. Съобщи ни, че оперативната заповед още не била готова. Щели да я пуснат с малък парашут над Скопие. Докато изслушвахме обясненията на генерал Маринов, влезе новият началник-щаб на войската генерал Кирил Янчулев.

Запитах генерал Маринов:

— А ако градът е зает от германците?

Генерал Кирил Янчулев отговори:

— Имаме радиовръзка и телефон. Предварително ще проверим.

Помолих го да побързат. Когато ни изпращаше, генерал Янчулев ми каза:

— Бъдете спокоен. Аз няма да спя и ще изпратя заповедта още тази нощ.

Министърът на вътрешните работи Вергил Димов ми се оплака от трудностите, които срещал. Едва днес уредил висшия административен персонал. Не можел да намери из нашите среди лица, желаещи да служат в полицията, и потърсил хора безпартийни.

Заедно със скъсването на дипломатическите ни отношения с Германия бяха скъсани и дипломатическите ни отношения с другите държави от «Оста» и със сателитните страни, като персоналът на нашите дипломатически представителства бе отзован в София. Не зная дали всички ще могат да се завърнат, но чувам, че професор Славчо Загоров* не желаел да напусне Берлин. Мисля и за стотиците наши градинари, които от дълги години ходят по печалба в Централна Европа. Доброто име, с което се ползуват навсякъде, ги спаси от всякакви опасности и страдания.

Изглежда, че там са започнали да арестуват българи и да ги интернират в лагери. Бащата на една моя племенница, студентка в Германия, тича разтревожен да ми съобщи, че дъщеря му била арестувана и изпратена в Дахау. Иска да се направят постъпки за освобождаването ѝ. Казах му, че всяка моя интервенция ще влоши положението ѝ, а да потърпи малко, докато я освободят настъпващите войски. След четири месеца тя се завърна със съвършено побеляла коса.

Изпратих д-р Александър Франгя при Найден Николов да го запита все още на същото становище ли са и какво искат. Найден Николов не можел нищо да му каже. Димитър Гичев се срещал с д-р Иван Пашов. И той нищо не можал да разбере от Пашов. От тези, които се очертават в момента като Централен комитет на БКП, някои лица ми са съвършено непознати. Въобще пълномощниците на партията отбягват всяка пряка среща, без да имат оправдателно основание.

Разглеждаме в Министерския съвет проявените тук-таме смутове и местни стачки. Взема се решение да се избягват всякакви стълкновения между манифестантите и полицията. Особено да не се употребява оръжие. Министърът на вътрешните работи Вергил Димов докладва за станали инциденти и казва, че е давал досега нареждания все в този дух. Най-сериозен е случаят с двойното убийство при «Майчин дом» в София, до гарата. Министърът на вътрешните работи Вергил Димов го описва така:

Събрали се манифестанти и издигнали трибуна. Един млад човек в партизанска униформа се качил на маса и почнал да говори. До масата имало двама стражари, еди-

* Български пълномощен министър в Германия.

ният от които запитал оратора взел ли е разрешение за публично събрание или уведомил ли е участъка, че ще говори на публично място. Партизанинът отговорил нещо, извадил револвера си и застрелял стражаря. Другият стражар пък стрелял по партизанина и го убил. Впрочем стражарят е арестуван и предаден на съдебните власти. Наредено било от Министерството на вътрешните работи всеки отделен случай да се анкетира най-подробно.

Министър В. Димов разясни и как е станал инцидентът при «Славянска беседа». Там двама скрити германци, обхванати от паника, дали няколко револверни изстрела, което предизвикало суматоха. За щастие няма никаква жертва.

Тези скръбни инциденти ми навяват мрачни мисли. От една страна, хора, привикнали лесно да стрелят поради условията, при които са живели досега, а, от друга страна, настървена полиция, ръководена от един закоравял убиец. Питам министъра на вътрешните работи Вергил Димов кога ще смени Куцаров и той ми каза, че се бил спрял на някакъв апелативен съдия от Пловдив, който щял да пристигне днес-утре.

В София освен многото евреи са дошли и доста партизани, някои от които били забелязани, че са се движили из улиците с униформата си. Чудна работа! Има хора, които безропотно търпяха по-раншните режими с месеци и години, а сега не могат да изтърпят още няколко часа!

Полковник Тумбин донесе някои сведения. Той не е в мое пряко подчинение, но това, което ми докладва, е от такова естество, че трябва непременно да се доведе до знанието на Министерския съвет. Начинът на работата ми харесва. Той докладва само добре проверени факти, без коментарии, без да дава съвети или прави разни внушения.

Генерал Маринов продължавал да се среща с майор Кирил Станчев и други звенари. Вън в града обвинявали правителството в «керенщина». Генерал Наков с един друг генерал искали разрешение да получат мандат да очистят армията от «звенарската гангрена».

Казах на полковник Тумбин, че генерал Иван Маринов на няколко пъти вече заявява в Министерския съвет, че представители на ОФ трябва да влязат в правителството, че без тяхно участие мъчно ще се излезе от това поло-

жение. Генерал Маринов има пълно право да изразява мнението си като пълноправен член на правителството. Като него мислят всички министри. Но онова, което е осъдително в него, то е, че той извършва конспиративни действия, несъвместими с качеството му на министър на войната, на дисциплиниран член на правителството. Той е министър на войната не по волята на звенарите, а поради доверието, дадено му от неговите колеги, на които дължи пълна лоялност. Генералите няма да приема, защото те искат това, което осъждам в генерал Маринов. Да не помислят дори да се занимават с политика. Да не забравят също положението, в което се намира страната, и че съдбата ѝ виси на косъм. А засега трябват мир, спокойствие, осторожност и пълна тактичност. Изкоренете от себе си тази черта и слабост да искате да налагате мненията си с насилие, с преврати.

Полковник Тумбин казва, че ще предаде на генералите веднага казаното, и уверява, че те ще изпълнят поръченията.

От Анкара се обади пълномощният министър Никола Балабанов. Ходил при Виноградов да го запита дали има съобщение от Москва. Съветският посланик го приел доста хладно, казал му, че няма нищо ново, и го помолил да не идва в посолството. Ако имало нещо, той щял да го повика. С Балабанов мъчно се говори по телефона. Изглежда, че е малко глух. Пък и какво ли има повече да се говори?

33
БОГДАН ФИЛОВ ВЪН ОТ РЕГЕНТСТВОТО. АМЕРИКАНСКИ ОФИЦЕРИ В СОФИЯ. ПРИЛАГАНЕ НА АМНИСТИЯТА

7 септември 1944

Заседанията на Министерския съвет продължават непрекъснато. Всички точки от правителствената програма са изпълнени. Министърът на правосъдието Борис Павлов докладва законопроекта за амнистията точка по точка. По едно време влиза полковник Тумбин и ми дава знак, че има пак нещо да ми докладва. Влязохме в съседната стая. Богдан Филов бил още в регентството. Сутринта имал продължителен разговор с генерал Кочо Стоянов. След това по искане на генерал Маринов регентите приели майор Кирил Станчев, който отишъл в Панчарево с колата на министъра на войната. Същото ми съобщи и княз Кирил по подполковник Шиев.

Полковник Тумбин научил от свой подчинен офицер, че по покана или с посредничество, не се знае точно, на военното аташе в Анкара полковник Желязков двама американски офицери тази вечер щели да минат границата на път за София. Генерал Маринов знаел това. Никакви подробности не можах да науча. Това вече беше прекалено. Генерал Маринов го нямаше в Министерския съвет, нещо, което се случваше често. Докладвах двата случая на колегите си и казах, че заминавам за Панчарево да ликвидирам случая с Богдан Филов и да поискам обясненията им за макиавелизма, който проявиха двамата регенти. Всички поискаха смяната на генерал Маринов.

— Може да ни забърка такава каша — каза Мушанов, — че да се чудим как да излезем от нея. . .

Нямаше свободна кола и трябваше да тръгна с една друга, която вероятно беше полицейска, защото вътре имаше цял арсенал: два шмайзера, лека картечница, пълнители, патронни ленти, бомби и пр.

В Панчарево регентството се помещаваше в дъсчени бараки и един летен навес.

Влизайки при регентите, казах направо, без всякакво предисловие:

— Господин Филов, какво търсите тука? Хората ни-

тат в кой зимник на регентството сте задържан, а вие конспирирате с най-окървавения офицер Кочо Стоянов. Вие трябваше да подадете оставка преди три дни, а вие заседавате с регентите и участвувате в официални приеми. Никога не съм подозирал, че сте такъв опърничав човек. Съберете си багажа и се приберете вкъщи. Правите пакост и на себе си, и на държавата! Знайте, че Кочо Стоянов е под наблюдение. Отсега нататък сигурно и вие ще бъдете под наблюдение. А сега моля да ни освободите, защото имам да говоря с двамата регенти! Вие ще сторите най-добре да си заминете още сега! И да ми изпратите веднага писмената си оставка.

Богдан Филов погледна двамата регенти, които гледаха в земята, не каза нищо, кимна с глава в знак на съгласие и тръгна надолу към изхода, където чакаха колите. Беше крайно време!

Запитах генерал Михов, защо са приели майор Станчев? Не знаят ли те кой е той?

— Приехме го по настояването на генерал Маринов. Имал нещо много важно да ни съобщава. А то излезе, че дошъл да пледира да се даде властта на ОФ по силата на «голите факти», и все повтаряше тези думи. Князът му отговори, че местата им в управлението са свободни и не остава, освен да ги заемат. Той така добре ги притисна, че майор Станчев почна да «буксува». За да имат ясна представа за положението на партиите, дадох на двамата регенти една сравнителна таблица на парламентарните групи, окръжните съвети, общинските съвети и училищните настоятелства*. Стърчащият ръст на БЗНС бе очебиещ, а това бе единственият и истински език на «голите факти». Казах на генерал Михов и на княза, че както и по-рано им бях заявил, и сега държа оставката на правителството на тяхно разположение. Имам за това съгласието на целия кабинет, който се нагърби с това задължение, защото го беше поел с подписването на писмото от 6 август т.г. и с надеждата, че здравият разум ще надделее над всичко. Натоварването на друга група с управлението на страната ще бъде за мене и другарите ми истинско освобождение и главно облекчение. Но това трябва да стане честно, лоялно, а не зад гърба ни.

Повторих им, че правителството с облекчение би по-

* Вероятно авторът е ползувал данни от 1934 г.

гледнало на възлагането на властта на други, но те не дадоха и дума да се проговори повече. Изненадани били от това, че сегашното правителство излязло така делово, смело и пр.

Обърнах им вниманието, че между 2 и 7 септември са станали грамадни промени, че допускането на Богдан Филов в регентството е цял скандал и че свиждането с Кочо Стоянов е такава провокация, която обществото може да им прости само при мисълта, че те не са знаели какво правят. Поначало нищо осъдително няма в идването на майор Кирил Станчев в регентството, ако се следват обичайните правила. По-добре е да му се дава възможност да говори, да пледира, да убеждава, отколкото да търси разрешението на политическите въпроси в подготвянето на преврати.

Най-после им казах, че ще се наложи уволнението на министъра на войната генерал Иван Маринов поради проявени опасни своеволия. Без да искат подробности, те заявиха, че ще подпишат указа с името на заместника му.

Връщайки се в София, из пътя мислех кой би могъл да бъде избран за военен министър, който да си гледа пряката работа и да не намесва войската в непрогледния лабиринт на политиката. Крайно време е да се помисли как да се изкорени тази язва, която е обхванала част от нашето офицерство, като го прави несъзнателно оръдие на фалирали партии, политически групи или шепа безскрупулни властогонци.

След завръщането ми в Министерския съвет забелязах малко оживление. Законопроектът за амнистията се довършваше и до вечерта щеше да бъде готов.

— Генералчето се оправи — каза Мушанов. — Оставете го засега на мира.

Това се отнасяше до генерал Маринов. Не разбрах в какво се е състояло оправянето.

Поставих министрите в течение на разговора, който имах с регентите, след което Министерският съвет продължи работата си. Донесоха ми голям плик с траурни контури, с бланка на професор Богдан Филов, член на регентството. Адресиран бе до «Господа Регентите на Царството». Бланката имаше следното съдържание:

«София, 8 септември 1944 г.
До Господа Регентите на Царството

Ваше Царско височество,
Господин генерал,

Чест ми е да Ви уведомя, че се виждам принуден поради създаденото у нас напоследък политическо положение да си подам оставката от регентството на Царството и че от днес нататък престават да упражнявам функциите на регент.

Моля Ви да приемете уверенията на преданите ми към вас чувства.

Проф. Б. Филов.»

Писмото носи утрешна дата. Види се, че е било готово от по-рано и Богдан Филов е смятал да го подаде на 8 септември 1944 г. Впрочем събитията се развиха така, че то не представляваше вече особен интерес.

34

СЪВЕТСКИТЕ ВОЙСКИ ПРЕМИНАВАТ БЪЛГАРСКАТА ГРАНИЦА. СРЕЩА С ДЕЛЕГАТИ ОТ ОФ. ПРОКЛАМАЦИЯ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНА НА ГЕРМАНИЯ. СРЕЩА С АМЕРИКАНСКИ ОФИЦЕРИ. АНГЛИЙСКИ И АМЕРИКАНСКИ ЖУРНАЛИСТИ В СОФИЯ

8 септември 1944

Занимаваше ме тайното пристигане на двамата американски офицери, които идваха, без за това да е уведомено правителството. Без да се увличаме в гонене на въображаеми сенки, това не биваше да се остави да мине незабелязано. Повиках д-р Александър Франгя, поставих го в течение на въпроса и го замолих да замине веднага за турската граница, да разучи какви са тези посетители и какво търсят в София. Вчера пълномощният ни министър в Анкара Никола Балабанов беше съобщил от Анкара за идването на група чужди журналисти, но не бе споменал и дума за някакви офицери. Д-р Александър Франгя беше подходящ за тази задача, имаше добра култура, владееше отлично няколко езика и проявяваше рядък такт.

Регентите бяха слезли за късо време в София. Сега беше техен ред да се оплачат. Запитаха за работата на Министерския съвет. Дадох им накратко необходимите разяснения. Загатваха, че научавали от радиото за решенията на Министерския съвет. Докато по-рано ги обвинявали, че се бъркат в работите на правителството, няма ли сега да се сметне, че играят ролята на кукли? Отговорих им, че изпълняваме правителствената програма, която им е добре известна, че сега за няколко дни трябва да изчистим това, което е натрупано от няколко години, и че бързината се налага от времето и развиващите се събития. Утре ще им представя указа за назначаването на главнокомандуващ и прокламацията за обявяването на война.

В 3 часа след пладне управляващият Съветската лега

ция Яковлев съобщил на главния секретар на Министерството на външните работи, че получил нареждане да си замине още днес и че още в полунощ той трябва да е на път. Наредих да му се отпусне специален влак и да се изпрати по възможност най-добре. Не бях изненадан от това. За мен беше ясно, че нашият въпрос навлиза «в последната си фаза». Очевидно тази нощ съветските войски щяха да преминат границата и Яковлев трябваше да отсъствува тези двадесет и четири часа от страната, когато щеше да стане това, което трябваше да стане. С бързото обезоръжаване на германците можехме да избегнем България да стане бойно поле, но какво друго можехме да направим?

Поставих колегите си в течение на нещата. Изненадата за тях беше обявяването на войната, а това, което се очаква да стане, е логично последствие на първото. Като говорим за това, че някои ще използуват положението да предизвикат размирици, използувам случая да се обърна към генерал Маринов и като напомням за известни слухове за преврат, правя му специално предупреждение като министър на войната. Той ме поглежда и пак навежда глава над бележника си. Лицето му е винаги розово и не може да се долови никакво изражение по него.

Германският дипломатически представител Бекерле от 4 септември не е съобщил нищо за заминаването си. На 5 септември запитал дали може да кацнат на наше летище няколко германски самолета, които да вземат него, персонала и багажа му. Отговорих му, че това е неудобно. По-добре да използува превозните средства на легацията, които са им достатъчни, или пък да пътува с влака до Цариград. Помислих дали няма някакви отговорности в Германия и не желае да се върне. Днес и той съобщи, че ще си замине утре през Цариград. Дали няма да е малко късно?

Надвечер се разви немногобройна минифестация откъм центъра на града. Нататък отивал и министърът на вътрешните работи Вергил Димов. Той ще направи всичко, за да не се стигне до ексцеси. По редките изстрели предугадих, че манифестантите се приближават към Министерството на войната, към хотел «Юнион палас» и дружество «Балкан». Излязох в Градската градина да се осведомя лично за положението. Полицията се оттегляше бавно, без да стреля. Знаех, че министърът на вътрешните

работи беше там и бях спокоен. Чуха се няколко изстре ла, дадени нависоко. Само един куршум изсвири към воен ното министерство. Манифестантите не ми се видяха да са повече от 50—60 души. Те навлязоха в Градската гради на, но докато стигнат до средата, те се разпръснаха. Взи рах се в тези, които бяха най-близо до мен, но не видях нито едно познато лице.

Влязох във връзка с щаба на IV армия. Генерал Хри стов отсъствуваше. Обади се офицер от щаба. С голяма из ненада научих, че два полка, 7 п. полк и един друг, би ли изнесени напред към границата.

— Известни ли ви са нарежданията на правителство то — запитах офицера — какво поведение трябва да дър жите, даже и да минат съветските войски границата?

— Всичко ни е известно — отговори той.

— А защо сте изнесли тогава тези два полка към гра ницата?

— Не зная. Вероятно за да се засили граничната ох рана.

— Слушайте, веднага разпоредете да се приберат те зи полкове, като се движат с усилен марш до местата, откъдето са дошли. След това намерете генерал Христов и го осведомете за дадените от София разпореждания. Иначе това ще бъде една непоправима провокация с неиз броими последици.

— Всичко разбирам и ще изпълня разпорежданията ви.

— Какво ви съобщават от границата?

— Оттатък границата се забелязвало голямо движе ние и шум от моторни превозни средства. В това напра вление нямаме никакво разузнаване.

— Бъдете крайно тактични и изпълнявайте точно всич ки разпореждания!

Качих се веднага в щаба на войската и разказах на генерал Янчулев това, което току-що бях научил. Казах му, че е трябвало още по-рано да се уволни генерал Хри стов.

Янчулев се извини с това, че едва-що бил приел на чалник-щаба на войската и сега бил зает с положението на IV армия и на корпуса, чието положение било много по-лошо от това, което се рисувало тука. Иска му се да вярва, че случаят с тези два полка е някакво нещастно недоразумение. Наистина генерал Христов бил склонен

към авантюри и своеволия, но тъй като тука рискът можел да причини непоправими злини, той не вярвал на никаква преднамерена зла умисъл. Във всеки случай той нареди да го свържат с IV армия и обеща да уреди всичко.

Законопроектът за амнистията е готов. Гледало се е той да обхване всички провинения през разните режими. Военният министър предложи да бъдат включени и някои закононарушения от органи на властта, но съветът не прие предложението. Нарушенията на законността, своеволията или превишенията на власт, изпълнението на престъпни заповеди, злоупотребата с власт и т.н. трябваше да понесат отговорност.

Министърът на правосъдието Борис Павлов се надява, че най-късно утре до обед ще бъдат освободени всички задържани или осъдени лица за политически провинения. Той наредил утре в 7 часа сутринта всички прокурори да бъдат при радиопредавател заедно със секретарите си и един стенограф. Той ще им прочете законопроекта и те ще отидат веднага със стенограмата в затвора, който е в района им, и ще пуснат веднага всички затворници без никакви други формалности. По-бърз начин нямаше и аз не вярвам такъв да е прилаган другаде.

Д-р Франгя се завърна късно през нощта. Двамата американски офицери, един полковник, чието име не запомних, и поручик Дийн Удров са преминали границата. Последният бил роден и израсъл в София. Говорел отлично български. Преминаването на границата без обикновените формалности било уредено от нашия военен аташе полковник Желязков. Били крайно въздържани и Франгя не можал нищо да научи от тях, освен че щели да се видят с министъра на войната и щели да потърсят и мен. Пътували с две леки коли и с грамаден камион, в който забелязал други военни лица, вероятно подофицери или техници. Отседнали временно в Боровец.

Бяхме наредили да има постоянна телефонна връзка с добруджанската граница. Изобщо не знаехме какво става из провинцията, защото министърът на вътрешните работи едва-що беше смогнал да подреди висшия административен персонал. Мъчно можеше да се ориентира човек по самите външни събития, които се развиваха вън от нас, мимо нас и по свой собствен път.

Яковлев си беше отпътувал. Струваше ми се, че той няма да отиде по-далеч от Цариград и след ден-два ще се

завърне в София. Буров хранеше надежда, че той няма да пропусне да даде в Москва правилна преценка на положението и че може да настъпи едно проясняване. Горчивият опит, който имах от миналото, не ми позволяваше да гледам така леко на нещата. Навсякъде знаят какво е положението у нас. Всеки не е да не знае, че в страната няма вече свободни германски войници. Освен това война не се обявява така лесно и бързо. Прегрупирването на III украински фронт, което не може да стане за 3—4 дена, налага да се предполага широко замислен план. От друга страна, вместо да ни обявят война, защо съветската власт не се опита да постигне замислената си задача по доброволен начин? Тези и разни други предположения ме накараха да очаквам тази нощ влизането на съветските войски в България.

Тъй като домът ми беше разнебитен от бомбардировките, аз отидох, както всяка вечер, да почина в Овощарския съюз, на ул. «Солун» 20. Обстановката беше доста лоша и това правеше нощта още по-тежка. Понякога задрямвах, но често се и събуждах. Загубих всяко понятие за времето. Призори телефонът иззвъня продължително. Викаха ме в Министерския съвет. За десет минути бях вече там, обзет от също лоши предчувствия. Предните разузнавателни патрули се готвели да преминат границата. По-късно преминаха предните отреди и тъй нататък. Ядрото на съветските войски се бе насочило в три колони към Русе, Шумен и Варна, като последната колона слизаше бързо на юг с намерение вероятно да пресече пътя на германските войски, които бяха останали в Гърция и можеха да се измъкнат някъде през Западна Македония. Навсякъде войските бяха посрещани с необходимото внимание от нашите власти и засега войната се изразяваше в обикновен мирен поход. Висшите командири заявяваха, че искат да има навсякъде мир и ред. Операцията се развиваше спокойно и не беше даден нито един изстрел. Ако имаше някъде известно безредие или отделни изстъпления, те бяха предизвикани от наши български среди.

Най-първо се обадиха от Шумен. Посрещнали добре съветския военачалник и му дали банкет. «Всичко мина приятелски — телефонира новоназначеният областен директор Ив. Василев. — Тази вечер заминавам с него за Варна за възстановяване на реда. Убит е генерал Хри-

стов и имало известно безредие. Убит бил и генерал Стефанов в или на път за Плевен.»

В София нямаше никакъв съветски представител, нито от легацията, нито от страна на съветското военно командуване. Някъде в Стара планина, зад Ботевград, била спряла силна моторизирана колона и стояла готова в очакване на задача. Потърсих регентите. Секретарят на регентството Горанов ми отговори, че от снощи не били се обаждали отникъде и че не знаел къде се намират. Помислих да не са избягали зад граница. Настроението на авиаторите бе такова към тях, че надали някой би отказал да ги отведе, където поискат. Освен бойните самолети имаше и няколко пътнически самолета, здрави и удобни, с които можеха да отпътуват. Запитах генерал Айрянов дали всичко е в ред в авиацията и той ми отговори, без да разбере за какво става тази проверка, че всички самолети са по местата си, готови за действие. При това регентите, включително и Филов, ми бяха заявили, че каквото и да става, те няма да напуснат България. Трябва да призная, че освен Цанков, трима му другари и полковник Герганов никоя по-известна личност не напусна отечеството си в тези тревожни времена. Нямам предвид, разбира се, неколцината бивши полицаи, които бяха избягали заради тежките си провинения.

Макар и вчерашният ден да беше изпълнен с неприятни изненади и съобщения, имаше и малки признаци на омекотяване на политическата атмосфера. Някои хора, които са били принудени да живеят в нелегалност, се появиха на улицата. Сава Гановски вчера минал демонстративно по «Цар Освободител», приемайки поздравленията на свои приятели и познати. Това са твърде приятни манифестации. Но лошите новини също не липсваха. Военният министър съобщава, че някакъв полк, формиран из Свищовско и числящ се в корпуса, се разбунтувал и потеглил за София. Ако и това съобщение да ни се видя съвсем невероятно, ние го обсъдихме сериозно. Стефан Даскалов продължава да смята, че това е злокачествена интрига, за да се всее смут в столицата. Във всеки случай наредихме да се отпечатат позивчета и утре сутрин да отпътуват за района на корпуса Ст. Даскалов и други влиятелни лица от свищовския край. Това бе прибързана мярка, която случайно не можа да се изпълни. След това научих от войсковите началници от корпуса, че това било

изобщо злонамерена маневра. Имало е наистина малки безредици, дължащи се на общия смут, който обхвана някои части на корпуса, но те не са могли да оправдаят една такава измислица.

Към 11 часа съобщават, че има вече пуснати от амнистираните затворници. Това е там, където прокурорите са експедитивни и освободени от всякакъв бюрократизъм.

Някои хора още не знаят в какво време живеят и какъв е техният дълг сега. Обажда ми се от Горна Оряховица някакъв административен или полицейски орган:

— Докладвам ви, че в този момент няколко камиона с амнистирани затворници манифестират на площада. Затворниците пеят.

— Ех, ще пеят, няма да плачат я!

— Но манифестацията им е политическа и песните им са такива!

— Те са лежали в затвора за политика, а не за криминални деяния. Естествено, и песните им ще са политически.

Чиновникът отговаря нещо троснато и затваря телефона. След години се срещнахме с него в един затвор, вече като колеги, и пак продължихме спора.

Към 10 ч. пр. пладне Кирил Драмалиев* ми обади, че делегация от ОФ искала среща. Той влезе при мен с нахлупен каскет и вдигната яка. Закачих го, че сега той няма нужда да се прикрива и че може да ходи свободно и да върши каквото иска, без да го е страх, че някой ще му държи сметка за това. Той не възприе думите ми, както трябва, и се поразсърди малко, като свърза закачката ми с един неприятен спор, който бяхме имали преди две години по повод раздаването на немски стипендии на българи от страна на германското правителство, който засягаше него лично.

Казах на Драмалиев, че ще се срещна с удоволствие с делегацията — да заповяда.

Понеже се писаха доста неверности около тази най-обикновена среща, трябва да разкажа как стана тя и какво се случи.

Малко време след разговора с Драмалиев делегацията, водена от Кимон Георгиев, пристигна в Министерския съвет. В нея влизаха още К. Драмалиев, Н. Пет-

* Комунист.

ков, Д. Нейков* и Димо Казасов. Не помня дали в нея влизаха Ив. Пашов и Гр. Чешмеджиев. Всички искаха да свършат на крак поръчението си, но аз ги помолих да седнат и поръчах по стария обичай да ги почерпят кафе. По-добре беше да се разправяме с разговори, отколкото с въоръжени манифестации.

Кимон Георгиев говори пръв. Той протестира за това, че полицията разгонила насила манифестантите. Фактическото положение беше друго. Трябваше да се изтъкне това, което знаехме от министъра на вътрешните работи. След това той предяви две главни искания: да им се даде възможност да правят свободни публични събрания и да се приложи веднага амнистията без никакви формалности. Отговорих му, че всички граждански свободи (на словото, на печата, както и Конституцията) са възстановени и постановленията на Министерския съвет са изпратени за одобрение, така че да имат търпение още малко и ще могат да правят своите публични събрания. А колкото за амнистията, тя се прилага вече. Прибавих, че ние не можем да разбиваме вратите на затворите с брадви, защото не сме революционно правителство, но че и без това сме възприели по възможност най-бързата процедура, каквато никой още не беше прилагал. Разговорът не беше може би от най-спокойните, но премина в една търпима форма.

След всички взе думата и Димо Казасов, на когото и неговите бивши другари и съучастници гледат само като на използувач във всички преврати, ставали в България от половин век насам. Не скрива омразата си към земеделците, но и те не го обичат много, считайки го за политически паразит, въжеиграч и във всяко събитие играещ ролята на мухата, кацнала на рога на вола. Притежава остро перо и люто слово, особено пригодни за подстрекаване, и които, за съжаление в повечето случаи, са поставяни в услуга на най-тъмни цели. Неговата съзаклятническа и превратаджийска дейност е била такава, че доколкото зная, той не е видял затвор, лагер, нито даже полицейски участък, нещо чудно за времената, в които живеем. Първоначално Димо Казасов перифразира думите на Кимон Георгиев и аз му давах обяснения по всички въпроси. Постепенно той се опияни от своя говор и поч-

* Социалдемократ.

на с помпозен тон да говори от името на някакви народни маси, които съществуваха само във въображението му, да заплашва и т н. Това беше и смешно, и възмутително от страна на този «независим» от всякакви скрупули човек. Аз го оставих да говори, но когато видях, че прекалява и се забравя, отговорих му накратко така: «Да говорят вашите другари тук за маси — разбирам. Те са представители на големи или по-малки организации. Но вие кой сте? Кого представлявате и за какви народни маси говорите? И после, не намирате ли, че не е редно вие, който на 19 май 1934 г. суспендирахте Конституцията, лишихте българския народ от всякакви права и свободи, да искате сега да ползувате тези свободи? Слушайте, г. Казасов! Конституцията е възстановена, възстановени са и всички свободи, но вие трябва да ги ползувате последен. Това го изисква приличието!»

В това време беше влязъл Димитър Гичев, който изказа учудването си, че докато преди седмица всичко било мирно и тихо, сега неочаквано започнали стачки, манифестации и пр. «На какво се дължи това? Не е ли на това, че сега им е дадена свобода да манифестират волята си, докато по-рано никой не смееше да се обади?» И той запита: «С кои маси заплашва Казасов? Ако е за маси, допълни Гичев, ние можем да доведем хиляди земеделци от селата, но ние гледаме преди всичко интересите и спокойствието на страната.»

Никой не се обади в защита на Казасов. Разделихме се всички с добри пожелания в духа на говореното, като апелирах към тях да правят каквото правят, но да не излизат вън от законността.

— Разбира се! — отговориха те, без да настояват много да им се вярва.

Никола Петков, който не беше още свикнал да се чувствува като наш неприятел, след един час срещнал Иван Делийски и му предал да ми каже, че бил много доволен от казаното на Димо Казасов и като слушал, мед му капело и т.н. Лично аз съжалявах за станалото, защото държах да избягваме всичко, което можеше да влоши нашите отношения.

Сведенията за прилагане на амнистията изобщо бяха добри. Там, където прокурорът беше нехаен или бюрократ, а такива имаше тук-там, се чувствуваше известна мудност, но изобщо работата вървеше бързо. Не че

не можеше да се потърпи малко, но с този въпрос се така много спекулираше и демагогствуваше, че трябваше да се приложи необичайна бързина. А имало е времена, когато амнистия се е чакала със седмици, месеци, дори и години. Този въпрос ми е добре познат, защото в моя повече от осемнадесет години затворнически живот аз не съм имал случай да ползувам нито една амнистия.

Освен всичко това разискванията бяха така довеждани до знанието на всички, че имаше затворници, които вземаха живо участие в изработването на амнистията. Така на 8 септември получих от нашия другар д-р Хаджиев от сливенския военен затвор обширно писмо по готвената амнистия, в което препоръчваше разумни и належащи корекции и допълнения на изготвения вече текст, и ако писмото не закъсня с един ден, то е, че беше изпратено по сливенския търговец Марко Ничев, понеже се страхувал, че директорът на затвора няма да го препрати. Но, както казах, психологическият момент налагаше това темпо съобразно древната римска поговорка: «Който бързо дава, двойно дава.» За да се добие вярна представа за тази пълна и безусловна амнистия, трябва да се знае, че тя обхваща всички провинения, които имат политически характер. Така:

I. Амнистират се всички престъпни деяния, извършени до влизането в сила на тази наредба-закон, по следните закони:

1. Закон за защита на държавата; 2. Закон за защита на нацията; 3. Закон за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход; 4. Закон за разтуряне на партийно-политическите организации; 5. Наредба-закон за печата и за временния надзор върху печата; 6. Чл. чл. 30, 31, 32, 34, 40 и 43 от Закона за ограниченията против личната и обществена безопасност и всички престъпни деяния по закона на допълненията му; 7. Чл. чл. 37, 39, 40 и 42 от Закона за гражданската мобилизация; 8. Чл. чл. 24 и 25 от Закона за реквизицията; 9. Чл. 7-а от Закона за опазване моралната и материална сила на войската; 10. Чл. чл. 98 до 182 включително, чл. 236, т.т. 1, 2, 3 и 7; чл. 236-а и 266, т.т. 1, 2, 3 и 8, ал. 3 от Наказателния закон, чл. 234 от Закона за военните сили, както и всички престъпни деяния, предвидени в Наказателния закон, Военнонаказателната наредба-закон или в други закони, ако са извършени във връз-

ка или със цел да се осъществи или улесни извършването на престъпните деяния по посочените в т.т. 1 и 2 закони, т.е. по Закона за защита на държавата и Закона за защита на нацията.

Всички наказания, наложени по административен ред, се премахнаха веднага с разпущането на наказателните формации.

С решение на правителството бяха освободени граждански мобилизираните лица от Моравско, като се улесни всякак завръщането им по родните места.

При всяко бързане се правят и грешки. Например министърът на правосъдието не е знаел, че за да се усили наказанието на някои големи престъпници, те са били подведени и осъждани и като саботьори, и тъй като провиненията са саботажни деяния, се амнистираха и тези престъпници са били амнистирани. Така по известната престъпна афера на д-во «Лигнум», по която и един българин бе осъден на тежко наказание, провинението е било покрито с дадената амнистия. Осъденият българин бе станал причина германците да изсекат много ценни наши горски участъци по най-незаконен начин. Милостта му, знаейки непоправимата си вина, не е смеел да излезе, докато защитникът му по процеса, сега министър в новия кабинет, не отиде да го извади и отведе в дома му. Редица след това престъпления и присъди не му позволиха да мине за политически мъченик.

Много хора излязоха на свобода, много майки, бащи, съпруги и деца бяха зарадвани. Само това да е, амнистията е едно велико и благородно дело, което внесе отново щастие в много домове.

Министерският съвет пожела да се направи една кратка рекапитулация на извършеното досега, затова се издаде следното съобщение, разгласено по радиото и печата:

1. Правителството се образува на 2 срещу 3 септември и можа да заседава в пълен състав на 4 септември на обед, когато се изработи и декларацията-програма. Взе се решение за обезоръжаване и интерниране на германските войски в България, за което бе дадено разпореждане от министър-председателя още на 3 септември.

2. На 5 септември сутринта то скъса отношенията си с Германия, фашистка Италия, Хърватско и Словашко (вербална нота № 887 от 5 септември 1944 г.). То обяви Тристранния пакт за обезсилен и денонсира Антикомунистическия пакт.

Същия ден, обсъждайки решението за обявяване война на Германия, забавено по висши военни съображения, изтъкнати от военния министър, правителството е изненадано от съобщението късно през нощта по радиото, че Съветският съюз обявява война на България. Същата нощ българското правителство поиска примирие от Съветския съюз. Българското правителство реши да обяви войната на 6 септември, но това да бъде оповестено официално на 8 с. м. Това бе съобщено на управляващия Съветската легация още същия ден на обед. Междувременно бе разтурено XXV народно събрание. Бяха забранени организациите на ратници, легионери, бранници; бяха възстановени всички народни свободи; бе обявена Наредбата-закон за пълна и безусловна амнистия. С една дума, всички точки от декларацията на правителството бяха изпълнени.

На 8 септември бе обявена война на Германия и публикувана следната прокламация:

(След като говори за инцидентите, възникнали при обезоръжаването на германските части и пленяването на щаба на корпуса в Ниш и щабовете на три дивизии, и опита за обезоръжаване на наши части, както и бойните схватки, предприети от германски войски, прокламацията завършва)

«Българското правителство, за да защити името на българската войска и достойнството и честта на българската държава, обяви положение на война между България и Германия.

Това положение влиза в сила от днес, 18 ч. след пладне.

Правителството, изпълнявайки така дълга си към Отечеството, е убедено, че ще има подкрепата на целия български народ. То твърдо вярва, че като застава в реда на държавите, които се борят за правата и свободите на народите, ще намери подкрепата на великите държави, които стоят начело на тази борба.

Граждани,

България днес е там, гдето са били винаги тежненията и чувствата на българския народ и интересите на Отечеството.»

Да живее България!

Издадена в София, 8 септември 1944 г.

РЕГЕНТИ: Княз Кирил Преславски
Генерал-лейтенант Михов
Министър-председател: Муравиев
В. Димов — министър на вътрешните работи и врем. управляващ Министерството на железниците
Ал. Гиргинов — министър на финансите и врем. управляващ Министерството на търговията
Борис Павлов — министър на правосъдието
Стефан Даскалов — министър на благоустройството
Генерал Иван Маринов — министър на войната
Христо Попов — министър на земеделието
МИНИСТРИ БЕЗ ПОРТФЕЙЛ: Никола Мушанов, Д. Гичев, Ат. Буров.»

Друго обявяване на война не е имало след това, нито е издавана втора прокламация.

Потърсих наново регентите да подпишат проклама цията, но не можах да ги намеря никъде. Съобщих на главния секретар на регентството г. Горанов, че ако не се обадят, ще смятам, че не искат да изпълняват функциите си, още повече че по-рано с нищо не дадоха да се разбере, че не са съгласни да се обяви война. Горанов обеща да ги търси пак. Най-после намериха генерал Михов, който се обади някъде отдалеч. Бил в двореца «Царска Бистрица» и тъй като далечината не му позволявала да дойде навреме, той моли да се сложи подписът му на печатната прокламация, а на другия ден щял да подпише оригинала. Прочетох му текста по телефона. Одобрява напълно съдържанието.

След около половин час се обади и князът. Гласът му се чуваше глухо. Бил още по-далече — в «Овнарско». И той моли да се сложи подписът му. Съдържанието изглежда много да не го интересува. Одобрявал всичко.

Не зная дали са имали възможност на другия ден да подпишат оригинала на прокламацията, но по-после, през време на процеса, генерал Михов ми разказа, че някой ги подплашил, че след обявяване на войната щели да бъдат арестувани заедно с Филов, и затова се прибрали тайно в «Царска Бистрица». Само Горанов знаел къде се намират и се обадили, когато последният им съобщил,

че ще смятам криенето им като отказ да изпълняват функциите си. Обадили се уж от две различни места, а те били в двореца «Царска Бистрица» и говорели от един и същ телефон.

Царицата с децата си се намираше през цялото това време в двореца «Царска Бистрица». Първия и втория ден след образуването на кабинета тя бе пращала да питат какво е положението, след това, унесен в развиващите се събития, аз бях просто забравил за съществуването ѝ. Надвечер тя изпрати секретаря си да пита какво да прави. Това беше загрижеността на една майка с две невръстни деца, оставени сами в дебрите на Рила. Отговорих, че намирам за най-добре да остане в планината, като казах, че ще помоля министъра на войната да засили охраната ѝ.

Поради това, че България е вече в положение на война, в Министерския съвет се изработи наредба-закон за обявяване страната във военно положение.

Късно следобед се явиха двамата американски офицери. Единият от тях, поручик Удров, беше хубав момък, с държане, което му спечелваше веднага симпатиите на събеседника. Полковникът беше блед и имаше уморен вид. Били вече приети от военния министър, с когото разговаряли доста обширно и сметнали за свой дълг да се явят и при мен, като се извиняват, че не могли да ме предизвестят по-рано за това. Казах им, че сега военното положение позволява да не се формализира човек толкова. Това предизвика техните протести и нови извинения, че не спазили установените правила. Вина за това имаше и у нас, защото така се случи тогава, че аз нямах дори и разсилен пред вратата си. Във всеки случай през цялото време те се държаха като «джентълмени», както те обичат да се изразяват.

Ние имахме интерес те да бъдат правилно осведомени, като имахме предвид през колко политически централи те са минали, докато стигнат у нас.

Не се забелязват никакви предразсъдъци у полковника, създадени срещу нас от наши врагове, а младият поручик Удров се чувствува наполовина българин, тъй като се бил родил в София и бил прекарал детството и юношеството си тук. Избрани са прочее подходящи хора за гости.

Дадох им подробни обяснения по състава и програмата на правителството и им показах всичко, което е направе-

но досега, като дадох на поручик Удров по един екзем пляр от декларацията на правителството и от проклама цията, издадена по случай обявяването на войната.

И те можаха да констатират, че цялата програма е из пълнена напълно, включително и обявяването на войн на Хитлеристка Германия и не скриваха учудването си че правителството е действувало с такава бързина и енергия Относно състава на правителството, казах им, че съм ка нил комунистите да участвуват в управлението — пра вил съм им предложения, които доволно зачитаха тех ните интереси и разбирания, но че накрая те отказах всякакво участие, без да съобщят причините за това. При бавих, че и сега държа местата им свободни, на тяхн разположение, обаче й досега не са дали никакъв отго вор. Полковникът беше фиксирал погледа си в земята и не каза нищо.

След кратък намек за немското влияние в България полковникът поиска да знае кои фактори са повлияли з присъединяването ни към оста Рим-Берлин. Отговори му, че причините са много и различни.

Най-първо се създаде атмосфера, която даде въз можност на хитлеристите да наложат своята агресивност а това се дължи на нежеланието на никоя велика сила д се опита да обуздае бруталната Хитлерова политика, н Мюнхенската спогодба, на безсилието и разпадането н Малкото съглашение, на книжния Балкански пакт и н разните регионални пактове и спогодби, които се прова лиха още при появяване на опасността, на изоставяне то на Чехословакия да бъде разкъсана и окупирана. Всич ко това обезсърчи застрашените малки държави и издиг на военния престиж на Хитлерова Германия. Един ствен Съветският съюз изяви официално готовност да дей ствува с войска срещу агресора, но полското правител ство осуети намесата на Червената армия, която щеш да защити цялостта на Полша.

Освен това общо състояние у нас съществуваха и дру ги причини. Поради една погрешна политика, която бе ше започнала още от 1912 год., ние бяхме принудени д сключим два тежки и крайно несправедливи договора Германците умело използуваха това положение, като н пропущаха случай да не изтъкват, че само те разбира нашите нужди и могат да ги удовлетворят. Това допада ше на някои, макар и слаби, германофилски среди и глав

но на нашия цар, немец по произход. Трябва да отбележа, че и вие сте му оказвали винаги голяма морална подкрепа.

Тъй като полковникът направи отрицателен жест, аз се поправих, като казах: «като казвам вие, разбирам повече англичаните.»

Чувствата на нашия народ са били винаги към руския народ. Америка се ползува с нашите симпатии, но е твърде далеч от нас. Англия ни вечно подозира и грижите ѝ са насочени винаги към нашите южни съседи. Престижът на френската култура е още голям у нас. Всички знаят, че интересите ѝ са отдавна насочени другаде и Франция пренебрегва България и в най-справедливите ѝ искания. Освен това, поради сложилите се обстоятелства, ние сме свързани икономически с Централните сили и много наши младежи са завършили висшето си образование там. През Първата световна война обаче злополучният ни съюз с Германия ни причини толкова пакости, че всякой избягваше дори и да помисли за някакво обвързване. При това нашият народ е крайно демократичен и свободолюбив, ето защо той посрещна враждебно появяването на национал-социализма. При така създадената обстановка ето как бяхме присъединени към Оста.

Военният преврат, който бе извършен у нас от група властогонци през май 1934 год. — симпатизанти на този преврат бяха и някои наши съюзници, — премахна парламента, суспендира конституцията, разтури и забрани политическите партии, които след горчивия опит с Германия в 1914 год. не бяха позволили в никакъв случай въвличането на България на страната на фашизма. Това създадено авторитарно положение даде възможност на овластения вече и неконтролиран от никого цар Борис, със съдействието на своето лично и покорно правителство, председателствувано от Богдан Филов, да свърже страната ни с политиката на Германския райх, т.е. Оста Рим-Берлин.

Наистина, направиха се доста опити срещу това фатално ориентиране на България, но какво можеше да се очаква повече от неорганизираният политически свят срещу царския режим, крепен от Военната лига, която бе вече под пълното му влияние, и от специално подбрана жандармерия и полиция? Впоследствие се организира и

съпротивително движение, но властта се бе засилила, а и германците се бяха здраво настанили в страната.

Полковникът не отговори нищо. След като помълча малко, той заговори с голяма симпатия за българския народ. Накратко той каза следното:

България била гледана много добре в Америка. Сега тя щяла да бъде третирана като Румъния и Унгария, които воювали на общо основание със Съветския съюз. Тя щяла да бъде призната като съвоюваща и нямало да бъде окупирана. Ако ѝ наложели репарации, то щяло да бъде в размер на нанесени щети. Той не можел да говори по чисто териториални въпроси, но се надявал, че България щяла да бъде удовлетворена в съществената част на своите национални аспирации, които били добре известни на Америка още от Първата световна война.

Слушах тези приятни думи, но мисълта ми беше другаде. Пък и да си призная, не считах тези лица за особено меродавни, а по-скоро като осведомители, изпратени да проучат какво е положението.

Полковникът каза на поручик Удров: «Изглежда, че не разбра добре думите ми. Повторете и кажете, че съм упълномощен да заявя това.» Преводачът подхвана: «Моят началник не може да си обясни вашия песимизъм. Той е упълномощен да ви заяви. . .» И той повтори това, що беше казано преди малко.

Трябваше да отговоря нещо.

— Слушах ви с голям интерес — казах аз — и искам да вярвам в това, което така съблазнително ми рисувате. Но колкото ви слушам, толкова въпроси изникват пред мен. Преди немного време например г. Чърчил бе казал в парламента, че България не е загубила още възможността да уреди съдбата си, а за нашия селски народ се беше произнесъл най-ласкаво. И когато този народ наложи нов курс на политиката на страната си и поиска примирие и мир, правителството на г. Чърчил и вашето посрещнаха нашите пратеници със запушени уши и затворени очи. Не смятате ли, че и вие имате косвено дял в днешната участ на България? Ние сме реалисти, може би повече, отколкото трябва. С повечето от другарите ми от днешното правителство ние сме представители на онова село, за което говори в речта си г. Чърчил. Перспективите, които ни чертаете, са радостни, но доста далечни и мъчно постижими. В този момент ние сме обзети от вси-

ната, която ни е обявена. Вие се вслушвате в шума, който се чува откъм североизточната ни граница. Наистина войната сега се състои в един мирен поход. Ние сме взели всички мерки така да бъде и занапред, до сключване на примирие, но това е все пак война. От една седмица живеем сред най-неочаквани изненади и това е, което ни кара да стоим все нащрек и да не си позволяваме голям оптимизъм.

Поручик Удров превеждаше, като се стараеше да подсили убедителния тон на думите си. След момент полковникът само каза:

— Това са временни затруднения. Всичко ще мине. И най-дългата нощ има край. . .

— Да — отвърнах, — но има и полярни нощи, на които краят не се вижда!

Сбогуваха се любезно и си излязоха.

След два часа полковник Тумбин ми докладва, че двамата американски офицери заминали за Боровец и радиопредавателят им, инсталиран на големия камион, повече от час предавал съобщения.

Голяма група английски и американски журналисти бяха пристигнали от Турция, за което бяхме предизвестени от пълномощния министър Балабанов, който им бе дал входни визи. Чиновникът от външното министерство Матов, който се грижеше за тях, предаде молбата им да бъдат приети.

След малко групата нахлу шумно в кабинета. Говореха високо, жестикулираха и минавайки край мен, щракаха със своите фотосветкавици и отминаваха. Всички имаха по нещо в устата си — кой лула, кой пура, а някои — обикновена цигара. Без да чакат покана, те сядаха кой където иска и както иска, и продължаваха да говорят кресливо. Само на бюрото ми нямаше човек. Аз съм пътувал доста, срещал съм всякакви хора, но такова чудо не бях виждал. Мъчно понасях тази разюзданост и затова казах на Матов, че ако не млъкнат и не спазват някакъв ред, да ги води другаде.

— Моля ви — извика изненадан Матов, — недейте! Такива са навиците им. Та те се държат така дори и в Белия дом, та какво остана за София. Най-вече ги е разглезил Рузвелт!

Оставих ги още малко да се наприказват и ги поканих

да кажат какво ги интересува. Занизаха се тогава въпроси смислени, уместни и засягащи най-съществено в развиващите се събития. Смятат, че въпросът с Добруджа е щастливо разрешен по взаимно съгласие между България и Румъния, и питат какво е нашето становище по въпроса за Македония и Тракия. Отговорих доста подробно, че ще бъдем доволни, ако Македония добие правото на самоопределение, че великите сили сами са се задължили още в 1919 година с разрешението на въпроса и с Тракия, и с излаза ни на Егея и че твърдо се надяваме, че утрешна демократична Югославия ще разреши справедливо въпроса със Западните покрайнини. Подчертах че най-голямото ни желание е да заживеем с нашите съседи в мирни и добросъседски отношения. Тази част от разговора беше най-тежка за мен и гледах да завършим. Най-после, като си напълниха карнетките със стенографски бележки и се натракаха още веднъж с фотоапаратите си, запитах ги какво им е направило впечатление в София.

— Отличните удари на нашите момчета и чудесните попадения на бомбите им — отговориха неколцина. — Те са свършили чудесна работа, като са принудили всички служби да избягат кой където види, и са оставили страната без централна администрация. Казаха ни, че даже и мишките избягали от София. Наистина чудесни попадения!

— Така е, най-първо бягат плъховете. Така е било сигурно и у вас.

Журналистите обичат закачките и охотно се смеят.

— Друго нещо да ви е направило впечатление?

— Нищо особено. Не сте Ориент, нито Запад. Мъчили сте се да направите модерен град, но това не е интересно. Вие били ли сте в Америка, не? Тогава били ли сте в Лондон? Какво може да направи впечатление София на човек, който е бил в Лондон?

— Ако разгледате внимателно София, ще си отбележите следното: София е столица на страна, много по-малка по население от Лондон. Лондон, столица, най-голямо пристанище, пазарен център, борса и пр. на Англия, е растял и се е благоустройвал десетина века, а София е столица и град със значение от петдесетина години и при все това има една от най-хубавите църкви на Балканите — «Св. Александър Невски», най-хубава-

та монументална Съдебна палата на полуострова, красиви обществени и културни постройки. Софиянци са намерили най-справедливия социален начин да живеят в големи, хигиенични и удобни постройки, като притежават всеки свой собствен апартамент чрез кооперативен строеж, а у вас има още изобщо мрачни доходни сгради, където наемателите са вечни длъжници на наемодавците. Ние имаме чисти улици със зелени площи и многогодишни дървета.

Кооперативният строеж ги заинтересува и някои си вземат подробни бележки.

— А не сте ли виждали нашите паметници, историческите ни строежи и т.н.? — пита един и се подсмива.

— Вие сте велика страна, Лондон — град-държава, у вас всичко е «най». Видял съм «Св. Павел», Вестминстерското абатство, Парламента, Британ музей и пр. Величествени паметници! Но вие имате също и много мъгли, сажди и прах. Вие имате криви и кални улици и преди да тръгне човек по тях, трябва да си номерира костите или да застрахова краката си. Но всичко това се засенчва от грандиозното, от величественото и от възхитителното, което привлича окото на човека и не му дава възможност да вижда грапавините.

Аз ви моля да разгледате по-внимателно София, планината-парк Витоша, старинната черква в Бояна с прочутите ѝ фрески. Идете във величествения Рилски манастир и там, съсредоточени в себе си, вие ще си спомните с отвращение за бомбите и техните варварски разрушения. Сега позволете ми още две думи. Срещу всички опустошения на вашите бомби от наша страна не е даден нито един пушечен изстрел срещу вас. Това не оправдава, разбира се, глупавата и безразсъдна война, която наши самозабравили се и антинародни управници обявиха на вашите страни, които ние дълбоко ценим, уважаваме и се ползуваме от техните културни богатства.

Те понякога възразяваха учтиво с отмерени думи, вмъкнаха хитро умели въпроси, но преди всичко знаеха да слушат и гледат. Трябваше да се тури край на дългия разговор.

— С вас е приятно да се беседва цяла нощ — предупредих аз, — но благодарение на «чудесните попадения» на вашите бомби сега в София има ужасна жилищна криза, а ще трябва да бъдете настанени в квартири, където

да можете да си починете добре след дългия път днес.

Мисълта за удобното легло ги накара да побързат и излязат, за да бъдат настанени, и навън г. Матов продължаваше да им дава още материал за утрешните им кореспонденции.

Говорих с генерал Янчулев за положението на V армия и това на корпуса. Сведенията бяха оскъдни и изобщо обезпокоителни. От него чувам каква пакостна роля са изиграли военните съюзи във войската. Малко офицери са останали да не членуват в тях, защото службата им зависела от това. С Янчулев сме познати още от юношество, затова той говори свободно пред мен. Не бил здрав и не искал да служи при Маринов, но сметнал, че е негов дълг да стои на поста си поне докато мине кризата. Иска да чуе нещо утешително. Казвам му какво мисля и че ключът на събитията не е вече в наши ръце, както и това, че на нас предстои задължението да посрещнем несретата с твърдост и достойнство и да положим усилия за смекчаване тежката участ на народа и Отечеството ни. В такива трудни времена е трудно да се посочва разковниче.

35

ПОСЛЕДЕН ОПИТ ЗА РАЗБИРАТЕЛСТВО С БКП. БЕЗПРЕПЯТСТВЕНО ЗАЕМАНЕ НА ВЛАСТТА ОТ ОФ. ВЪВЕЖДАНЕ НА НОВ РЕД В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА СТРАНАТА

Сега, когато цялата програма на правителството беше изпълнена, включително и обявяването война на Хитлеристка Германия, трябваше да опитам още един път да намеря начин за изясняване на отношенията ни с комунистите. На 2 септември, когато тази програма бе само проект, делегатите на Комунистическата партия я одобриха без никакво възражение и увериха, че до вечерта ще имаме общо правителство. Какво стана след 12 часа на обед, та отказаха, не знам, но сега аз не виждах какво възражение може да се направи. Ние тогава мислехме, че неувереността, че ще изпълним програмата си, ги е накарала да се въздържат, но сега нямаше причина, която да ги спира. В отношенията си с партиите ние никога не сме хитрували, а понякога сме проявявали и непростима наивност. Ние се водехме по пътя на разума, като забравяхме думите на Паскал, че има причини, които разумът не познава.

Изпратих при Найден Николов д-р Александър Франгя, негов интимен приятел, да му разясни всичко и да го запита не мислят ли най-после да турят край на сегашната обърканост, да си подадем ръка и да заработим занапред заедно за доброто за род и родина.

Д-р Франгя замина за Банкя веднага. Бях му поръчал, като се върне, да ме потърси във вилата на Балабанов, край Бояна, където отидох тази вечер да се видя с другарите си.

На тръгване от военното министерство полковник Тумбин ми съобщи, че полицията е прибрана в помещенията си и че по улиците нямало почти никакви постове. Изглеждало му, че това било част от общия план. Съгласих се с него, но му казах, че е излишно вече да се разправяме с всички тези игри. Полицията е готова на всякакви компромиси, стига да се изтръгне от големите си отговорности. Но те бяха излъгани в своите очаквания и завършиха живота си по най-жалък начин. В своите пресмя-

тания те бяха пропуснали да вземат мерки много по-рано.

И наистина улиците на града изглеждаха запустели. Като че и електрическото осветление бе намалено. Към Красно село ме спряха за проверка двама известни търговци спекуланти, мобилизирани в противовъздушната отбрана, макар това да не влизаше в техните задължения. И те се бяха опитали да удавят в спирта мъката си за отлетелите «щастливи спекулантски дни».

Бях във вилата след полунощ.

Беше късно. Всички си легнаха да спят, а аз останах да чакам завръщането на пратеника.

Най-сетне, към 2 часа след полунощ, Франгя пристигна. Найден Николов още не бил си легнал да спи, посрещнал го радостно, но още на първия въпрос почнал да отговаря: Не зная, не мога да кажа нищо! — или вдигал рамене. Най-после хрумнало му да разиграва тази сцена и казал: «Имам възможност да видя другари от Централния комитет, почакай ме, докато се завърна!»

След като се бавил доста дълго време, Найден Николов се върнал и казал: «Признавам, че това, което казваш, е вярно. Кабинетът Муравиев свърши голяма работа в крайно късо време и изпълни програмата си. Но сега мога да кажа само това: поздрави Муравиев и му кажи, че кризата ще се разреши най-леко, като Муравиев подаде утре заран оставката на кабинета.»

— Е да, сега може да се говори така, когато всичко е свършено. Филов не е вече регент, Цанков избяга с първите си другари, Кочо Стоянов, Славейко Василев и др. се самоубиха, и страната няма германци освен обезоръжените и интернираните в лагери и главно, когато Съветската армия е пред прага на София. Трябваше да му кажеш всичко това...

Полунощ минава отдавна. Часът наближава 3. Да дремнем малко. Капнал съм от умора, а утре ще помислим за тази оставка.

Заспал съм веднага. След малко се събудих и по предчувствие отворих радиото. Кимон Георгиев говореше, както и на 19 май 1934 година, за програмата на новото правителство, което, без да срещне никаква съпротива, беше се настанило спокойно на свободните управнишки места. Кимон Георгиев повтаряше, както друг път, обичната си фраза за «свободна, демократична и независима България». Тази церемония беше лесна за него, защото, както

и при други случаи, той беше едновременно и сценарист, и режисьор.

Събрахме се. Никой не е изненадан от станалото, защото го очаквахме. Поканих Мушанов, Буров и Борис Павлов, за да обсъдим какво да правим. Като че ли и ние трябваше да извършим някакви формалности. Най-напред те решиха ние да отидем при тях, след това казаха, че всякаква среща била излишна, тъй като сме изправени насилствено пред свършен факт. Почнаха да се чуват туктам гърмежи като на Заговезни. Добре е, че нямаше никаква схватка и не се проля ни капка кръв, тъй като не беше предприемана никаква акция откъдето и да било. Дейността на войската може да се види въобще, като се разгледа поведението на някоя значителна войскова част, «взела участие» в преврата — например на бронираната бригада. Нека да проследим нейната дейност така, както ми я изложи самият командир на бригадата — полковник Генов.

I. Бронираната бригада, чието формиране завърши във втората половина на 1942 г., имаше следния състав: 1. Щаб на бригадата — с оперативно, снабдително и строево отделение; 2. Моторизиран полк; 3. Артилерийски полк; 4. Брониран (танков) полк; 5. Разузнавателна дружина; 6. Бронеизтребителна дружина; 7. Пионерна дружина; 8. Противовъздушно (зенитно) артилерийско отделение; 9. Бригадна техническа рота и 10. Интендантство.

Полковете се състояха от по три дружини, а артилерийският полк — от три артилерийски отделения: «Круп» и «Райнметал» 10.5 и Д/30, последни образци.

В този състав бронираната бригада представляваше по сила и огнева мощ единица, по-тежка от германските бронирани дивизии. Бригадата се командуваше от полковник Генов, с началник-щаб полковник от г.щ. Стоян Стоянов. Нейните поделения имаха следните командири: моторизираният полк — полковник Симеон Инджев, артилерийският полк — полк. Иван Иванов, бронираният полк — подполк. Марин Диков, разузнавателната дружина — майор Николай Митов, бронеизтребителната дружина — подполк. Архангел Пъцков, пионерната дружина — майор Стоян Груев, противовъздушното отделение — майор Пелтеков, техническата рота — капитан инж. Пушков, интендант на бригадата — полк. Кирил Стоименов.

II. До бомбардировката на 10.I.1944 г. бригадата квар-

тируваше в София, като трите самостоятелни дружини — разузнавателната, пионерната и бронеизтребителната — бяха в гр. Самоков.

След бомбардировката на София на 10.I.1944 г. бригадата бе евакуирана и разположена така: моторизираният полк — в село Черньово, Ихтиманско, артилерийският полк — в с. Живково, Ихтиманско, брониранят танков полк — в с. Селени, Ихтиманско, като една от дружините бе в с. Лесново, Новоселско, а друга в Нови хан, противовъздушното отделение — в с. Нови хан, останалите самостоятелни дружини останаха в постоянното местоквартируване — гр. Самоков. Интендантството на бригадата бе разположено на гара Ихтиман, а щабът на бригадата — в с. Живково, Ихтиманско.

При това разположение командуването на бригадата се осъществяваше чрез тройна връзка — телефонна, радиотелефонна, и радиотелеграфна.

III. На 4 срещу 5 септември вечерта министърът на войната генерал Маринов предаде лично по телефона на командира на бригадата следната заповед:

«С оглед на новосъздаденото военно и политическо положение до 12 часа на 5 септември брониранata бригада — без танковия полк, разузнавателната и бронеизтребителната дружина да се изнесат в района на с. Сливница и се разположат с оглед да преградят пиротското оперативно направление от евентуално настъпление на германски войски от Ниш.»

С ранен марш по път горната заповед бе изпълнена, като до обед на 5.IX.1944 г. моторизираният и артилерийският полк и пионерската дружина заеха определената им от командира на бригадата позиция в района на с. Сливница. Щабът на брониранata бригада бе разположен в с. Божурище, в казиното на летището. Строевото отделение от щаба остана в с. Живково, Ихтиманско.

IV. На 8.IX.1944 г. около 16 часа министърът на войната генерал Маринов се обажда по телефона в щаба на войската и поисква от началник-щаба, който поддържал връзката, да бъде свързан лично с командира на бригадата полковник Генов. Последният свързва веднага министъра и ми бе предадена следната заповед:

«Известен ви е вече манифестът на правителството за обявяване война на Германия. Затова налага се цялата бригада да се съсредоточи в района на с. Сливница за

действия по пиротското оперативно направление, като частите на бригадата заемат позиция по ваше разпореждане с готовност за действие 5 часа на 9.IX.»

Горната заповед предадоха дословно на началник-щаба и командира на артилерийския полк полковник Иванов, които в момента се намираха в стаята на началник-щаба заедно с мен.

В изпълнение на тази заповед извиках началника на оперативното отделение кап. Ат. Сливков и му продиктувах лично заповедта за изнасяне на останалите по местата си до 5.IX части от бригадата, като им бяха определени районите за съсредоточаване около Сливница, маршрутите и части за готовност за действие — 4 часа на 9 септември.

Поради сериозността на положението и за по-голяма сигурност заповядах издадената от мен заповед да бъде разнесена лично от кап. Сливков, който на път от щаба в Божурище да се отбие в с. Селени (до Вакарел) и предаде заповедта на командира на танковия полк, а в Ихтиман да предаде заповедта на интенданта на бригадата, като от с. Живково, Ихтиманско, предаде по телефона заповедта на командирите на останалите там разузнавателна и бронеизтребителна дружина, да връчи в с. Живково заповедта на началника на строевото отделение от щаба и след изпълнение на възложената му задача, връщайки се в щаба, да тръгне заедно с командира на бронирания полк начело на колоната.

Капитан Сливков замина в изпълнение на възложената му задача в 17,30 часа с лека кола, придружен от ординарец.

V. Около 21 часа министърът на войната се обади по телефона в щаба на бригадата и ме запита дали съм дал разпорежданията си за изнасяне бригадата и защо не вижда преминаването на частите от бригадата през София. Отговорих му, че заповедта му е издадена своевременно и разпратена по частите и че съгласно директивата му в определения от него час — 5 часа на 9.IX —частите ще заемат изходните си места на Сливнишкия район.

Към 22,30 часа министърът на войната ми се обади наново със същите въпроси, на които отговорих нервно, че заповедта е вече предадена на частите, но те ще извършат нощен марш и с оглед на разстоянието, което ще тряб-

ва да изминат, не се налага да тръгнат от местостоенето си по-рано от 24 часа на 8.IX.

За трети път министърът се обади по телефона около 24,30 часа на 9.IX (0,30 ч), че не виждал частите от бригадата да преминават през София до този час. Отговорих му дословно: «Но аз ви обясних, г-н генерал, заповедта ви да се заеме районът на Сливница до 5 часа на 9.IX ще бъде изпълнена като по часовник. Това са моторизирани части, а не пехота и разстоянието от Ихтиман и Самоков до Сливница не е преход, който да съставлява трудност за такива части, още повече че аз предоставих на командирите на частите да определят часа на тръгването си с оглед на часа, в който трябва да бъдат готови за действие в указаните им от мен райони на Сливница. Бъдете спокоен, господин генерал, след не повече от час шумът на бронирания полк ще ви събуди.»

След този разговор между трима ни — началник-щаба, командира на артилерийския полк и мен — последва коментар, не много благоприятен за министъра на войната.

Към 1,30 часа аз се прибрах да почина в стаята си, а началник-щабът и командирът на артилерийския полк останаха да привършат работата си и около 2 часа и те загасиха лампите си.

VI. Всички били заспали вече, когато стаята, в която работеха и спяха началник-щабът и командирът на артилерийския полк, била осветена. Те се събудили и видели влязъл в стаята капитан Сливков, блед и смутен. Часът бил към 3. Началник-щабът запитал капитан Сливков какво има, пристигнал ли е бронираният полк, защото не били чули никакъв шум от танкове. Капитан Сливков отговорил с уплаха следното:

— Господин подковник! Става нещо! Съгласно заповедта, движейки се начело на колоната на танковия полк заедно с командира му, ние бяхме спрени от цивилни лица с шмайзери до Ректората. Познах между тях капитан Тошев (син на стария генерал Тошев) и капитан Трендафилов. Те говориха с командира на полка — полк. Диков — и заедно с него отидоха в Министерството на войната. Връщайки се след около половин час, той предаде, че министърът на войната му заповядал полкът да остане в това положение — да не продължава за Сливница, тъй като положението се изменяло. Отечественият фронт вземал властта и с оглед на бъдещи действия налагало се брони-

раният полк да остане в София. «Аз — казал капитанът — се откъснах от колоната с щабния взвод от полка (4 бронирани коли) и дойдох тука.»

Събудиха ме веднага и завърналият се капитан Сливков ми повтори доклада си. Последва кратко съвещание между командира на артилерийския полк, началник-щаба и мен на терасата на казиното в Божурище и решихме да се ориентираме на място от министъра на войната. Преди тръгване поисках да установя връзка по телефона с министъра на войната, но от централата на министерството ми поискаха «парола», което бе указание, че има военен преврат.

VII. Около 3,40 часа с три бронеавтомобила, екипирани бойно, с радиотелефонна връзка с щаба, началник-щабът и командирът на артилерийския полк потеглиха за София. По шосето до София не срещнали никакво движение на коли или хора. При влизането им в София всичко било тихо, София — мъртва и само в една градинка на ул. «Цар Симеон» видели цивилен човек с пушка. По улица «Мария-Луиза», свили по булевард «Дондуков» и по ул. «Раковски» и се отзовали пред Ректората. Там ги посрещнал командирът на полка Диков и им съобщил това, което вече Сливков докладва. Подполковник Диков бил окичен с червена лента и казал, че министърът на войната му заповядал полкът да остане в това положение, но запитал дали има друга някаква заповед от командира на бригадата. Отговорихме му да остане в това положение и да поддържа радиотелефонна връзка с щаба на бригадата.

Само трима офицери са заявили на подполковник Диков, че каквато и заповед да последва, те ще изпълняват само заповедта на генерал Маринов, т.е. ще останат тук в София. Това са зетят на Иван Харизанов капитан Ценов и майорите Момчилов и Босилков, и тримата спечелени за новата власт, първият по роднинство, а другите двама от свои колеги звенари. Капитан Попов, ако и да минавал за доверено лице и е бил пращан на специализация в Германия, е застанал на позиция до Ректората по свой почин. Пор. Венков, спечелен лично от Дамян Велчев, слязъл от с. Говедарци в София с 37 мм противовъздушна батарея. Действията им се състояли да охраняват Министерството на войната, където се помещаваше и Министерският съвет, охрана, която е била съвършено излишна.

«Веднага потеглихме — ми докладваха те — в броне-автомобилите на Министерството на войната. До Народното събрание имаше една противовъздушна батарея, командувана от кап. Попов, от която не бяхме спрени за проверка. Спряхме пред Военното министерство, без да ни поискат часовите парола. Изкачвайки се по парадното стълбище, видяхме, че отгоре слизат майор Кирил Станчев и капитаните Тошев и Трендафилов. Те ни запитаха за какво идваме и ние изтъкнахме като повод, че идваме да се осведомим лично по положението от министъра на войната и да искаме потвърждение на дадените от него първоначални и изменени отпосле нареждания. Отвеждайки ни в кабинета на министъра, майор Станчев ни обясни, че е извършен военен преврат, властта била заета от ОФ, ексцесии в страната нямало и че се възстановявала Търновската конституция с всичките права и свободи на гражданите.

Бяхме въведени в кабинета на министъра, като тримата ни придружители останаха вън. Представихме се на министъра, като му съобщихме, че сме изпратени от командира на бригадата за уточняване на задачата на бригадата при новосъздаденото положение. В кабинета му бе и Дамян Велчев, уморен, очевидно неспал и недобре облечен. Министърът ни съобщи, че властта била взета от ОФ, че той се съгласил да участвува в тази акция поради това, че бил убеден, че само този е пътят за спасение на страната от катастрофа. Съобщи ни, че поради обявяването на войната против Германия той ставал главнокомандуващ на действуващата войска, а «генерал» Велчев, както той го назова, ставал министър на войната. Каза, че задачата на брониранатa бригада оставала същата, като временно задържал танковия полк за охрана на София срещу евентуални безредици. В министерството или другаде не се виждаше никакъв член от правителството на Муравиев. Поискахме да знаем съставен ли е вече нов кабинет, на което Дамян Велчев ни отговори, че кабинетът е готов изцяло, въведе ни в кабинета на адютанта на министъра и ни прочете имената на членовете на кабинета Кимон Георгиев, като съобщаваше политическата принадлежност на всеки министър.

При споменаване на своето име като министър на войната началник-щабът полковник Стоянов му направи възражение, че той не би бил посрещнат и приет добре от

войската, която била свикнала да има за шефдействуващ офицер. Дамян Велчев се нервира и му отговори, че той никога не е бил престанал да се титулува и да го назовават «полковник», и за да го успокои, наведе пример, че в демократичните страни длъжността министър на войната се заема от цивилно лице. Последва нов въпрос от страна на полковник Стоянов: «Какво ще бъде отношението на новата власт към короната?» Дамян Велчев му отговори спокойно, че този въпрос не е актуален и че той ще бъде разрешен в зависимост от създаването на по-широка балканска общност.»

След този разговор те напуснали Министерството на войната и се отправили за щаба в Божурище. Докладвали на командира на бригадата за разговорите, които имали, и добитите впечатления.

«Решихме повторно тримата да отидем за нова среща с генерал Маринов и Д. Велчев. В този момент радиото съобщи станалата промяна. Часът бе 6, когато потеглихме за София.

Министърът на войната ни прие пак любезно, този път в кабинета на адютанта си. Каза ни, че Дамян Велчев имал работа, и да го почакаме. Към 8 часа пристигна адютантът на регентите кап. Кюркчиев и запита в колко часа кабинетът ще иска да се представи на регентите. Генерал Маринов му каза, че ще бъдат при тях в 9 часа, но когато адютантът си тръгна, генерал Маринов го спря и каза:

— Вижте какво, кажете им те да дойдат тука!

След като офицерът си замина, командирът на артилерийския полк Иван Иванов направи бележка на Маринов за некоректността му с регентството, на което той му отговори:

— В това време Министерският съвет не може да напуща София. Те са двама души — те да дойдат от Панчарево!

След този разговор с генерал Маринов съобщи ни се, че ще бъдем приети от Д. Велчев. Последният ни прие в кабинета на артилерийската инспекция на първия етаж в министерството. Представих му се служебно. Обясних му, че всички членове на бригадата са специалисти и че трябва да има предвид това, ако има намерение да прави промени, и най-после, че за нас трима личен въпрос не правим. Дамян Велчев отговори:

— Честната ми дума — никого няма да уволня!

В този момент му докладваха, че регентите пристигат. Напускайки кабинета, срещнахме в коридора на министерството регентите княз Кирил и генерал Михов да влизат. Те се ръкуваха с нас, но срещата беше тягостна. По лицето на княза личеше разочарование от мен, бивш служител на двореца. Като беше видял танковете около Министерството на войната, той мислеше, че бронираната бригада е взела дейно участие в превратата, нещо, което не беше така.

На 9. IX следобед ни бе съобщено на тримата, че сме уволнени поради това, че правителството ни нямало доверие.»

На разстояние 50 — 60 метра около вилата бяха почнали да се събират хора, повечето любопитни. Между тях имаше някои с бойни пушки, други с ловни, револвери и пр. Виждах какво можеше да стане. Достатъчно бе някоя екзалтирана личност да почне да подстрекава, и да последват нежелани случки и нещастия. Подсетих другарите, че трябва овреме да напуснат вилата. В. Димов и Христо Попов се качиха в една кола и тръгнаха нагоре. След това тръгна пеша Д. Гичев с децата си. Те се бяха родили в страшните Цанкови времена и трябваше и този ден да споделят съдбата на баща си. Тръгнаха нагоре към Бояна. Изпукаха две-три пушки, но не се узна в коя посока. Най-напред те се закриха зад един камион, след това зад една голяма купа тор и изчезнаха между къщите на селото. Чух после, че всички министри се приютили в полицейския участък и по този начин избягнали каквито и да са неприятности.

Обръчът около вилата се увеличаваше. Едновременно с това все повече се приближаваше. Двама-трима стреляха.

Началникът на охраната изскочи и извика на другарите си.

— В оръжие!

Излязоха веднага десетина души стражари, въоръжени с шмайзери и леки картечници. Извикани бяха и четиримата свободни шофьори, които държаха пистолети в ръце. Беше останал с мен и д-р Ал. Франгя. Всички взеха позиции на приготвени от по-рано места. Този мъж, началникът на охраната, ми хареса. Аз много пъти съм бил изложен на опасност, но рядко съм виждал служеб-

но лице, готово така смело да изпълни дълга си, па било и един срещу петдесет души, още повече че нему не бе съвсем ясно нито кого защищава, нито срещу кого.

Някой отвън стреля пак. Разбрах, че сега може да се случи нещо лошо.

— Приберете се в помещението! — казах на началника на охраната.

— Не! — отвърна той. — Ние сме поставени да ви охраняваме и ако стане нужда, ще водим бой!

— Щом ме признавате още за нещо, вие трябва също да ме слушате. Заповядвам ви прочее да се приберете в помещението. Закачете си оръжието на определените места, а вие налягайте по леглата си. Ако някои запитат за нас, ще кажете, че сме били наистина тука, но сме излезли по-рано. Пак ви повтарям изрично: приберете се в помещението! Няма вече кого да пазите.

Шофьорите като че ли само това чакаха. Те влязоха веднага с облекчение във вилата, а стражарите се прибраха бавно. Те закачиха оръжието си и налягаха по леглата.

— Не трябва да губим време — казах на д-р Франгя. — Да тръгваме. Никога не съм давал снимки в пресата и малко хора ме познават по лице. Това ще ни позволи да се измъкнем незабелязано. От теб искам само да разправяш нещо смешно, докато минем обкръжението. Хайде напред!

Д-р Франгя започна да разказва нещо за някаква циганка, след това за несполуките на някакъв ловец, но като се смееше, зъбите му сякаш потракваха по малко. Аз се стараех да се смея също невъздържано и си бършех носа с кърпичката. Наближихме обръча. Това беше една пъстра сбирщина от хора. Всички продължаваха да гледат с любопитство към прозорците на вилата. Имаше и няколко заканителни физиономии, които чакаха случай да проявят настроението си. Никой не ни обърна внимание. Отвориха ни път и ние минахме необезпокоявани от никого. Произнасяха имената на някои от новите министри, като за някои питаха кои са те. И аз чувах някои имена за пръв път.

Д-р Франгя предложи да тръгнем по една пътека, която водеше към Боянския водопад. Но аз предпочетох да излезем на шосето за Княжево. Там беше многолюдно и следователно по-спокойно. Трябваше да прекараме не-

забелязано няколко часа. Дотогава вярвах, че новото правителство, което и да е, ще тури ред във всичко. Множество хора се стичаха към София. Едни бяха весели, други замислени, а трети — да се настанят някъде.

Край нас профуча колата на един от новите министри — Борис Бумбаров. В този момент той палеше цигара от шофьора си и не можа да ни види. Отидохме спокойно в дома на нашия другар Иван Делийски. Тези дни той водел преговори да отдаде под наем горния етаж на къщата си на румънския консул и децата му, които играеха на двора, завикаха:

— Консулите идат!

Това беше едно щастливо съвпадение.

Любезните хазаи ми дадоха пълна възможност да мога да си почина и първата нощ бях унесен в такъв дълбок сън, че и Витоша да бе се раздвижила, нямаше да почувствувам това. Заредиха се спокойни дни. Цял ден правех преглед на преживяното през тези десет дни и търсех да намеря обяснение за всичко, което стана. Надвечер отивах на шосето да наблюдавам преминаването на Червената армия. Това беше III украински фронт. В редиците се забелязваха представители на много националности, най-различни превозни средства, но един дух ги обединяваше — желанието да победят окупатора и убеждението, че този път победата ще бъде пълна и окончателна. През време на тези разходки видях много познати. Обаждаха ми се и непознати. Чух само добри думи, а това за мен беше добро указание.

Иван Георгиев, по-после професор в университета, ми предложи да занесе писмо за домашните и да ги успокои. Писах им, че всичко е загубено освен честта и че се надявам скоро да си дойда в планината. Отговор получих още същата вечер. Децата се радваха, че станало така, и ме очаквали всеки момент да се завърна. Това ми напомни 19 май 1934 г. На втория ден от превратата заварих дома масата за обед празнично наредена. Запитах, по какъв случай това празненство? Дали е празник, или имаме гости. Жена ми засмяна отговори:

— По случай това, че стопанинът се връща вече вкъщи и децата си имат татко!

Такива бяха политическите нрави, че обществената дейност всяваше страх у жената и децата на политически деец. По същата причина Стамболийски съветваше мла-

дите дейци в съюза да се не женят, за да не стават причина и невинното им семейство да страда.

Д-р Франгя не могъл да се сдържи и обадил на Найден Николов къде се намирам. На втория ден той пристигна, но вече само като приятел. С него сме познати много отдавна, а от 1928 г. сме и приятели. Последната година той бе пратен на лагер от Габровски*. Ако и органите на Министерството на вътрешните работи да ми са били винаги противни, аз ходих два пъти да опитам да го освободят. Габровски не познавах, но смятах, че за справедлива кауза може да се ходи и навсякъде. Обаче този увълчен човек не даваше и дума да се издума за някаква свобода. Най-подир склоних Димитър Кушев да подигне въпрос и в Министерския съвет. И там произлезе голяма караница, но след няколко дена Найден Николов бе освободен от лагера.

На 2 септември 1944 г. бяхме с него в най-близки отношения, а с д-р Александър Франгя бе интимен. Изкачването на височината го бе изморило и той дишаше тежко. Една плаха усмивка се разливаше по лицето му и той ме поздрави твърде сърдечно, ако и някак си гузно. Аз се чувствувах доста възбуден от срещата.

— Е, Найдене — казах. — Комедията завърши! Лоша роля ти се падна да играеш. Така ли трябваше?

— Много съжалявам — отвърна той, — че аз трябваше да държа връзка с тебе!

— Каквото е позволено на другите партии, на нас не е позволено. Колко пъти сме говорили, че нашият морал трябва да е по-друг! Та нали с това оправдаваше твоето отцепване едно време от генералната линия на партията, като признаваше, че не си я разбирал правилно? Не можа ли да ми кажеш, че ти е било наредено да протакащ преговорите?

— Не можех да говоря друго освен това, което ми бе поръчано!

— Ти трябваше да отклониш тази мисия от себе си предвид нашите лични отношения и аз щях да разбера всичко.

Найден продължаваше да ме гледа с добрите си очи и даваше да се разбере, че тези въпроси му тежат.

* Министър на вътрешните работи в правителството на Б. Филов.

— Сега, поради състава на правителството и на ОФ, вие ще трябва да поемете пасива (тя актив няма) на една вечно конспиративна група, която остави неизличими следи с «дейността си» през 1923—1924 година в най-благородните слоеве на нашия народ!

Чувствувах, че и аз ставам лош в раздразнението си. При все това казах му, че само звенарите ще останат докрай в ОФ, защото на всекиго от тях тежи по един воденичен камък на шията, и като му пожелах добър успех, минахме на други, по-спокойни въпроси. Той смята, че не трябва да заема никакъв отговорен пост, и призна, че само тези няколко дни го така много уморили, че сега търсел само покой.

Разпитах го за новите хора, които сега се явяват на сцената, за тези, които са се проявили най-дейно в съпротивата, а сега излизат на лице, и пр. Ние, старите, познаваме по-първите кадри, а тези, които събитията изтласкват напред, не познаваме, нито те ни познават. И Найден Николов не ги познава много, защото като софиянец и юрист той досега е бил по-скоро щабен партиец, отколкото деятел между народа. Говорим за старите. Споделяме съжаленията си за народния човек Антон Иванов и за други загинали или умрели дейци. Казвам му, че нямам добри спомени от Христо Кабакчиев. Много образован човек, но зъл характер. Не скриваше омразата си към земеделците. Винаги ни наричаше «дружбаши», но макар и да беше голям ум, с много познания, нямаше понятие от земеделските въпроси и говореше по тях с една звучна, но куха фразеология.

Помолих го да предаде ключа от касата на Министерския съвет комуто трябва. Касата е пълна с важни държавни документи. Но той отклони това, като каза, че ако съм съгласен, той ще нареди да дойде служебно лице да ги приеме. На другия ден дойде един елегантен и интелигентен господин да ги вземе. Казваше се Евгени Каменов. С него имах кратък разговор, по-скоро от учтивост. Като деца ние помним социалистите като хора с неподстригани бради и дълги коси. Васил Мулетаров, който идваше често у нас, плашеше малките с попската си брада. Това държание беше сериозно, строго, съобразено с мисията на движението. Малцина правеха изключение, като например Георги Кирков и Георги Димитров. Сега младите поколения, комунисти вече, се обличат до-

бре, държат се светски и знаят, че това няма да накърни чистотата на идеите им. Кой знае какво влияние ще окаже властта над тях. И ние започнахме през 1919 година така.

От новия кабинет познавам доста хора, а някои от затвора. Но има имена, които чувам за пръв път. Между имената на по-младите, които се очертават в предните редици, бяха Цола (тогава Соня) Драгойчева, пъргава и жизнерадостна девойка, Кунка Апостолова, колкото сериозна, толкова и скромна, Вълко Червенков, висок, сух момък, приличен на селски ерген. Опитваше се да пише стихове и оставяше цигарата да догори в устата му. И много други идеалисти, които бяха обрекли живота си в служба на най-висшите човешки цели.

От земеделците познавах от по-старо време Борис Бумбаров и Асен Павлов. Първият, бивш анархист, беше станал земеделец още много млад. Асен Павлов, брат на Кирил Павлов, беше живял повече в чужбина.

Днес ми се обади Борис Бумбаров. Мъчно му било много за сегашното положение и искал да дойде да ме види. Поръчах да му кажат, че това, което чувствувам, ми е предостатъчно и че ако дойде, ще се изложи на разни подозрения, интриги и пр. По-добре ще е да не идва.

Днес, 17 септември, в Съдебната палата се състоя голямо публично събрание, за да се подчертае единството и значението на ОФ. Както обикновено става, за борби говориха хора, които лично не са се проявили като активни борци, като се изключат Боян Българанов, Щерьо Атанасов и Добри Терпешев, за когото казват, че бил главен ръководител на съпротивата.

Кимон Георгиев изброи материята на всички политически програми, слушани от десетки години насам. Тук се чувствува ръката на Григор Чешмеджиев, който има този маниер на работа. Но интересно бе да се чуе, че днешният министър-председател изброи и точки, които бяха решени и приложени от бившето правителство, като пълната и безусловна амнистия, възстановяването на Конституцията, премахване на изключителните закони, разтуряне и забрана на нелегалните организации и т.н., и т.н. Останалото бе литература и предпразнични политически лозунги. Изобщо взето, речта му бе сериозна, като изключим демагогски закани.

Новият министър на вътрешните работи Югов говори,

както у нас говорят почти всички министри на полицията. Впрочем той съобщи като важна реформа, че полицията ще се назовава занапред милиция, с желание вероятно да даде друг облик на този омразен институт, но де да зависеше лошата му слава само от името! Министър Югов уверява, че няма да има никаква национализация на едрите предприятия, нито въвеждане на комунистически строй. Нашите търговци и индустриалци са образували свой ОФ и декларират, че ще бъдат верни на режима. Но кой знае дали тази декларация ще ги успокои.

Новоизлюпеният министър на пропагандата Димо Казасов развива идеи, които очевидно не са по чувствата и разбиранията му. Затова дебютът му е несполучлив въпреки клакьорите, които се стараят да му помогнат.

Министърът на социалната политика Григор Чешмеджиев не беше интересен. За оригиналност, изглежда, той още в началото извика: «Жребият е хвърлен, Рубикон е минат!» Ораторът в своята екзалтация сгреши. Той знае, че Рубикон е синоним на военен преврат и че след този скок на Цезар към диктатурата последваха военни преврати, граждански войни, западането на Рим, тиранията на императорите и пр. Ето защо Апиан отбелязва, че по случай минаването на Рубикон Юлий Цезар казал и думите: «Ако остана отсам Рубикон, това ще е нещастие за мен, ако го премина — това ще бъде нещастие за света!» Въобще речта на Чешмеджиев беше една патетична проза, на която подчертаният пещерски акцент придаваше особен чар. А че беше пълна с добри обещания — от това глава не боли. Хареса ми и друго. Много пъти той извика гръмогласно «Смърт. . . на фашизма», но не на хора! Публиката беше разумна. На позивите на един от ораторите за смърт тя отговаряше: «По-скоро съд, чрез съд!» и пр.

Председателстването и ръководството на събранието беше много добро. Добри Терпешев прояви търпение и добродушие. Този човек трябва да е много любвеобилен. Толкова много се прегръщаше и целуваше с хората!

На 18 септември в печата излезе следното съобщение:

«По решение на Министерския съвет всички министри от кабинета Муравиев с изключение на министъра на вътрешните работи Вергил Димов са освободени.»

Сметнах, че е време вече да си замина, и след като се

сбогувах с гостоприемните домакини семейство Делийски, на 18 септември следобед се качих на трамвая за София. Отидох на вечеря в едно ресторантче, криво-ляво постъкмено след бомбардировките, което се намираше на ул. «Солун». В скоро време се събраха 10 — 15 другари. Аз съм бил винаги щастлив в избора на моите лични приятели, в подбора на които съм бил много придирчив. И те не са ме никога разочаровали. Сега тези, които бяха дошли в ресторантчето, ми се видяха още по-умни, бяха следили с внимание развоя на събитията, бяха в течение на всичко, така че нямаше нужда да ги осведомявам. Така е било сигурно и в провинцията благодарение на съобщенията, които често давахме по радиото и пресата. Те намират, че сме действували правилно. Гледали сме преди всичко интересите на държавата и на народа, спазвали сме правилата и традициите на съюза, както и обществения морал.

На улицата срещнах стар познат — Петко Пенчев, журналист, през свободното си време демократ и участник в разни смутове и преврати. Видя ми се посърнал. Пита ме какви са ми отношенията с Х. Свалил го при Кимон Георгиев. Говорел нещо против мен.

— Стар гръцки шпионин — казвам. — Не зная как се отърва последния път от отговорности. Нима Кимон Георгиев има време да се занимава с такива персони? Как се чувствуваш с последния си преврат?

— Цял живот пропилях в такива авантюри, но, изглежда, че тази ще е последната ми, защото не съм здрав и този път май няма да прескоча. А защо се движиш така свободно?

— Излезе съобщение, че кабинетът е освободен от отговорност.

— Кой знае! Не вярвам много на тези съобщения. В такива моменти най-лошите вземат връх и се налагат. Така че са възможни всякакви изненади.

— Всичко могат да предприемат, но аз никога няма да бягам от отговорност.

Този човек, пълен с противоречия, ми разказа за огорченията си от това, което се вършело днес, и ми разказва такива подробности, че ако не го познавах, щях да си помисля, че ме провокира. Той е от тези хора, които гледат само кривото и са слепи към хубавото, съществено. От неговия краен песимизъм произлизат и противоречията

му. Националист, македонствуващ, това не му пречи да кара Коста Тодоров през 1928 година да го води в Женева при югославския министър на външните работи Маринкович. Също в надвечерието на 19 май по поръчение отива да уведоми министъра на външните работи в Белград за превратa, който ще се извърши идната нощ, т.е. на 19 май. При всичко това аз съм убеден в себе си, че той не е користолюбив. Пита ме с какво може да ми е полезен. «С нищо — казвам, — с добри приятелски чувства и с пожелание да се видим при по-добра обстановка.»

Разделихме се.

Казах и на приятелите си думи, които звучат като пред дълга раздяла. Тежко е да чувствуваш, че не разполагаш, както трябва, със свободата си и че не си пълен господар на себе си. Казахме си сбогом и аз тръгнах на път.

На гара Костенец слязох в дома на Борис Стефанов, за да преспя.

— След 6 септември — каза той — за нас беше ясно как ще се развият събитията и 9 септември не бе изненада за нас.

Този благороден и верен приятел не разбрая добре на какво съм осъден, когато чели присъдата ми, и мислейки най-лошото, паднал пред радиоапарата си и издъхнал с името ми на уста. Това бе една нова неволна жертва на Стефан Манов, който бързаше тогава да претупа присъдите и да изчезне в задната стая.

Сутринта, след като поговорихме с Борис Стефанов по злободневните въпроси, тръгнах през Долна баня за планината. Използувах един служебен файтон, който отиваше към почивната станция. Изгряващото слънце осветяваше върховете на Рила, а свежият въздух даваше синьо отражение на иглолистните гори на южните склонове на планината. Познавах всички ниви, ливади и градини, край които минавах. Поздравявах се с хората, които ме гледаха с тревожно любопитство, не смеейки да ми зададат въпроса, който беше на устата им. Един лек топъл ветрец подухваше от юг и аз слязох да походя малко пеш.

Нещо ми подсказваше да бъда предпазлив. Нямаше причина да се опасявам от нищо, но предчувствието се долавя, не се разгадава. Сто-двеста метра преди да пристигна освободих файтона и тръгнах напряко през гората. Къщата ми се намираше на една горска поляна. Долният етаж, граден от камък, се състоеше от стая и кухня, а

горният — от плет. Имаше две стаи, опасани с широк чардак. Навремето това е било горска хижа. Жена ми вееше очукания през предния ден прочут планински боб, а децата отвяваха отстрани.

— Добре дошъл — каза жена ми. — Виж колко работа ни чака!

Не бях още отговорил, и от околната гора наизскочиха десетина милиционери. . .

Тръгнахме веднага за София. При Ихтиман настигнахме конници, вероятно 6. конен полк, който отиваше за София. Безкрайна върволица от коне. Никакъв ред, никаква дисциплина. Спомних си какво бях слушал в Лозана от Чичерин[94] за разстройството на руската армия и колко труд е трябвало отпосле да положат, за да въдворят ред в частите и да накарат войниците да се обърнат с лице към противника. Затова самият Ленин се е видял принуден да отиде до фронта.

Полкът спря на почивка. Ние продължихме да летим към София. Момчетата, които ме пазят, почват да скучаят. Разговорът между тях замря. Те казват, че са партизани, и обичат да се хвалят с делата си. Споровете им понякога се израждат в караница и затова спират разговора. След малко почват да се заяждат с мен. Не проявяват някакво любопитство, а търсят само повод да се карат. Нямат ясна представа кой съм. Приписват ми разни деяния на Божилов, други на Багрянов, като смесват и имената. А моето име рядко произнасят. Този, който ги водеше, е в друга кола или се е върнал по друг път. Намирам, че е най-добре да не им отговарям. Но това ги дразни повече. Най-сетне се измориха от своите монолози и лека-полека се унесоха в сладка дрямка. Настъпи пълна тишина. Чуваше се само слабото хъркане на момчетата. Това ми даде възможност да помисля върху настъпилото положение и над това, на което бях свидетел сега. Знаех, че голяма част от журналистите на Филовия режим бяха минали « с оръжие и багаж» на днешна служба. Предвиждах, че те ще играят пакостна роля, защото ненапразно нашият народ е казал: «Пази боже от потурчен българин!» Знаех, че министърът на пропагандата Димо Казасов сега ще се чувствува като риба във вода и ще насочи целия си държавен апарат, с всичките му мощни средства, за да подстрекава, да насъсква обществото срещу нас само защото при такива условия той и гру-

пата му можеха да стоят на власт, но все пак не можех да си обясня днешните отношения на комунистите към нас. Нашите другари, които бяха във властта, по наши сведения, частно едно говореха, а официално изглежда, че одобряваха всичко. Лично аз имах двама-трима «довчерашни» близки хора, сега фактори в управлението, но тези «фактори» не играеха никаква роля. Комунистите, които сега бяха излезли напред в първите редици на управлението, ни бяха почти непознати, а и те не ни познаваха. Както и да е, си казах, ще прегледат сега постановленията на Министерския съвет, както и всички разпореждания, и ще разберат истината.

Стигнахме неусетно до Дирекцията на милицията на «Лъвов мост». Тук беше едно време седалището на БЗН съюз и печатницата на в. «Земеделско знаме». Тук живеехме със Стамболийски няколко години. След това се построи голямо здание на комунистическата кооперация «Освобождение». В 1923 година сговористкият министър Иван Русев направи зданието Дирекция на полицията. Тук се приложиха инквизиционните методи на белогвардейския руски генерал Комисаров, за да се изтръгват показания. Тук се избиваха без съд политически затворници или се избиваха «при опит за бягство», или пък «изчезваха безследно». Тук беше бърлогата на черното Павле. Тук можеха да се изтръгват всякакви показания. По-твърдите умираха по време на мъченията, други подлудяваха. Тук чрез разни средства се завербуваха и деградираха жалки човешки същества, които трябваше по всякакъв начин да задоволяват ненаситната стръв на полицията, на която бяха потребни все по-нови и все повече процеси за мними съзаклятия и монтирани конспирации. В реда на тези мисли си спомням за два от отговорите на папа Николай до цар Борис I. В единия папата осъжда начина, който се употребявал у нас, а и другаде, да се изтръгват показания с мушкане в месата нажежени железа, както и да се скубят мускулите по същия начин. А във втория отговор папа Николай, научавайки се, че у нас смъртното наказание се налага лесно и безразборно, съветва да се не прави това. Ясно е, че при сравнение боларите на цар Борис I са представени в по-благоприятна светлина. Те поне са поемали отговорност за делата си, а полицията на Иван Русев убива скрито, подло. За 10 века не сме напреднали много в нашите политически нрави.

Едно отривисто «Тръгвай!» прекъсна моите възпоменания и ние тръгнахме нагоре по стълбите. След ред формалности бях отправен към една килия. Тук съм идвал често пъти. Имаше един малък началник на име Костурков, който кога право, кога криво ме викаше на три-четиридневен разпит, като подозираше, че имам участие във всеки афиш, който се появяваше из града. Но той не беше много лош човек. Единственото осъдително нещо бе, че ме поставяше заедно с цигани и през време на неколкодневния му глупав разпит аз не можех да се отърва от настървените гадини, които идваха откъм моите иначе симпатични и весели другари.

Стаята беше претъпкана от хора. Имаше и доста познати: генерал Хаджипетков, Таско Стоилков, Икономов и други депутати. Появата ми изненада всички и почнаха да ми задават въпроси, но аз ги молих да не ме питат нищо, тъй като не мога да им дам никакъв отговор. Всички са изплашени от обстановката. Слушам зад мен някой непрекъснато казва на френски «Отче наш» и «Аве Мария». Обръщам се. Това е един момък, завършил Сорбоната и сега на служба във външното министерство. Свръхчувствителен човек, за когото това място не подхождаше никак.

Между другите тук срещнах симпатични хора. Бях имал неприятно спречкване с един милиционер партизанин, макар че избягвах всякаква разправия. Отвори се вратата и ме повика един новопроизведен млад офицер, облечен във войнишки дрехи. Като гледах високия му ръст и дългите му ръце, аз си казах, че с такъв човек трудно ще мога да се разправям. Влязохме насреща в една празна стая.

— Дай си ръката! — каза непознатият. — Поздравявам те с хубавия урок, който даде на този тип. Това е едно еврейче, партизанин от две седмици, и то по софийските тавани. Сега е грабнало шмайзера, налага се на всички и върши безобразия. Другите са истински партизани, но не могат да му надвият. Да се запознаем. Аз съм Коце Испанецо — анархист. Сега иди си в стаята.

След време същият ми донесе в софийския затвор ябълки. Като чух кой бил, думите му не ме учудиха.

На младини бях чел Кропоткин, Бакунин и други теоретици на анархизма. Познавам доста анархисти и като изключим някои извращения в ученията им, които бяха

оръкали известно число техни последователи, изобщо те бяха благородни личности — повечето утописти, но честни в мисълта си. Който не ги познава добре, мъчно може да разбере фанатизма им.

На втория ден тряваше да отида в отредената ми квартира — Централния затвор. Намери ме един момък, бивш учител и роднина на Славчо Трънски. Сега бил назначен домакин на милицията.

— Аз ще ви заведа до затвора — казва той, — да нямате неприятности.

Из пътя имах приятен разговор. Той ми разказа за своите възгледи на идеалист, които могат да се създадат само в непокварената атмосфера на селския учител. Не си каза името, но никога няма да забравя достойното му държание в този момент.

В Централния затвор ме посрещна стар познат, от времето, когато лежахме заедно в този затвор. Мярка ми се в спомена, че щяхме да правим демонстрация, защото искаха да го облекат в шарени дрехи. Струва ми се, че това беше заради него — сегашния директор на затвора Мешков. Изпрати ме в една килия на главния вход, където едно време бях прекарал няколко години. Трябва да призная, че се почувствувах малко вкъщи. Тук бяха Бешков, Станишев и Шишманов. Допреди един ден в тази килия били и регентите, но вечерта дошъл чужд майор и ги отвел другаде. И те не знаят къде.

В първия момент изненадата на всички беше огромна. Защо съм бил задържан, какво целели комунистите, след тях Филовите, сега дошло ред и на земеделците, хак им било и пр., и пр. Не им отговарях нищо, пък и какво можех да им отговоря? Във всеки случай не скриваха задоволството си, като че ли това облекчава положението им. А може би виждаха и по-далеч — вечен конфликт между земеделци и комунисти. Не излизах от килията си, защото се чувствувах чужд между този сбор хора, с които бях в непримиримо становище толкова години и против които говорех и действувах допреди няколко дни.

На втория ден сутринта бях повикан от директора на затвора Мешков. Много му било мъчно, че съм задържан, и затова от вчера му било неудобно да ходи из затвора. . . Сега бил много доволен, че получил нареждане от ЦК да ме освободи. Изпрати ме с много пожелания. От-

говорих му, че в такива времена са възможни всякакви изпитания, но дано тези са последни, и излязох.

Питах се дали всичко е свършено. Нямаше по какво човек да се осведоми. В древността в такива случаи хората се ориентираха по неволя по разни природни явления и аз си обяснявам суеверието и немощта им.

Слизах бавно към трамвайната спирка. Когато зачаках трамвая, видях се заобиколен от 5 — 6 личности, които си държаха десните ръце в джобовете на панталоните — типичната поза на тайните агенти. Единият от тях ме запита къде отивам. Отговорих му, че съм освободен и че си отивам вкъщи.

— Да — предупреди той, — но вие няма да живеете в дома си. Той е зает. Ще живеете в друго жилище, което е определено за вас. Качете се в колата. Ние ще ви заведем.

— Излишни са тези приказки. Аз зная къде отивам, само карайте по-бързо, за да се свърши тази комедия.

— За какви ни мислите — възмути се той. — Вие ще бъдете пак свободен, но ще живеете другаде.

— Вземам ви за типични детективи, каквито сте всъщност. Кой знае дали не сте служили и при Габровски!

Сега и в други подобни случаи думите на Горки «Човек — това звучи гордо!» ми са се виждали празни, дори смешни. Досега аз се бях въздържал от всякакви разпри, но този път нервите ме изпревариха. . .

Колата се движеше бързо и след няколко минути ние спряхме пред германската легация*, сега заета от съветските военни власти. Влязохме. Във вестибюла стоеше руски майор и пиеше чай. Българинът, който ме доведе, пошушна няколко думи на майора и си излезе. Така мина четвърт час в мислене от моя страна и в шумно сърбане на чай от страна на офицера. След малко бях въведен в обширен салон, по-рано работен кабинет на германския пълномощен министър Бекерле. Друг път и не съм стъпвал тука. Съдено ми било да дойда за пръв път като арестуван.

На бюрото седеше съветски генерал, млад, красив човек, с матовоблед цвят на лицето, умни, хубави очи — въобще изряден човек. По-после ми казаха, че се казвал

* Ъгловата сграда на бул. «Патриарх Евтимий» и ул. «Граф Игнатиев», сега Нотариат при Софийския съд.

Желтов. Дълги години срещах името му в разни московски комюникета. До него, на отделна масичка, седеше офицер преводчик.

Пръв заговори генералът. Говорът му е сериозен, а тонът учтив, дори благ. Бяха ми омръзнали нашите балкански крясъци и грубости. Сега аз почувствувах, като че едно бреме се смъкна от раменете ми.

— Как ще ми обясните — запита той, — че в един такъв кратък срок тази България три пъти забива нож в гърба на своята освободителка Русия?

— Не зная дали имате толкова свободно време да ме изслушате, защото това ще изисква една дълга и сложна екскурзия в политическата история на двете страни.

Преводачът, научен да служи при големи началства, предаде думите ми в доста смекчен тон. Последваха още няколко незначителни въпроса и генералът, като стана от бюрото и след като станах и аз, ми заяви подчертано:

— Имам заповед да ви съобщя, че до второ нареждане вие оставате на разположение на Съветското главно командуване.

Отведоха ме в една стая с лице към бул. «Патриарх Евтимий». Имаше доста шкафове, които стояха отворени. В един видях списъците на хора, пътували до Германия и обратно. Колко туристи, някои от които дори неподозирани!

В черния списък на фирми и организации видях и нашия Овощарски съюз. След малко изнесоха всичко, почистиха и наредиха каквото трябва за живеене. Донесоха и хубаво легло с чисти чаршафи и пухкави одеяла. Книги имаше в изобилие и времето щеше да се запълни лесно. Не зная дали ме пазеше някой. Повечето от войниците бяха татари, киргизи и калмици за ординарски служби. Въртеше се един чист руснак. Казваше се роднина на Будьони. Като разказваше десетки пъти за прочутото си родство с прославения съветски народен маршал, един офицер го чу и ка а:

— Забравя само да поясни, че е роднина на един от конете на Будьони!

Изобличеният жестоко Альоша, така се казваше този добродушен самохвалко, не се мярна вече пред мен и потърси вероятно друг слушател.

Един подполковник се радваше да ме посвещава в марксизъм. Слушах дълги лекции, кога интересни, кога скуч-

ни, и понякога му задавах въпроси, на които той отговаряше охотно. Мразеше много експлоатацията и тук се разбирахме чудесно. Един път му приготвих няколко въпроса като: цигулката на артиста средства за натрупване на капитал ли е; какво представляват дипломите; защо скулпторът може да печели с длетото си, а златарят, който плете високохудожествени дантели и излива изящни изделия, не може да работи сам, и други подобни въпроси. Той остави да ги проучи и поиска да знае какво представлява земеделското движение, към което казах, че се числя.

— Да не сте нещо като есерите или по-скоро като народниците? — запита той.

— Имаме нещо от тях! — отвърнах. — Но нашето движение е родено на наша почва, при нашите специфични условия. От разясненията, които ви дадох, вие разбрахте, че можем да се наречем социалисти, но навремето, когато се е основало движението ни, нашите селяни не са обичали думата «социалист» и така си е останало. Впрочем същественото не е във формата, в названието. Ето и радикалите във Франция се нарекоха социалисти, а се стигна дотам, че и Хитлеровият национализъм си прикачи това име. У нас се развиха острастени борби, както това обикновено става в южните страни, и това създаде такова напрежение, че не можа да се постигне никакво споразумение с комунистите. Тука вие ще чуете една преценка за нас, но като отидете още по̀ на запад, ще чуете, че ни наричат там болшевики или болшевикоиди. Като проучите всичко безпристрастно, вие ще си съставите правилна преценка за политическото положение у нас.

Той слуша и каза:

— Трябва много труд, но и много добросъвестност, за да се добере човек до истината.

Имах право да излизам преди и след обед на разходка в градината. Излизах и се прибирах сам. Храната ми носеха от офицерския стол: добра, вкусна и в изобилие.

На втория ден един офицер влезе в стаята ми и ме запита кои вина и напитки бих желал да получавам. Отначало помислих, че това е някаква игра, и казах, че не пия въобще спиртни питиета, което беше почти вярно. Но тъй като той настояваше много да узнае това, аз му изброих няколко марки полу на шега:

— Рейнско вино (и то по възможност реколта 1921

Желтов. Дълги години срещах името му в разни московски комюникета. До него, на отделна масичка, седеше офицер преводчик.

Пръв заговори генералът. Говорът му е сериозен, а тонът учтив, дори благ. Бяха ми омръзнали нашите балкански крясъци и грубости. Сега аз почувствувах, като че едно бреме се смъкна от раменете ми.

— Как ще ми обясните — запита той, — че в един такъв кратък срок тази България три пъти забива нож в гърба на своята освободителка Русия?

— Не зная дали имате толкова свободно време да ме изслушате, защото това ще изисква една дълга и сложна екскурзия в политическата история на двете страни.

Преводачът, научен да служи при големи началства, предаде думите ми в доста смекчен тон. Последваха още няколко незначителни въпроса и генералът, като стана от бюрото и след като станах и аз, ми заяви подчертано:

— Имам заповед да ви съобщя, че до второ нареждане вие оставате на разположение на Съветското главно командуване.

Отведоха ме в една стая с лице към бул. «Патриарх Евтимий». Имаше доста шкафове, които стояха отворени. В един видях списъците на хора, пътували до Германия и обратно. Колко туристи, някои от които дори неподозирани!

В черния списък на фирми и организации видях и нашия Овощарски съюз. След малко изнесоха всичко, почистиха и наредиха каквото трябва за живеене. Донесоха и хубаво легло с чисти чаршафи и пухкави одеяла. Книги имаше в изобилие и времето щеше да се запълни лесно. Не зная дали ме пазеше някой. Повечето от войниците бяха татари, киргизи и калмици за ординарски служби. Въртеше се един чист руснак. Казваше се роднина на Будьони. Като разказваше десетки пъти за прочутото си родство с прославения съветски народен маршал, един офицер го чу и ка а:

— Забравя само да поясни, че е роднина на един от конете на Будьони!

Изобличеният жестоко Альоша, така се казваше този добродушен самохвалко, не се мярна вече пред мен и потърси вероятно друг слушател.

Един подполковник се радваше да ме посвещава в марксизъм. Слушах дълги лекции, кога интересни, кога скуч-

ни, и понякога му задавах въпроси, на които той отговаряше охотно. Мразеше много експлоатацията и тук се разбирахме чудесно. Един път му приготвих няколко въпроса като: цигулката на артиста средства за натрупване на капитал ли е; какво представляват дипломите; защо скулпторът може да печели с длетото си, а златарят, който плете високохудожествени дантели и излива изящни изделия, не може да работи сам, и други подобни въпроси. Той остави да ги проучи и поиска да знае какво представлява земеделското движение, към което казах, че се числя.

— Да не сте нещо като есерите или по-скоро като народниците? — запита той.

— Имаме нещо от тях! — отвърнах. — Но нашето движение е родено на наша почва, при нашите специфични условия. От разясненията, които ви дадох, вие разбрахте, че можем да се наречем социалисти, но навремето, когато се е основало движението ни, нашите селяни не са обичали думата «социалист» и така си е останало. Впрочем съществено не е във формата, в названието. Ето и радикалите във Франция се нарекоха социалисти, а се стигна дотам, че и Хитлеровият национализъм си прикачи това име. У нас се развиха острастени борби, както това обикновено става в южните страни, и това създаде такова напрежение, че не можа да се постигне никакво споразумение с комунистите. Тука вие ще чуете една преценка за нас, но като отидете още по̀ на запад, ще чуете, че ни наричат там болшевики или болшевикоиди. Като проучите всичко безпристрастно, вие ще си съставите правилна преценка за политическото положение у нас.

Той слуша и каза:

— Трябва много труд, но и много добросъвестност, за да се добере човек до истината.

Имах право да излизам преди и след обед на разходка в градината. Излизах и се прибирах сам. Храната ми носеха от офицерския стол: добра, вкусна и в изобилие.

На втория ден един офицер влезе в стаята ми и ме запита кои вина и напитки бих желал да получавам. Отначало помислих, че това е някаква игра, и казах, че не пия въобще спиртни питиета, което беше почти вярно. Но тъй като той настояваше много да узнае това, аз му изброих няколко марки полу на шега:

— Рейнско вино (и то по възможност реколта 1921

г.!), няколко прочути френски марки и най-скъпите шампански вина, както и напитките италиански вермут и френските бенедиктин и коантро.

Той си взе най-сериозно бележка и излезе.

— Тази пък каква е! — помислих си аз.

За моя голяма изненада влезе заедно с войник татарин, който носеше две кошници бутилки — поръчаните преди един час бутилки! Войникът нареди бутилките в един шкаф, постави две чаши и каза, че му било наредено да подновява провизиите.

Аз бях добре, но ме измъчваше мисълта, че семейството ми не знаеше нищо за мене и щеше да се безпокои. И наистина по това време жена ми и децата излизали всеки ден да ми носят храна и ходели от затвор на затвор да питат и разпитват къде се намирам и всякоя вечер се връщали капнали от умора, без да могат да научат нещо за мен.

Една сутрин рано, в началото на октомври, един майор влезе в стаята ми и каза:

— Стягайте се бързо за дълъг път!

Не го запитах нищо, защото видях, че те нямат обичай да съобщават какви нареждания са получили. Багажът ми се състоеше от едно куфарче и за едно късо време аз бях готов за «дългия път». Докато чаках, погледнах през прозореца. Както всеки ден видях доста познати, но нито един близък. Пък бях дал дума, че няма да влизам във връзка с никое външно лице. Мина Петко Стайнов. Разговаряше весело с едно лице. Спомних си за двамата народняци, глухи с по едно различно ухо[95]. Този има по-развит усет или нещо друго. Мина след малко и Янаки Моллов. Крачи спокойно, защото е сигурен и в Цанков, и в Кимон Георгиев. Лошият пример кара народът да казва, че простите хора умират по затвори, лагери или простреляни на улицата, а умните си стоят дома и са дори на власт. Но това не се говори никога публично, нито се пише в някоя книга.

36
В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ

Всичкият ми багаж се побираше в едно малко куфарче: цигари и няколко потреби. След малко се качихме с майора в една кола и тръгнахме по бул. «Толбухин» в неизвестна посока. По пътя виждах весели млади хора, други спокойно отиваха по своя работа и се питах дали ще намеря и аз някога спокойствие. Мисълта ми беше отправена към семейството ми, което беше обречено незаслужено на толкова мъки и неволи.

Излязохме от града и тръгнахме по шосето за Ботевград. За кратко време ние бяхме вече на летище Враждебна. На външния край на една от пистите бе застанал доста голям пътнически самолет. Отправихме се към него. Поканиха ме да вляза. Вратата се силно затвори зад мен и аз останах сам в самолета. Колата с майора забръмча занякъде. Самолетът беше тип «Дъглас», двумоторен. Първата ми грижа бе да се ориентирам. «Осведомен човек — казват французите — струва колкото двама.» Аз не представлявах сега нещо повече от пощенски пакет, но все пак трябваше да задоволя любопитството си.

В корпуса имаше инсталиран голям допълнителен бензинов резервоар, знак, че ще пътуваме дълго без кацане. В средата — огромен сандък с държавни книжа, всичко добре затворено и запечатано. Встрани бяха наредени около сто щайги «болгар» и в един ъгъл две пратки: една кошница бутилки със сливовица и пакет с две пити кашкавал банкански, като и на двете имаше поставени надписи «На др. Георги Димитров дар от ЦК». Това за мен беше най-ценното откритие. Пътуването не бе «в неизвестност», а до Москва.

Далеч пред помещението на летището бяха се натрупали авиатори и гледаха към самолета. Да бяха по-близо, все някой щеше да ме види и нашите щяха да научат горе-долу къде съм. Но те бяха тъй далеко, че не можеха дори да се разпознаят. Случайно имах в себе си визитни картички. Надписах на гърба думите «На път за Мо-

сква». Същото направих и на две кутии с цигари, като мислех да ги хвърля през прозореца над някой по-голям населен пункт. Така прекарах сам повече от час.

Най-напред влезе екипажът. Млади, спретнати момчета с открити и приветливи физиономии. Те отидоха в кабината и почнаха да се стягат за път.

След това влезе един капитан, чистокръвен азиатец. По-после разбрах, че бил узбек. Седна близо до мен. Изглеждаше да е натоварен да ме придружава. Още отначало почна да яде грозде и през цялото пътуване не продума и дума.

Пилотът беше толкова ловък, че не усетих кога се отделихме от земята. Най-първо се насочихме към Новоселци, нещо, което ме озадачи доста. Но скоро разбрах, че сме вземали височина.

След като се издигнахме достатъчно, самолетът полетя над Стара планина. Хубава планина, разлята нашироко, с обширни гори, нашарени от настъпилата есен. Оголените части на южната страна правят тъжно впечатление. . .

Мъча се да се ориентирам, като минаваме през Северна България. Струва ми се, че вляво от нас е Търново, но не съм уверен в това. Над Ботевград пуснах визитните картички и двете цигарени кутии. Някои намерили от тях, но не разбрали значението им.

Летим на североизток. И ето ни пред много ръкави на Дунава. Това трябва да е делтата, но не е това, което сме свикнали да гледаме на картата. Сякаш това не са трите дунавски ръкава, а мрежа от реки — по-малки и по-големи. Още 10 — 20 минути, и напущаме нашия стар полуостров. Сега сме над руска земя. Летим само на 500 метра височина, защото е равно и няма никаква опасност от сблъскване с планина.

Земя безкрайна, без хоризонт, еднаква, обширни мери, гори всякакви, широколисти и иглолистни, посадени в правилни форми, ограничени с бели брези или други отличителни дървета, големи пълноводни реки, езера, блата, торфища — господ им дал всякакви блага в изобилие.

Селата са малки, пръснати покрай пътищата и реките. Къщите са ниски, в Молдавия покрити с ламарина, а по на север — със слама. Малки са и униформени. Туктам оцеляла църква — това е единствената им висока сграда. Селото се изтегнало надлъж и край пътя, за да го из-

ползува. Тук-там господарските къщи на помешчиците се отличават с по-големите си постройки и градини. Селата са нарядко, ако и да летим над гъсто населената Украйна. Правих груби изчисления и намерих села, които отстоявят на 40, 50 и даже 60 километра едно от друго. Добитък почти не се забелязва на паша: две-три стада едър добитък и пет-шест стада овце!

Шосетата са малко, повечето пътища са черни, но затова пък кой където свърнал — карал през мерата. Където е мокро, пътят е разширен до половин километър. Нехайният царски режим, безконечните войни, гражданската война и най-вече окупацията на хитлеристите не можеха да дадат друго отражение.

Пред нас се очерта голям град и плавателна река. Киев на Днепър! Не можах да го обгърна с погледа си — толкова неща привличат вниманието! Красив, чист, бял град на голяма река и толкова богат със своето минало като политически център. Град-фар на руската просвета, обединително звено на първата руска мощ, простиращ влиянието си и до южното славянство. Мисля за Григорий Цамблак и за толкова българи, които са имали допир с това прославено средище.

Гледам отвисоко на правите улици, широки площади, бели здания и голямото изобилие на зеленина. Но още при приземяването разочарованието ме обхваща. Летището е разрушено. Пистите са набраздени от аеропланните бомби. Огромните разрушения на близката част на града се виждат. Ние кацнахме тук, защото един от моторите се оказа не в ред и трябваше да се ремонтира. Младите момчета от екипажа изхвръкнаха и отидоха в града да се веселят. Моят капитан също изчезна и аз останах сам. Имаше ли нужда да ме пази някой при тези неизмерими пространства?

Аз се разхождах около самолета. Летището пусто, не се виждаше жива душа. По едно време отнякъде дойде млад човек, гърдите му обкичени с повече от 20 ордена. Това трябва да е някой «ас» или фронтовак, богат на бойни подвизи. Облегнат на една греда, той ме наблюдава дълго време. Дойде и една едра девойка, старши сержант, с три-четири ордена на гърдите. След като и тя ме разглежда с голямо любопитство, запита героя с орденитe:

— Какъв ли ще е този, та го карат така?

— Трябва да е някой от големите подпалвачи на войната — отговори мъжът.

— Не ми се вижда да е такъв! При това нито е окован, нито пазен.

— О, къде ще отиде. . . (Тук една звучна дума.) Външността не винаги показва същината на човека. Ето, Гьоринг е едър, тлъст, същински касапин, Гьобелс е сух, дребен, сакат, но опасен като отровна змия. Не гледайте само външността. Кой знае и този каква огромна отговорност има.

И те продължиха да говорят по мой адрес по-незначителни работи: главата ми към коя раса попадала, от коя държава съм и пр. Мъжът ме гледаше особено строго, но погледът на девойката беше по-снизходителен.

Най-подир им омръзна да се занимават с моята личност и си отидоха за мое голямо облекчение. Не ми тежаха тежките думи по мой адрес. Това бе нещо естествено в такова време. Най-много ми тежеше принудата да се правя, че не разбирам нищо от това, което говореха.

Вече не бях хапвал нищо от два дена и една случайно намерена в джоба ми ябълка се оказа добре дошла. Наблизо зад едни царевици излитаха и се връщаха всеки две минути ято самолети, наричани «кукуризники». Отидох да видя какво става там. Мястото беше изравнено за летище. Имаше момчета и момичета доброволци, които се упражняваха с цел по-скоро да отидат на бойното поле. Повечето бяха момичета. Смесиха се с други младежи, дошли от града да гледат, но огорчени, че не ги приемат за доброволци летци, защото били малолетни. Това ми беше първият случай да се запозная отблизо с руския патриотизъм, който беше сплотил в едно цяло мало и голямо по руската земя, без разлика на вяра и политическо убеждение, против агресивния окупатор. Това ми напомня страшния руски патриотизъм, който победи в 1812 година великия Наполеон.

Върнах се да не би да ме потърсят.

Слънцето, като огромен червен диск, обкръжен от пространен червеникав пръстен, се врязваше бавно в земята и потъваше зад хоризонта. Откъм степта задуха студен ветрец, който проникваше през дрехите и напомняше за ледовете, откъдето пристигаше. . .

Почваше да се смрачава. Трябваше да крача дълго време около самолета, докато надвечер дойде моят капитан, придружен от една автомобилна таратайка, с каросерия от старо тенеке, с каквито едно време разнасяха месото

по месарниците. Няма що. Качих се и колата заподскача по пътя, като че имаше състезание с прескачане на препятствия. На тръгване чух: «В старата цитадела!» След като се надрусахме достатъчно, колата спря и се обърна обратно. Отвориха задния капак. Бях пред входа на стар каземат с каменна стълба. Слязох 12 или 14 стъпала и се намерих в един ужасно затоплен коридор, по продължението на който имаше редица малки килии. Чуваше се кашлица, пъшкания и пр., както е обикновено по такива места. Влязох в отредената ми килия. Сутринта един младши сержант ми предложи пюре от картофи и кисела краставица, но аз отказах храната.

След малко тръгнахме. Из пътя можах да узная, че престоят ми в ареста на старата цитадела се дължал на личния каприз на моя капитан, който пожелал да се повесели през нощта в Киев и не можел да се освободи иначе от моя товар. Да му е простено тогава!

На самолета не забелязвам никакъв парашут. Питам един от екипажа, който идва понякога да си похапне малко грозде, защо е така. А ако стане катастрофа?

— Тук няма никаква опасност въобще и затова не мислим дори за парашути.

— Представете си, че стане катастрофа, както вчера се развали единият мотор. Какво ще правите тогава?

— Чрез едно приспособление отваряме пода на самолета и всичко полетява надолу.

— Оставяте ли на човека време поне да се прекръсти?

— Докато стигне до земята, има време даже да се помоли — отговаря той и се смее.

Съобщиха по радиото, че някъде към Брянск имало силна буря. Те не се отклониха от пътя, а решиха да прелетят през буреносната област. Като навлязохме в облаците, самолетът се обливаше с вода, сякаш минаваше през езеро. Видимостта беше едва до метър. Самолетът ту се люшкаше, ту пропадаше на големи дълбочини. Капитанът пропълзя някъде назад и един от екипажа каза:

— Кой му е крив, като се е качвал само на кон или на камила!

— Или на магаре. . . — добави друг.

Те гледаха и към мен със снизходителна усмивка, но когато им казах, че никога не съм страдал от морска болест, те казаха, че в такъв случай и сега всичко ще мине добре. При все това почувствувах се добре, щом изплавахме

в синьо небе. Екипажът се оказа отлично обучен. И когато самолетът се люшкаше като пиян или попадаше на главоломна дълбочина, те най-спокойно направляваха апарата през водните облаци. Сега вече времето беше пак хубаво и ние слязохме отново на 500 метра височина. Апаратът летеше плавно, но се чувствуваше влага, дори малко студ. Хората се разшаваха — наближавали сме Москва.

Изведнъж пред нас се показа столицата на Съветския съюз, старата руска столица, разпростряла се на огромно пространство и осеяна с големи сгради, които правят впечатление дори от височината, на която се намираме.

Екипажът се оживи. Затананикаха песен за Москва. Никъде не съм забелязвал чувството към родината да е така тясно и неразривно свързано с чувството към столицата, в случая Москва. Незабелязано самолетът се бе приземил и се плъзгаше плавно към вътрешността на летището. Той спря бавно на определеното място. Вратата се отвори и двама млади генерали, единият от авиацията, а другият от артилерията, запитаха дали пътувам с този самолет. На утвърдителния отговор аз бях поканен да сляза. Пожелаха ми «добре дошъл», запитаха ме дали съм пътувал добре, имал ли съм някакви неприятности по пътя и ред други учтиви въпроси и любезни пожелания. Отговорих, че всичко е минало най-добре и че младият екипаж е съставен все от асове. Аз познавах прочутата руска любезност, сърдечното руско добродушие, но след последните преживявания в София и в старата цитадела на Киев думите на посрещачите ми ме дълбоко трогнаха и стоплиха.

Качих се в една луксозна лимузина. До мене седна един млад подполковник. Колата се понесе да обикаля из московските улици и офицерът любезно ми обясняваше по-забележителните сгради, край които минавахме.

— Ето това е Болшой театър, това е Малий, това този събор. . .

Да си призная, не ми беше до разглеждане на забележителностите на Москва. Но трябваше да гледам и да приказвам.

Най-подир, уморени от скитане и гледане, решихме да се прибираме.

Влязохме в едно четвъртито здание, подобно на нашето военно министерство, само че това много по-голямо. С мене тръгна друг офицер. Качвахме се ту с асансьор,

ту на крака, минахме през разни коридори на този лабиринт и най-сетне влязохме в стая 756. Вече се свечеряваше.

Помещението беше доста обширно. В дъното имаше бюро, пред него две хубави гарнитури с масички, а встрани — голямо канапе. На стената бе окачена военна картина на Подмосковската област. С мен остана друг офицер — капитан Есаулов. Той бе здраво сложен мургав младеж, свършил химия и мобилизиран по случай войната.

С капитана се говори лесно и приятно. Той притежава добро образование и всестранни познания. Разказва ми историята си. Бил украинец. Още в началото на войната СС отряд влязъл в селището, където живеело семейството му. Убили майка му и седемгодишното му сестриче. После, в течение на разговора, той изказа съжаление, че сега в Германия покрай виновните ще пострадат и много невинни хора. Поздравих го за тези хуманни чувства, макар така жестоко пострадал от германците.

— Заради една пияна майка — отвърна той — защо да намразвам един народ, който е дал толкова много на човечеството в областта на науката и културата!

Донесоха вечеря на една голяма табла. Менюто беше много богато: риба, някакъв салам, чаша кафе и круши. Макар и да не бях ял от два дена, не можех да хапна нищо. Въпреки постоянните подканяния можах да изям само една круша и да изпия кафето. Като се увери, че няма да взема нищо повече, капитанът запита дали може да използува вечерята, което го помолих да направи. Той хапна доста хубавичко. Научих после, че поради нуждите на фронта дажбите в тила били доста оскъдни.

След малко влезе една жена и постла канапето за спане. Въпреки умората не ми се спеше никак. Отдавна не бях имал спокоен човешки разговор и аз продължавах да говоря с приятния си събеседник за всевъзможни неща. По едно време телефонът иззвъня. Чух капитанът да казва:

— Не само не спи, но не се е разсъблякъл даже. Не му се спяло. Слушам. . . Слушам. . . Слушам. . . Ей сега!

— Генералът иска да ви види — обърна се той към мен. — Сега ще дойде човек да ви заведе при него.

След няколко минути аз вече крачех по нескончаемите коридори. Влязох най-сетне в една чакалня и водачът

ни веднага изчезна. Отвори се голяма врата и ме покани-
ха да вляза. Седнах. Срещу мен беше седнал млад генерал,
а край стената бяха застанали прави няколко полковници.
Генералът запита дали има нужда да повика преводач.
Помолих го да повика. Намеси се един полковник. Стру-
ва ми се, че чух да се казва Каргушов. Нямало нужда,
тъй като съм говорел добре руски. В Русия, като много-
национална държава, са свикнали да слушат всякакви
варвароки говори, така че не беше чудно да мина вещ в
руския език.

Генералът се извини, че ме повикал така късно, но
това направил, като научил, че още не съм легнал. Раз-
питва ме как съм пътувал, не съм ли имал някакви непри-
ятности и т.н. И той щял да пътува утре рано сутринта.
Съобщи ми, че съм щял да прекарам на дача, и ми пожела
приятно пътуване. Понеже не му отговорих веднага, той
помисли, че не съм го разбрал, и замени думата дача с ви-
ла. Благодарих му и излязох в същата чакалня. Този
път забелязах разни портрети, между които и неприятна-
та фигура на Берия. Така останах доста дълго време, без
да ме потърси някой.

Чух стъпки по коридора. Открехнах вратата. Мина-
ваше възрастен офицер. Казах му, че съм бил при гене-
рала и че няма кой да ме заведе до стая 756. Той се усми-
хна и отмина, без да каже нещо. След малко дойде младо
офицерче и ме отведе до стаята.

Легнах веднага. Чувах глухо да викат по телефона раз-
ни далечни градове и заспах дълбок сън.

Сутринта дойде един млад фицер да вземе някои био-
графски бележки от 1912 година насам. Щом стигна до
годината 1924, 1925, 1926 и 1927 и му казах, че съм бил
в затвор, той се обади на някой си полковник Богданов,
който дойде и ме разпита за този затвор. Когато му обяс-
них всичко, той ме запита защо съм тогава изпратен и
почна да се рови в една книга и да търси данни за режима
на Ал. Цанков, който ми е доста известен.

Съобщиха ми, че ще пътуваме. След малко, придружен
от един майор, тръгнахме с кола в неизвестна посока. На
едно място видях надпис — «За Рязан». Значи, пътуваме
в югозападна посока. Километражната стрелка минаваше
вече 30 км, когато се отбихме по един черен път в точно
западна посока. След двадесетина минути стигнахме в ряд-
ка борова гора, осеяна с дървени вили. Пред една от тях

спряхме. Яви се един подполковник на име Рязанцев. Въведоха ме във вилата. в която съм щял да живея. Рязанцев ми каза, че ако имам нужда от нещо, да се обръщам към него.

Вилата се състоеше от три стаи, хол, столова и домакински помещения. Ако се съди по дърветата, курортът трябва да съществува отпреди сто години. Канализация и водопровод няма. Вилите са обширни и доста комфортни. Влязох в спалнята. Голямо широко легло, поставено на четири бронзови амура. До него разкошна тоалетна с голямо огледало. На нея са поставени шишенца и шишета с парфюм, одеколон, лосиони и разни тоалетни принадлежности. В шкафовете куп кърпи, кърпички, гъби и пр. Въобще изобилие от средства за чистота и разхубавяване. Прислугата, или така наречената тука «официантки», се състоеше от две мобилизирани студентки, една възрастна жена за столовата, една приходяща за черна работа, завхозът Иван Флорович, войникът Васили, който идваше сутрин да пали печките и над всички «парикмахерката» Валентина Николаевна, очарователна млада жена, която бръсне и същевременно рецитира Лермонтов, Пушкин или пее романси.

Сутринта, виждайки ме, че се въртя из вилата, официантката Наташа ме запита дали нямам нужда от нещо. Казах ѝ, че ми трябва бръснарница, където да се обръсна.

— Че за вас има специален бръснар! — каза бързо тя и изчезна.

След малко се яви млада жена и се представи:

— Валентина Николаевна — парикмахерка. На ваше разположение относно брадата ви, мустаците и косата. Кога и в колко часа желаете да се бръснете?

— Сутрин в 7 часа, през ден — отвърнах.

— 7 часът е много рано! Да кажем, в девет и половина, сутрин и вечер, всеки ден. Вие трябва да бъдете в изряден вид!

Споразумяхме се да се бръсна всеки ден в 10 часа.

Запитах в колко часа е закуската. Отговориха ми, че закуската се дава сутрин в 11,30 часа, обедът в 5 часа и вечерята в 11 часа. Такова разписание може да подхожда само на богат човек, който няма много работа.

Бях чувал и чел, че русите ядат много. Ако съдя по това, което имах на трапезата, ние бихме казали, че те

хабят храната. Сутрин закуската им трае колкото наш обед и се състои освен чая, шоколад, какао или мляко с кафе и от редица яденета, между които разни каши, как вито у нас се дават на бебетата. Пази боже, ако се съгла сиш да пиеш чай, колкото те сервират — трябва да из гълташ тогава най-малко литър чай! На обед имах само като ордьовър чер хейвер с пет-шест вида риба и няколко други ястия. На трапезата винаги имаше пълна фрук тиера с бонбони и друга с шоколад. Питието беше първо класна водка и сладко гъсто вино от южните републики.

Чудесния кумис пестяха, защото го даваха на санато риумите за гръдоболни. Вечерята беше също така изо билна. Разбира се, аз не си правех илюзии, че това ме ню е било рядкост, особено в това тежко време на война. Не вкусвах освен това, което е необходимо, и официант ките си обясняваха моята неохота с носталгията по роди ната. Няма да забравя тези мили девойки, така сърдеч ни, добри и състрадателни! С непрестанната си любезност те ме просто измъчваха с подканите си: «кушайте», «от дихайте» — бяха ми омръзнали. Сега разбирах нескончае мите им обеди и вечери, така подробно описани от някои руски автори.

Запитах подполковник Рязанцев докъде може да се ходи. Отначало той не определи нищо, но когато настоях да посочи някакви граници, той показа един обширен ра йон за разходка.

Сигурно имаше някакво наблюдение около вилата и аз не се съмнявах, че се знаеше всичко, което ставаше око ло мен. Най-малко някой от персонала беше натоварен да съобщава, ако имаше нещо нередно. Това показа след ната случка.

Късно една вечер седях в хола на вилата и четях не що. Чукна се два-три пъти на вратата и без да се чака от говор влезе един млад офицер и се представи — капитан Бербенко. Докато се извиняваше за късното посещение той извади изпод шинела си шише с превъзходна водка кисели краставички и необходимите прибори. Изказа ра ростта си, че му се е удал случай да се запознае с бълга рин. Много обичал българите и помоли да му разкажа нещо за тях. Нямаше какво да правя, пък и не може да се сърдя на този любезен младеж, макар да беше веч полунощ. Пихме кой глътка, кой стакан, и както разго варяхме, изведнъж влязоха двама едри офицери, грабна

ха под раменете си моя весел събеседник и го понесоха навън. Едва на вратата единият от тях се извини, че така без предизвестие ми били взели неканения гостенин. Не можах да разбера кой беше обадил за това нещо.

Цялата местност е покрита със стара гора от бял бор. Около вилите имаше малки ложички с цветя, предимно есенничета. Имаше и корени от обран зеленчук, зеле, картофи и др. Цветното зеле не бе обрано, защото токущо бе вързало и беше попарено от сланата. През лятото тук са живели хора и са гледали градините си. В срещната вила имаше една жена, дошла да изрови картофите си. Тя работи два дена и си отиде. Носеше траурни дрехи. Бе бледа, с угаснал поглед и тъжен вид. Сигурно войната бе покосила неин близък човек. Доста вили бяха заети от ранени офицери, сега дошли на поправка. Другите вили стояха празни.

Почвата е чисто песъчлива, та и тревата е дива и оскъдна. Тук-таме се виждат катерички, които се гонят по дърветата. Те са полуопитомени, защото офицерите им оставят по малко храна и те са се привързали към тях.

Сигурно наблизо има село, тъй като вечер се чуват песни, а сутрин се обаждат петли. Вижда се и река, вероятно плавателна, защото понякога се чуват сирени на плавателни съдове. Питам Серьожа, момченце, което се навърта около вилата, как се казва селото. То обръща глава наляво и надясно и казва шепнешком «Красково» или нещо подобно.

Минават каруци. Добитъкът е слаб, каруците са разнебитени, колхозниците облечени в скъсани дрехи. Това е резултатът на дългата и жестока война, която всичко руши. Тук се вижда руският патриотизъм във всичкото му величие. Всичко отива на фронта. Грижите на държавата са насочени главно за тези, които се бият, и за тяхното снабдяване. Фабриките работят непрекъснато, транспортите превозват денонощно, войниците се бият неспирно и не дават на противника да си отдъхне. Полковете са съставени от всички народности, от всички раси, от всички вери, обхванати от един и същ дух, съревновавайки се кой да бъде пръв. Това е Отечествената война!

Завхозът ми донесе 20—30 кутии цигари от различни марки, за да избера тези, които ми харесват. Една-две, като например «Северна Семирамида», са сносни, но другите не са по наш вкус. Имат тютюн «махорка», ужасно

лют. Един като запуши, другите, които са в стаята, трябва да кихат. Този тютюн ще е добър за естрахиране на никотин. И при това доста хора го пушат. Особено по-пестеливите го пушат, като го увиват във вестникарска хартия. Тази собствена марка те наричат «върти сам».

Руските цигари са увити в много хубава хартия с мундщук и са поставени в луксозна опаковка, но са много скъпи. Тези, на които не им се дават пари, имат възможност да задоволят страстта си към пушене с марка «върти сам».

Забелязва се, че макар и да е война, съветската власт се стреми да догони в някои направления разкоша на довоенна Русия. По-точно казано, това, което по-рано беше разкош, достояние само на привилегировано малцинство, сега се смята като културна придобивка, към която трябва да се стреми всеки гражданин.

Готвачът бързо забеляза кое е по наш вкус и кое не обичаме. Опита се да направи пълнени чушки, но не сполучи, защото чушките бяха консервирани и се скашкаха. Опитът му с кюфтета излезе по-сполучлив. Намериха се и малко пресни домати, но вкусът на техните жълтеникави помидори съвсем не може да се сравнява с нашите червени домати.

Научил някак си, че съм обичал да пуша и лула, нашият завхоз една сутрин ми донесе десетина лули, за да си избера която ми харесва. Беше донесъл и чудесен кавказки тютюн за лула «Золотое руно». Нямаме голям избор на лули, обясняваше ми той.

— Занаятчиите, които ги правеха, нямат право вече да ги изработват и изчезват постепенно. А никой завод не е организирал още работилница за лули.

Иван Флорович е инвалид от войната. Има брат, също сакат от тежки рани, а баща му загинал някъде като партизанин. Останала е старата му майка, която работи в колхоза. Той ни снабдява с всичко. Помолих го да ми донесе книги за прочит, предимно класици.

Тук се чете много. Гледам колко книги се донасят от Москва всеки ден. Най-много се търсят разказите на Чехов, след това се редят другите класици, познати на цял свят. Между другото забелязвам и книги на Кръстьо Белев. Четат се и криминални романи. Има и много техническа литература, преводна или приспособена от немски език. Мнозина учат езици, главно английски и немски. Ос-

вен за учене ще им трябват и много преводачи сега, когато Червената армия навлиза в Европа.

Едно ново поколение израства и се стреми към образование. Желание за изместване на по-старите няма, а по-скоро личи едно надпреварване. Старите кадри се използуват най-рационално във всяко отношение.

За да се попълни липсата на специалисти, правителството е организирало учебни институти със значително съкратена програма под наименование «техникуми» и др. Обучението може би не е пълно, но тъй като много от кандидатите са придобили доста познания в заводите, където по-рано са работили, завършилите тези техникуми минават за добре подготвени. Срещат се и лица, завършили образованието си преди революцията в Европа. Това са лоялни към властта съветски граждани, които заемат служби на общо основание.

Войната е притъпила редица страсти и е дала възможност да се преоценят много хора, които по-рано са били подозирани и смятани ако не за опасни, то поне за нежелани. Тук няма дребнаво партизанство и борби, скрити или открити, за места. Възможностите за работа са толкова много и всестранни, че човек може да вложи своя труд и способностите си, където пожелае. Много години трява да минат, докато се запълнят празнотите, оставени от милионната бяла емиграция.

Мнозинството офицери във всяка вила са безпартийни или безпартийни комунисти, както някои обичат да казват. Партийната ядка се състои обикновено от трима или четирима, които по нищо не се отличават освен по това, че се събират понякога на кратки заседания. Мнозина не знаят да кажат дори защо не са партийци. Питам един професор, или може би само гимназиален учител, който по социалните си възгледи по нищо не се различава от един комунист, защо не е член на партията.

— Не мога да им търпя заседанията! — отвръща ми той. — Аз и без това съм много зает.

— Трофим Трофимович — му казвам, — многото грижи за личното спокойствие е малко нещо егоизъм. Кои хора тогава трябва да се занимават с обществените въпроси?

— Аз съм учил математическите науки и предавам математика — продължава той. — И за партиен живот трябва да си въоръжен с големи знания и висока нрав-

ственост, а не да плещиш по всичко само защото имаш партиен билет.

И той се впусна в разсъждения, които напомнят Каратаев от «Война и мир».

Ето, и вие говорите толкова минути по въпроси, които нямат нищо общо с математиката и без да притежавате партиен билет — продължавам да го закачам, но той упорствува да търди, че «они» не го привличат, макар и да мисли като тях. На езика на много безпартийни «они» значи комунисти. Но това се казва без зла умисъл.

Някои офицери в своето образование или самообразование, това мъчно може да се определи, са отишли твърде далеч. Запознах се с един генералщабен полковник, който е достигнал до това положение от малко шахтьорче в Донбас, където копаел въглища лежешком. Сварих го веднъж да чете стар превод от Дидро. Помислих, че това прави само за показ. След него прочетох и аз книгата и се уверих, че не само е чел с голямо внимание този мъчен текст, но познава Дидро въобще много добре. Срещнах хора, изучили племена и езици в Азия, за които пръв път сега чувах. С една дума, израснало е из средата на народа едно любознателно поколение, което ще отиде далеч, ако неправилното развитие на обществения живот не го отклони от този път.

Първата световна война, като всяка война, е причинила известно разслабване на нравите. Гражданската война със своите опустошения и човешки жертви, злополучното ширене на «свободната» любов, временните бракове и лесните разводи са оставили печално наследство в лицето на безпризорните деца. Те са станали просто бедствие за обществото. Образували са опасни групи, срещу които често пъти се е налагало да се действува с милиция. Правителството се е принудило да вземе мерки преди всичко срещу първоизточника на тази напаст. Тези мерки, доста енергични, са дали своя резултат. След това се пристъпило към обучението и възпитанието на тези изоставени деца. Явили се школи като тази на прочутия педагог Макаренко. Много от по-възрастните юноши от двата пола постъпили доброволно във войската. Върху помладите се продължило да се работи упорито.

Случаят ме срещна с директора на една гимназия за безпризорни деца. Това бе капитан Пенегин. От него чух за пръв път марката цигари «верти сам». С голяма мъка

успях да получа някои оскъдни сведения за неговите питомци. Според него малцина от тези ученици ще се поправят окончателно. Много от тях и ще се поправят, но ще трябва още дълго да се работи върху тях. Иначе ще приличат на опитомени зверчета, които при първите благоприятни условия се връщат в гората и продължават да пакостят.

Посочва ми пример за непоправим младеж. Имало такъв, който обичал да краде масло. Директорът Пенегин помислил, че той прави това от нужда или от ненасита. Измолил от съседния колхоз три килограма масло и го дал на крадеца да яде колкото иска. Скоро пак станала кражба на масло и се оказало, че кражбата била направена пак от същия младеж, който не бил изял и половината от своето масло. Кражбата се повторила и потретила все от същото лице, само че третия път било откраднато маслото на директора.

Ето при какви тежки условия работел този учител, станал по неволя директор на изправително училище.

Той би могъл да ми съобщи още много свои наблюдения, но смяташе своята дейност нещо като държавна тайна и си скъпеше думите.

У нас думата възпитание обхваща начина на живот въобще, как да ходим, да ядем, как да държим лъжицата, вилицата и пр., и пр. Едно време на тези външни обноски се е обръщало повече внимание, отколкото на много по-важни неща. Но днес поради липса на домашно проучване, на щастливи примери от околната среда, на гражданската война, на световната война и на много други фактори като че ли на това външно възпитание не се обръща внимание. Ще видите щабофицер, боднал на вилицата парче сланина и си къса направо със зъбите, а друг не се поколебава често пъти да си послужи с пръстите и т.н. Обяснявам си това с нехайство, безцеремонност или зле разбрана спартанщина. От друга страна, те са природно много внимателни, учтиви и сърдечни. Изразите им са грижливо подбрани и чисти дори от намеци за вулгарност. Наблюдавайки тези обноски у хора, които не бяха ги получили в семействата си, аз съм се питал дали това не са вродени качества у тях. През време на престоя си между тях аз имах едно-единствено малко недоразумение. Един подполковник, виждайки една моя бележка, ми каза:

— А, вие употребявате нашата азбука! Действително,

ако ние не бяхме просветили другите славяни, кой знае какви щяха да си останат досега! Руската държава им е дала държавно устройство, духовен живот — и т.н. все в същия дух.

Опитах се да му кажа, че това не е така. Но той продължаваше да твърди на своето, докато не се намесиха двама офицери, които му казаха каква е истината и че той ще направи по-добре, ако си мълчи.

Случи ми се да направя две грешки, значението на които тогава не схващах. Говореше се веднъж за създаването на Червената армия. Запитаха ме какво зная по този въпрос. Между другото споменах и за Троцки. Настъпи пълно мълчание. Почувствувах, че съм сбъркал. После един ми каза:

— Ние не споменаваме това име, защото го считаме за проклето. . .

Друг път се четеше приказът на главното командуване. В него се подчертаваше подвигът на някои части от III украински фронт. Даваха им се титлите: «Варненски», «Шуменски» и пр. Без да мисля много, аз изказах учудването си от това, тъй като в България не е имало никакъв бой, не е изстрелян даже и патрон. Те обаче се престориха, че не са чули нито дума, и не ми възразиха нищо. Толкова внимателни бяха. Това обаче ми послужи за урок и по-сетне вече бях много предпазлив.

Те търсеха поука във всичко. През време на войната били издадени биографии на почти всички прославени пълководци, повечето от които, разбира се, не бяха водили «отечествени войни». Но те сочеха у тях умелото ръководство на победоносни боеве, талантливи маневри, чрез които бяха спечелили тежки сражения. В книгата «Севастополская отрада» бе изобразено простото желязно легло, на което спял император Александър II, и войнишкият шинел, с който се е завивал. Особено популярни са имената на Суворов и Нахимов.

След Октомврийската революция много неща от миналото са били забравени.

Във всяка вила имаше образуван певчески хор и оркестър, обикновено балалайки. Редовно вечер там се свиреше и пееше до късно. Но аз не чух нито един от прочутите стари руски романси. Те бяха забравени, ако и да бяха завладели цяла Европа. Бяха забравени дори и популярните войнишки «песенки», които се пееха във всяка рота.

Един ден им казвам, че ще ги науча на една стара войнишка песен, много популярна за времето си. Аз пеех и те повтаряха: «Кутузов генерал, генерал Кутузов» и пр. Вечерта в три вили ревяха с пълен глас никога несвършващата песен «Кутузов генерал, генерал Кутузов».

Между офицерите имаше и професори, гимназиални учители и други образовани хора. Те обичаха много да говорят за България, за нейната история, за природата ѝ, за икономическите условия, климата ѝ, а най-вече за благоустройството на нашите хубави села в сравнение с техните сламени селища, за нашите зеленчуци и плодове и т.н. Старата славянска писменост и култура много ги интересуваше. И когато им казах, че нашата интелигенция познава Пушкин, Лермонтов, Толстой, Горки и др. не по-зле от тяхната, те клатеха учудено глави. Те почнали да опознават българската литература малко повече едва след гражданската война, когато почнало издаването на преводи от български автори. Помъчих се да си спомня откъси от «Епопея на забравените». Произнасях бавно и се стремях да дам повече руски акцент на думите. Те разбраха и се радваха, че Вазов дава толкова много място в стиховете си на руското име. Когато им казах, че из цяла България са издигнати паметници в чест на освободителните руски войски, те се усмихнаха с гордо самодоволство. Патриотичното им чувство се проявява навсякъде, понякога до прекаленост. Всичко тяхно е най-модерно, най-хубаво, най-качествено, защото е отечествено.

Искам да подразня малко капитан Пенегин и му казвам, че кибритът им е лош, а у нас зидарите употребявали моливи като техните. Той възразява и не скрива съмнението си от това, което казвам. Показвам му наш кибрит и наши моливи от бургаската фабрика. Той опитва кибрита, пише с молива, гледа надписа дали е български и най-подир се съгласява с мен, но пак намира някакъв отговор:

— И това, което ни дават, е много, на нас, които не се бием, а се излежаваме тука. . .

Искам да му помогна.

— Вашето производство — казвам — е военновременно, и то от фабрики, евакуирани набързо, със сглобени машини, без резервни части, а нашето е ново и производството е мирновременно.

Израснали в немотия и сега стигнали до положение да получават порядъчни заплати, пестеливостта е вкоре-

нена у тях, често пъти до скъперничество. Пият всички, понякога до насита, но това влиза в дажбата им. Иначе не дават грош за нищо. Държат сметка за всичко. Пушат най-евтин тютюн — обикновено махорка. Капитан Пенегин пущи «верти сам».

Тези дни получи от жена си писмо. Тя му дава отчет за всичко. Между другото му пише, че сполучила да продаде едното им колело за добри рублички, а другото смазала грижливо и го поставила на тавана.

Разбира се, това са мои впечатления, получени все пак от ограничен кръг хора, и това трябва да се има предвид. Иначе аз ще заприличам малко на онзи чужденец, който, като слязъл на английския бряг и видял едно червенокосо момче да говори английски, писал в бележника си: «В Англия децата са червенокоси и още като малки знаят да говорят английски.»

За България те имаха неправилни понятия. Била страна на големите частни банки, земята била в ръцете на едрите земевладелци, селяните били роби и т.н. Самия мен те считали за помешчик, когато съм им казал, че се занимавам със земеделие. Обясних им какво точно е положението у нас и когато им казах какво притежавам, те казаха:

— Но вие тогава сте един прост мужик!

Трябваше да им покажа, че нашите мерки са други, че земята ни и климатът на много места в страната ни позволяват да се въведе интензивно земеделие, което дава по-добър доход, че производството ни е много качествено и пр.

Питат защо не сме премахнали частните банки и не сме национализирали индустриалните предприятия. Отговарям им, че частните банки са скрити клонове на големи европейски банки, а индустриализацията ни е кредитирана от същите банки. Затова национализирането би било сложен въпрос, но и на това ще дойде скоро времето.

У тях колхозите не вървели добре, особено в началото. Но когато правителството ги заинтересувало повече, положението се подобрило. За лично ползуване се давала земя до 10 декара, а на изток от Урал и повече. Каквото колхозниците произвеждали в личното си стопанство, продавали го свободно на пазара, а сега, през време на войната, търсенето било голямо. Имало и та-

кива, които много не обичали да работят в колхоза. Тъ| - сели разни претексти да се отклоняват. Особено есен, когато почвали студените есенни дъждове, трябвало увещания, разни обещания, заплахи със санкции и пр., за да ги накарат да излязат на полето. Често пъти в някои колхози цвеклото оставало неизвадено. Тези, които говореха така, бяха много строги и работеха в заводи. Те нямаха предвид, че да работиш под покрив и на топло е едно, а да те бруди есенният сибирски вятър, да те мокри дъждът и да ровиш из заледената земя цял ден — е друго. Това нехайство на колхозника не е оправдателно, но необходимо е разбиране на работата му и малко снизхождение.

Имах случай да говоря с друг офицер, който е бил директор на кредитен институт на колхози в Северен Кавказ. Той е още по-строг в преценката си. Земята на колхозите била много повече, отколкото могли колхозниците да обработят. Някъде зад Урал земята на много колхози не била и ограничена с никаква мярка. Можели да изорават колкото си искат. Това неограничено използуване на земята давало възможност за злоупотреби.

— Самата управа на някои от колхозите, пък и самите колхозници — казва събеседникът ми — страшно лъжат, прибягват дори до фалшификации, за да получат повече кредит. Гледат си добре само личното стопанство, защото от него печелят добри пари.

Това е език повече на банкер и на бюрократ, който не сбича хората на земеделския труд. Казвам му, че у нас земята е малко и че я мерим на декар, на ар. Някъде само пътищата не са изорани. Като изключим земята, където са въведени земеделски култури, доходът е слаб, макар и климатът да е по-добър и да се работи от тъмно до тъмно.

— Каква е рентата от земята у вас и каква е лихвата на земеделския кредит? — питам.

— Рентата е значително много по-висока от лихвата на отпусканият кредит — отвръща той уклончиво.

— Позволете ми да мисля, че имате някаква грешка във вашите изчисления — отговарям му с чисто китайска учтивост.

Завършихме спора с констатацията, че обикновено кредиторът и дебиторът винаги спорят.

Макар и въпросите, свързани със земята, да ме инте-

ресуват най-много, не можах да видя никакъв колхоз или совхоз, защото в околността нямаше такива. Опитали се да образуват наблизо нещо като животновъден совхоз, но всичко било още в период на организация. С това се цели да се подобри снабдяването на Москва с мляко, което се постига трудно, тъй като столицата е такъв голям консумативен център, че мъчно може да се задоволи, както «търбухът» на Париж, тъй живо описан от Зола.

— Ние употребяваме тук консервирано месо, консервирано мляко, консервирана риба и рядко по малко зеленчук. Всичко прясно отива в болници, санаториуми, почивни станциии и на фронта.

Очевидно и тук паролата «Всичко за фронта» се прилага най-строго.

Аз живея действително на дача, при обстановка и условия, при които могат да живеят само много заможни хора. Може да се види парадоксално, като казвам, че аз, «задържаният», живеех в охолство. Наистина, не можех да ползувам това изобилие, защото не бях привикнал на това. Всъщност това бе хабене на средства.

Не можах също да привикна на пухената постеля и се принудих да си направя корави възглавници и покривка. Иначе не можех да заспя.

За да не бие на очи цивилното ми облекло, един шивач от Москва ми направи два костюма разкошни офицерски дрехи, шуба, зимна шапка от кожа на млад елен и пр. Най-практични ми се видяха валенките.

Отоплението бе най-усърдно поддържано от войника Василий Павлович. Не зная кой бе внушил на този добродушен сибиряк, че съм бил от топлите страни, та изгаряше купища дъбови дърва, докато се затопли вилата като фурна, и едва тогава затваряше печките. Един ден бяха съобщили, че камионът за дърва се нещо развалил. Василий домъкна куп дъбови греди, покрити с красива резба. Смъкнал навеса на една вила и нарязал гредите. Забелязвам на Василий, че е направил пакост. Той отговаря спокойно:

— Нищо! Напролет ще поправят навеса, който и без това е рухнал. Въпросът е тази нощ да прекараме!

— Ах, това руско «ничево», къде не го слагат!

Извиниш се пред някого — ничего; казваш някому, че лицето му е отекло като тиква, защото го боли зъб —

«ничево»; повреди се автомобил — «ничево»; пропусне рейс — «ничево»; скъса си дрехата — «ничево» и т.н. Струва ми се, ако можеха да говорят и след смъртта си, биха казали «ничево».

Чувал бях, че в Русия много псували. Даже техни псувни бяха пренесени едно време и у нас. Не чух обаче псувня или някаква неприлична дума. Капитан Пенегин ми обясни, че училището, след това и партията провели силна и продължителна борба срещу псувните и въобще неприличния език. В някои заводи въвели и глоби за изречени цинизми и този лош навик сега бил изчезнал. Дори сибирякът Василий говори и се държи така, сякаш е минал през училище за добри обноски. Сутрин пристига, изтупва си валенките от снега и за да го познаете, извиква «Разрешете!» и след това влиза в хола. Покашля се престорено и почуква на вратата, като повтаря:

— Разрешете да запаля печките.

Това момче със сиво-зелени очи и млечна кожа, с червена окраска на страните си, знае да разговаря съвсем прилично. Когато не знае или сметне, че не трябва да говори, той отговаря свенливо: «Не знаю.» И той ми разказва за първоначалните трудности в колхоза, за последвалия отпосле подем, когато селяните били заинтересувани с по-големи облаги. Чух от него една интересна бележка.

У тях, в Сибир, социалните нововъведения се прокарали по-лесно и по-безболезнено поради отдалечеността им от големите центрове, което им даде възможност да действуват по-самостоятелно. Не му казах нищо, защото като чужденец не трябваше да се бъркам в техните вътрешни работи.

А те се интересуваха от всичко.

Един ден девойки ме запитаха защо съм си зашивал копче на ризата, когато тук имало за това толкова момичета.

— Научен съм да върша сам много работи и да прибягвам до чужда помощ само при необходимост!

— А вярвате ли? Защо не се кръстите преди лягане?

— А вие отгде знаете това?

— Понякога вечер ви наблюдаваме от малкото възвишение, което е току до спалнята ви.

— Не се кръстя, защото нямам такъв навик. Струва ми се, че всеки човек има някаква своя религия, но не

всеки съзнава това. . . А вие запомнете едно — не е прилично да гледате вечер през прозорците на хорските спални.

Девойките се сконфузиха, извиниха се с думи, с очи и с червенина на бузите си. ...

Един път присъствувах на разговор между офицери за датите на празниците. Те знаеха точно на коя дата се празнуват не само големите празници, но и по-малки, като Козма и Дамян, както и празниците на разни пустинници, анахорети и стълпници, чиито имена са познати на древните житиеписци. Тези хора официално са атеисти, а изглежда, че не пропускат да празнуват и най-незначителните светци. Може би някои от тях да вярват, но аз си обяснявам иначе това. Повечето от празниците се придружават, особено в Русия, с похапване, попиване и почивка, а това са не само извинителни, но и привлекателни причини, за да се посвети един ден на някой мистериозен антиохийски или александрийски светец, който в края на краищата е описан така, че величае общочовешките добродетели. Така и курбаните, останали от древните жертвоприношения и толерирани от първото християнство, днес са олицетворение на скъпи гости, тлъсто агне и руйно червено вино. Ето защо, докато има агнета и вино, ще има и курбани! А може да им се даде и друго име.

В съседната вила, която досега бе незаета, са се настанили днес гости. Научавам се, че това е генерал, попосле маршал Василевски с жена си и двете си деца. Дошъл е да прекара отпуската си в пълна почивка. Вилата е скромна, а обширният двор е заграден с дъсчена ограда. Двете деца играят цял ден и правят малки пакости, защото майката често им напомня да не буйствуват. Генералът дълго се разхожда по една и съща пътека, докато се умири. Има вид на сериозно замислен човек и гледа все в земята. Понякога взема книга и чете по часа два и пак започна разходките си. Не се интересува от това, което става около него, не му идват гости, нито той ходи някъде. Храната му носят от някой военен стол точно по часовник. Прибира се рано и рано си ляга. Зад тази скромност и прости нрави вероятно се крият редки добродетели.

Един ден полковникът ме покани да ме води на специална руска баня. Такава баня у нас наричат финска,

а другаде я казват шведска. Особеното в нея е помещението със суха пара. Половината от него е заето от една стълба със седалки. Колкото по-високо се сяда, толкова повече се чувствува топлината. Когато човек се е достатъчно потил, започват да го бият косо със снопче брезови клонки, което играе ролята на изтривалка. Но полковникът биеше така здраво, че се видях принуден да му кажа, че това не е изтривалка, а истински кнут. Във всеки случай снопчето брезови клонки изчиства добре кожата и е великолепен масаж. Когато аз почнах да го удрям, той само викаше: «По-силно!», докато кожата му стана силно червена. От такава баня човек излиза напълно освежен.

На връщане към нас се присъединиха двама непознати офицери. Заговориха за българските зеленчуци. Единият от тях каза няколко български думи: зеле, лук, чушки и др. Запитах го отгде знае тези български думи. Той се смути малко и след миг каза, че му паднала на ръка книгата на Хр. Даскалов.

— Но вие знаете и други български думи. Къде сте ги научили.

Той изговори нещо неразбрано и после каза, че ги научил в Южна Русия, където имало много българи. Неговата гузност показваше, че той крие истината. Мина ми през ума, че по тази покрайнина трябва да има и други българи.

Времето застудя. Наваля сух сняг и североизточните ветрове задухаха. Трябваше да се излиза с шуба и кожена шапка и по съвета на Василий да се пъхат върховете на ушите под кожата на шапката, за да не замръзнат. Обаче аз се уверих, че сухият студ се понася доста лесно.

37
ЗАЕДНО С РЕГЕНТИТЕ И ДРУГИТЕ МИНИСТРИ. РАЗГОВОРИ С ТЯХ

Един ден подполковник Рязанцев ми каза:

— Времето става студено. Ще трябва да отидем на зимни квартири. Затова се пригответе още днес. Имам да ви направя едно друго съобщение. Преди да заминем, ще се присъединим към друга група българи, от които ви държахме разделени, за да нямате спорове и неприятности. Сега, като бъдете заедно, отбягвайте всякакви политически спорове и обяснения. Това предупреждение имам да ви направя.

Отговорих му, че времето не е за спорове, че каквото е имало да си кажем, ние сме си го казали и че се надявам всичко да мине мирно и тихо.

След малко се събрахме с регентите, Божилов, Д. Василев, Габровски, Драганов, Шишманов и генералите Лукаш и Хаджипетков. Филов ме гледа сърдито, князът изглежда откъснат, сякаш се намира сред облаците. Останалите мълчат или поздравяват студено. После разбрах хладината им. Те мислели, че съм докаран в Русия, за да бъда свидетел срещу тях, когато ги съдят.

С Габровски се запознахме за пръв път. Два пъти бях ходил в министерството да се срещна с него заради Найден Николов, Иван Пашов и Пенчо Дворянов, но той съобщаваше чрез секретаря си, че не желае да ме приеме.

Приближава се генерал Михов.

— Още от първия ден на вашето пристигане ви познахме по походката. Разхождахте се сам. А защо са ви довели в Русия? — пита той доста тревожно.

— И аз не зная — отвръщам спокойно. — Досега не съм чул дума, от която да мога да разбера нещо.

— Ние пък мислехме, че са ви довели да свидетелствувате срещу нас и другите, в случай че ни съдят тука. Вие какво мислите?

— Нищо не мисля. Не вярвам да съм свидетел, още повече че такава роля не съм играл никога през живота

си. Лично за себе си съм готов да се явя на съд и пред дяволи начело с Мефистофел!

Исках да обърна сериозното на смях. Михов се засмива отнемайкъде, но не може да скрие тревогата си.

След половин час автомобилният ни керван беше пред вилата и ние заминахме в неизвестна посока. По едни дървета познах, че вървим пак по рязанското шосе. В 4 часа след пладне бяхме в Москва. Снегът се беше стопил, времето беше хубаво и московчани бяха наизлезли масово по улиците.

Минахме край Кремъл и продължавахме все из главните улици. Най-подир излязохме от града и поехме шосето за Минск. Вляво и вдясно — малко села и тук-там някоя фабрика. Показват ни мястото, докъдето са стигнали германците: окопче, дълбоко 30 — 40 сантиметра и дълго 4 — 5 метра, а отпред 4 слаби кола и два реда бодлива тел.

В какво нещастно положение са били германците, а в София полковник Брукман бе проглушил света, че през нощта германците влезли в Москва.

Вляво се вижда голямо здание. Това е лятната къща на княз Голицин. Отправяме се нататък. На едно място пътят е толкова разкалян, че колите затъват. Веднага пристигна камион, шофьорите нахвърляха шестсантиметрови талпи и колите минават по този скъп брод.

В къщата всичко е готово и ние бързо се настанихме. Аз съм в отделена настрана стая, на която прозорците гледат към парка. Мобилировката ми е пренесена тука и подредена. Персоналът начело с царикмахерката Валентина Николаевна е пак тук и аз се чувствувам малко нещо като у дома си. Да не бяха само навъсените съседи, които ще ми отегчават живота!

Къщата е зазимена, т.е. прозорците са облепени с хартия, между двете стъкла е насипан пясък с посипани отгоре разноцветни късчета хартия. През цялата зима ще се отваря само малкото прозорче, което се намира в горния ъгъл на всеки прозорец. Паркът е заграден с високи дъски — скъпа ограда!

Загражданието е станало скоро. Вероятно по случай нашето идване. Забелязва се, че едно крило от зданието е отделено и изходът му излиза в друга част на парка, също така отделно оградена.

Като се слиза в столовата, вляво от стълбата има го-

ляма тежка завеса, спусната от тавана до пода. Когато слизахме за храна, зад завесата нищо не се чуваше.

Един ден се качвах по стълбата не в определеното време. Зад завесата се говореше тихо на румънски език. От думите се разбираше, че това бяха маршал Антонеску, бившият румънски министър-председател, и един друг, често виждах нашата лекарка да бърза нощно време към изолираното помещение да бие инжекции някому. Изглеждаше, че маршалът има нервни пристъпи. Те сигурно ни знаеха, защото прозорците им гледаха в нашия двор.

Филов от една страна, от друга — маршал Антонеску. Но аз какво търся между тях?. . .

Започна всекидневният живот в общежитието. Регентите Божилов, Д. Василев* и Габровски се обособиха в една група. Втора група образуваха Драганов, Шишманов и двамата генерали — Лукаш и Хаджипетков. В отдалечена стая, аз живеех повече сам. Книги за четене имаше много, и то най-разнообразни. Всеки можеше да намери това, което желаеше. Групите прекарваха времето си в четене, разговори и в игра на карти. Най-много играеха при регентите, като понякога в играта вземаха участие и съветски офицери. Играеше се обикновено преф, преферанс, бридж и понякога покер. Филов, Михов и Драганов минаваха за майстори. Божилов си намираше винаги работа в стаята, а Д. Василев се занимаваше с технически въпроси или четеше неуморно. Шишманов четеше много, мечтаеше или дремеше. Понякога изглеждаше околната среда с презрителна усмивка, но не казваше нищо. Пиеше много: колкото му паднеше и колкото можеше. Това му служеше като упойка. Премрежените му очи показваха, когато биваше попрекалил. Тогава прекарваше с часове в полудрямка. Понякога идваха руски интелектуалци и говореха часове с него по езикови въпроси. Той им правеше силно впечатление с познанията си. Един професор ми каза, че у тях хора да познават така задълбочено и подробно украинския език като Шишманов са рядкост.[96] Слушах го да се изказва разумно и по други въпроси. Така например, обяснявайки някои ексцесии през време на гражданската война, той ги посочваше като реакция срещу безчовечните отношения на

* Министър в правителството на Б. Филов.

някои едри собственици. И като илюстрация на това той ми разказваше как неговата леля, украинска помешчица, разгонила свои селяни с камшици и кучета, защото дошли да ѝ поднесат една крайно справедлива молба.

Филов беше назначил Шишманов за министър на външните работи поради връзките си по-рано с баща му, проф. Иван Д. Шишманов, но по общо убеждение той се поверѝл тази длъжност на този болен и безволев човек и чиновник само и само да може зад гърба му лично да направлява външната политика на страната. Изборът му беше крайно несполучлив, защото Шишманов страдаше от паркинсонова болест и при това беше алкохолик. Ръцете му трепереха непрекъснато.

Дружал със свой приятел от детинство, син на видно софийско семейство. Ходел често у тях. И Шишманов не може да си обясни как се завързала между него и майката малка интрижка, която неусетно се превърнала на силно увлечение. Изневереният съпруг се научава и от това последвало неизбежният и доста смешен в случая развод. Съблазнителят младеж, вече известен в писателските среди, сметнал за свой рицарски дълг да се ожени за тази, която повече приличало да му е майка, но не и съпруга. Той имал спестени около 3000 лева от писателски трудове. Заселили се, мисля, в Калофер, за където чули, че животът бил много евтин, а покрайнината била нещо като Аркадия. Скоро парите се свършили и те се върнали в София. Явил се пред Стамболийски, който го назначил за председател на жилищната комисия в квартала около черквата «Александър Невски».

— Не можах да изляза на глава — казва Шишманов — с това «отбрано общество», което смята, че за него закон няма, и си подадох оставката, още повече че районът ми беше обитаван от хора роднини, близки и приятели. Стамболийски ме понахока, че съм бягал от отговорности, но все пак ме назначи в гръцко-българската комисия.

Тогава Шишманов се заел с изучаването на гръцки език. И когато след това бил в Атина като пълномощен министър, гръцкият крал и видните гърци с удоволствие разговаряли с него на гръцки език.

В София, докато бил само главен секретар на външното министерство, животът му бил спокоен, но когато Филов го направил министър на външните работи, затрудненията почнали да се увеличават. Той нямал право на никаква

инициатива. Всичко вършел сам Филов. Понякога се срещал с чуждите представители, преговарял с тях и не съобщавал за това на Шишманов. Това незачитане не избягнало от очите на чуждите дипломати и те спрели да го посещават, а търсели обикновено Филов. Правели се сондажи от англо-американска страна, давали се разни отговори и той всичко това трябвало да научава случайно.

Той пиеше и не се стесняваше за това от никого. Намираше си компания в лицето на княз Кирил. А когато нямаше компания, пиеше и сам. Запазваше си ракия и за през нощта. Чуваха го как с трепереща ръка чука с шишето върху чашката, като си налива, и след няколко глътки ляга да спи. По-сетне той спря да пие нощно време. След пиене ставаше духовит, понякога — язвителен. По никакъв начин не можеше да го накара човек да говори по политически въпроси. Като го запитах един път защо е приел тогава политически пост, той отговори:

— Ех, малко ли глупости съм вършил в живота си? Пък да не мислите, че ако не бях приел, щеше да бъде поканен какъвто вие си мислите? — Не! Филов имаше големи амбиции. Той искаше да направлява през главата на титулярния министър външната политика на България.

Друга дума не чух от него.

С Шишманов можеше да се говори за литература и изкуство с часове. Поради това около него се събираха на приказка руски офицери. С всекиго той говореше на неговия език. С украинците обичаше да говори на украински и често ги поставяше в затруднение с някои рядко употребявани думи и изрази.

— Да ти берат греха Филов и царят — му казах веднъж, — че те направиха министър. Колко много можеше да бъдеш полезен в литературата и изкуството.

— Не можеш избяга от съдбата си! — отговори той с усмивка.

Един път му причиних, без да знам, голямо удоволствие. Говорехме за наченките на сегашната ни художествена литература. Споменах му, че съм чел в едно списание писмо от самоковски зограф до неговия професор от Виена, което ми бе много харесало по съдържание и стил. Шишманов се засмя доволен и каза:

— Това е измислено писмо, на което аз съм авторът. Хрумна ми идеята веднъж и съчиних писмото, като го

дадох да се публикува без име. Е, това е вече искрена похвала, която ми причини рядко удоволствие.

Той бил научил добре гръцки език и когато бил пълномощен министър в Атина, това го много улеснило.

Този така кадърен човек е могъл да обогати нашата художествена литература с разнообразни творби, но нещастията в живота му и трагичният му край не са му дали възможност да стори това.

Шишманов стоеше често пъти цели часове, без да прави нещо. Гледа пред себе си като унесен. Питам го за какво мисли.

— За нищо — отговаря той. — Пътувам. Ето сега бях в Боровец. Ходих на гъби по една пътека, която много добре познавам. Спирах се на всеки завой, при всеки камък и при всяко забележително дърво. Срещах и познати хора. Направих много хубава разходка. Забравих, че съм тука, и времето мина много бързо. Аз пътувам често така. Нали казват, че душата, след като излезе от тялото, цели 40 дни обикаля навсякъде, където е била! И аз така обикалям всички познати места — един вид предсмъртна обиколка.

Един път той ми заговори за предстоящото му съдене.

— Политиката — започна той, — която следвахме, е, разбира се, незащитима. Остават чистите ни намерения. Но кой ще те пита за тях? Ето защо съм решил да мълча. Така ще е най-добре. Иначе ще дам повод на днешните еничари на перото да се гаврят с мен. Навремето и аз бях с тия, но при други политически нрави. Какъв ще бъде съдът и процедурата, един господ знае. Когато бях в Гърция, тези, които бяха обявили война на Турция в 1921 г., бяха изправени до една стена и разстреляни. Чух от някои в Атина, че не всички били толкова виновни, но в такива времена и суровото гори покрай сухото. Аз вървя към примирение, примирение със смъртта. Човек знае, че ще умре, но обикновено това му се вижда далеко, в мъгла, незаслужаващо да спре мисълта му. Аз виждам смъртта близо. Искам и се старая да привикна с нея. Сполучил съм донейде да я гледам вече като нещо естествено. Като дойде, надявам се, че няма да се сепна.

И все пак Шишманов като че ли най-тежко изживяваше всичко. От време на време той почваше в съня си да пъшка тежко и да вика. През деня сам търсеше дяволите, а нощно време не можеше да ги пропъди.

В деня на присъдата, като влизахме в залата на съда, той поиска да му цитирам нещо подходящо. Цитирах му първата строфа на «La jeune captive» от Андре Шение и една мисъл от Паскал. Друго не можах да си спомня в момента. Каза ми да предам няколко думи на жена му и се разделихме.

Тръгна спокойно към смъртта, без да знае пътя, както беше и в политиката. . .

На петия ден Габровски дойде в стаята ми. Естествено заговорихме за близкото минало. Пред мен той говори, както би пледирал пред съд. Имал най-добри намерения, за лошите работи не бил слушал или му ги докладвали късно. Напомних му, че два пъти съм ходил при него за изпратени лица в лагер, че и двата пъти грубо отказа да ме приеме.

— Ех — унило отговаря той, — властта опиянява и често пъти човек се забравя.

Член на Цанковия сговор, виден масон, главен основател на ратниците, привърженик на «силните» режими, Габровски беше естествено призван за министър на вътрешните работи в царските правителства. Ако Филов се раздели с него, то бе, защото той почваше да проявява известна самостоятелност. Напомням му чупенето на стъклата на еврейските магазини в София, чупенето на стъклата на Американската легация, нескопосното следене персонала на Съветската легация, издевателствата над Съветското консулство във Варна, този срамен закон против евреите.

При този спомен Габровски като че се събуди от сън и каза:

— Искам да ви разкажа, че вината за това не е само моя. Филов ми възложи да изготвя закон против евреите, без да влиза в подробности. Това му беше поръчано от германците. Аз виждах несъобразността и лошите последствия от такъв закон и затова отлагах приготвянето му. Филов ме запита два-три пъти дали е готов законът и аз намирах някакви обяснения, за да оправдая забавянето му.

Един ден царят ме повика на аудиенция, след което ме задържа на вечеря в малката му столова. Мислех, че този случай е благоприятен, за да повдигна въпрос за еврейския закон. И наистина през време на разговора аз намерих възможност да му заговоря за поръчението на Фи-

лов. Царят веднага отклони разговора в друга посока. След малко аз заговорих пак, като казах, че този закон ще ни причини големи пакости. Тогава царят силно се ядоса и ми каза троснато, че щом това ми е поръчано, то трябва да го изпълня и че не трябва да го занимавам с работи, които са на правителството. Завършихме набързо вечерята и царят ме изпрати доста безцеремонно. Все пак аз изготвих закона не така, както го искаха германците, като смекчих много клаузи и направихме всичко възможно, за да спасим евреите от Тракия и Македония.

— Може би имате известна заслуга, но не забравяйте и негодуванието на българския народ. А справедливостта изисква да се спомене акцията на Пешев и на групата депутати около него.[97]

Известно време след излизането му в оставка, или по-право след освобождението му от министерския пост, Габровски заминал уж по частна работа в Цариград. Там го заварили събитията в България.* Тамошните власти му съобщили, че било неудобно да пребивава в Цариград, но били готови да го улеснят да се настани в някое малко градче или селище, където му хареса. Една богата арменка, която имала хубава къща и голям двор, заграден с висока стена в Цариград, му предлага да го крие с години, ако трябва, но той бил решил да се върне в България, макар да му предлагали и други начини да живее в чужбина.

Габровски е със силно възбудени нерви и аз отбягвам да му задавам повече въпроси. Да измъчвам паднал вече и нещастен човек, ми е било винаги противно. Оставих го на мира, ако и да можех да науча много неща. Той е отчаян и почти през сълзи ми каза:

— Ако стане нещо с мен, моля съобщете на жена ми да запише децата ми под името Петрови, а не Габровски, за да не бъдат измъчвани.

Отговарям му:

— Това поръчение няма да предам, защото е продиктувано от отчаяние. Ако за нещастие стане нещо с вас, и името ви ще бъде забравено, защото името Габровски се среща често у нас. А колкото за децата ви, каква вина имат те, че да бъдат гонени?

Такива и други подобни поръчения ще продължават

* Установяването на властта на Отечествения фронт.

да ми се дават до края на процеса и това ме страшно измъчва.

Като споменавам за бягства, нека не забравя и това на Никола Захариев. Ето как последният ми разказа своята одисея:

— Реших да бягам в Турция и на 8 септември бях на път към границата. Колата върнах и вечерта минах границата напосоки, без да познавам местността и без да имам някаква карта или храна. Аз си въобразявах, че това ще мине лесно и на другия ден ще бъда в Одрин, където имах добър приятел турчин. Оказа се, че това не било така лесно.

Излезе, че съм минал границата в така наречената свободна зона на запад от Марица. Вървях, без да стигна някакво село. Бях страшно изгладнял и на втория ден успях да купя от един каракачанин половин килограм хляб и малко сирене на чудовищна цена. Пари имах достатъчно и един револвер. След като изядох хляба, два дена съм се хранил със слънчогледово семе. На третия ден видях голяма група хора. Каракачанинът ме беше издал! Сигурно щяха да ме убият. До мене имаше една голяма и гъста туфа малини. Реших да рискувам и да се гмурна в нея. Направих един отчаян скок с главата напред и се стрелнах в къпинака. Как съм паднал, не зная, но туфата се беше затворила след мен и отвън нито можеше да се познае, че се е скрил човек, нито можеше да се види нещо вътре. Така тъмно беше. От цялата ми глава и от ръцете ми течеше кръв. Бях издраскан навсякъде.

След малко пристигнаха моите преследвачи. Бяха гърци. Водеше ги поп. Крещяха, търсиха, гледаха навсякъде, но никому не дойде наум да разгърне къпините. Насреща имало турски пост. Отидоха там и разпитваха нещо офицера и пак огледаха наоколо къде съм могъл да се скрия. Най-подир те се втурнаха след попа по дерето в посока на юг. Чаках така близо час. По едно време из една дупка се показа змия и пак се скри. Реших да се махна от това проклето място, че да става каквото ще. Нахлузих си главата в палтото, напъхах ръцете си в ръкавите и тръгнах да излизам. Трябва да съм излязъл от къпинака най-малко за двайсет минути, когато за гмуркането ми бяха достатъчни 5 секунди. Този път дрехите ми бяха много пострадали, особено панталоните ми, които бяха цели изпокъсани. Отправих се за турския пост.

Като ме видя така окървавен и окъсан, офицерът почна да се смее като луд. След това ме претърси, взе ми парите и револвера, ритна ме отзад и като ми посочи дерето, извика: «Гит!»

Изтръпнал, очаквах да почне да стреля в гърба ми. Обаче той ме остави да се отдалеча. Този път тръгнах на север, без да зная къде отивам. Вървях гладен, изморен, отчаян. През нощта минах река, трябва да беше Арда. Водата беше малко. Повече пясък. Да съм знаел, че тъдяно от мен бил Одрин! Постовете от двете страни на границата бяха много нарядко и човек можеше да мине посред бял ден. На разсъмване забелязах по линията български патрул. Скрих се сред едни храсталаци, откъдето можех да виждам всичко, което ставаше наоколо. По едно време по постовете дойде войник със съдове. Постоя малко при едни дървета и си отиде. Разбрах, че там има извор, и без да мисля много, реших да се предам. Пропълзях до извора, сеснах до водата и се огледах в нея. Лицето ми бе издраскано и нашарено със загоряла кръв. Само очите ми бяха недокоснати. Вероятно съм ги пазил с ръце.

Така седях до пладне. Зададоха се двама български войници и се приближиха до извора. Знаех, че тъдява служеше като поручик синът на наш далечен роднина. Затова бях тръгнал от София насам, но то било съдено да се предам на този офицер. Показах се пред войниците. Те ме погледнаха учудено, но се наведоха да си напълнят съдовете с вода.

— Момчета — им казах аз. — Аз съм Никола Захариев!

— Е, та какво? Какво ни влиза в работа това? — отговори ми единият с безразличие.

— Аз съм беглец. Исках да отида в Турция!

И тези думи не им направиха впечатление, тъй като не били ме заловили да преминавам границата. Запитах за поручика — служел в заставата. Едва склоних единия от войниците да ме заведе при него. След това започна препращането «по етапен ред», та до София. Едва тука си дадох сметка за това, що съм вършил!

Между хората, с които ме бе събрала сляпата съдба в този дом, бе и княз Кирил. Както и другите, и той вероятно е мислел, че съм докаран тук да свидетелствувам в един евентуален процес. Поглеждаше ме с бялото на

окото си и не разменяше нито дума с мен. Всички знаеха обаче, че не трябва никога да се свидетелствува срещу друг затворник. Прозвището «прокурорски свидетел» в затвора е позорно. Затворът има свой морал, свои закони и който не ги спазва, се наказва тежко. Говоря за старото време, когато тези прояви бяха възможни. Но тук въпросът стоеше по-иначе. Те не трябваше да се чудят, че при случай аз не можех да се застъпвам освен за онази политика, която съм поддържал и по-рано, и те не можеха да разчитат на някаква помощ, продиктувана от несъществуваща солидарност.

Малко по малко съвместният живот и неизбежната обстановка ни наложиха една човешка търпимост и моите съжители почнаха да говорят с мен, без да навлизат в политически спорове.

Няколко дни след пристигането ни една вечер княз Кирил влезе в стаята ми, придружен от Първан Драганов. След няколко обикновени думи князът заговори за флората в България. Това била обичната тема на цар Фердинанд, който познавал отлично този въпрос. И синът искаше да подражава на бащата, макар и повърхностно. Той ме запита дали познавам редките растения на България, особено едно, намерено от баща му край Смолян, единствено в Европа. Аз му отвърнах, че съм се интересувал главно от хлебородните растения. Първан Драганов слушаше всичко това с нескрита досада, която показваше с честите си широки прозявки.

Една вечер князът дойде сам. След като разменихме няколко незначителни думи, из един път той каза:

— Аз съм ви благодарен, че се държите добре с мен и не ме обиждате. Обръщението ви към мен с «княже» (русите се обръщаха към него с титлата «княз», «господин княз», «ваше сиятелство») е добро и да ви призная, аз не очаквах това от вас. Но все пак вие ме мразите. Това съм чул от много места, а съм имал случай и да го констатирам няколко пъти. . . Една сутрин ме срещнахте на улица «Раковски» и ме изгледахте много лошо. Друг път на шосето за Нови хан вие се скрихте зад колата, с която пътувахте, и оставихте двамата ви спътници да разговарят с мене немного любезно и т.н.

Обясних му, че не съм го видял, защото не помня да съм го виждал да ходи пеша по улиците. А по пътя за Нови хан стана едно недоразумение. Пътувах със софий-

ския областен стопански директор и окръжния ветеринарен лекар. Спукаха ни се две гуми. А нямаше лепило. На сигналите да спре не се отзова нито един шофьор. Зададе се един мотоциклетист и те решиха на всяка цена да го спрат и заградиха пътя. Оказа се, че този мотоциклетист бяхте вие. Но те не ви познаваха. Аз бях далеч и не можех да ги предупредя. Вие бяхте ядосан, че ви спряха, при все че правилникът ви задължава да спирате при такива случаи. Възбудени от това, те ви заговориха доста свободно. Когато им казахте «който има брада, има си бръснач», почнаха толкова забавни реплики, че ме обхвана смях и трябваше да се скрия зад колата. И вие трябваше да погледнете на недоразумението като на шега, а не да ги сърдите с лошите си закачки. Когато казах на тези висши стопански служители кой сте, те се поизплашиха малко. Но не съжаляваха за казаното. Чувствуваха се прави. Не мога да твърдя, че сте мразен. Но никой не може да слуша с добро ухо за личния ви живот, за лудешките ви разхищения в чужбина, където излагахте името си и страната ни.

— По мой адрес се говори много — отвърна той. — И аз нямам възможност да се защитя и да опровергавам. Вярно е, че имам много грехове, но има и доста измислици. Изкараха ме смешен с моя мотоциклет, а не знаеха, че аз нямам право да ползувам никаква кола от царския гараж. Не получавах никаква заплата, а разполагах с това, което брат ми отделяше от цивилната си листа. Не се срещах с чужди хора, защото съгласно един наш фамилен закон аз бях задължен да давам докладна записка за всяка среща: с кого съм бил и какво съм говорил. А в този ориент какви ли не интриги щяха да се измислят по мой адрес!

За разхищенията си и за неплатените си полици не мога да намеря никакво оправдание или извинение. Вината, колкото и да е голяма, е моя. Ето как стана това. Имах дело с чешката държава за едно голямо наследство. Моите адвокати намериха банки, които да финансират воденето на делото. Банките почнаха щедро да дават пари срещу мои полици. Адвокатите ми, които получаваха добри аванси, съдействуваха да се теглят пари. При тези парични сделки те ме дори ограбиха доста. Харчех за сметка на бъдещите си имоти. Увереността в спечелване на делото бе толкова голяма, че и частни фирми почнаха

да ме кредитират. Дойде ден, когато тази увереност на маля и после изчезна. А заедно с това и кредитът се пре суши. Срещу държава не можеш да се съдиш и тогава а дойдох в България.

— Яли, пили, плащали, плакали, както казва една българска поговорка — забелязах аз. — Само че при вас не е имало плащане!

— Тук кредиторите ми продължиха да ме преследват с изпълнителните си листове — добави князът, — като ги пращаха до външното министерство или до брат ми, с копие до министрите, а често пъти и до други лица.

Едно време господин Стамболийски ми каза: «Княз Кирил, в България не ви очаква никакво бъдеще. У нас не е предвидено да има князе или княгини. В Америка има доста дъщери на милиардери, които ламтят за титли. Идете там. Изберете си някое хубаво и добро момиче измежду тях, създайте си дом и потомство, наредете си някаква работа, към която да чувствувате влечение, и ще бъдете щастлив!»

Мен тогава ме хвана яд на този човек и в двореца го осмивахме по всякакъв начин. Сега виждам колко е бил прав. Ако бях го послушал, нямаше да бъда сега тук.

Когато идваше, той говореше повечето сам, а аз го слушах.

Друг път казваше:

— Моят живот е бил винаги нещастен. Останали сираци, без майка, още малки, ние попаднахме в ръцете на един баща извънредно суров, да не кажа жесток. Ние никога помежду си не казвахме «баща ни», а — «монарха». Понякога проявяваше към мене малко предпочитание, когато показвах например, че съм физически по-силен от брат си. В двореца имаше едно топче, подарено от Крьозо*. Когато скимнеше на баща ни, той ни караше да го изтегляме до най-високата точка на градината. Обикновено аз сполучвах и той ме похвалваше. Брат ми едва стигаше до средата на пътеката и той го обсипваше с обидни епитети на всички езици.

Понякога се заиграехме в долния етаж, той пращаше лакея си да ни предупреди да мируваме и ние излизахме на пръсти, като си давахме знаци с ръце. Иначе можеше да има и бой.

* Френска оръжейна фирма.

Имахме за възпитател един швейцарец, който ни влизаше в положението и с когото поминувахме добре. Но един път «монархът» наредил да му направят обиск в стаята в неговото отсъствие и намерил една комедия, в която възпитателят ни осмивал царя най-безобразно. Без шум швейцарецът получи паспорта си още на другия ден и бе експедиран за родното си място.

В Кобург беше пак същият тормоз. По нямане на работа той си изсипваше гнева върху мен. Трябваше да търпя всекидневните му капризи. На няколко пъти ми сменяваха жилището под претекст, че стаите му трябвали за неговите сбирки, докато най-сетне ме заточи в една малка отдалечена стая, която подхождаше за някой беден студент.

Пари ми даваше, колкото човек да не се излага навън пред хората. Средствата ми са били винаги недостатъчни. Имахме наистина със сестра ми Евдокия по 500 000 лева наследство от баба ни Клементина, но аз изхарчих моя пай. Парите ни се пазеха от Марко Рясков в една касетка. Имало е и друго по-голямо наследство, но «монархът» го е употребил още навремето. Всъщност аз се видях с малко пари, когато станах регент. Сега имам спестени 240 000 лева, които оставих скрити в стаята на двореца «Царска Бистрица», където държим дрехите за пране. От майка си имам това златно кръстче, което виждате на шията ми и на което е инкрустирано едно късче син емайл, взет от майка ми от цариградската «Св. София». Това ми са богатствата.

— Всичко това — поясних аз — се знаеше, то се предугаждаше, както и много други работи, за които не говорите. Вие казвате, че с политика не сте се занимавали и не сте натоварвани с политическа задача. А какви са били тези телеграми от Швейцария, в които съобщавахте, че там «сливите са цъфнали и обещават много плод», и т.н.?

— Откъде знаете за тези телеграми?

— От радиотелеграфиста, който ги приемаше и ми ги показваше.

— Това се отнасяше до наши фамилни работи.

— Да предположим, че е така. А защо приехте да станете регент, когато всичко ви показваше, че трябва да стоите настрана?

— Всички, с които можех да бъда в допир, ме съвет-

ваха да приема да бъда регент: министри, депутати, професори, разни комитети, стопанските съюзи и т.н. Трябвало да се жертвувам за страната, за династията, за младия цар и пр. Сега същите тези хора сигурно говорят друго, но тогава те говореха това, което сега казвам. Питат ме не съм ли виждал пропастта, над която е надвиснала страната. Отначало, както много други, и аз не виждах, бях слепец. Но когато видях, че положението се влошава, ние, регентите, се опитахме да направим потребното, даже се съгласихме да натоварим земеделец да състави кабинет, макар че, да ви призная, аз бях против натоварването вие да съставите кабинета. А защо ме упрекват, че като съм станал регент, бил съм нарушил Конституцията. Та кой не е нарушавал Конституцията? Вие сам не нарушихте ли Конституцията на два пъти за една седмица? Първия път, като прибавихте три поста за министри без портфейл, и втори път, като свалихте Филов от регентския му пост?

— Капитанът на търговския параход е длъжен да пази и се грижи за стоката, която му е поверена, и е отговорен за нея. Но когато той види, че бурята грози да потопи парахода, за да го спаси, той изхвърля в морето част от стоката като баласт. Разбира се, това може да даде повод за много злоупотреби, но затова пък всеки трябва да бъде готов да понесе отговорността за делата си. . . Каква беше ролята ви между регентите?

— Почти никаква. Филов ме питаше понякога във връзка с някои въпроси, но това беше по-скоро да се запази редът в работата. Генерал Михов е добър човек, но извънредно мек и така господин Филов ръководеше дейността на регентството, нещо, което аз не одобрявам. Той е запознат с всички въпроси, знае да се справя с министрите, с народните представители, с чужденците и при това е надарен с твърд характер и се налага. Когато разбирах, че е необходимо, и аз се намесвах дейно. Ето, преди да се състави Багряновият кабинет, Филов предложи да възложим мандата на Цанков. Тогава аз почти му извиках: «В такъв случай народът има право с камъни да ни избие» и демонстративно напуснах заседанието. Така, когато на 5 септември аз го видях да се крие, като говорих генерал Кочо Стоянов, който бе напуснал поста си в Македония, аз пратих подполковник Шиев да ви съобщи това. И Кочо Стоянов биде уволнен. Това аз направих не

случайно, защото имах сведения, че на 1 септември Филов готвеше нещо с Кочо Стоянов. Да, господин Филов има характер на диктатор и такъв си беше и при нас, другите регенти, слаби и мекошави. Той беше може би най-големият диктатор, който някога се е проявявал в България.

Упрекват ме, че не съм познавал нито хората, нито политическите среди в България. Та това е много мъчна работа, да мислиш, че познаваш хора, които си менят убежденията и политическите позиции според интересите си и според времето. Ето, брат ми, като си спомняше втората половина от министър-председателството на г. Кимон Георгиев, го смяташе за лоялен към него общественик, а ето какво излезе — забъркан е във всички политически каши през последните 30—40 години. Друг пример. При една обиколка из Бургаско се видяхме с Ив. Байданов и се поздравихме любезно. Той беше с други двама ловци. Царят видя това и веднага ме предупреди най-сериозно: «Внимавай, това е един от най-опасните звенари!» И той не познаваше хората. Право ви казвам, добре, че почина навреме, та не дочака да види в каква пропаст изпадна и семейството му, и страната.

— Вие добре правите, че по много въпроси казвате това, което мислите, че е правилно. Обаче не намирате ли, че вие избягвахте да се сближите с народа и се бяхте капсулирали във вашата усамотеност, нещо, което стана причина да се доразвие у вашия брат онова патологично състояние, в което той беше изпаднал и което го караше да решава толкова важни въпроси според това, което се вижда в дъното на една чаша кафе, накъде отива пламъкът на свещта, какво ще каже Дънов, Лулчев и пр.?

— Вижте, това, което се разказва сега за моя брат, е доста преувеличено. Вярно е, че в нашия дом всички сме кой по-малко, кой повече суеверен и фаталист. Царят например в петъчен ден, както и на 7 и 13 число нищо не предприемаше. Един четвъртък Хитлер беше изпратил личния си самолет, каран от пилота му Бауер, да вземе царя в петък сутринта, за да се срещнат същия ден следобед. За да избегне злокобния ден, царят се престори на болен и замина в събота.

Лулчев беше опасен човек. Имаше лоши очи. На два пъти ми е било възлагано да го докарам от дъновисткия лагер във Врана. И двата пъти щях да обърна колата.

Виждах, че Лулчев оказва зловредно влияние върху царя, но не допусках внушенията му да са били така повелителни и фатални. Влиянието на Лулчев не се упражняваше само върху царя. Книгите му се разграбваха бързо и се четяха все от отбрана публика. Забележете, че в някои от тях той визира недвусмислено царя, и то в неблагоприятна светлина. Последователите на Дънов бяха многобройни, като много от тях бяха хора образовани и известни в интелектуалния свят. А колко политици се въртяха около него, за да го използуват.

— Кой информираше царя и какво беше неговото становище за партиите, политическите лица и пр.?

— Обикновено той се информираше от дворцовите хора, от които някой имаше възложена задача, особено тези от личния кабинет на царя. На Генчев* се възлагаха понякога по-важни задачи от вътрешен характер. Някои мислят, че дворецът има специално разузнаване. Нищо подобно! Желаещите да информират бяха толкова много, че нямаше нужда от такова. Много хора трябва да се благодарят на Павел Груев, че срещу 9 септември е унищожил всички книжа от личната архива на царя. На много лица щеше да се види истинският лик, щяха да се узнаят съветите, съобщенията и заблудите, които са изпращали на високото място. Много благонравни лица щяха да бъдат разобличени и доста «републиканци» щяха да наведат глави.

Поначало царят нямаше добро мнение за партиите. Смяташе ги идейно изродени, овехтели, корумпирани, служебогонци, придобили чрез разни машинации големи права и сила.

— Ще забравите ли да добавите, че той подпомагаше и фаворизираше именно най-лошите от тях?

— Може да е отчасти така, но и той беше прав да търси опора там, където му се предлагаше такава. Към Земеделския съюз той имаше; няма да го крия, лоши чувства, защото не можеше да забрави спомените си от годините 19, 20, 21, 22 и 23, когато чувствувал, както се изразяваше той, правата си по-малки и от тези на софийския мюфтия. Думата «царче», употребявана от Стамболийски, го вбесяваше, но трябваше да търпи и даже да се усмихва.

* Инспектор на дворците и доверен човек на царя.

— Не казваше ли също, че исполинският ръст на Стамболийски го засенчва премного?

— Може би дотолкова, доколкото у брат ми се долавяше понякога чувство за малоценност. . . Той смяташе, че Народното събрание в голяма част от състава си е меркантилно, че няма демократичен произход и няма нищо общо с народа. Отделни депутати уважаваше, но такива обикновено не го търсеха за съжаление. Селяните депутати намираше за мъдри и добродетелни хора, но неподготвени за днешния сложен живот на държавата и ръководени, с малки изключения, от случайни и посредствени личности или вулгарни демагози. . .

— Да му е простено. . .

— Комунистите смяташе, че докато дойде време да управляват, те ще се вчовечат и ще еволюират в идейните си разбирания, както направиха и социалдемократите. Другите партии ценеше дотолкова, доколкото можеха да му помагат да закрепи режима. Той смяташе Цанков за един неуравновесен човек, но Ляпчев харесваше, даже го обичаше. Царят казваше, че Ляпчев му напомня английските държавници от викторианската епоха, при спазени размери, разбира се. Той смяташе въобще, че днешният политически елит е по-слаб от този, който е бил при баща му. Генералите наричаше интимно «преторианците». Не му харесваше това, че пред него се държаха така покорно, докато навън вземаха пози на китайски мандарини.

— Ще си позволя да кажа, че той имаше основание нас, комунистите, и други подобни да не ни обича, но към водачите на другите партии и към военните той е бил просто неблагодарник. Те му бяха слепи оръдия, без които отдавна щеше да бъде вън от България. Разбира се, аз не мога да говоря с вас за неговите отговорности, защото сте му брат, но за мен е ясно, че и той носи отговорност за всички злодеяния, станали през царуването му. Ако той не можеше да ги предотврати, най-малко щеше да ги прекрати. Сигурен съм, че и много от тях са инспирирани от него, макар че се стараеше да играе ролята на Пилат. Жалко, че си отиде, без да плати.

— Е, аз не мога да ви следвам на тази тема, но искам да кажа, че той не беше така черен, както го изкарват. За 9 юни например той не е мислил, че ще се стигне до такива ексцесии.

— Аз имам данни за противното. Но тук не е мястото да говорим за това. Надявам се сега да се разкрият доста неща, още повече че много участници са още живи.

— Вижте, много работи аз наистина не зная. Брат ми почна да говори с мен по политически въпроси едва след превратa на Бадолио. Събитията в Италия го бяха стреснали много. Той беше изненадан от поведението на крал Емануил[98].

Сутринта агенция Стефани не беше издала своя обичаен бюлетин. Царят бе озадачен от това и застана пред радиоприемателя в очакване на новини. За да не пропусне нещо, той закуси там. Новините научи от швейцарските радиостанции. За да се разсее, той беше излязъл следобед към Беледие хан. Но и там бе следил всички радиоемисии.

— Италианският крал не му е вярвал вероятно, за да не го поставя в течение на заговора или поне да не му загатне за това.

— Не. Той не знаеше нищо. След като се завърна, той ме запозна с развоя на събитията и ме запита какво мисля по всичко това. Не помня какво му отговорих. Аз бях слисан от обрата в Италия и от сериозния му официален въпрос.

— Същия този ден, без да има предвид превратa на Бадолио, опозицията, събрана в дома на Мушанов, му отправи писмо, в което му сочеше ясно какво трябва да направи. Но той не обърна внимание на това и гестапо още на другия ден имаше препис от писмото.

— Оттогава брат ми почна да споделя с мен някои неща от това, което го занимаваше. Напоследък ми се оплакваше често от Хитлер. «Ще лавирам, ще лавирам още малко, но май наближава краят на играта» — казваше той. Хитлер го много измъчваше напоследък и след последната среща той се върна отчаян. Реши да се изкачи на Мусала за разтуха. Когато се връщахме от екскурзия, той слезе от върха по една пътека, по която рядко рискуваха да слязат и опитни планинари. Аз го придружих, като вървях встрани и го молех да тръгне по нашия път. Но той ми се скара и продължи да се излага по стръмнината. Имах впечатление, че той търси смъртта си като Алберт Белгийски. И тогава, още на обеда, той почувствува първото по-сериозно предупреждение на сърцето. Току-що бяхме седнали да закусваме, когато му стана

лошо и той силно пребледня. Спуснахме се да му помогнем, но той махна с ръка и прошепна, че щяло да му мине, както и друг път. Глътна едно хапче. Той имаше слабост да се лекува и сам да си пише рецептите без лекарска помощ. И наистина след малко той се ободри.

Какви бяха напоследък отношенията им с Хитлер, какво са разисквали в подробности, всичко това ще остане загадка, ако Хитлер не остави нещо написано. Не вярвам и г. Филов да знае всичко. Не съм забелязал в двореца да се държат бележки за такива случаи. А аз се държах настрана и не можех да узная нещо. Пък и какъв живот живеехме в двореца! С брат ми отношенията ни бяха хладни. Със сестра ми Евдокия отначало бяхме добре, но после объркахме конците. Аз нямах нищо против царицата, но тя не ме обичаше. Колкото до Надежда, най-добрата между нас и надарената с весела и широка душа, тя беше далеч и щастлива, че се е отървала от нас.

Когато княз Кирил изпадаше в депресия, той ставаше по-разговорлив и се мъчеше да бъде искрен, доколкото положението му като брат на царя и бивш регент му позволяваше това. Той говореше някак си отвлечено и не всякога мисълта му беше завършена. Често пъти смесваше чужди думи в говора си. Тогава най-много търсеше да пие.

Щом беше в добро настроение, забравяше всичко, ставаше весел, позволяваше си волности, често пъти неприлични, и употребяваше цинични изрази. В началото го търпях, докато един ден му казах:

— Употребявате често пъти цинични думи, от които би се зачервил дори един талигар. Позволявате си също волности, от които хората се срамуват. Да не мислите, че ще се харесате някому? Нашият народ мрази вулгарностите и цинизмите. Не забравяйте, че сте били до вчера български княз-регент. Това положение ви налага задължения, докато сте жив.

— Да — отговори той, — Драганов ми предаде вече забележката ви. Знайте, че у мен много работи стават изкуствено, пък имам и лоши навици. В това отношение има вина «монархът», който ни даваше лоши примери.

— Не бива да се извинявате с баща си. Защо у брат ви не се забелязваха такива прояви? Вижте русите как се държат тука. Не е безразлично какъв спомен ще оставим.

Друг път го упреквах пред Драганов, че търси постоянно да пие и пие без мярка водка, с което се излагаше пред домакините.

— Ами аз съм алкохолик, алкохолик? — отговори той. — Това се знае! Обичам да пия, и туйто! Аз и в София пиех.

— Ах, пили сте! — възрази Драганов. — В двореца се слагаше на масата само една бутилка вино и вие пиехте чаша и половина най-много на обед. Кой е посмял някога да поиска нова бутилка? Скъперничеството, което цареше там, беше такова, че една и съща бутилка коняк се слагаше по два-три пъти на масата.

— Вие да не мислите, че ще блеснете пред русите с вашето пиене — повторно забелязах на княза. — Те пият, но са научени да пият и не им се познава. Нас ни наблюдават и не е много ласкаво, когато срещу името ви отбележат «пияница».

Князът живееше уединено, разхождаше се повечето сам, четеше разказите на Чехов, Тургенев и др. Идваше понякога на разговор при мен, който беше по-скоро нескончаем монолог. Описваше личната си орисия и живота си, който не е бил интересен, нито богат на занимателни приключения.

Мога да слушам човек да ми говори с часове и затова го търпях дълго да се разхожда из стаята ми и да разказва разни приказки.

— С вас и с русите ми е по-лесно да говоря, отколкото с предишните ми колеги и познати, които са тук. Не знам, може би сме си омръзнали.

Кирил не усещаше, че разговорите с колегите му се въртяха все около кошмарния въпрос за тяхното недавнашно сътрудничество и затова се стремеше несъзнателно да ги избягва.

Често пъти говорехме за нашите политически нрави. В тези разговори той хвърляше вина само на партиите. Един ден ставаше дума за политическите убийства. Неговата неоснователна преценка ме застави да му кажа следното:

— Стамболов е бил строг, кажете го жесток може би. Но той е действувал открито. Спомнете си присъдите над Олимпи Панов, Филов, Паница и др.[90] Той е прибягвал понякога до сурови мерки, защото не е можел да излезе

с маслинено клонче срещу едни противници, които не са подбирали средства за борба.

Неговите наследници от другите партии възприеха друг начин за борба — убийството «из за угла». Първите държавници начело със Стамболов бяха избити най-подло из софийските улици. Смятате ли, че и вашият баща е бил чужд на тази кървава разпра? Нашите историци и хроникьори се задоволяваха да отбележат убийствата, без да си дадат труд да издирят и посочат центъра, който ги е инспирирал. Те са угодливи и не искат да имат работа с някои политици и с двореца.

През време на земеделското управление бе изпълнена само една смъртна присъда, тази на престъпника-садист майор Кулчин, за чиято дейност се искаше възмездие от нашата възмутена общественост и от неговите жертви вън от страната ни. Имаше възбудени два политически процеса срещу виновните за народните катастрофи, но преди още да се гледат делата, министър-председателят Александър Стамболийски заговори публично за амнистия, нещо, което показваше какъв ще е краят на тези процеси. През това време се случиха и три убийства — на Такев, Греков и Чуклев. Доказа се, че първият е убит от неуравновесен човек, негов близък. Във вестника на анархистите излезе съобщение, че другите двама са убити от самите тях като зли врагове на работничеството. Присъдата над Прудкин за атентата в «Одеон» бе диктувана присъда или, да кажем — съдебна грешка. Истинският автор на атентата и днес е професор в Софийския университет.

Режимът на Демократическия сговор, особено през времето на Ал. Цанков бе непрекъсната низа от арести, инсценирани процеси и убийства «из за угла». Този период на убийства трая около 8 години и жертвите се изчисляваха с хиляди. Най-много убити имаше измежду земеделците. След тях следваха комунистите. Убийствата се извършваха по най-перфиден начин: безследни изчезвания, при опит за бягство и пр. от членове на ВМРО, от офицери или от шпицкоманди. Обикновено ние си представяме убиеца рошав, страшен и т.н. Тук убийците обикновено са били елегантни господа, хубаво облечени, с изящни маниери. Но това не им е пречило да удушват жертвите си с електрически проводник в автомобила си, да ги хвърлят в Дунава полупребити, с окачени камъни

на шията, да ги разстрелват накуп с картечница, да ги намушват с ножове във влака и след това да ги изхвърлят навън, да ги измъчват, като ги мушкат с ножове, като им режат езиците или отрязват главите и пр., и пр. Това бе кървава епоха. Екзекуторите се знаят и главните насъсквачи също се знаят. Но никой не посмя да ги назове. Някои от тези зверове успяха да се преобразят и дори да играят видна роля в живота.

Вашият брат знаеше вичко това, но се правеше, че живее на Сириус.

Княз Кирил слушаше и мълчеше, защото и той е бил един ням зрител на тези недавнашни събития.

Често пъти той загатваше за съдбата, която го очаква. Един път той ме запита направо каква ще бъде присъдата му при един процес. Казах му, че при политическия процес е най-трудно да се правят предвиждания, но все пак му казах следното:

— Преди всичко трябва да се знае законът, по който ще се гледа процесът. След това интересно е да се знае съставът на съда, процедурата, която ще се следва, обстановката и създадената атмосфера, целта, която си е задало правителството. Могат да се явят и разни други изненади. Разбира се, те няма да си служат със същите съдии, които вие изправихте срещу тях.

Трите регенти сте солидарно отговорни, но вие с генерал Михов не сте участвували в присъединението на България към Тристранния пакт, нито сте обявявали война на Англия и Америка.

— Трябва да ви съобщя — пояснява князът, — че Рибентроп поиска на няколко пъти да скъсаме отношенията си със Съветския съюз, но ние не се съгласихме. Причината било, че България служела за база на пропагандата и на шпионажа на Съветския съюз срещу Германия.

— Това може да предизвика известно степенуване на вината ви, но ако докажете, че сте направили навреме всичко, което е било възможно, България да излезе от лагера на нацистите. Но как ще се защитите за действията в окупираните области и за издевателствата срещу партизаните, ятаците и пр.? Бяхте винаги предупреждавани от опозицията, но вие нехаехте. Диктатурата на Филов няма да ви облекчи. Недейте забравя, че във ваше лице хората неусетно ще виждат двореца. Много е усложнено

положението ви. Смятам, че ще бъде най-достойно да обясните открито вашето поведение, без да бягате от отговорност и да посрещнете присъдата като мъж. Мисля, че ще бъдете осъден строго. Може би най-строго и след това ще ви накарат да напуснете България и да не помисляте вече за връщане. Като знаете, че след Първата световна война настъпи мор по монархиите, даже и по тези, които имаха многовековно съществуване, за вас ще бъде леко да се примирите с тази не толкова зла съдба. Пък може и щастието ви да излезе другаде.

През цялото време князът мълча. На последните ми думи той се опита да се усмихне, махна с ръка и излезе. Мъчно беше да се говори на тази тема с човек като него.

След като се върнахме в България, бяхме настанени в Съдебната палата. Хранехме се от къщи. Само князът не получаваше нищо отникъде. Запитах го дали не са му се обадили още, а той отвърна:

— Сестра ми сигурно не може да ми се обади, а царицата пет пари не дава за мен.

Наблюдавах дрехите му: вехти, почти износени, пижамата му беше на две места закърпена и всичките му чорапи бяха по малко замрежени. Изглежда, че оплакванията, че е бил изоставен, са основателни. Едва на петия ден той получи малък пакет храна. Било, каза ни генерал Михов, четири сухи кюфтета и три ябълки, изпратени от царския камердинер Свилен. И така продължи до края.

Една вечер князът дойде много мрачен.

— Дойдох да ви питам — полюбопитствува той — какво да говоря. Аз никога не съм бил в съд и не зная нищо от процедурата.

— Най-малко мен трябва да питате, княже — отговорих. — Аз съм бил против вашата политика, борил съм се против нея и не мога да ви кажа друго, освен да казвате чисто и просто това, което е било, и да посрещнете достойно съдбата, каквато и да е!

— Да, ще видя. Да ви кажа, и присъдата ми е сега безразлична. Ще посрещна с облекчение смъртта, стига да се свършат тези дни, които не мога повече да понасям. Друг път винаги носех със себе си веронал, но сега за проклетия нямам нито едно хапче. Една туба би ми свършила работа.

В края на процеса дойде в Съдебната палата свещени-

кът от руската черква заедно с попадията. Чух го да казва на княза:

— Вие ще бъдете изпратен край Троянския манастир, в къщата, строена от дядо Максим. Там е много хубаво и вие ще прекарате приятно, докато се нареди друго. Така че бъдете спокоен, капито?

— Си, си! — отговори княз Кирил, който дотогава го гледаше втренчено.

Чукнаха си чашите с вино и князът отиде да спи. Помислих си, Каква е човешката природа. Получи успокоително съобщение за себе си, без да запита нищо за колегите си, другите двама регенти. Не им каза ни дума за полученото съобщение и отиде да спи!

От всички тук най-несимпатичен е Добри Божилов. Къс и дебел човек, с теме на главата си като двугърба камила. Дълго време той е служил като скромен и трудолюбив банков служител. По-нататъшното му издигане в банковата йерархия се дължи главно на Ил. Караджов, депутат и виден кооперативен деятел от БЗНС. След дълга служба като управител на Народната банка по царско благоволение Божилов става министър на финансите и малко по-късно, при регентството, министър-председател. Трудолюбието му бе известно и той парадираше с него, като в неделен ден ходеше в банката, за да разглежда чуждите илюстровани списания, за които беше абонирал банката. Минаваше за много хитър човек.

Във финансовото министерство той въведе реда и педантичността на Народната банка. Намираше винаги начин да разполага със сумите, които бяха потребни, а това много улеснява едно правителство, което има широка ръка. При случай, когато е трябвало да угоди на най-високото началство, той е показвал виртуозност при разрешаване на много трудни задачи. Така той е могъл да изпраща всяко тримесечие по 80 000 швец. франка на бившия цар Фердинанд. Когато неговият заместник в министерството Дим. Савов ми разказваше за това скандално своеволие, той още не знаеше как е могло да става тайно това и как са оправдавани тези суми. Той обичал да държи под заплаха колегите си министри и народните представители, като за всеки от тях имал досие, в което е отбелязано всичко, което е могло да ги изложи, всякакви истории на личния им живот, не пропущайки даже и слугинските клюки. Главен информатор му е бил някой си

«Томичката», който е имал дарбата като плъх да се вмъква навсякъде.

Цените на земеделските произведения бяха ниски. Макар и да знаех, че Божилов нехае по този въпрос, като председател на Овощарския съюз се явих при него, за да поискам повишение на цените на овощията и зеленчуците. Какви доводи му не представих и какви примери му не посочих — всичко напусто! Когато му казвах, че цената на сините сливи едва стига за брането и че няма да има сливи за износ, за мармалад и компоти, защото хората ще предпочитат да ги брулят презрели и ще ги сварят на ракия, той ми отговори възмутително:

— Ех, като не искат да ядат — нека пият ракийца!

През пролетта на 1944 г. англо-американците му съобщили от съюзната главна квартира в Кайро да изпрати трн упълномощени лица «за да разговарят, ако не може да преговарят». Те трябвало на уречен ден да излязат на остров Тасос на разходка с лодка навътре в морето. Щяла да ги прибере английска подводница и да ги отведе в Кайро тайно от германците. Англо-американците се ангажирали да им уредят връзка с българското правителство. Единственото условие е било те да не се завръщат в България до края на войната. Драганов, който по това време бил повикан на доклад от Мадрид, предложил сам той да бъде един от тримата пратеници. Божилов махнал с ръка и не дал никакъв отговор.

Питам Божилов защо е погледнал така леко на това предложение и защо е пропуснал такъв случай. Той отговаря, че това били еврейски хитрувания, нагласявани от Куюмджийски, и не заслужавали никакво внимание.

Когато не чувствува да го грози непосредствена опасност, той винаги отговаря дръзко, нахално. На въпроса ми например как е посмял да изпраща пари на бившия цар Фердинанд той отговори с тон на котленски чорбаджия:

— Когато на един министър на финансите е потребно спокойствие, той може да си го купи!

Драганов закача Божилов, че когато последният е в странство, не всякога е така тих и смирен, както обикновено се показва у нас.

След някакви преговори в Берлин германците дали на Божилов банкет в «Есплалад». Вечерята била доста скромна, защото предвидените за целта разноски били стро-

го ограничени, както всеки път, тъй като правителството държало да не се дразни общественото мнение. Това не попречило обаче на участниците да продължат да пируват за своя сметка. Започнал се «колосален» гуляй. Опитали се да танцуват сред винените пари. Д-р Франк се търкалял по пода със сътрапезниците си. И Божилов не се държал добре на краката си. Позволил си разни лудории. Най-подир им скимнало да провъзгласят дирегента на оркестъра за професор по национална музика, нещо, което той отдавна мечтаел, а Божилов мисли, че го е и заслужил. Речено—сторено. Д-р Франк пратил да повикат писари с необходимите книжа, печат и пр. И шеф д'оркестра станал тази нощ професор. Колко военачалници са повишавани на самото бойно поле, защо и тук да не стане същото? Не стана ясно само дали новоизкалъпения професор е носил още дълго време титлата си. Божилов слуша и добавя:

— Пияни, пияни, но не забравиха да ми вземат тази нощ 500 марки за допълнителния гуляй!

Божилов вписвал в специална тетрадка всички ходатайства, правени от негови колеги, депутати или частни лица, и когато е потрябвало, той е напомнял за това. За да държи в ръка министрите и бюрото на Народното събрание, които ползуваха държавни коли, той си запазил правото сам да им отпуща бензин. И когато искал да чук не някого, той му казвал ехидно:

— Слушай, драги! Струва ми се, че твоят шофьор краде, защото този месец си изразходвал много бензин.

На русите Божилов правеше впечатление с основното познаване на техните финансови въпроси и с огромната си памет. Освен това той беше преровил тук доста книги и статистически данни и боравеше изкусно с това.

През пролетта на 1944 Божилов се опита да води пре говори с мен за една евентуална реконструкция на кабинета си, който беше пред пропадане. Той смяташе, че кат ни предложи 5—6 места, всичко ще се нареди като с магическа пръчка. Когато му съобщих, за трети път, че места та не ни блазнят, но че той трябва да възприеме една по литика, която ще има за база писмата, които бяхме праща ли до царя или регентството, той се отдръпна.

Питам го защо не се съгласи тогава на тази платфор

* Министър при управлението на Хитлер.

ма, която сега всички тук са съгласни да признаят за единствено спасителна, той отговори:

— Само Михов може би щеше да се съгласи с това. Филов тогава не искаше и да чуе за партиите, а князът му пригласяше. Хайде, да речем, аз съм бил сляп и егоист, защото, ако възприемех вашето искане, с нас, безпартийните, беше свършено. Но и вие се оказахте непрактичен. Щом сте имали голяма политическа сила, организирана във вашия съюз, при тези 6 места, които ви давах, вие сте могли да наложите вашето гледище по много начини.

—. Вие бихте били прав — отвърнах, — ако ние бяхме революционна организация. Но ние бяхме научени да да се движим само по конституционни релси.

От всички като човек най-добро впечатление правеше регентът генерал Михов. Помня името му от един негов подвиг през Балканската война. При атаката на форта «Айвазбаба» капитан Михов излиза с батареята си напред, изравнява се с предните редици на нашата пехота и открива огън по защитниците на форта. Това създава голяма суматоха сред врага и повдига неимоверно духа на нашите пехотинци, които били дали вече много жертви и били уморени. Вторият ми спомен е от 1928 г. В един случаен разговор с него той ме упрекна, че нашата организация не била достатъчно националистична, патриотична, като се нахвърли на нашата емиграция, която за пари служела на Пашич и на «Черната ръка» — най-големите българоядци в Югославия. Струва ми се, че му отговорих добре, но той си остана на своето, защото ми се видя силно надъхан от нашите противници. Време мина оттогава. Косата му е доста побеляла. И сега той ми се доверява, че тези, които е смятал за патриоти, били най-големи безотечественици и че родината им била в портфейла. Тих, скромен и честен човек. Колегите му казват, че имал само един малък апартамент и той не бил още изплатен. Много е сантиментален и негоден за политическа работа, за която човешките му качества не са достатъчни.

Чете книги с военно съдържание, които тук са в изобилие, или книги за пътешествия. Силен е в игрите «преферанс», шах и «търговско домино», които се играят тук много. Затова идват силни руски играчи да го търсят за игра. Той е и приятен играч. Когато Филов играе и губи, което често се случва, той се сърди, хвърля картите,

вика натъртено «не везёт»! И напуща компанията. А ако в този момент зърне, че Божилов се хили, изсипва върху главата му куп хули. Михов е добряшки весел. Често се оставя незабелязано да го надвият и поле казва на щастливия млад офицер:

— Ех, надявам се, че няма да разказвате по вилите, че сте победили един остарял български генерал!

— Управлявахме и загубихме — ми казваше той. — Следователно отговорностите са наши и ние трябва да ги понесем с достойнство. Ще съм доволен, ако се р збират от обществото два въпроса: първо, че не съм бил много германофил и не съм спомогнал с нищо България да тръгне из този път. Аз вярвам, че царят и Министерският съвет са решили да се наредят на страната на Германия — 10% по свой почин и 90% под угрозата на Хитлеровите мълниеносни бронирани дивизии. Моята отговорност е, че аз продължих тази пагубна политика. Да ви кажа ли? Аз все пак съм вътрешно спокоен, защото Добруджа ще ни остане, а ако можем си взе с помощта на братушките и Западна Тракия, куршум ли ще е или въже — не ме интересува.

Вторият въпрос е да уверя всички, че съм действувал честно, а не съм предател. Когато в началото на месец септември т.г. Хитлер ни изруга телеграфически за съобщението ни, че сме решили да спасим страната си, като натоварваме правителството, което ще извърши пълна промяна в досегашната си политика, душата ми се възрадва от виковете на този скот. Аз имам може би най-решаващо участие за образуването на вашия кабинет — въпреки неохотата на Филов и рязката опозиция на княза — и за бързия обрат в политиката ни, но за жалост това стана твърде късно. По-рано бяхме предоставили всичко в ръцете на Филов или по-право той ни се беше наложил. И аз, макар и да виждах, че трябва да се бърза, не можах да наложа промяната. Това, разбира се, не намалява моята отговорност.

— Защо тогава — запитах, — когато поисках оставката на Филов при образуване на кабинета, вие се опитахте да го защитите?

— Най-първо ме накара да направя това идеята за другарска солидарност и после, като се махнеше Филов, какво оставаше от регентството — нищо! Щом казахте,

че това ви е условието — сине ква нон* — за образуване на правителството, ние млъкнахме. Т.е. поставихме интереса на държавата над личните съображения. Какво настъпи после — в действителност ние одобрявахме решенията на правителството, които вече се прилагаха, преди да ни бъдат пратени за одобрение. Следователно играехме същата роля, както при Филов.

— Не можете да се оплачете от Кимон Георгиев. Той не публикува указите, преди да сте ги одобрили с княз Кирил. Този път това е станало без разглеждане на почерци, без гадания и пр. Апропо, доколко суеверието и дъновизмът упражняваха влияние върху царя? Габровски ми разказва, че когато отишъл да види царя няколко дни преди смъртта му, над леглото му имало окачени над двеста различни икони.

— Не зная доколко набожността на цар Борис беше примесена със странности и суеверия. Мисля, че странностите и суеверията вземаха връх у него. Неговото душевно състояние вкара и Дънов или по-скоро Лулчев — в двореца. Изглежда, че той не решаваше нищо, преди да се е допитал до своите окултни предвестители. Той предпочиташе дъновистите пред всички други. На тях се доверяваше напълно. По този път Сапов и Недев станаха министри на вътрешните работи**, защото бяха дъновисти. Най-първо го е запознал с дъновизма старият генерал Стоянов, с когото беше много близък.

Един ден царят ми каза, че ще бъде от моя полза, ако отида при генерал Недев. След месец той ме запита дали съм ходил. На отговора ми, че не съм, той се ядоса и добави, че било преди всичко от моя полза, ако съм отишел. След няколко дена отидох при посоченото лице. След обикновените поздравления генерал Недев почна да говори на религиозна тема. Направи ми едно въведение в дъновизма, като не се уморяваше да ми повтаря, че човечеството ще се обнови по този път. Никога не допусках, че авторът на «Дойранската епопея» на стари години ще вземе да играе ролята на окултен проповедник. Сетих се каква е работата и го изслушах с голямо търпение. Най-подир той се умори или му омръзна да поучава и беседата бе прекратена. Не отидох повторно, а и царят не ми споме-

* Без което не може.
** В кабинета на Г. Кьосеиванов.

на повече нищо. Види се, Недев беше казал, че съм лош ученик.

Зная, че цар Борис, когато се е намирал в затруднено положение, е отивал в Рилския манастир. Застанал там на колене пред мощите на свети Иван, е прекарвал по един-два часа в молитви и съзерцание.

Руският фронт му създаваше големи грижи. Той се боеше да не би да дойде ден, когато Хитлер ще поиска от нас войски за източния фронт. Чудеше се какво да измисли, за да отклони от страната ни това изпитание. Един малък случай му даде идеята какво да прави. Югославянски партизани нападнали германските гарнизони във Враня и Зайчар. Виждайки се обкръжени, поискали помощ от командира на най-близката българска част, който запитал София какво да прави, и българското военно министерство съобщило за случая в германската главна квартира. Хитлер отговорил веднага да не се оказва никаква помощ на двамата немски командири, които той обвини в малодушие. Но това дало повод на цар Борис да мисли, че ако български войски бъдат заети на Балканите, от една страна, ще освободят германски войски и, от друга страна, няма да се искат от нас войски за източния фронт. И почнал той да повтаря при разни случаи, че българските войски тежат на своето място, че биха могли да освободят германските части, които са в близост с нас, и т.н., докато се дошло до действително заместване на германски с български войски на много места.

— Генерале! — го прекъсвам. — Тази тактика прилича на тази на камилската птица, която си криела главата, мислейки, че се крие цяла в пясъка. Ако това беше само една мирна окупация — иди-дойди, но и в окупираните области се водеше вътрешна война — с партизаните, с мирното население. Хванеш ли се веднъж на хорото, ти трябва да скачаш безразлично дали си на главата или на опашката на хорото. Илюзорно е да се мисли, че с това прикритие ще избегнем всяка отговорност.

Генерал Михов мъчно понасяше тези спорове. Той се впусна да ми доказва, че всичко е направил като началник на V армия, за да облекчи местното население от каквито и да е тежести. Всичко необходимо: храна, фураж, и пр. той докарвал от Стара България* и правил всичко въз-

* Българските граници до април 1941 г.

можно окупираните области да не почувствуват несгодите на войната.

Напомних му за писмото, писано от група обществени дейци и препратено му от мен в навечерието на влизането му в Македония, в което наблягахме да направи всичко възможно да не се повтарят грешките и престъплението на Радославовия режим през Първата световна война, и да щади местните интереси и честолюбието на македонското и сръбското население. И наистина генерал Михов издаде една добре редактирана заповед до V армия, в която ясно показваше задачите ѝ, като даваше много добри препоръки за държанието ѝ с населението.

Запитах го дали е вярно, че преди да бъдат задържани, те са потърсили убежище в чужда легация.

— Още на 7 септември чухме, че ще ни задържат и отидохме в Царска Бистрица при царицата, като казахме на секретаря на регентството Горанов да не казва дори и на вас къде се намираме. Одобрихме текста на прокламацията за обявяване на войната, без да обаждаме къде сме. Смятахме се на сигурно място. На 9 септември трябваше да отидем с княза в София да узаконим наложилото се правителство, наречено ОФ. Това беше за нас тежко изпитание и ни беше срам да се гледаме. Помислих да туря край на живота си, но такава постъпка ми се видя също срамна и подла. Князът беше онемял от нервност. Към нас се беше присъединил Филов. Той беше загубил вече своето самообладание, но беше относително още спокоен. През ума на никого от нас не мина мисълта за бягство. Говореше се за присъствието на партизани, на хора, дошли от Самоков. Не се бояхме от смърт, от изтезания, но не можехме да понесем униженията, на които бихме били подхвърлени. Това ни накара да отидем във вилата на Турската легация и да стоим там, докато мине безредието на първите дни. Вие познавате състава на нашата авиация и знаете, че на 8 септември, както и по-рано, ние можехме да напуснем страната при пълна безопасност, но не го направихме, както го заявихме и на вас още при съставяне на кабинета.

Отивайки във вилата на Турската легация, ние и там казахме, че отиваме временно — докато мине бурята. Приеха ни много любезно, обаче турският пълномощен министър сметнал за потребно да съобщи за това в София, и оттам новата власт прати да ни приберат.

— Тогава ли взеха дневника на Филов, както и вашия?

— Да. Това беше една глупава работа от наша страна. Това са дневници, писани само за нас, писани на бърза ръка, без проверка на факти. Някои неща са предадени вероятно напълно субективно, според първите впечатления и според момента. Сега ще се ровят в тях и ще ги използуват както искат.

Няколко дена преди да ни съобщят за заминаването ни за България, влезе в стаята ми доста разтревожен.

— Между нас — каза той — стават некрасиви работи и трябва да ги споделя с вас, докато не са произлезли лоши и срамни последствия.

Нашите другари Филов, Божилов и Д. Василев, Габровски, виждайки добрите отношения на русите, са намислили да ги помолят да ги задържат тук и ако трябва да понесат някаква отговорност, да я получат и изтърпят на руска земя. Готови са да отдадат своите последни сили в услуга на съветската държава при каквито условия съветите намерят за добре.

Аз не мога да понеса този срам. Ние сме българи, управлявали сме България и там трябва да дадем сметка за нашите дела и да понесем наказанието, което ще ни се наложи. Аз искам да се завърна в България, макар и да зная какви са нашите политически нрави. Ако ме чака куршум — български да е и да легна на българска земя. Позорно е да бягаме от българското правосъдие и да търсим чуждо, като по-справедливо и по-добро. Какъв пример ще дадем на децата си и на поколенията!

Като говореше това, Михов имаше сълзи на очите си.

Поздравих генерала за доблестните му думи, успокоих го и му казах, че всичко ще се нареди както трябва.

Следобед помолих Филов да дойде в стаята ми за един кратък разговор. Съобщих му за какво се отнася тази среща и го запитах какво вярно има в това.

Филов не скри намерението си и поясни, че той не бяга от отговорност, но от злобата на безотговорни хора у нас, които се ръководели от най-низки страсти и инстинкти. Това той вече бил предвкусил в България и не очаквал нещо по-добро. Предпочитал руското правосъдие, защото се уверил, че в тази земя имало правов ред, строга отговорност за делата на всекиго и човещина, която го изненадала. Освен това той бил докаран тук вероят-

но за съд, а не за разходка и искането му щяло да бъде просто съгласие с намеренията на съветската власт.

— И най-неразумното действие може да потърси форма за оправдание — му забелязах аз. — Всъщност вие прибягвате до бягство от отговорност, което се мъчите да прикриете. И тук няма да ви постелят меко легло. В България вие проявихте по-голям кураж. Признавам, че можехте да избягате. Вие сам ми декларирахте, че няма да избягате от отговорност, и спазихте думата си. Правите си криви сметки, като разчитате тук на по-добра съдба. Да ви призная, било ме е срам като дете, когато четях как наши царе и велможи бягали във Византия и там получавали разни длъжности или пък се озовавали при татарския хан да търсят убежище. Спомнете си впечатлението от махзара[100] на нашите народняци, бягството на С. С. Бобчев и т.н. Наивно е също да мислите, че русите ще се съгласят да удовлетворят искането ви. Освен това, ако настоявате на своето, аз трябва да ви предупредя, че ще доведа до знанието на полковника мнението на останалите българи тук с необходимите мотиви за това.

Филов заяви, че не е очаквал въпросът да се усложни дотолкова и че при това положение той няма да прави никакви постъпки.

Освен тази временна криза впоследствие не видях у тези хора проява на страх или малодушие. Случи се така, че трябваше да бъда свидетел на всички техни терзания и мъки през време на процеса. Те се слабо защитиха. Някои от тях заеха глупави позиции, но като хора през всичкото време, от начало до края, те се държаха като мъже и достойно, без да вземат пози. В мнозинството си довчера чиновници, те са вървели смело и самоуверено по начертания им от царя и Филов път, без да знаят къде ги води той и накъде ще ги изведе. Тяхното спокойствие идваше от илюзорното чувство на изпълнен патриотичен дълг. Вината им беше очевидна, но вината на този, който ги беше повикал в Министерския съвет, беше по-голяма.

От Първан Драганов имам едни лош спомен. Няколко дена след 9 юни 1923 г. майка ми получила някакво официално съобщение и мислейки, че това е обикновена призовка, поставила я настрана, за да я даде на адвоката ми. Това се случило в момент, когато вкъщи са правели непрестанни обиски, кражби и разпити от Цанковата власт. На втория ден от получаването на това известие

пристигнали органи от жилищната комисия и общината заедно с група хамали, които почнали веднага да изнасят покъщнината на двора. Излязло, че съобщението било от жилищната комисия да освободим квартирата в срок от 24 часа. Трябвало домашните да преживеят и това непредвидено премеждие. Добре, че се намерил добър човек, който предложил сутерена на къщата си в квартала «Кюлуците», и нашите се нанесли криво-ляво там, където ги и намерих след три години при излизането ми от затвора. Това е обикновено нещо в нашите политически нрави. Най-интересното е, че още следобед пристигат дворцови коли, които превозвали багажа на царския адютант Първан Драганов. И тъй жилищната комисия без никакво законно основание изгонва семейството на Ал. Стамболийски, за да настани хора на двореца, нещо, разбира се, което не е станало случайно. Не му напомних това хунско нашествие, защото бях убеден, че това е било една дребнава и злобна постъпка на цар Борис, и, друго, че сега не беше нито място, нито време да хвърлям камък и аз върху човека, отрупан и без това с толкова нещастия.

С Първан Драганов се запознах при Багрянов, който ме беше повикал да уговоря някакво сътрудничество с хора от Земеделския съюз. След като бях отказал всякакви преговори на тази тема и се готвех да отпътувам, Драганов ме настигна на вратата и ме запита защо съм отказал и дали причините не са от такова есество, че и той да откаже и да си замине за Мадрид[101]. Отговорих му, че моят случай е съвършено друг, и си заминах. Видях се по-отблизо с него впоследствие.

Сега той идва по-често при мен, защото с другите води вечни спорове. От Багрянов е по реалиет, по-прям, дори и малко груб. Не е заразен толкова от дворцовите мании, по-амбициозен и по-енергичен. С Багрянов го свързва дългогодишно другарство и чувство на признателност. Бягрянов е посъветвал царя да го вземе на служба в двореца и му помогнал след това да постъпи в дипломатическата кариера.

— Когато се роди дъщеря ми Диди — разказва Първан Драганов, — Багрянов и Евдокия идваха много често вкъщи да я къпят и казваха, че ще се радват много, ако имат такова дете. На техните отношения цар Борис гледаше с безразличие, но когато старият цар Фердинанд

научи за тях, той дори забрани всякаква близост. Багрянов постоянно искаше да се върне в строя*, но от двореца не му даваха разрешение. Той беше много близък с цар Борис, който само с него си говореше на «ти» и на малко име. Когато Багрянов ми съобщи да дойда в София да му сътруднича, аз не можех да му откажа по горните съображения. Макар и отчаян и мимо моето вътрешно нежелание, аз не можех да се откажа да не отговоря на неговия повик.

Когато тръгнал от Мадрид за България, нашият военен аташе там го запитал как ще влезе в един кабинет, от който се очаквало да направи пълен завой в политиката на България. Още повече, той е участвувал в подготовката и подписването на Тристранния пакт[102]. Драганов отговорил, че другарският дълг му диктува да постъпи така и освен от три години предупреждавал, че Германия ще загуби войната. Освен това настоявал да се потърси нов път за спасението на страната ни.

Още при съставяне кабинета Багрянов Драганов ми се видя най-самостоятелен пред шефа си и решен твърдо да върви из пътя на новата политика. В първите дни той потърсил да прочисти апарата на външното министерство от хората, излезли от дворцовата канцелария или близки до двореца, които той намирал за негодни. Обаче Багрянов не се съгласил освен за Стаменов, пълномощния министър в Москва, когото и двамата смятали за вреден. Но този път Молотов отказал да даде агреман за друг.

Багрянов го е дублирал в ролята му министър на външните работи, традиция, останала от Филов. Понякога Драганов научавал твърде късно за някои негови разговори с чуждите представители, особено с Кирсанов. Драганов направил на Багрянов бележка за тези нередности, но не дал да се разберат от хората тези техни недоразумения. Само през време на процеса Багрянов, уморен и доста депресиран, не можа да устои и се опита да прехвърли на Драганов по-голямата част от отговорността. Знае се, че програмната реч на Багрянов внесе едно успокоение сред обществото, а произнесената след това реч от Драганов причини недоумение и хвърли подозрение върху искреността на политиката на правителството[103]. Аз слушах речта в Кюстендил и се питах: какво

* В армията.

значи този обрат? На връщане в София получих покана за среща с Багрянов. Целта на срещата му бе да узнае какво е впечатлението от речта на Драганов, защото останалият разговор се състоеше от предъвквани отдавна между нас въпроси. Казах му, че речта на Драганов е пълно опровержение на неговата реч и че обществото е в недоумение от това. Тогава Багрянов ми обясни, че неговата реч разсърдила много правителствените среди в Германия и възбудила някои военни фактори у нас и германофилите, които замечтали наново за правителство «твърдо и патриотично». Това накарало да възложат на Драганов да изработи реч, която да успокои недоволните. Речта била написана, три фрази били вмъкнати от Багрянов, други изгладени и така тя била прочетена.

Питам Драганов как да се обясни според него тази прословута реч. По същество и той дава същото обяснение като Багрянов, като добавя само, че той, както и другите министри, включително министър-председателят, били неопитни. Погледнали на въпроса много повърхностно и смятали, че нямало да се погледне така отрицателно на тази тактическа стъпка. Багрянов през време на процеса помисли да омаловажи въпроса, като прехвърли отговорността само на Драганов, обаче след обмисляне видя, че това е безсмислено.

Драганов бил много близък на цар Борис. Понякога той се отпущаше и разказваше за него неща, непознати на обществото.

— Когато беше извън двореца, царят беше особено предпазлив и се стараеше да се не изложи в нещо. Тогава той скучаеше много и се измъчваше. Това, мислех, се дължеше на самотата му. По тези съображения успях да го склоня да образуваме ергенски музикален кръжок. Аз свирех на цигулка, Габо Гаврилов беше на пианото и други свиреха на различни инструменти. Царят свиреше на контрабас. Това нещо не трая дълго време. Нашето свирене, освен че беше една безобразна какофония, но не всички от оркестрантите се харесваха на царя. След като той се ожени, устройвахме семейни вечеринки в Бурмовата къща. Имаше музика и по малко танци. И това не трая дълго. Някои жени почнаха да се хвалят, че танцували с царя, и приказките плъзнаха из града. Турисе край и на това. Аз мислех, че всичко ще тръгне добре от деня на сватбата на царя. Той се показваше весел и щаст-

лив. Италианският крал му бе дал като сватбен подарък ценни книжа за 70 милиона лирети. Без да ги погледне, царят ми ги даде, като промърмори: «Аз вземам жена, а не пари!» Вложих ги в една холандска банка и оттогава надали някой от тях се е заинтересувал за тези пари.

Когато Драганов така идеализираше царя, обикновено влизахме в остър спор. В своите обяснения той посочваше скръбта на народа по случай неговата смърт. Обвиняваше опозицията, че нищо не е направила, питаше можел ли е царят да се противопостави на германския натиск и пр. Той забравяше, че царят е плувал от по-рано в германски води, и трябваше да му напомня, че няколко месеца преди влизането ни в Тристранния пакт Министерството на благоустройството изразходва от бюджета на военното министерство около 50 милиона лева за засилване на мостовете и шосетата, по които по-после минаха германските войски. Той спореше добре и някои негови аргументи от международно естество не беше лесно да се оборят. При това, като бивш адютант на царя и негово доверено лице, не му приличаше да държи език на изпъден слуга.

Друг път Драганов ми разказа следното:

— Това беше едно нещастно семейство. Единствената здрава глава е била баба Клементина. Цар Фердинанд е бил един опърничав характер. Той е живял зле и с двете си жени и с това давал лош пример на приближените си. Скаран бил с роднините си. Към децата си не проявявал никаква обич, нито особени грижи. Не е чудно след това, че и те не са го обичали. До последния момент той какво не говореше пред чужденците за своя син цар Борис! Когато бях пълномощен министър в Берлин, омръзнало ми бе да слушам приказки за отношенията им. Един ден получих телеграма, че цар Борис пристига в Берлин. За този ден поканих на обед царя-отец, както го наричаха, като поръчах на генерал Ганчев* да му внуши непременно да дойде. И наистина «монархът» пристигна тържествен, величествен, както обичаше да се показва в такива случаи. Оставих го за малко в легацията и отидох да посрещна цар Борис. Из пътя му обадих каква изненада го очаква. Той пребледня и ми каза ядосано: «Каква каша сте ми забъркали, Драганов? Не бих стъ-

* Адютант на цар Фердинанд.

пил в легацията, но скандалът ще бъде голям!» Като пристигнахме, той отиде да се измие и преоблече и след това слезе в салона. Царят-отец се изправи като младеж и каза: «Ваше величество, представя ви се верният ви поданик!» Двамата, баща и син, се посрещнаха така сърдечно и любезно, че човек не би повярвал, че има нещо помежду им. Обедът мина много добре и те, разположени един срещу друг, водеха най-задушевен разговор. Като свърши обедът, те се оттеглиха в отделен салон, където говореха още около един час, след което старият цар си замина за Кобург. Запитах цар Борис: «Е, излезе ли всичко благополучно?» На което царят отговори: «Ами, още по пътя ще си бърка мозъка да измисли някакви «духовитости» по мой адрес.»

Цар Борис знаел мнението и чувствата на баща си спрямо него и е бил винаги нащрек. През 1931 или 1932 г. се появиха в пресата едни странни изявления от тогавашния министър-председател Никола Мушанов по повод някакъв слух за идването на стария цар Фердинанд в България. Шефът на българското правителство отговори с несвойствената му острота, че никой не го е канил и че ако дойде случайно, веднага ще бъде върнат там, откъдето е дошъл.

След няколко дена запитах Мушанов отгде бе взел кураж за такива заплашителни изявления. Той ми отговори така: цар Борис бил уведомен, че баща му имал намерение да посети България, преди да умре, и затова поръчал на министър-председателя за заяви в пресата категорично, че ако дойде — щял да бъде върнат. След като били дадени предупрежденията, царят пак му казал: «Той може да се престори, че не е чел пресата, и пак да дойде. Ще поиска сигурно да живее във Врана. Ще образува там едно интригантско гнездо, ще приема разни посетители и ще ми трови живота. Най-добре пратете човек да му повтори вашите предупреждения. Пратете инж. Стоянов. Той има доверие в него. Само побързайте!» Мушанов веднага изпратил посочения му инженер да каже на стария цар, че е нежелан в България.

Драганов беше предан на царя, но не скриваше недостатъците му, които се отразяваха вредно на държавата. Той осъждаше неговите връзки с тъмни окултно-религиозни елементи, мнителността и дребнавщината му, както и избора му на посредствени личности или лакеи за своя-

та канцелария. В двореца нямало свободни хора, а само роби. Както от Берлин, така и от Мадрид той бил писал на царя няколко пъти за положението в Европа и че Германия е вече загубила войната. Но никой не го слушал. Същия доклад направил, когато бил повикан в София през март 1944 г., и на Филов, и на Божилов и предупреждавал, че е крайно време да се излезе из катастрофалния път, но никой не обръщал внимание на това.

През време на разговора Драганов навлиза в по-интересни разкрития, доколкото те могат да бъдат верни. Той разказва, че поддържал тесни връзки със съветското посолство и ратувал за едно тясно разбирателство между Съветския съюз и Германия. В такъв случай щяло да се облекчи и положението на България, като се освободи от германската опека, докато от Англия и Франция, свързани с Югославия, Турция и Гърция, не можело да се очаква нищо. Първия път, като развивал гледището си пред Деканозов*, последният го изгледал с «изненада и одобрение».

Търговецът Диманов му давал ценни сведения. Той имал в свои ръце трафика между Съветския съюз и Германия. Докато не били нападнати, съветите не давали никакъв повод за враждебност. Всички пратки вървели безупречно и нямало причина и за най-малък спор. Германците му казали, че в много отношения били напълно изненадани от съветите. Там, където съветските карти не показвали нищо, германците се натъкнали на отлично построени железопътни двойни линии.

Драганов обвинява Филов, че бил извънредно покорен на германците, някои искания на които можел и да не изпълни. Той бил суетен като пуяк, цели часове можел да слуша с радост да го хвалят и това се използувало нашироко от министри и народни представители.

Царят, който толкова години се смятал пренебрегван, сега вземал най-живо участие в управлението. Той се бъркал във всичко: давал мнение дори за частните секретари на министрите.

Седалището на дъновистите се превърнало на бюро за ходатайства. Мнозина западнали политици се навъртали постоянно там, готови да станат членове на братството само и само да влязат чрез него във връзка с дво-

* Съветски посланник в Берлин.

реца. Но Лулчев и Дънов не били така наивни. Посрещали ги любезно, но се грижели само за своите «братя».

Времето минаваше еднообразно. Намирах си и други занимания покрай четенето. В обширния двор са били засадени преди години овощни дървета, които бяха в занемарено състояние. Поисках от завхоза да ми донесе овощарска ножица и трионче. Мехлем си направих сам от материали, които ми бяха подръка. За една седмица подредих дърветата и те добиха приличен вид. В краварника, който е в дъното на двора, имаше две запосталели крави, непочистени отдавна. С помощта на двете жени, които прислужваха там, ги почистихме и изкъпахме. Вече изглеждаха иначе.

Сеното бе струпано на няколко купи в двора. Обикновено те хвърляха горния мокър пласт настрана и вземаха чисто, сухо сено. И тъй като валеше често, половината сено се хабеше. Направих им специални куки, с които се скуби сеното отвътре, без да се докосва горният пласт. Но те не възприеха този начин на вземане сено, защото бил много бавен. Кравите бяха породисти — кръстоска на симентал с някаква местна порода. Те бяха едри и млечни. При изобилната паша, която имаше в околността, не беше трудно да се отглежда такава раса.

Един ден дойде кола, теглена от два черни орловски рисака. Забележителни животни! Винаги съм обичал да гледам широката им елегантна стъпка и сега си въобразявах какъв хубав тръс биха дали по меката степна земя. Виждайки как ги гледах и милвах, кочияшът засука мустак самодоволно и заговори:

— Това са коне вихрогони! Те хвърчат, само крилата им се не виждат. Ние вземаме на тръс до 20 километра. Да не помислите, че сме дошли по работа? Неее! Ние сме сега на прогулка. Те излизат само на парад. Един ден порано аз почвам да ги готвя. С какво, мислите, ги храним, със сено? Неее! Те ядат само изискан фураж, колкото си искат. А зърнен фураж им даваме по 10 килограма!

Аз с удоволствие слушах тези преувеличения, защото конете си ги заслужаваха. Много съжалявам, че не можах да видя някой колхоз или совхоз, защото, макар и да е военно време, заслужаваха си да ги види човек. Русите и по-рано са имали много хубави животни от всякакъв вид, защото не са жалили пари за внос на найценни екземпляри от всички краища на света.

Вечерите минаваха в четене или игра на карти. Понеже не знаех никаква игра, трябваше да стоя в стаята си или да наблюдавам играта, без да разбирам нещо. Понякога се събирах с персонала и разказвах нещо за България или прости приказки. И тогава човек не можеше да задоволи слушателите ми. Толкова любопитни бяха те! Имаха представа за нашата страна, че е топла, едва ли не като Средна Африка. Макар и да им описвах хубостите ѝ и нейното плодородие, те предпочитаха да имали джунгли с лъвове по полето, крокодили в реките и големи маймуни в горите. Разказите за Хитър Петър и Настрадин Ходжа ги разсмиваха много, макар и да имаха подобни приказки, преведени от техни азиатски езици.

Една вечер пристигна неочаквано от Москва офицер и повика настрана полковника. Настъпи раздвижване, като че бе дадена тревога. Скоро научихме, че заминаваме още тази вечер. Получихме нареждане да се стягаме за път. Дойде в стаята ми капитан Бригадир. По едно време се затюхка, че забравил да си вземе български пари. Като каза това, той се сепна, като че е издал някаква тайна. По този начин и той бе спазил дискретността да не казва къде отиваме, пък и аз бях научил, че се връщаме в България.

Вън ни чакаше голям автобус, където се настанихме. Отидох да си взема сбогом от девойките, с които бях заедно още отначало. Сварих ги да плачат. Напразно им казвах, че отивам в родината си, така че нямаше за какво да скърбят, че ще дойда един ден пак в Русия, вече като свободен, и ще ги потърся всички на адреса на Валентина Николаевна, Перикмахерская № 6, ул. «Максим Горки», че ще бъда много щастлив да ги видя пак. Но едри сълзи продължаваха да се ронят от хубавите им сини очи. И така аз се разделих с тези сърдечни девойки. Желая им да бъдат щастливи цял живот!

Автобусът потегли. Придружаваха ни десетина офицери. Някои до Московската гара, а някои щяха да дойдат до България. Предвид дългото пътешествие, което ни предстоеше, те бяха весели и запяха популярната песен за «Непобедимата Москва». Гласовете се увеличиха. Гледам Филов, Михов и други пеят из цяло гърло. Автобусът ехтеше от силните гласове и замръзналият сняг не се чуваше вече да скърца под тежките гумени колела. . .

Пристигнахме бързо на Южната гара. Там ни чакаше

специален влак от два спални вагона, вагонресторант и фургон. С нас пътуваше руски генерал, който се придружаваше от съпругата си — млада елегантна дама, облечена в ново астраганено палто, сшито от най-грижливо избрани кожички. Ние не видяхме из целия път тази двойка.

Разположихме се лесно, защото имаше много места. Някои дори останаха свободни. Влакът бе добре затоплен и тръгна бавно на юг. В тъмнината нямаше какво да се гледа и ние скоро заспахме.

Събудих се, след като бях спал два-три часа. Влакът вървеше доста бавно. Не се забелязваха никакви предпазни мерки срещу аероплани. По гарите, гдето спираше влакът, се забелязваха по перона застанали селянки с разни продукти в ръце. Без да викат, те предлагаха печени прасенца, гъски, варени яйца, картофи, сирене, мляко, плодове и други продукти. Колкото по̀ на юг отивахме, толкова изобилието на предлаганите стоки беше по-голямо. Излезе, че това бяха колхознички, които предлагаха произведенията от личните си стопанства на свободния пазар. Те не можеха да искат високи цени, тъй като държавата ги конкурираше със своите цени. В Молдовия по перо̀ните на гарите беше истински пазар.

Сутринта минахме във вагонресторанта за закуска. Масите бяха добре подредени и на всяка от тях — неизбежното шише водка. Забелязах под дръжката на всеки прибор три малки букви — г.п.у. Отдавна не бях мислил за тази кошмарна сянка, както и да се нарича — ГПУ, НКВД или ГПС. Тук ГПУ беше в най-разкошната си форма: комфортен вагон, удобни легла и безупречно чисто бельо.

Германците не са имали тук нито време, нито възможност да извършат опустошения. От двете страни на железопътната гара са наредени хиляди разнокалибрени неизстреляни снаряди, като се почне от снаряди, големи колкото човешки ръст, и се стигне до малките бронебойни «юмруци».

С нас пътува и лекар. По-рано бил 9 години фелдшер на село, а сега, след като учил, станал врач — нещо между фелдшер и лекар. Ядосва се, че дъщеря му не го послушала и записала медицина. Лекарите не били така добре платени, както инженерите и техниците въобще. Лекарите били разкарвани нощем, имали големи отговорности и т.н. Дългото му общуване с народа се е отразило бла-

гоприятно на характера му. Носи лекарства в джоба си и е готов да помогне всекиму при най-малка нужда.

Бръснар на общежитието ни е стар човек с мустаци като кълели. Ръцете му малко треперят, но бръсне добре и забавлява клиентите си с интересни приказки. Говори като стар мужик на «с» — «благодарюс», «дас» и пр., а може би и прави това нарочно. Служил е в гвардейския полк на «Черните хусари». Веднъж генерал Хаджипетков му запя прочутата песен за «черните хусари». Старецът се разплака и отказа до вечерта да бръсне. Ръцете му трепереха много.

През България минахме денем и без много спирки. Можахме да се любуваме на нашите хубави, благоустроени села, неизгасващи огнища на граждански и народни добродетели.

Вечерта бяхме в София.

БИОГРАФИЧНА БЕЛЕЖКА ЗА АВТОРА

Константин Владов Муравиев е роден на 21 февруари 1893 г. в Пазарджик, в семейство, родовата памет на което отвежда в малко познатия и на историците XVII век. Родоначалник на семейството му (по майчина линия) е еленчанинът Стоян Робов, или Робърт — момче, взето от еничарите като «кървав данък». При преминаването на първенците еничари през Елена момчето е спасено от местни българи и остава при тях. Щастливо избаването дете помни единствено кръстното си име и затова получава от съгражданите се прозвището Робърт, което се превръща в неговата фамилия — Робов. Син на Стоян Робов е известният възрожденски книжовник Дойно Граматик, автор на т. нар. Елински препис на Паисевата история от 1784 г., в който образованият книжовник вмъква и песента на хърватския поет Качич Миошич, възславяща победата на хан Крум над императора Никифор Генник. Синът на Дойно Граматик — Андрей — е виден учител и книжовник, а неговата дъщеря — Вела — е прабабата на Константин Муравиев. Роднинство, може би и предопределящо личната политическа кариера на Муравиев, го свързва и със семейството на Александър Стамболийски. Константин Муравиев е сестреник на големия земеделски лидер, а от 1919 г. и негов сътрудник и политически другар.

Първоначалното си образование Константин Муравиев получава в Пазарджик, а по-късно завършва и Института за висши науки в Цариград — Галата Сарай. По време на Балканската война той е войник в 27 пехотен полк и втората половина на войната прекарва на фронта като доброволец. На фронта е и през цялата Първа световна война: първоначално в 21, а по-късно в 49 пехотен полк. След завършването на войната Константин Муравиев учи в Школата за запасни офицери и във Военното училище.

Първата национална катастрофа на България извежда на политическата сцена левите сили. От този момент до арестуването му през 1944 г. Константин Муравиев участвува активно в обществения и политическия живот на България. През есента на 1919 г. той е секретар на Александър Стамболийски и в качест-

вото си на такъв взима участие в делегацията, участвуваща в подписването на мирния договор в Ньой. Когато Александър Стамболийски образува правителство, Константин Муравиев е началник на кабинета. През 1920 г. заминава като шарже д'афер в Хага, където остава до 1922 г., след което е назначен за шарже д'афер в Цариград. От 12 март до 9 юни 1923 г. Константин Муравиев е министър на войната в кабинета на Стамболийски. След превратa прекарва три тежки години в Централния затвор.

Отново в политическия живот на страната Константин Муравиев се включва през 30-те години. В правителството на Народния блок (1931 — 1934) той е министър на просветата и министър на земеделието (29 юни 1931 — 19 май 1934). През 1927 и 1931 г. е избран за народен представител. Член е на Постоянното присъствие на Земеделския съюз (1926 — 1944).

На 2 септември 1944 г. Константин Муравиев образува правителство, което просъществува до 9 септември с. г. Народният съд го осъжда на доживотен затвор и до 1956 г. той пребивава в Софийския, Сливенския, Шуменския и Пазарджишкия затвор. Впоследствите прекарва три години в лагера «Белене». Умира на 31 януари 1965 г. в София.

Константин Муравиев е автор на два обемисти мемоарни труда: «Договорът за мир в Ньой» (под печат) и «Събития и хора».

Послеслов и бележки

НАВРЕМЕННА СРЕЩА СЪС СПОМЕНИТЕ НА КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ

Първата ми среща с Константин Муравиев представляваше едно разочарование.

Беше зимна привечер. В мрачния хол на стария софийски апартамент се бе настанил в кресло възрастен, дребен човек. Пред очите ми е и сега. Другояче не мога да си го спомня, макар че след тази първа среща последваха други.

От това, което бях чел и най-вече слушал, иначе си чертаех облика на «българския Керенски». Току-що дипломирал се историк, успях да се сдобия с пропуск за процеса срещу генерал Иван Вълков и други деветоюнски заговорници. Дни наред се превърнах в слух и зрение — събитията, които за мен бяха далечна история (а само три десетилетия ни деляха от тях тогава), се разкриваха от очевидци и непосредствени участници, и то от различни гледни точки. Името на Муравиев често се чуваше. И дълго след това при споменаването му изплуваше пред мен образ на напет ерген, възседнал кон, който чатка по жълтите павета на «Царя» пред погледа на разхождащите се моми и сплетниците в кафенетата. Това е той — 30-годишният военен министър и сестреник на всесилния министър-председател Стамболийски.

Така поне го рисуваха някои свидетели на процеса, и то предимно от неговата партия — Българския земеделски народен съюз. Обвиняваха го, макар да са се получавали достатъчно сигнали, той не е взел мерки за осуетяване на преврата на 9 юни 1923 г. А причината откриваха именно в мними връзки с двореца. Мълвата е упорито нещо. Тя задължително следва известните личности. А понякога ги надживява — какви ли не клюки се вмъкват в историята като безспорна истина.

Мисля си, няма ли вече някаква инерция да си обясняваме националните беди с преднамерената и предумисъла на предатели, шпиони и агенти? (На тази инерция е

посветена великолепната сатирична поема на Валери Петров «Репортаж за трите Хаш».)

Кой ли обществен деец не е бил обвиняван, че е служил на вражи сили, било външни, било вътрешни! В кои ли събития не сме откривали техния пръст? Така двете национални катастрофи се дължат на «агента на германския империализъм» цар Фердинанд. А «агентът на Третия райх» цар Борис докарва страната до трета. Никола Петков бе осъден на смърт като «англо-американски агент», а Трайчо Костов бе «завербуван» от Гешев, Тито и империализма. Напоследък някои материали в печата внушават, че начело на социалистическа България в продължение на 33 години е стоял агент на прословутия Гешев — един почти митологизиран вече образ на силния, коварен и хитър враг, чрез който се извисява и подвигът на жертвите му.

За да се обясни просто и най-вече утешително защо лесно бе свалено земеделското правителство, трябваше да се открие и разобличи врагът «вътре в крепостта». Естествено е да се търси вина най-вече в двамата министри — на войната и на вътрешните работи. И двамата носят вина, загдето заговорниците са плели необезпокоявани мрежата на заговора и без особени мъчнотии са го турили в изпълнение. Касае се за политически качества, най-вече — предвидливост, решителност и др., които един държавник може да се окаже, че не притежава тъкмо когато те са най-нужни. Ала би било опростителство само с отсъствието на нужни качества у една или друга личност да се обяснява такова зловещо събитие като деветоюнския преврат.

В началото на септември 1944 г. Муравиев възглавява правителство, което ще просъществува само седмица. Тогава, пък и досега възниква въпросът: защо него предпочетоха регентите, а не, да речем, Никола Мушанов, безспорно най-известния буржоазен политик, или пък Димитър Гичев, признатия водач на БЗНС — Врабча!? Някои пък са се задоволявали с лесния отговор — хипотетичната връзка с Евдокия го представя като «дворцов човек», нещо като агент на монархията. Муравиев, през цялата Втора световна война непримирим противник на диктатурата и на прогерманската политика, като министър-председател поставил началото на възстановяването на конституционния режим и на външнополитическа прео-

риентация, ще бъде осъден на доживотен затвор от Народния съд «срещу виновниците за привличане на България във войната и за злодеянията, свързани с нея». Управлението му ще бъде причислено към периода на монархофашистката диктатура, а въстанието на 9 септември 1944 г., което го сваля от власт, ще се определя като антифашистко, като най-великото събитие в историята ни и ще се чествува като национален празник.

С горчивина и ирония Муравиев обичаше да припомня как късно през нощта на 8 срещу 9 септември се прибрал да спи в правителствената вила в Бояна; рано заран в просъница чул по радиото гласа на Кимон Георгиев и без да разбере какво точно се казва (в 6 ч сутринта Кимон Георгиев чете по радиото декларацията на новото отечественофронтовско правителство), рекъл на себе си: «пак съм свален от власт». И добавяше: «Каква съдба! Три пъти съм бил министър (в правителствата на Стамболийски и на Народния блок и като министър-председател). И три пъти Кимон Георгиев ме сваля с военен преврат» (9 юни 1923 г., 19 май 1934 г. и 9 септември 1944 г.).

Измъчваше го несправедливостта, която за него, един от ръководните дейци на най-масовата демократична партия, натрапваше — в пропагандата, публицистиката, мемоаристиката и произтичащата от тях историография — представата за фашист, а за демократи онези, които бяха устройвали заговори и преврати срещу парламентарния режим и конституционните правителства. Не по-малко огорчаваха живота му и непреставащите обвинения, че е бил едва ли не агент на двореца. Муравиев, както и самият Земеделски съюз, бе с антимонархически, републикански убеждения. За неговите истински разбирания и чувства свидетелствуват мемоарите му. Сега може да се сметне, че е даже свръхпридирчив към Борис III. От Стамболийски бе останало становището, че премахването на монархията не е актуална задача, но царят трябва да се задоволи да царува, без да управлява.

Имаше политически подбуди и за едната, и за другата несправедливост.

След 9 септември 1944 г. се издигна лозунгът: «Извън Отечествения фронт няма демокрация.» Четирите отечественофронтовски партии се смятаха достатъчни, за да изразят различните политически убеждения и настроения

в обществото. Те бяха Българската работническа партия (комунисти), БЗНС (крилото «Пладне»), БРСДП и политическият кръг «Звено». Целта бе да не се допусне създаването на други, които биха оспорили налагащата се перспектива за обществено-икономическо преустройство. Чрез обявяването извън закона на БЗНС — Врабча 1, чрез осъждането на неговите водачи и лишаването им от право на политическа дейност отечественофронтовският БЗНС се налагаше като единствен Земеделски съюз, без съперници и конкуренция. През есента на 1945 г. се даде право на свободно политическо организиране. БЗНС — Врабча 1 трябваше да се присъедини към тогащо създадения опозиционен БЗНС — Н. Петков. Д. Гичев и сподвижниците му (в това число Муравиев) предприеха тази стъпка не от убеденост, че така се отговаря на постоянния, но все непостижим стремеж към единен Земеделски съюз, а поради съзнанието за отсъствие на възможност за самостоятелна политическа дейност.

Муравиев влиза в политиката по роднинска линия. Така са влизали мнозина. Но той е сред малцината, които се утвърждават като политици. Първите следвоенни години прекарва предимно в чужбина — с дипломатически мисии. В управлението влиза в последните месеци на земеделския режим — за народен представител е избран в XX народно събрание (през април 1923 г.), и то като министър на войната, назначен само месец по-рано. Едва е навършил 30 години; такъв е и възрастовият ценз за депутат според Търновската конституция. Правителството е в дълбока криза, атакувано отвън — от обединената буржоазна опозиция, и във вражда със силната комунистическа партия; разяждано от вътрешни съперничества и конфликти. При тези условия Стамболийски извършва правителствените промени през март 1923 г., като привлича лично нему предани млади и образовани хора, но лишени от политически опит и без влияние в самата партия. Такава стъпка обикновено отслабва управлението, вместо да го засили. Доказателство е и Деветоюнският преврат.

Изостената социална и политическа обстановка в България след Първата световна война бе проява на обща криза, обхванала Европа, а и част от останалия свят. Няколко вековни империи рухнаха в резултат на военни погроми и социални сътресения. В Октомврийската

революция се виждаше пример и начало на световен поврат от капитализъм към социализъм. По неин пример се надигнаха революционни движения в други страни. Възникна световното комунистическо движение. Противопостави му се десният екстремизъм — фашизмът в Италия, нацизмът в Германия — който чрез заместването на демокрацията с авторитаризъм разчиташе да отбие вълната на надигащата се революция.

Двата идейни и социални антипода изглеждаха като единствена алтернатива за бъдещето на стария континент. Надценяваше се възможността на демокрацията да оцелее, като се усъвършенствува политически и като засили социалната си функция.

България бе малка, слабо развита страна, едва живяла след националните катастрофи през 1913 и 1918 година. От стремителния ръст в края на XIX и началото на XX век, тя се сгромоляса в бездна, изход от която не се виждаше. Всеобщата покруса от проиграните идеали пораждаше безнадеждност, която подхранваше апатия у едни, склонност към крайности у други. Управлявалите партии и техните водачи бяха злепоставени. Търсеха се различни форми за обединение, за създаване на единна и силна буржоазна партия. Появиха се адепти и на модния в Европа десен екстремизъм. Цар Фердинанд абдикира и тайно напусна страната. Неговият син зае трона, но трябваше да се задоволи с ролята на «цар в сянка». Комунистическата партия усвояваше идеите на Ленин и по примера на първата социалистическа държава издигаше програма за ликвидиране на капитализма и парламентарната демокрация, за диктатура на пролетариата и съветска власт.

В тези условия БЗНС се наложи като най-масова партия. Първо в коалиция с някои буржоазни партии, после начело на самостоятелно правителство, Стамболийски се зае да измъкне България от бездната и да приложи програмата на «трудова селска демокрация». Управлението на «земеделския режим» ще остане в историята ни като поучителен опит за оригинално решение на социалните и политически проблеми на българското следвоенно общество. Ала БЗНС допусна една фатална грешка (която ще допусне и БКП) — да абсолютизира като общонационални интересите на една социална група и по такъв начин да се изолира от останалите и да настрои срещу себе

си всички други политически сили. Насилственото му сваляне от власт на 9 юни 1923 г. предизвика спонтанна и изолирана селска съпротива в отделни краища и възторжени манифестации другаде. Зад превратa застанаха всички буржоазни и дребнобуржоазни партии, а комунистическата обяви «неутралитет» спрямо борбата между «двете крила на буржоазията».

БЗНС навлезе в мъчителен и критичен период от развитието си. Сговористкият режим си бе поставил, особено след Септемврийското въстание, за най-важна вътрешнополитическа задача да унищожи комунистическото движение (обявено извън закона) и да не допусне възстановяването на БЗНС като първа политическа сила. Лозунгите за единен фронт, за комунистическо-земеделско единство останаха без трайни последици. От една страна, поради репресиите на властта, които се стоварваха най-вече върху комунистите и земеделската левица. От друга — поради сектанството на Комунистическата партия, която разглеждаше единофронтовската тактика през призмата на стратегическата си цел за диктатура на пролетариата и социализъм. Част от земеделската емиграция, откъсната от реалностите на страната, се оплете в сложни и не съвсем почтени сделки с външни сили, на които разчиташе за връщането си на власт. Впрочем всяка политическа емиграция, особено дълготрайна, е подложена на изпитания и изкушения, пред които не всички издържат.

БЗНС — Врабча 1, чиито ръководители бяха Димитър Гичев, Вергил Димов и Константин Муравиев, застана на позицията на парламентарната демокрация, основана върху Търновската конституция. БЗНС — Врабча 1, бе главната сила на коалицията, която чрез победата си в парламентарните избори на 21 юни 1931 г. свали Демократическия сговор от власт. Чрез него се осигуряваше широка обществена поддръжка за управляващото през следващите три години правителство на Народния блок. В това правителство БЗНС — Врабча 1, трябваше да се задоволи с по-второстепенни места (Муравиев бе министър на просветата, после — на земеделието). Както дворецът, така и буржоазните партии не му съвсем доверяваха и очакваха още доказателства, че е «опитомен» т.е. скъсал с реформистките илюзии на Стамболийски и неподатлив към примамките от крайната левица.

Възстановил парламентарната демокрация, Народният блок не успя да я заздрави в условията на икономическата криза, на нов ръст на комунистическото движение, на надигане на десния екстремизъм под импулса на установената нацистка диктатура в Германия, БЗНС — Врабча 1, се примиряваше с неравностойното си положение с надеждата, че като демонстрира лоялност и конструктивност и след безспорната си победа на законодателните избори (те трябваше да се проведат през първата половина на 1935 г.), не ще срещне вече никаква пречка ръководната му роля в управлението. До голяма степен срещу тази перспектива бе насочен превратът на 19 май 1934 г., с който законното държавно устройство се замести с ново: България бе вкарана в руслото на европейски тоталитаризъм.

През целия десетгодишен период на диктатурата БЗНС — Врабча 1, разтурен както всички партийно-политически организации, използуваше легалните възможности, за да настоява за възстановяване на демокрацията, а през годините на войната — и за скъсване на съюза с хитлеристка Германия, за преориентиране на външната политика. Ръководителите му не подкрепиха апела на комунистическата партия за Отечествения фронт. През есента на 1943 г. те се включиха в една групировка, наречена «легална опозиция» (или «буржоазна опозиция»), която в едно отношение бе паралелна на Отечествения фронт, в друго — негов антипод.

Така по време на войната две групировки се противопоставяха на режима и предлагаха изход от кризата — по революционен път и чрез дълбоко и цялостно обществено-икономическо преустройство (Отечественият фронт); по легален път — чрез възстановяване на съществувалото до 19 май 1934 г. конституционно устройство и управление. Двете групировки изразяваха определени сили и реални тенденции в българското общество по това време. Те съответствуваха и на постоянните тенденции в българската външна политика. Управляващите среди се осланяха върху поддръжката на Третия райх и на евнтуалната му победа във войната. Отечественият фронт, ръководен от комунистическата партия, обединяваше партии и лица, които по традиция виждаха в Русия и Съветския съюз опора на българската политика. Легалната опозиция се явяваше, за да запълни една празнина. Тя разчиташе на

западните демокрации за решаването на националните проблеми.

За да надделее едната или другата тенденция, до голяма степен зависеше от съотношението на силите на международната арена или по-точно: дали Изтокът или Западът (между тези два «полюса» българската държава се люшка през цялата си история — от IX век насетне) ще си извоюва решаващо влияние в тази част на Европа. («Лозунгът «Пътят към Европа» донякъде е тавтологичен. България винаги е принадлежала на Европа. Впрочем названието «Европа» в самото начало е означавало тъкмо нашият регион; в течение на времето то е обхващало запада и севера на континента. От тази своя естествена среда народът ни е бил откъсван поне три пъти — с разделянето на християнската църква, с падането ни под турска власт и с «желязната завеса», която след Втората световна война отдели «света на социализма» от «света на капитализма». Следователно проблемът е за връщане на България към себе си, към корените и традициите си, които са вплетени в самото начало на европейската цивилизация.)

Амбицията на легалната опозиция в края на лятото на 1944 г. за възстановяване на конституционния режим и свързване със «западните демокрации» бе безперспективна като замисъл, тъй като Западът не отдаваше първостепенно значение на България и бе готов за сериозни отстъпки пред съюзника си. Дейците на опозицията не бяха в течение на дипломатическите холове и тъкмо това предопределяше трагизма на усилието им.

В същото време пред БКП се представяше изключителният шанс да предприеме първи стъпки към материализиране на идеала си за съчетаване на истинската политическа демокрация със социалната справедливост и международното братство. В конкретната обстановка се криеха и онези предпоставки, които в значителна степен ще го засенчат: налагане на модел, който не съвпада с българската традиция и който сам вече е разкрил дълбоки дефекти в практиката на Съветския съюз; накърняването на държавната самостоятелност и културната самобитност в резултат на доктринерство и на тясно класови, партийни, а и съвсем лични интереси. Подчертавам вътрешната предпоставка, защото покрай политиката на Сталин за несъобразяване с националната независимост сил-

но се проявявяха нагаждането и престаряването на местните фактори.

През лятото на 1944 г. назряха условия за коренен обрат в българската политика. Политическият антагонизъм се състредоточаваше все повече между Отечествения фронт и легалната опозиция. Главният въпрос вече бе не премахването на диктатурата (това бе безспорно и неизбежно), а перспективата за по-нататъшното развитие на България. Тъкмо сега (както и във всички други критични моменти в историята ни) изпъкна решаващото значение на външния фактор — надценяването на едната или другата тенденция зависеше най-вече от това дали Съветският съюз или западните му съюзници ще добият преобладаващо влияние в региона.

Първият опит за завой от политиката, наложена с присъединяването към Тристранния пакт, бе направен от правителството на Ив. Багрянов (назначено на 1 юни 1944 г.). Мисията му бе да измъкне безболезнено България от войната, като задоволи някои изисквания на Съветския съюз, като установи контакт и поведе преговори за примирие с Англия и САЩ, като привлече опозиционните сили (вкл. Отечествения фронт) и всичко това, без да се стигне до конфликт с хитлеристите, т. е. както България бе влязла във войната, така и да излезе от нея — без военни действия. Правителството бе обречено на провал дори само заради това, че в него решаваща роля играеха хора от управляващия лагер, вече политически напълно злепоставени и обществено отречени. И в този случай се плати дан на заблудата, че нова политика могат да водят хора, свързани тясно със старата. Багрянов и Драганов вярваха, че е дошъл моментът, за да получат дивиденти, загдето в началото на 1941 г. Филов бе отстранил първия от правителството, а вторият, като приятел и съучастник в Багряновите комбинации, бе наказан с преместване от берлинската в мадридската легация. Впрочем и двамата бяха най-близки приятели и сътрудници на покойния цар.

След победата при Яш-Кишинев и излизането на Румъния от войната Червената армия доби възможност за кратко време да се озове на българската граница. Съветският съюз се оттегли на лондонските разговори за българското примирие, което с основание бе изтълкувано като израз на намерението му да предприеме самостоятелна,

несъгласувана със съюзниците си акция в България. С разговорите в Цариград, после в Кайро американските и английските дипломати се надяваха да изпреварят тази акция, съзнавайки, че ако те бъдат изпреварени, не ще са в състояние да противодействуват. В София бяха наясно, че в близките дни се решава съдбата на страната, но не можеха да проникнат в съображенията и намеренията на голямата дипломация, та отдаваха повече значение на собствените си умения и маневри.

Така на 2 септември регентите трябваше да предадат властта на легалната опозиция, на която се разчиташе да успокои бушуващите в страната страсти, да вдъхне доверие на Съветския съюз — като отклони навлизането на войските му, и на западните му съюзници — като се ускори подписването на едно по-снизходително примирие. Регентите възложиха на К. Муравиев мандата за образуване на ново правителство. Без този избор името му днес биха знаели само историците. Пренебрежението към Д. Гичев не бе случайно. Той, както и останалите двама лидери (Мушанов и Буров), представляващи някогашни политически течения, трябваше да се задоволят с поста «министър без портфейл», без да се чувствуват докачени, че единият е получил преднина в ущърб на другия. Самият Муравиев ще се опитва да отблъсне преднамерената, която някои са проявявали във връзка с оказаното към него предпочитание. Той е знаел, че Филов е записал в дневника си за идеята му да се реформират партиите. Тази идея е била използувана от някои недобросъвестни автори, за да го обвиняват едва ли не в корпоративни симпатии. В действителност, особено непосредствено след 19-майския преврат, е доста силно разочарованието от партийно-парламентарната система. Всевъзможни програми за реформирането ѝ се предлагат. На тези настроения не са чужди и демократично настроени общественици, изхождащи от реално проявени недъзи на системата на управление, господствувала до 19 май 1934 г.

Замисълът за «широк концентрационен кабинет» не се постигна. Кр. Пастухов трябваше да оттегли предварителното си съгласие, понеже ръководството на социалдемократическата партия отказа да подкрепи правителството. Отечественият фронт не само отхвърли предложението за участие, но се готвеше за самостоятелно завземане на властта, включително и със силата на оръжието

Тази негова линия съвпадна с ориентацията и на Съветския съюз към самостоятелно действие в България. Нито регентството, нито легалната опозиция бяха в течение на настъпилата важна промяна в международния аспект на българската криза.

Правителството на Муравиев незабавно се зае с реализацията на основните идеи в програмата, която дейците на буржоазната опозиция отстояваха през годините на войната. Тази програма обаче трябваше да се прилага при условия, когато Съветският съюз намираше, че само Отечественият фронт би подхождал, за да осигури преобладаващото си влияние в България, а западните му съюзници не бяха в състояние и не възнамеряваха да подкрепят реално легалната опозиция. Докато Отечественият фронт се развиваше като масово движение, обществената опора на правителството си остана много тясна. То не разреши възобновяването на легалния живот дори на партиите, чиито ръководители го съставляваха. То бе заставено да действува чрез заварената централна и местна администрация. Не се прекратиха репресивните действия срещу революционните сили.

Образувано на 2 септември 1944 г. вечерта, правителството пристъпи към функциите си на 4 септември, понеделник, и бе свалено от власт на 8 срещу 9 септември (петък срещу събота). То обяви за своя цел премахване на диктатурата и възстановяване на конституционното управление. Политиката му не бе демагогска или конюнктурна. Тя, както се каза, бе приложение на програма, към която съставящите го политически сили се придържаха през целия период на войната. В изпълнението ѝ се допуснаха непоследователност, боязливост, половинчатост, двусмислие. Спрямо крепителите на диктатурата се прояви ненужна снизходителност, а спрямо радикалните сили — подозрително протакане и безсмислена твърдост. Това се оказа от фатално значение в една обстановка, която бързо се изменяше и добиваше взривоопасен характер.

Ще изредя хронологично фактите, които красноречиво свидетелствуват за политиката или поне за намеренията на правителството: обезсилване на Тристранния пакт, преговори за прекратяване на войната с Англия и САЩ, потвърждаване на неутралитета, провъзгласен от Багрянов, временно спиране на изпълнението на смъртни присъди, наредба-закон за амнистия, възстановяване на по-

литическите и имуществените права на евреите; отменяне на наредбата-закон от 1934 г. за разтуряне на партийно-политическите организации, забрана на всички организации с фашистка и националсоциалистическа идеология, разформироване на жандармерията, оставка на регента Богдан Филов; прекъсване на съюзните отношения с Германия и изтегляне на войските ѝ от страната, скъсване на дипломатическите отношения (6 септември) и обявяване на война на Германия; преустановяване на отношенията с мариенетните и сателитните на райха държави; искане към Съветския съюз за примирие и нареждане до военните части да не оказват съпротива на Червената армия, а да улесняват движението ѝ на българска територия.

Следователно нямаме основание да упрекваме правителството на Муравиев, че не е действувало в духа на програмата си за възстановяване на демокрацията и за външнополитическа преориентация. То е коалиция на партии, които са превърнали в аксиома легалната борба, политическото действие в рамките на законността. И когато са неизбежни стъпки, нарушаващи тези основни принципи, те се оказват безсилни. Това безсилие правителството очевидно проявява в бавенето, протакането спрямо отношенията с Германия. Очевидно не е трябвало да изчаква намирането на нужния заместник, за да уволни ненавистния шеф на полицията. Нито пък да проявява деликатност за незабавната оставка на Филов, още повече че самият Филов не бе се съобразявал със законните предписания при избора на регентството. Но да не забравяме — на правителството на Муравиев бе отредено съвсем кратко време — само седмица. Още по-малко заслужава то упрек, че не е изпълнявало онези задачи, които Отечественият фронт бе включил в собствената си програма.

5 септември, 1944 г., денят, в който Съветският съюз обяви война на България, наклони решително везните в полза на радикалните сили, обединени в Отечествения фронт и сред които най-влиятелна бе комунистическата партия. Без особени сътресения правителството на Муравиев бе съборено през нощта на 8 срещу 9 септември и властта в цялата страна се пое от Отечествения фронт. Поради радикалния характер на политиката, която се поде след 9 септември 1944 г., за правителството на Муравиев надделяваше оценката не толкова като недоведен

докрай опит за възстановяване на демокрацията, колкото като последно усилие да се осуети една социалистическа алтернатива за следвоенното развитие на България.

Суровата логика на политическата борба налагаше да бъдат елиминирани противниците на новата насока, която се даваше на обществено-политическото развитие на България. Членовете на кабинета Муравиев бяха съдени от Народния съд, заедно с правителствата, които носеха отговорност за провалилата се вътрешна и външна политика след 1 януари 1941 г. В случая те бяха осъдени не заради политиката, срещу която сами се бяха борили, а за да не им се позволи да създават трудности на новата, която надхвърляше рамките на парламентарната демокрация. Преминали на страната на опозиционния земеделски съюз, ръководителите на БЗНС — Врабча 1, понесоха нови изпитания след 1947 г. Самият Муравиев дълго време прекара в затвори и концентрационни лагери. Вече освободен, той изживя последните си години в материални нужди, от които никога не се оплакваше. Най-много му тежеше клеймото на «фашист», което придружаваше всяко споменаване на името му. Официално бе наложена догмата, че през годините на войната (а и по-рано) българското общество било поляризирано: от едната страна — фишизмът, от другата — Отечественият фронт, което изключваше признанието, че са съществували демократични сили и антифашистки настроения и борба извън комунистическата партия и съединените с нея групи.

Статията ми «Последното правителство на буржоазна България» излезе само няколко месеца преди смъртта на Муравиев. Не във всичко бе съгласен с написаното. Но бе щастлив, че е изчистено клеймото, лепнато върху него. Приятно ми бе, че поне едно малко удовлетворение получи в края на бурния си и мъчен живот.

В една от срещите ни, в които само му задавах въпроси и обичах да го слушам (той бе умен човек и умееше да разказва), подметнах, че БЗНС е приел ръководната роля на комунистическата партия. Той ме прекъсна: «Ти гледал ли си как се борят пехливани? Този, който е поставен на гръб, тупа с ръце по тепиха; значи, че се предава — признава се за победен. Така и земеделският съюз постъпи. . .» Този образ винаги е изпъквал пред мен, щом се споменеше за възприемане на ръководната роля на партията.

Статията за правителството на Муравиев бе отпечатана от сп. «Исторически преглед» като дискусионна. Никой не се отзова на поканата за дискусия. Муравиев бе починал, когато излезе книгата ми за буржоазната опозиция през войната. С това изследване се доказваше, че политиката на правителството на Муравиев е нито диверсия, нито демагогия (както някои възразяваха срещу отстояваната от мен теза), а опит за приложение на една програма, която БЗНС — Врабча 1, и други опозиционни сили отстояват от самото начало на Втората световна война*. Беше 1969 г., непосредствено след смазването на «пражката пролет». Отново вземаха връх привържениците на непримиримата ортодоксалност. По тяхно настояване през 1972 г. Институтът по история на БКП устрои дискусия за буржоазната опозиция през войната и за характера на правителството на Муравиев. Не ми се ще да напомня критиките и обвиненията, които щедро се сипеха от трибуната. По-важното е, че авторитетните български историци отстояха обективната научна позиция към изследванията и върху най-близката история**. Тази позиция постепенно се наложи в историографията ни. Това не ще рече, че е казана последната дума за правителството на Муравиев, че не са нужни нови изследвания и нови виждания.

След толкова години спомените на Муравиев за първи път виждат бял свят. Те обхващат една изключително сложна епоха от историята ни. Неведнъж подканвах Муравиев, а и другия талантлив мемоарист на тази ехоха Стойчо Мошанов да разкажат и за времето, прекарано по затвори и лагери след войната. Отговорът бе еднакъв: «Боя се, че на тази възраст няма да имам сили да преживея още веднъж всичко това.»

Муравиев има амбицията да разкрие със спомените си «борбите на демокрацията на мнозинството и насилията на малцинството». Мисля, че е успял ако не да разкрие, то поне да допринесе за разкриването на тази наи-

* За книгата се отпечатаха няколко благожелателни рецензии. Единствената осъдителна се яви във в. «Земеделско знаме». Авторът й Кънко Кожухаров ми се извиняваше, че така му било наредено. Нестихналата вражда на «пладненци» към ръководителите на БЗНС — Врабча 1, бе мотивирала това нареждане.

** Стенограма на дискусията е поместена в Известия на института по история на БКП, том 30.

стина дълга и трудна борба, която така естествено се свързва с днешните ни проблеми. Всъщност мемоарите — това са субективен поглед на една личност, която разказва за миналото, както сама го е изживявала, чувствувала, схващала. Всеки е предубеден в отношенията си към лица и събития и тази предубеденост се запазва в общи линии след време, когато човек се връща към спомените си и особено когато иска да види собственото си място сред сложно оплетените обществени отношения. Склонен е да се похвали и оправдава, да подценява или надценява, да омаловажава или възвеличава.

Тъкмо личното, субективното, пристрастното е характерно за мемоарите. И като такива те са ценно градиво за историка изследовател, който реконструира миналото върху основата на всички останали от него източници.

Историческата наука, за която мемоарите са едни от ценните източници, отговаря на естествената потребност на човека да знае миналото. От една страна, тя е един от източниците за формирането на личността, от друга — като съкровищница на натрупан социален опит съдържа поуки за конкретната дейност. Разбира се, това е обективна възможност, чието превръщане в действителност зависи от други фактори. В края на краищата всичко, на което сме съвременници, вече се е случвало в миналото — в различни форми и с различни действуващи лица. Определени условия и действия водят до определени последици. Не само уникални са собствените ни преживявания, а в известен смисъл и повторение на вече станали събития. Това не ни се ще винаги да осъзнаем и признаем, защото ни е мъчно да се примирим с мисълта, че сме песъчинки в сахарския пясък на времето, навявани и отвявани от ветровете.

В човешките общности намираме генерализирани много черти, които са характерни за отделната личност. И както децата пренебрегват опита на родителите си, за да утвърдят собствената си индивидуалност, така и общностите не се съобразяват с поуките от миналото. Оттук са възникнали най-песимистични оценки за историята. Но на древната максима за историята като учителка на народите се противопоставя по-съвременната: историята учи, че никой не иска да се учи от историята. А Максим Горки някъде бе отбелязал: «Обективизмът на историка е

такава легенда, каквато е и справедливостта на бога.»

Мемоарите не са история, а източник за историческата наука. И все пак читателите са склонни да ги възприемат като автентична история. В тях откриваме обективния исторически процес такъв, какъвто се е разгръщал пред погледа и мисълта на непосредствените си участници. Близо три десетилетия са изминали от времето, когато Муравиев пише мемоарите си. В тях ще видим не само отразено времето, за което пише, но и времето, в което пише. А събитията и лицата изглеждат различно за съвременниците, за епохата, в която те се възпроизвеждат от автора и чиито оценки ни изглеждат трайни и в едно по-късно време, когато читателят ще вникне в миналото чрез посредничеството и на погледа на мемоариста.

Най-ценни са личните свидетелства на Муравиев за управлението на Народния блок, както и за дейността на едноседмичното правителство, което сам оглавява в първите дни на септември 1944 година. Читателят ще узнае за преживяванията и разсъжденията на подсъдимите по време на Народния съд и особено за неизвестния от други източници престой в Съветския съюз на главните подсъдими в този процес.

За много събития Муравиев разказва, като разчита на собствените си възприятия и откъслечни проучвания. Днес разполагаме с изследвания, които ги осветляват чрез разностранен изворов материал. Имам предвид земеделския режим след Първата световна война, деветоюнския преврат и сговористкия режим, управлението на Народния блок и диктаторските режими след 19 май 1934 г., българската политика през Втората световна война и т.н.

Под въздействието на обществения климат на времето, когато пише мемоарите си, Муравиев е склонен да надценява близостта между БЗНС и БКП. Двете най-влиятелни български партии имат много общо и в социалната база, и в отношението си към проблеми на съвремието. Ала те са преди всичко съперници за влияние сред масите и антиподи при решаването на тези проблеми. Ето защо реално, трайно и равноправно единодействие между тях не се установи — в отделни етапи отделни групи от земеделския съюз прибягват до сътрудничество с комунистите. Като най-масова партия БЗНС бе подложен на непрекъснат натиск от различни и противоположни страни — дворе́ца, буржоазни партии, комунистическо дви-

жение, национални организации, екстремистки групи. От края на 1918 г. до февруари 1990 т. (когато се състави еднопартийно комунистическо правителство) с малки изключения (през сговористкия режим) почти не е имало правителство, в което да не е участвувал деец на земеделската партия.

Управлението на Стамболийски не е просто пример на демократично, конституционно управление. Чрез него се прави опит за излизане от съществуващата тогава демократична традиция. Стамболийски говори за «трудова селска демокрация». От спомените на Муравиев се добива представа в каква насока са се движели търсенията и предпочитанията на земеделския лидер. Ето защо против режима са дворецът и буржоазните партии; от своя страна комунистическата партия провъзгласява неутралитет на 9 юни, а свалените от властта заговорници издигат за знаме Търновската конституция.

Напразни се оказват усилията да се елиминира БЗНС през годините на кървавия терор (1923—1925 г.). Тогава от две страни пак се насочват усилията БЗНС да се отклони от самостоятелната си линия, като се привлече към т. нар. «партии на реда», стоящи на базата на Конституцията и частната собственост, или към революционното трансформиране на обществото (чрез различни форми на единния фронт). Под този натиск единството на БЗНС, все издигано като върховен идеал, си остава непостижимо. Влиятелни сили в страната и извън нея не са заинтересовани от единен земеделски съюз. Земеделската партия се цепи непрестанно. Целта е да се обезсили тя или да се компрометират дейците ѝ. Мнозина не издържат на изкушения от вътре и от чужбина. Други стават жертва на привързаността си към идеите на Стамболийски. И ако можем да теглим една разграничителна черта между двете големи групи в БЗНС, оформени в самостоятелни партии и непримирими една спрямо друга, тя е, че отстъпвайки на дело от принципа за самостоятелна селска власт (програмно на този принцип продължава да се държи), едните търсят сътрудничеството на вътрешните политически сили (БЗНС — Врабча 1), другите залагат повече или по-малко на външната подкрепа (БЗНС — Пладне); първите заемат по-умерени позиции, вторите стават изразители на радикални обществени настроения; Врабча, независимо от неудовлетвореността и разочарованията, из-

питани по време на управлението на блоковата коалиция, през целия десетгодишен период на диктатурата действува в споразумение с традиционните конституционни сили, докато пладненци стоят в левицата на политическия свят.

Както обикновено се случва, отношенията между двете земеделски организации остават непримиримо враждебни. Помежду си те не общуват, но не изключват сътрудничество със сили, които нямат нищо общо със земеделското движение. Вероятно на читателя ще направи впечатление сдържаното оношение на Муравиев към Никола Петков. Зад верните факти и оценки прозира вкоренената вражда към пладненци. Не бива да се забравя и че Никола Петков е министър без портфейл (нещо като заместник министър-председател) в отечественофронтовското правителство по време, когато Гичев. Муравиев и Димов са съдени и осъдени от Народния съд. Впрочем усещат се различията, противоречията и недоверието между самите ръководители на БЗНС — Врабча 1.

От спомените на Муравиев се добива непосредствена представа за функционирането на конституционната парламентарна система и за взаимодействието на различните политически сили. Дълбоки са били кореняте на неприязън и подозрение, които характеризират отношенията между БЗНС и влиятелни среди на македонското националноосвободително движение. БЗНС гледа на водачите на това движение като оръдия на реакцията. Те пък отричат външната политика на земеделската партия като антинационална. Обясними при това положение са чувствата, които Муравиев изразява в спомените си. Със същите чувства отвръща и Иван Михайлов в мемоарите си, издадени в странство. Муравиев не пести острите оценки за партиите и техните водачи, както за тези, с които БЗНС е бил постоянно във вражда, така и за тези, с които е сътрудничил. БЗНС е управлявал в коалиция през 1918—1920 и през 1931—1934 г. Съвременните управления са наслоили доста неприязън, резултат от взаимно съперничество, от надхитряне и надигравания. За всяка партия е характерен стремежът за повече власт, за първенство в коалицията, за изборни комбинации, подчинени на лични сметки. Поради такива вътрешни дрязги се стига до оставката на правителството на Народния блок, което пък улеснява заговорниците, извършили военен преврат на 19 май 1934 г.

В прочем в различни комбинации виждаме тези отношения през повратен период от историята ни. В самия край на Първата световна война земеделските ръководители са в едно правителство с лидери на старите партии, управлявали страната дотогава. Но при самостоятелното земеделско правителство тези лидери са пратени в шуменския затвор в очакване на Държавния съд, който трябва да отсъди вината им за националната катастрофа. След 9 юни 1923 г. демократи, радикали, национални либерали са в превратаджийското правителство, а бившите земеделски министри са избивани или държани в затвори. През 1931 г. ги виждаме отново в коалиция и съвместно управляващи. Ето защо отношението на Муравиев към такива политически дейци, като Ал. Гиргинов и Ст. Костурков, да не говоря за Кимон Георгиев и Димо Казасов, произтича от лична позиция, не от цялостна и обективна историческа оценка.

Особено характерен е случаят с Иван Маринов. Муравиев не е познавал предварително генерала, предложен му за военен министър. През нощта на 8 срещу 9 септември Маринов улеснява завземането на властта от Отечествения фронт. Историческата наука не е разкрила точно подбудите му. Имало е предпоставки — жената на Маринов е била роднина на Георги Кирков, самият той е близък на звенарските среди. Навремето мълвата го свързваше и със съветското разузнаване. Познавах добре генерала, който изживява спокойно и осигурено старините си. Той бе интелигентен човек. Очевидно нравеше му се споменатата мълва (беше време, когато такава връзка се ценеше), но сам отбягваше да я потвърди или пък категорично да я отрече. В една своя статия обръщах внимание, че Съветският съюз обявява война на България точно когато Муравиевото правителство обсъжда кога само да обяви война на Германия. Може би някой е предупредил Москва, че решението за война е неизбежно, а то би я лишило от повод тя пък да обяви война на България? Кой? Не го казвах категорично, но давах да се разбере, че подозирам Маринов. Още повече че той до последния момент бе настоявал да не се избързва с обявяването на война, изхождайки от чисто военни съображения. Но всичко това е в кръга на предположенията.

В дългите години, прекарани в затвори и лагери, в принудителна самота Муравиев е премислял постоянно

тази най-важна в живота му седмица и естествено гневът му се е стоварвал най-вече върху Маринов, който по същото време се радваше на уважение и облаги. Естествено е да дири особено тълкуване на всички факти, за да достигне до убеждението, че поведението на Маринов през нощта срещу 9 септември не е случайно, а последица от определени предварителни ангажименти.

Муравиев проявява склонност да подцени принципиалния характер на различията между БЗНС и БКП, особено по време на Втората световна война. Неучастието в Отечествения фронт на БЗНС — Врабча 1, не се дължи на недоразумение. В действителност за изход от кризата през войната се предлагат, както се посочи, две програми и два метода. Поради това отказът на комунистите да влязат в правителството на Муравиев е израз на линията за самостоятелно завземане на властта от Отечествения фронт. Този отказ не е бил изненада за Муравиев. Друг е въпросът, че най-искрени са били собствените му усилия да привлече Отечествения фронт в правителството.

Мемоарите на Муравиев навеждат на изключително актуални изводи. С колко насилие, кръв и жертви е изпълнена историята ни след Първата световна война! БЗНС идва на власт в условията на национална катастрофа и всеобща криза, за да отрече съществувалата дотогава система на управление и за да наложи своята програма за «трудова селска демокрация» като единствен и универсален изцелител на обществените недъзи. Старите партии трябва да се елиминират. Водачите им са в затвора, очаквайки съд над тях, което е решено от «всенароден референдум». Сам срещу всички и всички срещу него — земеделският режим е свален с военен преврат. Насилието и терорът заместват легалните политически средства на борба. От една страна, партиите на левицата вдигат въстания, организират въоръжени чети, устройват атентати. От друга страна, партиите на власт се отдават на терор срещу всички, които заплашват тази им власт. През 1931 г. се прави опит за връщане към законния ред. Тъкмо по това време настъпва върхът на организационното и партийното разделение. Няколко десетки партии си оспорват правото да изразяват истинските народни интереси. Отново, както през 1923 г., изход се търси във военен преврат. Десет години трае диктатурата, за да докара страната пред нова катастрофа. Отново нелегалната борба и

терорът замества легалността. Така се стига до 9 септември 1944 г., провъзгласил ерата на народната демокрация и социалната правда, която сега се подлага на всеобща преоценка.

Насилията, омразата и враждата между политическите сили и техните водачи, заместването на общия интерес с лична изгода, отмъстителността, репресиите — всичко това компрометира добрите намерения и налага една неблагоприятна насока на националното развитие. Какво по-печално от тази политическа равносметка: политици, управлявали до 1918 г., бяха изправени пред държавния съд; министрите от правителството на Стамболийски бяха избити, тикнати в затвора или принудени да емигрират; Народен съд осъди на смърт почти всички членове на правителствата, управлявали през Втората световна война; Никола Петков и Трайчо Костов, които през лятото на 1945 г. представляваха двете тенденции на следвоенното развитие — традиционната и социалистическата, — увиснаха на бесилото. Предстои съдът над Тодор Живков и най-близките му сподвижници.

Докога?

Единственият изход не е ли умението ни на дело да постигнем един мирен преход към общество, основано на демократическите начала, на търпимостта и на общи усилия в името на трайните национални интереси?

ИЛЧО ДИМИТРОВ

БЕЛЕЖКИ

[1] Военна лига (Военен съюз) — нелегална военна (офицерска) организация, през 1919 г. Заедно с Народния сговор и конституционния блок организира преврата на 9 юни 1923 година. Най-известни нейни дейци са Дамян Велчев, Кимон Георгиев, Иван Вълков, Никола Рачев.

[2] Кюстендилските събития — окупиране на града от чети на ВМРО, на 4.XII.1922 г.

[3] Петорката на Томов — опозиционно настроени спрямо Стамболийски министри.

[4] Пожар в Народния театър, 1923 г.

[5] Поради политиката на земеделското правителство за споразумение със Сърбо-хърватското словенско кралство, което ВМРО разглеждаше като противна на интересите на българите в Македония.

[6] «Ибиш ага» — популярна опера, изпълнявана по панаири.

[7] Оранжевата гвардия — въоръжени части от привърженици на земеделското правителство.

[8] Вестник «Епоха». Ежедневен вестник С., I—IV, 25.VI.1922 — 29.XII.1925. Информационен вестник. Неофициален орган на БРСДП, води борба срещу земеделското правителство и срещу БКП. Спрян по решение на ЦК на БРСДП.

[9] По силата на Ньойския мирен договор се премахва задължителната военна служба, определя се точният размер на въоръжението и т. н. Специален военноконтролен орган от държавите победителки бди за съблюдаването на уговорените споразумения.

[10] «Бурни години», 1949 г.

[11] И в други мемоари на дейци на БЗНС и ВМРО се дава израз на неприязнените отношения между двете организации.

[12] Нишката спогодба — сключена е на 23 март 1923 година между България и Сърбо-хърватско-словенското кралство.

[13] Хегемонията на Пашич и на «Черната ръка». — Никола Пашич е дългогодишен министър-председател на Сърбия и Югославия. «Черната ръка» — тайна организация на сръбското шовинистично офицерство.

[14] Съглашенските държави — държавите от Антантата (Съ-

глашението): Англия, Франция и други, които през Първата световна война воюват срещу Централните сили (Германия, Австро-Унгария и др.).

[15] Съюз на Чехословакия, Румъния и Югославия, създаден за поддържане на териториалното статукво в Дунавския басейн и на Балканите.

[16] Авторът има предвид румънската принцеса и румънското кралско семейство, известно с леконравието си.

[17] В. «Слово» — опозиционен ежедневник, свързан с Народния сговор.

[18] На 21 март 1923 година се подписва споразумение за изплащане на репарационния дълг на България спрямо победителките във войната. Този договор се представя от Стамболийски като успех, понеже западните сили се отказват от някои свои претенции и от плановете си за военна намеса.

[19] Драгиевизъм — по името на Димитър Драгиев, който оглавява опозиционното на Стамболийски консервативно крило в БЗНС.

[20] С постановление на Министерския съвет (24 септември 1922) се арестуват министрите от кабинетите на д-р Стоян Данев и Александър Малинов, за които, както и за министрите от кабинета на Ив. Евст. Гешов се решава — чрез референдум — да бъдат предадени на държавен съд като виновници за националните катастрофи. Така се обезглавяват всички опозиционни партии (без БКП и БРСДП) — демократическа, народна, радикална, прогресивно-либерална. Арестувани са и министрите на либералните партии, влизащи в правителството на д-р Васил Радославов.

[21] Деветоюнското правителство начело с Ал. Цанков е съставено от представители на Народния сговор, Военния съюз, демократическата, народно-прогресивната, радикалната, либералната и социалдемократическата партия. През август 1923 г. се образува Демократическият сговор като управляваща партия. Извън него остават БРСДП и либералната партия, а по-късно са възстановени демократическата и радикалната партия.

[22] Андрей Ляпчев замества Цанков като министър-председател през януари 1926 г. При него се смекчава политическата атмосфера, което дава възможност на БЗНС да разшири дейността си. По това време и БКП успява да създаде легалната Работническа партия.

[23] «Ескадронът» — под това название са известни онези офицери, които провеждат репресивната политика след преврата.

[24] Райко Даскалов е застрелян в Прага през август 1923 г. от пристигнал от България наемен убиец.

[25] През септември 1922 г. са подложени на издевателства ръководителите на опозиционните партии, насрочили конгрес на Конституционния блок във Велико Търново.

[26] Във връзка с изборите на XXIII обикновено народно събрание (проведени на 21 юни 1931 г.) се образува коалиция, в която влизат следните опозиционни партии: БЗНС, демократическата, радикалната и национално-либералната партия (една от тях; другата е включена в правителството на Ляпчев). В тези избори търпи поражение управляващата партия — рядък случай в българската изборна практика.

[27] Вестник «Независимост» (10.XI.1926 — 13.X.1932) е орган на национал-либералната партия с лидер Боян Смилов, участвувала в сговорителското правителство. Тя бе продължител на либералната партия на д-р Васил Радославов.

[28] «Вестник на вестниците», издаван от Дружеството на столичните журналисти; излиза няколко пъти в годината.

[29] Правителството на Народния блок е назначено на 29 юни 1931 г.

[30] Марин Дринов ръководи учебния отдел на Временното руско управление след освобождението от турско иго (1878—1879); Г. Атанасович, В. Друмев (еп. Климент), Ив. Гюзелев, Райчо Каролев са министри на просвещението в първите следосвобожденски правителства, Г. Живков — по време на Стамболовия режим, а Н. Мушанов през 1908 — 1910 г.

[31] На 12 октомври 1931 г. начело на правителството на Народния блок застава Никола Мушанов. Малинов е избран за председател на Народното събрание. Малинов е бесарабски българин, завършил право в Киев — оттук и обръщението «Александър Павлович».

[32] В. «Зора», «Демократически сговор», двете «Независимости» — органи на двете националлиберални партии — правителствен и опозиционен.

«Демократически сговор». Ежедневник, С., 1.X.1923—16.V.1932. Централен орган на Демократическия сговор, образуван след преврата на 9.VI.1923 г. След разцеплението на Сговора и обособяването на двете крила — на А. Ляпчев и Ал. Цанков (1932) — започват да излизат два вестника със същото име: «Демократически сговор». Орган на Демократическия сговор (крило Ал. Цанков) — 17.V.1932 — 13.VI.1934. Ред. Д. Павлов, и «Демократически сговор» (крило А. Ляпчев)—18.V.1932—2.VI.1934. Ред. Хр. Стоянов. «Зора». Независим информационен утринен ежедневник. Ред. Д. Крапчев и Г. Белчев. С., I — XXVI, 18.V.1919—7.IX.1944. След 9 юни 1923 г. «Зора» поддържа сговористката

диктатура, сътрудничи с ВМРО. По време на Втората световната война се застъпва за присъединяването на България към Тристранния пакт и за намеса на страната във войната със Съветския съюз.

«Независимост». Орган на национал-либералната партия. Всекидневник. С., I—XIV, 1.I.1921—18.V.1934. Всекидневник на национал-либералната партия, основана в края на 1920 г. след обединението на различните крила, участвуващи в образуваната през 1913 г. от д-р В. Радославов Либерална концентрация. На 23.X. 1932 г. след като стамболовистите начело с д-р Н. Генадиев напускат национал-либералната партия, тя се разцепва, 1923 г. започват да излизат три вестника «Независимост», всеки един от които продължава номерацията на първия вестник «Независимост».

«Независимост». Орган на национал-либералната партия. Ред. Б. Смилов, VI—XII, 10.XI.1926 — 13.X.1932; «Независимост». Орган на национал-либералната партия (крило Георги Петров), 9.III.1933—1934; Ред. П. Карчев; «Независимост». Национал-либерален орган. Личен орган на дългогодишния редактор на «Независимост» (първата) П. Н. Даскалов. Ред. П. Н. Даскалов, бр. 1—7, 7—28.IX.1932.

«Радикал». Орган на радикалдемократическата партия, покъсно радикална партия, продължение на в. «Демократ» (I—XXX, 15.IX.1905—13.VI.1934). От год. VI заглавието на вестника е «Радикал». Успоредно с него от 1934 г. започва да излиза и в. «Радикал». Орган на т. н. «петорка» на проф. Г. П. Генов от радикалната партия: 15.V.—9.VI.1934.

[33] «Знаме». Орган на Демократическата партия, С., I—IX, 5.IV.1924—30.VI.1934. Ред. В. Пасков, д-р В. Х. Василев. Всекидневен обществено-политически вестник. Орган на Демократическата партия (след излизането на демократите на Ал. Малинов от Демократическия сговор).

[34] Никола Харлаков — напуснал партията на тесните социалисти като «анархолиберал»; влиза в БКП през 1920 г.

[35] В Трианьонския дворец на Версай е подписан на 4 юни 1920 г. мирният договор на Унгария с победителите във войната по силата на който Трансилвания минава към Румъния.

[36] През 1907 г. в Румъния избухва голямо селско въстание.

[37] В. «Зора» се ръководи от Данаил Крапчев, който е близък с ВМРО.

[38] Спомени от Иван Михайлов в пет тома са отпечатани в чужбина.

[39] Георги Йорданов е министър на благоустройството. Той е отстранен от правителството, за да се даде министерски пост на

Вергил Димов. Това е един от поводите за създаването на БЗНС «Александър Стамболийски» («Пладне»), наричан и БЗНС — обединен (1932—1933). Земеделската десница се представлява от БЗНС — оранжев, начело с Коста Томов, който през януари 1934 г. се влива в Народното социално движение на Александър Цанков и БЗНС — Георги Марков («Сердика»).

[40] Драган Цанков е един от водачите на либералната партия, министър-председател през 1880 и 1883—1884 г. През 1899 г. основава прогресивно-либералната партия, умира през 1911 г. Неговият зет Александър Людсканов е деец на прогресивно-либералната партия, министър през 1900—1903, 1911—1913 г. Починал е през 1922 г., така че по време на Деветоюнския преврат не е могъл да застане на страната на Александър Цанков.

[41] П. Каравелов е основателят на Демократическата партия, а Ал. Малинов е лидер на тази партия. Случаят, който е разказан, е от средата на 1931 г. (когато Малинов е министър-председател), Ек. Каравелова умира през 1947 г.

[42] Княгиня Мария-Луиза е родена на 13 януари 1933 г. Още на 15 януари е кръстена по православния обряд. Ватиканът се задоволява с формален протест.

[43] В. «Пладне» започва да излиза през 1928 г. с редактор д-р Георги Ив. Вълков. Отначало изразява възгледите на БЗНС — «Врабча 1», но по време на режима на Народния блок става орган на опозиционната група, която създава отделен БЗНС «Ал. Стамболийски», често наричан «Пладне», а привържениците му — пладненци.

[44] Членове на малобройния идеен кръг «Звено», образуван през 1927 г. — обявяват се за силна надпартийна власт, отричат партиите и конституционния режим.

[45] През 1932 г. Ал. Цанков се откъсва от Демократическия сговор и образува своя партия, Народното социално движение, под силното влияние на хитлеризма.

[46] Статия на Недьо Недев в сп. «Исторически преглед», кн. 2, 1963 г.

[47] Скандал, избухнал през 1930 г. във връзка с тенденциозни обвинения в шпионаж срещу полк. Маринополски и др.; в скандала са замесени както ръководни лица от сговористкия режим, така и ВМРО на Ив. Михайлов.

[48] По това време републики на Балканите са Турция и Гърция. Деветнадесетомайският режим провежда линия на ограничаване на прерогативите на царя. Тя е израз по-скоро на «борисофобство», отколкото на деен антимонархизъм. Поради това недоволството

установената диктатура се изразява и в манифестация на лоялност към царя, който изглежда на народа лишен от конституционните си права.

[49] С царски указ от 21 януари 1935 г. царят уволнява правителството на Кимон Георгиев. Новото правителство начело с генерал Пенчо Златев изключва от управлението идейния кръг «Звено» и привържениците на Дамян Велчев във Военния съюз.

[50] Коста Тодоров е «пладненец». БЗНС «Пладне» съчувствува на някои положения в програмата на Деветоюнското правителство.

[51] Д. Велчев преминава границата и се установява в Сливница, отгдето нарежда да се приведе в действие акцията за сваляне на правителството на Тошев. В София обаче са взети съответните мерки. На 2 октомври е обявено военно положение. Неколкостотин души са арестувани — привърженици на Звено и Военния съюз, на БЗНС «Пладне» и на ВМРО — протогеровисткото крило. Всъщност замислената акция се използва от двореца, за да се нанесе съкрушителен удар върху Военния съюз. Д. Велчев е осъден на смърт. Царят заменя смъртната присъда с доживотен затвор.

[52] Второто правителство на Кьосеиванов е назначено на 4 юли 1936 г. В него освен безпартийните министри са включени представители на Цанковото народно социално движение (Д. Мишайков и Т. Кожухаров) и на Ляпчевия сговор (Г. Василев). Този кабинет има предназначение да отслаби политическото напрежение с известна надежда за възстановяване на конституционния режим.

[53] «Петорка» се нарича групировката, която на 29 май 1936 г. чрез изложение, подписано от ръководни дейци на пет конституционни партии (Д. Гичев — БЗНС — «Врабча» 1, Кр. Пастухов — Работническа социалдемократическа партия, Г. П. Генов — Радикална партия, Боян Смилов — Национал-либерална партия и Григор Василев — Ляпчевия сговор, призовава царя да бъде възстановен конституционният режим, да образува отговорно правителство и се проведат законодателни избори. Изключени са други политически сили, които се обявяват също за конституционно управление (Работническата партия. БЗНС «Пладне» и др.). Петорката участвува в отделни акции с тях.

[54] След продължилото четири години управление без парламент правителството на Кьосеиванов провежда избори за XXIV обикновено народно събрание през март 1938 г. В него влиза внушителна опозиционна група. Ето защо веднага след избухването на Втората световна война Народното събрание е разтурено. През

декември 1939 — януари 1940 г. се провеждат избори за XXV обикновено народно събрание, с което чрез всевъзможни ограничения и преследвания се осигурява стабилно мнозинство за политиката на царя и правителството.

[55] Поради мнимото заболяване на Попов лично министър-председателят Богдан Филов заминава за Виена, за да подпише Тристранния пакт.

[56] Опозиционната група в Народното събрание се състои от десет комунисти, петима «пладненци», Никола Мушанов и Петко Стайнов. В опозиция са и Ал. Цанков и Т. Кожухаров, които смятат официалната политика за недостатъчно хитлеристка.

[57] Контактите на представители на комунистическата партия с Н. Мушанов се установяват още през есента на 1942 г. По същото време и на Д. Гичев е отправена покана за участие в Отечествения фронт. И двамата, споделяйки идеята за сътрудничество в името на нова вътрешна и външна политика, се обявяват против нелегалната борба и се опасяват от стремежите на комунистите към радикално обществено-икономическо преустройство. През лятото на 1943 г. се образуват две опозиционни групировки — Отечествен фронт под ръководството на Комунистическата партия и с участието на БЗНС «Пладне», «Звено», дейци на РСДП; легална опозиция, представлявана от ръководителите на БЗНС — «Врабча», Демократическата партия, Кр. Пастухов от РСДП и други.

[58] «Железният блок» — предизборна коалиция, образувана при управлението на А. Ляпчев.

[59] Български манастир край Охридското езеро, основан в началото на X век. Българо-италианските спорове не се свеждат само до този манастир, а за ред селища в Македония, които са включени в окупираната от Италия Албания.

[60] Писмото е подписано от Климон Георгиев, Венелин Ганев, Кръстю Пастухов, Цвятко Бобошевски и Никола Петков. Както се вижда, отсъствуват не само комунистите, но и Мушанов и Гичев. Към царя се апелира за «политика на възможно по-голяма предпазливост, въздържаност и ненамеса», за разбирателство между балканските народи, срещу предизвикателства спрямо великите сили и особено спрямо Съветския съюз.

[61] Организации с авторитарна идеология, ориентирани към Германия.

[62] От началото на 1943 г. се правят първи опити за контакти с дипломати на САЩ и Англия. Единият канал е Берн, където е пълномощен министър Г. Кьосеиванов. Той ползува за посредник Р. Шарон — след Първата световна война служил в България

като представител на Обществото на народите. Другият канал е Цариград, където в американското консулство се намира Ърл, бивш пълномощен министър в София.

[63] Ив. Попов е министър на външните работи до 1942 г. Следователно на 25 юли 1943 г., когато Мусолини пада от власт, телеграми от легацията в Рим не е получавал.

[64] На 1 септември събраните в дома на Н. Мушанов дейци на легалната опозиция и на Отечествения фронт (без комунистическата партия) приемат декларация, в която настояват за избор на регентство съгласно изискванията на Търновската конституция, за тясно разбирателство между държавните фактори и обществените сили. Смъртта на царя, станала по време, когато се очакват капитулацията на Италия и англо-американски десант на Балканите, предвещава възможност за завой в българската политика чрез преориентация към западните държави.

[65] Конституцията предвижда учредяването на настойничество за малолетния цар, което се грижи за образованието и възпитанието му, както и за имуществото му.

[66] Двете жени на цар Фердинанд — княгиня Мария Луиза и царица Елеонора.

[67] Балканският пакт е подписан на 9 февруари 1934 г. от Турция, Гърция, Румъния и Югославия със задача да се охранява наложеното териториално статукво на Балканите.

[68] Багрянов е бил адютант на царя и винаги негов доверен приятел. Като министър на земеделието в последното правителство на Кьосеиванов и в първото на Филов той се опитва да се наложи за министър-председател, като привлече някои среди на БЗНС.

[69] Формулата, която Драганов като министър на външните работи в правителството на Багрянов препоръчва, е: изпълнение на договорните задължения спрямо Германия по Тристранния пакт и изпълнение на задълженията спрямо Русия, с която не сме във война, означава, без да напуска Тристранния пакт, България да се придържа към неутралитет по отношение германо-съветската война. За целта Драганов предлага да се изпълни искането на съветското правителство в нотата му от 17 април: да се прекрати използуването от германците на българска територия за военни действия на Източния фронт; като втори етап — възстановяване на съветското консулство във Варна. Тези отстъпки изглеждат на хитлеристите като вероломство, а за Съветския съюз са вече недостатъчни. Не само Москва, но и западните й съюзници настояват категорично за скъсване на отношенията с Германия и за излизане от войната.

[70] Още в края на 1943 г. българският пълномощен министър

в Анкара Н. Балабанов е установил връзка с американски представители чрез бившия български банкер Анжело Куюмджийски. Целта е да се дири помощта на Вашингтон за спиране на бомбардировките и да се получи информация за отношението на САЩ към обединението на България. По-късно връзка се установява с американското консулство в Цариград чрез търговеца Георги Киселов. Мисията на Киселов е потвърдена и от Драганов. В Цариград той води разговори с американския дипломат Бляк. В началото на август в Турция е изпратен Стойчо Мошанов, за да уведоми английския посланик, че българското правителство желае да узнае условията, при които би могло да стане излизането от войната. Той прави тази декларация на 14 август. На 24 август се връща в София; на 29 август отново заминава за Цариград и оттам вече отлетява за Кайро, където се водят преговорите с представителите на САЩ и Англия.

[71] Подписването на декларацията от представители на Работническата партия е отчетено впоследствие като тактическа грешка. Линията на партията вече е за самостоятелно поемане на властта от Отечествения фронт, без каквито и да са компромиси с легалната опозиция. Почти едновременно с тази декларация се разпространява едно «Предупреждение», подписано от 33 политически дейци, което излага платформата на Отечествения фронт.

[72] След победата на Червената армия при Яш-Кишинев и излизането на Румъния от войната (23 август) правителството на Багрянов обявява неутралитет спрямо съветско-германската война и ускорява преговорите със САЩ и Англия. Регентите се ориентират към правителството на «националната концентрация», т. е. съставена от опозиционните представители.

[73] В дневника си Б. Филов записва две отделни срещи на регентите с К. Муравиев: първата на 28 август, по молба на самия Муравиев: излага своето гледище за управление, план за един коригиран парламентарен рез чрез три партии (буржоазна, земеделска и работническа); само земеделците били в състояние да се борят успешно с комунистите и т. н. (Б. Филов, Дневник, София, 1986, с. 702—703.); втората — на 30 август, сряда, в която регентите му заявяват, че одобряват програмата в писмото от 13 август. Муравиев приема да включи в кабинета комунист, но се съмнява, че ще приемат, и ще бъде по-доволен, ако откажат; регентите обясняват, че не се обръщат към Мушанов с мандат да състави правителство, защото желаели ядката на кабинета да съставят земеделците, и т. н. (с. 706).

[74] Симеон Радев посещава Филов, за да му каже, че било

грешка, гдето преговорите със съюзниците не са започнали чрез съветското посредничество (пак там).

[75] Константин фон Нойрат е външен министър на Третия райх до февруари 1938 г. Посещението му в София не може да се оценява като решителен момент за намесата на страната на Германия.

[76] По името на Мантов, русенски окръжен управител, който организира репресиите след смазването на русофилския бунт през февруари 1887 г.

[77] Българският корпус, който е поел окупационните функции в Сърбия.

[78] През октомври 1919 г. Стамболийски възглавява правителство в коалиция с народната и прогресивно-либералната партия.

[79] Има предвид Димитър Гичев, който в ръководната тройка на БЗНС — «Врабча» I (Гичев, Димов и Муралиев) е смятан за първи по значение. Една нормална парламентарна процедура би възложила на него мандат за съставяне на правителството.

[80] По майка Никола Петков е от видния битолски род Ризови; негов вуйчо е Димитър Ризов — известен публицист и дипломат, бил е български дипломатически представител в Белград, Рим, Берлин.

[81] Кр. Пастухов участвува в акциите на легалната опозиция и си е дал съгласието да участвува в правителството. На събранието в Горна баня обаче мнозинството е от привържениците на Отечествения фронт начело с Григор Чешмеджиев.

[82] Тези размишления на Муравиев са с по-късна дата. Отношението му към генерал Маринов се дължи преди всичко на поведението на военния министър през нощта срещу 9 септември.

[83] Регентството, в това число и Филов, е избрано от XXV обикновено народно събрание в нарушение на Конституцията, която за такъв избор предвижда специален орган — Велико народно събрание.

[84] Димитър Шишманов е министър на външните работи в правителството на Добри Божилов. По това време Филов е регент.

[85] Конституцията изрично забранява да се включва в състава на регентството член на царското семейство.

[86] На 7 декември 1941 г. японската авиация нападна американската база Пърл Харбър (Хавайските остров). Това послужва като повод на президента Рузвелт да обяви война на Япония. Така САЩ скъсват с неутралитета си и се включват във Втората световна война.

[87] Лично Георги Димитров чрез радиостанция «Христо Ботев» осъжда проявеното доверие към Багряновото правителство и при-

зовава на непримирима борба срещу него (вж. Г. Димитров. Съчинения, т. 11, с., 134).

[88] Антикоминтернски пакт — сключен на 25 ноември 1936 г. между Германия и Япония; към него се присъединяват Италия (1937), Унгария и Испания (1939) и др. България се присъединява на 25 ноември 1941 г.

[89] Недивчевци — по името на генерал Недич, който възглавява марионетното сръбско правителство в Белград, създадено от хитлеристките окупатори.

[90] «Черни роти» се наричат военните поделения, в които се мобилизират «неблагонадеждните» от гледна точка на властта.

[91] «Бранник» е държавна младежка организация, създадена в края на 1940 г. Легионерите и ратниците са членове на две крайно десни организации — «Съюз на българските национални легиони» и «Ратник за напредъка на българщината», под силно германско влияние; тяхната дейност формално е «нелегална» по силата на действуващата забрана за партийно-политически организации.

[92] Под това понятие авторът има предвид хитлеристката идеология.

[93] Това е същият Иван Стаменов, за когото в материали, публикувани в съветския печат през 1989 г., се твърди, че през есента на 1941 г. бил ползван от Берия, за да се предаде в Берлин намерението на Сталин да поиска примирие с Германия.

[94] На Лозанската конференция (1922—1923 г.) при обсъждане на въпроса за режима на черноморските проливи освен представители на страните — победителки във войната, участвуват и делегации на Турция, СССР (с ръководител Г. В. Чичерин) и на България.

[95] Акад. Петко Стайнов — юрист, професор в Софийския университет, опозиционен депутат в XXV обикновено народно събрание, министър на външните работи в първото отечественофронтовско правителство. Зет е на един от водачите на народняшката партия Михаил Маджаров; другият народняк, глух с различно от Стайнов ухо, е Атанас Буров, който по това време е арестуван като министър на Муравиевия кабинет.

[96] Майката на Шишманов е дъщеря на проф. Михаил Драгоманов, известен украински учен и общественик.

[97] Димитър Пешев е подпредседател на XXV обикновено народно събрание. Той е иницiаторът за протестното писмо, подписано от 42 народни представители, срещу решението на правителството българските евреи да бъдат предадени на хитлеристите.

[98] На 25 юли 1943 г. Мусолини е свален от власт. Крал Виктор

Емануил III назначава правителство начело с маршал Бадолио, което подписва капитулацията на Италия.

[99] Олимпи Панов и Димитър Филов (бащата на Богдан Филов) са осъдени на смърт и разстреляни след потушаването на русофилския бунт в Русе през февруари 1887 г. А Коста Паница има същата съдба през 1890 г. заради участието си в заговор срещу княз Фердинанд.

[100] «Махзар» е наречен меморандумът до султана от 4 декември 1886 г., с който емигрираните в Цариград ръководители на народната партия от бившата Източна Румелия приканват Турция да се намеси с войските си в България срещу политиката на регентството.

[101] Първан Драганов е пълномощен министър в Мадрид от 1942 г. до назначаването му за министър на външните работи в правителството на Багрянов.

[102] По време на преговорите и подписването на Тристранния пакт Драганов е пълномощен министър в Берлин.

[103] Пред сесията на Народното събрание, открита на 17 август 1944 г., Багрянов произнася програмна реч, в която провъзгласява намерението на правителството «да премахне всички факти, които противоречат на народната воля», но без да предизвикват нови и излишни конфликти и страдания. На 22 август Драганов произнася реч, в която пък твърди, че правителството води «същата политика», само в средствата, в нюансите имало разлика.

ИЛЧО ДИМИТРОВ

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Абдул Хамид II (184?—1918) — турски султан (1876—1909), установил кървав деспотичен режим — 181

Аврам — 195

Аврамов, Цвятко (189 —1923) — деец на ЗМС, журналист, основател и редактор на в. «Младежко знаме», единофронтовец; убит след преврата на 9. VI. 1923 г. — 105—107

Агов, майор — 34, 46, 51

Агрипа, Миненей (ок. 63—12 г. пр. н. е.) — римски пълководец, сподвижник на император Август — 222

Агура, инж. — 280

Айдемирски, кап. — 244

Айрянов, Днмитър (р. 1893) — ген.-майор, командир на въздушни войски от 1941 г. — 397

Алберт I (1875—1934) — белгийски крал (1909—1934) — 480

Александров, Тодор (1881—1924) — деец на ВМОРО и ВМРО; член на ЦК на ВМРО (1911—1924) и всепризнат неин ръководител след I световна война — 19, 44, 59, 61, 65, 72

Александър II (1818—1881) — руски император (1855—1881), отменил крепостното право в Русия (1861) и провел редица дребнобуржоазни реформи; наречен цар Освободител заради победоносната Руско-турска война (1877—1878), донесла освобождението на част от българските земи — 454

Александър I Батенберг (1857—1893) — княз на България (1879—1886), под чийто скиптър е осъществено Съединението на Княжество България и Източна Румелия (1885); детрониран на 9 авг. 1886 г. от офицери-русофили, абдикирал на 26 с. м. — 9, 53, 55, 88, 179

Александър I Карагеоргиевич (1888—1934) — крал на Югославия (1921—1934), провеждал великосръбска вътрешна политика; установил военно-монархическа диктатура (1929); убит в Марсилия от деец на ВМРО — 79, 225

Александър Македонски (356—323 г. пр. н. е.) — цар на древна Македония (336—323 г. пр. н. е.) — 177

Алтънов, Иван (1892—1972) — юрист, дипломат и учен; като секретар на българската делегация, водена от Ал. Стамболийски,

участв ува в работата на Лозанската конференция (1922—1923), работил е в дипломатическите мисии в Цариград, Париж и Варшава — 60, 98

Алфонс XIII (1886—1941) — крал на Испания (1902—1931) — 300

Альоша — 436

Ангел, дядо — 168

Андрей, даскал — 128

Андре, Луи Жозеф Никола (р. 1838) — френски военен и политически деец; военен министър (май 1900 — окт. 1904) — 32

Анков, о. з. майор — 72

Антонеску, Йон (1882—1946) — маршал, военно-фашистки диктатор в Румъния (1940—1944) — 283, 464

Апиан (95 — II пол. на II в.) — римски историк; в съчинението си «Римска история» дава ценни сведения за живота на траките — 428

Апони, Алберт Георг (1846—1933) — граф, унгарски държавен деец — 68

Апостолова, Кунка — 427

Арав — 283

Арас, Рюджи — 226

Аристотел (384—322 г. пр. н. е.) — древногръцки философ и учен, ученик на Платон — 125

Атанасов, Д., проф. — 171

Атанасов, Недялко (1888—1960) — деец на БЗНС, учител; министър на железниците в правителството на Ал. Стамболийски; през 30-те год. член на ПП на БЗНС-обединен; след 9. IX. 1944 г. деец на БЗНС «Н. Петков» — 24, 29, 35, 50, 105, 116

Атанасов, подполк. — 33

Атанасов, Щерю (1902—1967) — комунистически деец, ген.-лейтенант, член на ЦК на БКП (1941—1962) — 427

Атанасович, Георги (1821—1892) — лекар, обществен и държавен деец, проф. в Медицинското училище в Букурещ; министър на просветата в Княжество България (1879) — 128

Ататюрк, Мустафа Кемал (1881—1938) — ръководител на буржоазно-демократическата революция в Турция (1918—1923); пръв президент на Турската република (1923—1938) — 74, 75, 108

Ачербо, Джакомо — проф., министър на земеделието на фашистка Италия — 227

Багаров, Иван — 198

Багрянов, Иван (1891—1945) — политически деец, свързан тясно с двореца, едър земевладелец; министър на земеделието и дър-

държавните имоти в третия кабинет на Т. Кьосеиванов (ноември 1938 — окт. 1939) и от февр. 1940 — февр. 1941 г. в правителството на Б. Филов (1940—1941); министър-председател (1 юни — 1 септ. 1944); осъден на смърт от Народния съд — 81, 98—100, 291—296, 302, 304, 311, 316, 317, 324, 325, 331, 338, 342, 344—348, 350—354, 367, 382, 383, 431, 496—498

Бадолио, Пиетро (1871—1956) — италиански държавен и военен деец, маршал; участвува в свалянето на Мусолини от власт; министър-председател на Италия (1943—1944) — 278, 283, 480

Бакалов, Цанко Церковски (1869—1926) — поет, писател и общественик, един от основателите на БЗНС; бил е министър на железниците, пощите и телеграфите, министър на народното просвещение, министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството в кабинетите на Т. Теодоров (окт. 1918—окт. 1919) и на Ал. Стамболийски (окт. 1919—юни 1923) — 24, 25, 49, 80—82, 106

Байданов, Иван — 477

Бакунин, Михаил Ал. (181 —1876) — руски революционер, теоретик на анархизма, един от идеолозите на революционното народничество — 433

Балабанов, Иван Т. (1887—1970) — едър промишлен капиталист, акционер, тясно свързан с двореца; емигрирал след 9. IX. 1944 — 207

Балабанов, Никола (1886 — неизв.) — дипломат, син на Марко Балабанов; от 1938 г. до 1945 г. последователно е пълномощен министър в Прага, Париж и Анкара; политически и идейно близък с буржоазната опозиция; след 9. IX. 1944 г. не се завръща в България — 352, 361, 381, 387, 392, 409

Балабанов, д-р — 255

Балан, Станислав — 268

Банков, Банко — агроном, министър на земеделието и държавните имоти (май 1937 — ноември 1938) във втория кабинет на Г. Кьосеиванов (1936—1938) — 259

Барту, Жан Луи (186 —1934) — френски политически и държавен деец; министър-председател на Франция (1913); министър на външните работи (февр.—окт. 1934); убит в Марсилия при покушението срещу сръбския крал Александър — 225

Бауер, полк. — личен пилот на Хитлер — 477

Бачев, Фердинанд — 173

Бекерле, Адолф (1902—1974) — германски пълномощен министър в България от юни 1941 до 1944 г. — 271, 281, 295, 311, 350—352, 370, 393, 435

Белев, Кръстьо (1908—1978) — белетрист, деец на комунистическата партия — 450

Белчев, Христо (1857—1891) — политически деец и поет; министър на финансите (1890—1891), убит при опит за покушение срещу Ст. Стамболов — 27

Бербенко, поручик — 48

Бербенко, кап. — 448

Берия, Лаврентий П. (189 —1953) — съветски партиен и държавен деец; нарком (министър) на вътрешните работи (1938—1945 и 1953); един от главните организатори на масовите репресии в СССР през 30-те—началото на 50-те год. — 446

Бешков, Иван (1895—1945) — член на БЗНС, преминал по време на II световна война към управляващия лагер; министър на земеделието и държавните имоти в правителството на Д. Божилов (септ. 1943—май 1944); осъден на смърт от Народния съд — 434

Бобчев, Стефан С. (1853—1940) — проф., юрист, фолклорист, публицист, държавен и обществен деец; директор на правосъдието на Източна Румелия (1884—1885); министър на народното просвещение (1911—1912) — 49, 495

Богданов, полк. — 446

Боев, кап. — 343

Божилов, Добри (1884—1945) — финансист и политически деец; управител на БНБ (1935—1938); министър на финансите (1938—септ. 1943); министър-председател (септ. 1943 —май 1944); осъден на смърт от Народния съд — 288—291, 301, 348, 349, 380, 431, 462, 464, 486—488, 490, 494, 501

Бончев, Слави, поручик — 12

Борис I (неизв. — 907) — български хан и княз (852—889), въвел християнството в България (864) и извоювал независимостта на българската църква (870) — 313, 432

Борис III (189 —1943) — цар на България (3 окт. 1918—авг. 1943) води политика на отслабване на политическите партии в страната; използува международната обстановка за ревизия на Ньойския договор и възвръщане на Ю. Добруджа (1940) и части от Вардарска Македония и Беломорието (1941) — 9, 11, 12, 14, 17, 20, 27, 28, 30, 31, 34, 41—43, 45, 52, 54, 69, 71—91, 93, 95—104, 110, 118, 121, 123, 124, 150, 152, 163, 180, 224—230, 235, 239, 241—244, 246, 247, 249—251, 253—257, 259, 265, 267—270, 275, 278, 279, 281—287, 289, 293, 299, 308, 309, 315, 331, 332, 335, 345, 349, 352, 359, 407, 468, 469, 477—479, 481, 491, 492, 496—501

Босилков, майор — 419

Ботев, Александър (1879—1947) — деец на БЗНС; министър на железниците (юни—септ. 1921) в кабинета на Ал. Стамболийски; председател на XIX ОНС (1920—1923) и на XX ОНС (1923) — 55

Ботев, Сава (1883—1963) — агроном, публицист и книжовник, автор на първата българска «Земеделска енциклопедия» — 172

Бошнаков, Ив., подполк. — 33

Бояджиев, Атанас — министър на народното просвещение (ян. 1933—май 1934) в кабинета на Н. Мушанов (дек. 1932—май 1934) — 145, 165, 166

Бояджиев, Коста — крупен финансист, управител на БНБ, министър на народното стопанство в правителството на К. Георгиев (19 май 1934—ян. 1935) — 213, 240

Брукнан, полк. — германски военен аташе в София — 269, 463

Брюн, кап. — 70

Будьони, Семьон М. (1883—1973) — съветски военачалник маршал — 436

Буе, Ами (1794—1881) — френски учен; автор на труда «Европейска Турция», в който дава сведения за българския народ, неговите етнически граници на Балканите, нрави, обичаи, история — 199

Буков, Асен — 51, 54, 55, 57, 196

Бумбаров, Борис (1896—1959) — деец на БЗНС-Пладне; министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (септ. 1944—юли 1945) в първото правителство на ОФ (1944—1946) — 61, 62, 424, 427

Буров, Атанас (1875—1954) — политически деец, банкер; един от лидерите на Народната партия; министър на търговията (1913; 1919—май 1920); министър на външните работи (1926—1931); министър без портфейл в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944) — 298—300, 318, 319, 321, 328—330, 336, 344, 351, 371, 374, 375, 396, 404, 415

Буровци, сем. — 278

Българанов, Боян (1896—1972) — деец на БКП, ген.-полк.; един от организаторите на партизанското движение; секретар на ЦК на БКП (1956—1967) — 427

Вазов, Владимир (1868—1945) — военен деец, ген.-лейтенант; кмет на София (1926—1931) — 289

Вазов, Иван (1850—1921) — народен поет, белетрист, драматург, публицист, културен и обществен деец; министър на народното просвещение (1897—1898) в правителството на К. Стоилов — 85, 138, 158, 455

Вайганд, Густав (1860—1930) — немски езиковед, етнограф и

българист; професор в Лайпцигския университет, дописен член на БАН — 188

Васев, Славчо (р. 1906) — журналист, белетрист, обществен деец; главен редактор на в. «Заря» (1936—1944) — 326

Василев, Алеко (Алеко паша) (неизв. 1924) — деец на ВМРО, войвода в Серски окръг — 64

Василев, Григор (1883—1942) — политически деец, адвокат и журналист, един от лидерите на Демократическата партия, а по-късно и на Демократическия сговор; министър на земеделието (май 1930—юни 1931) в правителството на Ан. Ляпчев; един от лидерите на буржоазно-демократическата опозиция след преврата на 19 май 1934 г. — 60, 70, 98, 114, 115, 195, 196, 239

Василев, Димитър (1889—1945) — инженер, министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (1939—1944) в правителствата на Г. Кьосеиванов (окт. 1939—февр. 1940), Б. Филов (февр. 1940—септ. 1943) и на Д. Божилов (септ. 1943—май 1944); осъден на смърт от Народния съд — 462. 464, 494

Василев, Иван — 396

Василев, Славейко (1879—1944) — политически и военен деец, полк.; един от създателите на Военния съюз и Народния сговор; активен участник в преврата на 9 юни 1923 г.; министър на благоустройството и обществените сгради (1926—1930) в кабинета на Ан. Ляпчев и на Ив. Багрянов (юни—септ. 1944) — 27, 54, 57, 94, 292—294, 414.

Василев, Христо (р. 1892) — индустриалец, министър на търговията в кабинета на Ив. Багрянов (юни—септ. 1944) — 292

Васили — 447

Василевски, Александър (1895—1977) — съветски военен деец, маршал; бил е началник на Генералния щаб на съветската армия, командир на III Белоруски фронт; главнокомандуващ съветските войски в Далечния изток; министър на отбраната на СССР (1949—1953) — 460

Ватев, Анастас — военен деец, генерал; председател на Военния съюз (1932 — май 1934); министър на войната в правителството на Народния блок (1931—19 май 1934) — 238, 244

Вашингтон, Георг (1731—1799) — пръв президент на САЩ (1789—1797) — 158

Вейклес, Джон — американски офицер; член на Съюзната контролна комисия в България — 272

Велчев, Дамян (1883—1954) — политически и военен деец, ген.-полк.; един от лидерите на Военния съюз; участвува активно в преврата на 9 юни 1923 и на 19 май 1934 г.; подкрепя създаването на ОФ; министър на войната в първото правителство на ОФ

(септ. 1944—март 1946); пълномощен министър в Швейцария (1946—1947) — 94, 235, 238, 239, 242—246, 248, 249, 251, 254, 257, 419—421
Велянов, Величко — деец на ВМРО, скопски войвода — 102
Венков, поручик — 419
Виктор, Емануил III (1869—1947) — крал на Италия (1900—1946), баща на българската царица Йоана — 245, 283, 480
Виноградов, Сергей (р. 1907) — съветски дипломат, посланик в Анкара (1940—1948) — 352, 361, 380, 381, 387
Витанов, Коста — 118, 119
Витос, Винцеити (1874—1945) — полски политически и държавен деец; един от лидерите на полската селска партия «Пяст»; министър-председател на Полша (1920—1921; 1923 и 1926) — 107
Вишински, Андрей (1883—1954) — съветски дипломат, първи зам. комисар (зам.-министър) на външните работи — 370
Вишовградски, Йордан (1894—1925) — деец на БЗНС; директор на Обществената безопасност, главен секретар на министерството на вътрешните работи при управлението на БЗНС; народен представител в XIX ОНС (1920—1923); убит по време на Априлските събития 1925 г. — 59
Владикин, Любомир (1891—1948) — белетрист, юрист, проф. в Софийския университет; смятан за един от идеолозите на фашизма у нас — 382
Вълков, Георги — военен деец, генерал, един от основателите на Военния съюз — 54, 94
Вълков, Иван (1875—1962) — политически и военен деец, ген.-лейтенант; един от създателите и ръководителите на Военния съюз; военен министър в кабинетите на Ал. Цанков (1923—1926) и на Ан. Ляпчев (до ян. 1929); пълномощен министър в Рим (1929—1934) — 11, 39, 51, 57, 73, 92—96, 102, 103, 242, 243
Върбанов, Петър, полк. — 33
Върбенов, Димитър — министър на правосъдието (юни 1931—дек. 1932) в правителството на Народния блок (1931—1934) — 153, 222, 223

Габровски, Пантелей (1874—1935) — агроном и зоотехник; директор на конезавода «Кабиюк» от 1928 до 1932 г. — 186
Габровски, Петър (1898—1945) — адвокат, политически и държавен деец, автор на профашисткото антиеврейско законодателство (ЗЗН); лидер на организацията «Рагничество за напредъка на българшината»; министър в правителството на Г. Кьосеиванов (окт. 1939—февр. 1940); министър на вътрешните работи в правителството на Б. Филов (февр. 1940—септ. 1943);

осъден на смърт от Народния съд — 268, 283, 288, 335, 425, 435, 462, 464, 468, 469, 491, 494
Гаврилов, Габо — 498
Гановски, Сава (1897) — деец на комунистическото движение, публицист, философ-марксист, академик — 397
Ганчев, проф. — 171
Ганчев, генерал — 110, 499
Генов, Гено (р. 1896) — полк., командир на бронираната бригада (1944) — 341—343, 360, 415, 416
Генчев, Димитър, инспектор на дворците — 103, 104, 246, 255, 478
Георги, учител — 128
Георгиев, Вл. — служител в министерството на народното просвещение през 30-те год. — 145
Георгиев, Иван — проф. по винарство; главен секретар в министерството на земеделието — 172, 174, 280, 424
Георгиев, Кимон (1882—1969) — политически и държавен деец; участвува активно в няколко организации и съюзи — Военен съюз, Народен сговор, Демократически сговор, ПК «Звено», ОФ; министър на железниците (1926—1928) в правителството на Ан. Ляпчев; министър-председател (19—май 1934—ян. 1935; 9 септ. 1944—ноември 1946) — 54, 61, 94, 99, 171, 174, 235, 244, 246, 250, 251, 298, 299, 302, 303, 310, 324, 398, 399, 414, 420, 427, 429, 438, 477, 491
Георгиев, Коста (1873—1925) — военен деец, ген.-лейтенант; член на Демократическия сговор и на Съюза на запасните офицери; народен представител в XXI ОНС (1923—1927); убит от привърженици на червения терор — 13
Георгиев, Неделчо (1876—1925) — деец на БЗНС, сратник на Ал. Стамболийски, единофронтовец; убит по време на Априлските събития 1925 г. — 24
Георгиев, Тодор (Хафуза), майор — 25
Георгиев (моряка) — 321
Герганов, полк. — 397
Герджиков, Христо (р. 1882) — военен деец, член на Военния съюз и участник в деветоюнския преврат — 54
Гешеви сем. — 278
Гиздов — 201
Гиргинов, Александър (1879—1953) — политически деец, юрист и публицист; един от лидерите на Демократическата партия; министър в правителството на Народния блок (1931—1934) и в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944); след 9 септ. 1944 г. е редактор на в. «Знаме» — 37, 38, 73, 120, 153, 155, 231, 232, 237, 298, 328, 377, 404

Гичев, Димитър (1893—1964) — лидер на БЗНС «Врабча-1»; министър в правителството на Народния блок (1931—1934) и в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944); след 9 септ. 1944 г. преминава към БЗНС «Н. Петков» — 57, 97, 111, 120, 153, 227, 235, 237—239, 261, 263, 264, 274, 275, 298, 299, 318, 330, 371, 374, 385, 400, 404, 422

Говедаров, Георги — 18

Голицин, Николай Д. (1851—1925) — княз, последният министър-председател на царска Русия (дек. 1916—февр. 1917) — 463

Гонкур, братя: Едмон (182 —1896) и Жюл (1830—1870) — френски писатели романисти — 359

Горанов, Иван (1891—1945) — политически деец; министър на железниците, пощите и телеграфите в кабинета на Б. Филов (февр. 1940—апр. 1942); началник на кабинета на регентството (септ. 1943—септ. 1944) — 272, 321, 325, 329, 331, 397, 404, 493

Горки, Максим (1868—1936) — руски и съветски писател, литературен критик и публицист — 435, 455

Градинаров, майор — 97

Греков, Александър (188 —1922) — дипломат, общественик и журналист, основател и директор на в. «Слово», орган на Народния сговор; убит по време на самостоятелното управление на БЗНС — 92, 483

Грозев — 172

Грозков, Ангел — 13, 24

Груев, Павел — 92, 93, 95, 98, 282, 478

Груев, Стоян (р. 1902) — майор, командир на пионерната дружина (1944) — 415

Губиделников, Георги (1864—1952) — едър капиталист, финансист и акционер; член на Народната партия; директор на Българската търговска банка (1905—1941) — 319

Гулешков, полк. — 33

Гурков, поручик — 12

Гьобелс, Йозеф Паул (1897—1945) — един от идеолозите на нацизма в Германия; министър на пропагандата (1933—1944) — 442

Гьомбьош, Дюла (1886—1936) — лидер на Партията на националното единство в Унгария; военен министър (1929—1936); министър-председател (1936) — 226

Гьоринг, Херман (189 —1946) — генерал-фелдмаршал, един от водачите на нацистката партия в Германия; министър-председател на Прусия (1933); министър на въздухоплаването на Германия — 225, 227, 442

Гьоте, Йохан Волфганг (1749—1832) — немски писател, мислител и естет — 158, 182

Гюзелев, Иван (1844—1916) — учен математик, физик и философ-идеалист; министър на народното просвещение (1880) — 128

Давидов, подполк. — 249
Дамашке, проф. — 107
Дамянов, Атанас (1871—1948) — създател на първото ядро капиталистическо вестникарско предприятие в България; собственик на жълтия периодичен печат — в. «Дневник», «Утро» и «Заря» — 230
Дамянов, Георги (Г. Д. Йотов) (1886—1923) — деец на БЗНС; началник щаб на републиканската армия по време на Войнишкото въстание; убит по време на юнските събития през 1923 г. — 25
Данаилов, проф. — 264
Данев, Стоян (1858—1949) — политически и държавен деец, юрист; лидер на Прогресивно-либералната партия; министър-председател и министър на външните работи (1901—1903); юни-юли 1913); при неговия втори кабинет България претърпява първата си национална катастрофа — 38, 105, 380
Даскалов, Асен — анархист, извършител на няколко неуспешни атентата срещу Ал. Стамболийски — 19, 61—63
Даскалов, Райко (188 —1923) — деец на БЗНС, съратник на Ал. Стамболийски, демократ-републиканец; министър (окт. 1919—февр. 1923) в правителството на БЗНС; пълномощен министър в Прага; убит след Деветоюнския преврат — 19, 20, 24, 25, 38, 57, 64, 69, 77, 105—108, 115
Даскалов, Стефан (р. 1880) — агроном и учител; депутат в XVIII, XIX и XXI ОНС; директор на СГОП; редактор на в. «Земеделско знаме»; деец на БЗНС «Врабча-1»; министър на пътищата и благоустройството в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944) — 76, 77, 89, 111, 327, 328, 397, 404
Даскалов, Теодоси (1888—1945) — военен деец, ген.-лейтенант; военен министър (ян. 1938—апр. 1942) в кабинетите на Г. Кьосеиванов и Б. Филов; осъден на смърт от Народния съд — 271, 289, 294, 335
Даскалов, Христо (р. 1903) — растениевъд, автор на много трудове за селекцията на зеленчуковите култури — 461
Дворянов, Пенчо (1881—1842) — кооперативен деец; народен представител в XIX ОНС (1920—1923); ръководител на Юнското въстание в Карловско; умира в концлагера «Кръсто поле» — 462
Деканзов — съветски дипломат, посланик в Берлин — 501
Делийски, Иван — 400, 424
Делянов, Минчо — 196
Денков, Гаврил — 249

Д'Епре, Франше — френски генерал, главнокомандуващ Солунския фронт през I световна война — 50
Дешков, Иван — 238
Дидро, Дени (1713—1784) — френски философ просветител, писател, идеолог на френската буржоазия — 452
Диков, Марин (р. 1899) — полк., командир на бронирания полк — 415, 418, 419
Диманов, търговец — 501
Димитров, Александър (1873—1921) — деец на БЗНС и близък съратник на Ал. Стамболийски; министър на вътрешните работи (окт. 1919—юни 1921) и на войната (юни—окт. 1921); станал жертва на конфликта между правителството на БЗНС и ВМРО — 19, 59, 62, 106, 290, 291
Димитров, Георги (188 —1949) — деец на работническото и комунистическото движение; член на ЦК на БРСДП (т.с.); секретар на ОРСС (1909—1923); генерален секретар на Коминтерна (1935—1943); министър-председател на България (1946—1949) — 426, 439
Димитров, Стойко, полк. — 33
Димитров, Цветан, агроном — 170, 181
Димитров, полк. — 26
Димов, Вергил (1901—1979) — земеделски деец, основател на БЗНС «Врабча-1»; министър в кабинета на Н. Мушанов (1932—1934) и на К. Муравиев (2—8 септ. 1944) — 111, 238, 261, 263, 264, 274, 292, 298, 299, 318, 326, 384—386, 393, 404, 422, 428
Динков — 54
Добрев, д-р — 190
Добруджански, Димитър — военен деец, полк.; командир на Оранжевата гвардия по време на самостоятелното управление на БЗНС — 38
Добруски, Вацлав (1858—1916) — един от основоположниците на българската археология и музейното дело; доцент във Висшето училище (СУ); пръв директор на Археологическия музей — 334
Дойно Граматик (II пол. на XVIII в. — около 1811) — възрожденски книжовник, направил препис на «История славяноболгарская» — 128
Донев, Ст. — д-р., главен секретар в министерството на просветата — 145, 146, 158
Донков, Петър, поручик — 48
Дошкинов, Н., полк. — 45
Драганов, Първан (1891—1945) — политически и военен деец, флигел-адютант на цар Борис III, дипломат; пълномощен министър във Виена, Берлин и Мадрид (от 1936 до 1944); министър на външните работи в кабинета на Ив. Багрянов (1 юни—2 септ

1944); осъден на смърт от Народния съд — 99, 100, 294, 338, 344—347, 349, 350, 353, 383, 462, 464, 472, 481, 482, 487, 495—501
Драгиев, Димитър (1869—1943) — един от основателите на БЗНС; след I световна война един от лидерите на десницата в земеделското движение и учредител на БЗНС «Ст. Загора» — 235
Драгойчева, Цола (1898) — деятелка на комунистическото движение; членка на ЦК и на ПБ на ЦК на БКП; министър (1947—1957); секретар на НК на ОФ — 427
Драгомиров, ген. — 165, 359
Драмалиев, Кирил (1892—1961) — деец на БКП; член на НК на ОФ (1943—1944); член на ЦК на БКП; министър на народната просвета (1947—1952) — 274, 398
Дрангов, Борис (187?—1917) — военен деец и педагог, полк., загинал на бойното поле по време на I световна война — 58
Драндар, Владимир — дворцов служител; бил е секретар на царица Елеонора и на Тайния кабинет на цар Фердинанд; през 20-те год. е началник на царската канцелария — 30, 75, 137, 163
Дринов, Марин (1838—1906) — учен историк, филолог, обществен и държавен деец; пръв председател на БКД (дн. БАН); активно участвува в изграждането на освободената българска държава — 128
Друмев, Васил (митрополит Климент Търновски) **(1841—1901)** — писател, родоначалник на българската белетристика и драматургия; политически деец, висш духовник; бил е министър и два пъти министър-председател (1879—1881 и 1886) — 128
Думерг, Гастон (1863—1937) — френски държавен деец; многократно е бил министър; министър-председател (1913—1914 и 1934); президент на Франция (1924—1931), поощряващ профашистките елементи в страната — 225
Дупаринов, Спас (1892—1923) — деец на БЗНС, юрист, журналист, публицист; редактор на в. «Земеделско знаме»; министър на правосъдието (март—юни 1923); убит след превратa на 9 юни 1923 г. — 82
Дунев, Дуньо — 173
Дънов, Петър (1864—1944) — богослов, основател на религиозно-мистично учение, нар. дъновизъм — 269, 477, 478, 491, 502
Дървингов, Петър (1875—1958) — военен деец, полк.; началник щаб на Македоно-одринското опълчение (1912—1913) и на 11 пехотна македонска дивизия (1915—1918) — 12

Евдокия (1898—) — българска княгиня, дъщеря на Цар Фердинанд I и царица Мария Луиза — 41, 76, 475, 481, 496
Евлия Челеби (1811—1884) — османски пътешественик и пъте-

писец, описал подробно земите, населени с компактно българско население — 199

Евтимий (светско име Лука Сапунджиев) (1884—1943) — богослов, архимандрит; проф. в Богословския факултет на СУ — 137

Елена Савойска (1873—1952) — дъщеря на черногорския княз Никола I, съпруга на италианския крал Виктор Емануил III и кралица на Италия (1900—1946), майка на българската царица Йоана — 229

Еленков, полк. — 360

Елеонора Ройс Кьостриц (1861—1917) — втората съпруга на цар Фердинанд I, българска царица (1908—1917) — 287

Епингер, проф. — 286

Есаулов, кап. — 445

Жервилие — 173

Жеков, Никола (1864—1948) — военен деец, ген.; военен министър (1915) и главнокомандуващ армията по време на I световна война — 12, 14, 18

Желтов — 436

Желязков, Д. — полк., военен аташе в Турция; член на българската делегация по сключване на примирието със САЩ и Англия (авг.—окт. 1944) — 388, 395

Живков, Георги (1844—1899) — политически, обществен и просветен деец, участник в националноосвободителното движение; член на Либералната, а след 1886 г. на Народно-либералната партия на Ст. Стамболов; министър на народното просвещение (1887—1893) — 128

Жорж Пико, Франсоа — пълномощен министър на Франция в България (1920—1925) — 41, 71

Завадски, В. — 213, 218

Загоров, Славчо (1898—1965) — проф., политически деец, икономист и дипломат; министър в правителството на Г. Кьосеиванов (окт. 1939—февр. 1940) и на Б. Филов (1940—1942); пълномощен министър в Берлин (1942—1944) — 385

Заимов, Владимир (1888—1942) — военен деец, ген.-полк., секретар на Военния съюз, антимонархист, заради което е уволнен от армията (1935); по време на II световна война работи за съветското разузнаване — 160, 245, 252, 254

Заимов, Стоян (1853—1932) — участник в националноосвободителното движение, просветен и обществен деец — 160

Зайц, проф. — 285

Захариев, Борис, полк. — 246

Захариев, Никол (1898—1945) — деец на БЗНС, присъединил се

към управляващите среди по време на II световна война; подпредседател на XXV ОНС (1940—1944); министър на търговията, промишлеността и труда (апр. 1942—септ. 1943) в кабинета на Б. Филов; осъден на смърт от Народния съд — 44, 99, 111, 166, 196, 234—236, 470, 471
Зеленогонов — 105
Зелков, Янко (1889—1944) — инженер-мелиоратор, проф. — 172
Зидаров, Камен (1902—1981) — драматург, поет и преводач — 326
Златарев, Христо, кап. — 48
Златаров, Асен (1885—1936) — проф., химик, основоположник на биохимията в България; учен-демократ, пацифист и хуманист — 159
Златев, Пенчо (1881—1943) — политически и военен деец, ген.-лейтенант; стои начело на монархическото крило във Военния съюз; министър на войната в кабинета на К. Георгиев (май 1934—ян. 1935); министър-председател (ян.—апр. 1935) — 95, 180, 245, 247, 251, 286
Златин, Мойсей (1882—1953) — руски диригент, работил като главен диригент на Софийската опера (1922—1936) — 160
Златоустов, ротмистър — 66
Зогу, Ахмед (1895—1961) — албански политически деец; министър-председател (1922—1924); президент (1925—1928) и крал на Албания (1928—1939) — 116
Зола, Емил (1840—1902) — френски писател и общественик — 458

Иванов, Антон (1884—1942) — деец на БКП, член на ЦК на партията от 1922 г.; народен представител (1919—1923); член на ПБ и секретар на ЦК на БКП (1941); осъден на смърт по процеса срещу ЦК през юли 1942 г. — 426
Иванов, Георги, д-р — 245, 249
Иванов, Иван (1888—1953) — деец на БЗНС, полк., командир на артилерийския полк.; единофронтовец и антифашист — 415, 417, 421
Иванов, Иван (1876—1953) — агроном-растениевъд, проф., основател на Агрономическия факултет при СУ — 171
Иванов, Сава (1891—1958) — военен деец, контраадмирал, началник на Военно-морския флот (1935—1938) — 380
Икономов — 433
Илиев, Димитър (р. 1897) — адвокат, член на БЗНС «Пладне»; народен представител в XXV ОНС (1940—1944); един от защитниците на Н. Петков на процеса през 1947 г. — 19
Илийчев, Йордан — 172
Илия, пядо — 168

Илф, Иля (1897—1937) **и Петров, Евгени** (1902—1942) — руски и съветски писатели сатирици и фейлетонисти — 359
Империали, маркиз, италиански дипломат — 80, 81
Ингилизов, Иван — адвокат, народен представител от македонската парламентарна група в XXII и XXIII ОНС (1927—1934) — 155
Инджев, Симеон (р. 1898) — полк., командир на бронирания полк (1943—1944) — 415
Иньоню, Исмет (1884—1973) — турски политически и държавен деец; лидер на Народно-републиканската партия; след 1923 г. многократно е министър-председател, а в периода 1938—1950 г. е президент на Турция — 22, 226
Иречек, Константин (1854—1918) — чешки историк, проф.; работи в България като главен секретар в министерството на народната просвета (1879—1881) и министър на народното просвещение (1881—1882); автор на ценни трудове за историята на България — 199

Йоана (1907) — дъщеря на италианския крал Виктор Еманоил III, българска царица (окт. 1930—септ. 1946) — 228, 285, 287, 289, 405, 481
Йолов, кап. — 356
Йоновски, пор. — 34
Йорданов, Георги (1879—1950) — деец на БЗНС, един от създателите на БЗНС «Врабча—1»; министър на благоустройството (1931—1933) в правителството на Народния блок (1931—1934); депутат в VI ВНС (1946—1948), деец на опозицията след 9 септ. 1944 г. — 111, 124, 151, 154, 220—222, 250
Йорданович, подполк., командир на пионерна дружина (1923) — 30, 33
Йотов, Никола — земеделски деец, член на земеделска група «Орач»; министър на благоустройството в правителството на Ан. Тошев (апр.—ноември 1935); министър на правосъдието в последния кабинет на Г. Кьосеиванов (ноември 1938—февр. 1940) — 265, 266, 270

Кабакчиев, Христо (1878—1940) — деец на комунистическото движение, журналист и публицист; член на ЦК на БРСДП и на БКП (1905—1928); главен редактор на в. «Раб. вестник» (1940—1923); народен представител (1914—1923); член на ВКП (б) — 426
Каблешков, полк. — 34, 36
Казасов, Димо (1896—1980) — журналист, публицист, обществен и политически деец, известен с политическата си непоследователност; членувал е в БРСДП (о), Социалдемократическата фе-

дерация, ПК «Звено», Народно-социално движение, ОФ; министър (юни 1923—февр. 1924) в кабинета на Ал. Цанков; министър на пропагандата (авг. 1945—дек. 1947) — 10, 21, 49, 51, 56, 232, 251, 367, 382, 399, 400, 428, 431

Кайо, Жозеф (1863—1944) — френски държавен деец, финансист; многократно е бил министър на финансите; министър-председател (1911—1912); съден след I световна война заради опитите му за икономическо и политическо сближение с Германия — 127

Кайтазов, Радко — 275—277

Калай, Миклош (1887—1967) — унгарски политически и държавен деец; министър на земеделието (1932—1935); министър-председател (1942—1944) — 226

Калфов, Христо (1883—1945) — полк., флигел-адютант на цар Борис III, деец на Демократическия сговор; един от организаторите на преврата на 9 юни 1923; министър на външните работи (юни 1923—ян. 1926); председател (1941—1944) на XXV ОНС; осъден на смърт от Народния съд — 12, 14, 17, 27, 54, 73, 80, 81, 94, 230, 291, 302, 380

Калъчев, Стоян (1896—1923) — деец на БЗНС, журналист, главен редактор на в. «Земеделско знаме»; началник на канцеларията на Ал. Стамболийски; убит след деветоюнския преврат — 44, 105, 108

Каменов, Евгени (р. 1908) — адвокат, проф.; член на Комитета за защита на мира (1934—1941); — 426

Каниц, Феликс (1829—1904) — унгарски географ, археолог и етнограф, изучил подробно българските земи и поддържал с научни средства националноосвободителните борби на българския народ — 199

Кантарджиев, А. — проф. по млекарство, водач на младежката фашистка организация «Бранник» — 171, 382

Каравелов, Любен (1834—1879) — организатор и идеолог на българската национална революция, писател, публицист и фолклорист — 136

Каравелов, Петко (1843—1903) — политически и държавен деец, един от първостроителите на българската буржоазна държава; идеолог и водач на Либералната, а от 1896 г — на Демократическата партия; многократно е бил министър и три пъти министър-председател (ноем. 1880—апр. 1881; юни 1884—авг 1886; февр.—дек. 1901) — 223, 224

Каравелова, Виола — дъщеря на Ек. и П. Каравелови, съпруга на Йосиф Хербст — 223

Каравелова, Екатерина (1860—1947) — общественичка, публицистка, видна деятелка на българската култура — 223

Караджов, Дечко — 345

Караджов, Илия — д-р, главен секретар в Министерството на вътрешните работи (1921—1923) — 486
Карайорданов, полк. — 12
Каракулаков, Васил — 102, 244
Карапиров — началник на Софийската гара — 50
Каргушьов, полк. — 446
Карл Велики (742—814) — франкски крал и император (768—814) — 232
Карол II (1893—1953) — румънски крал (1930—1940) — 215—218, 225
Каролев, Райчо (1846—1928) — просветен деец, общественик и книжовник, поставил учебното дело в България на научна основа; министър на народното просвещение (юни 1884—авг. 1886) — 128
Кауфман — генерален консул в Дрезден — 23
Кацаров, ген. — 137
Качаков, Йордан — министър на правосъдието (ян. 1933—май 1934) в кабинета на Н. Мушанов (дек. 1932—май 1934) — 233
Киранова, Цветана (р. 1902) — учителка, членка на комунистическата партия, деятелка на кооперативното движение в България — 257
Кирил Преславски (189?—1945) — принц, брат на цар Борис III; един от регентите на малолетния цар Симеон II; осъден на смърт от Народния съд — 228, 229, 286, 288, 291, 303, 307, 3—8, 314—316, 325, 335, 336, 345, 346, 371, 388, 389, 404, 422, 462, 466, 471, 472, 474, 481, 482, 484—486, 489, 491, 493
Кърков, Георги (Майстора) (1867—1919) — деец на социалистическото и работническото движение; редактор на в. «Раб. вестник»; член на ЦК на БРСДП (1898—1919); народен представител (1902—1919) — 426
Киров, Сава (р. 1893) — дипломат, пълномощен министър във Варшава, Букурещ, Атина (1936—1939); министър на външните работи (септ.—окт. 1943) в правителството на Д. Божилов (септ. 1943—юни 1944) — 288
Киров, ген. — 276
Кирсанов, Степан (1906—1966) — пълномощен представител на СССР в България — 311, 347, 350, 351, 377, 497
Киселов, Георги (1826—1905) — богат търговец и предприемач, собственик на голяма дъскорезна фабрика при Гара Кричим — 200, 348
Киселов, Христо — старозагорски окръжен училищен инспектор — 148
Кисьов, Александър — военен деец, ген.; министър на войната в

правителството на Народния блок (1931—19 май 1934) — 153, 175
Кисьов, полк. — 25, 26
Клементина, княгиня Сакс-Кобург-Готска (1817—1907) — дъщеря на френския крал Луи-Филип Орлеански, майка на цар Фердинанд I — 250, 475, 499
Клодел — френски генерал, член на военноконтролния орган в България след I световна война — 50
Клодиус, Карл — 279
Коджейков, Христо (1874—1925) — полк., сътрудник на военната организация на комунистическата партия; убит след атентата в черквата «Св. Неделя» — 33, 46, 51
Коев, Петър — 49
Кожухаров, Тодор (1891—1945) — политически деец, журналист и публицист; активен участник в Деветоюнския преврат; директор на в. «Слово» (1923—1944); министър в правителството на Ан. Тошев (апр.—ноември 1935) и в първия кабинет на Г. Кьосеиванов (юни—окт. 1936); осъден на смърт от Народния съд — 54, 57, 97, 259, 260
Козарев, Христо (р. 1895) — военен деец, ген.; командир на 6 армия от първи армейски корпус — 369
Козлев — петрички окръжен управител — 19, 59
Колев, Крум (р. 1890) — полк., деец на Военния съюз; министър на вътрешните работи в кабинета на ген. П. Златев (ян.—апр. 1935); осъден на смърт по процеса срещу дейци на Военния съюз (1935); през 1936 г. смъртната му присъда е заменена с доживотен затвор — 245, 250, 251
Комисаров, ген. — 432
Костов, Анастас (1882—1965) — агроном-животновъд, главен инспектор в Министерството на земеделието и държавните имоти — 172, 185
Костов, Георги (1888—1925) — член на БЗНС, журналист, редактор на в. «Победа», в. «А. Б. В.» и в. «Днес»,; загива по време на априлските събития 1925 г. — 77
Костов, Трайчо (1897—1949) — комунистически и държавен деец, публицист и журналист; член на централните ръководни органи на комунистическата партия; министър и зам.-председател на МС (1946—1949); осъден на смърт; два пъти е реабилитиран посмъртно — 332
Костов, кап. — 99
Костурков, Стоян (1866—1949) —политически и обществен деец, учител, един от основателите и лидерите на Радикалната партия; министър на просветата (1918—1919; 1945—1946) и на железниците (1931—1934) — 77, 152, 153, 155, 166, 196, 231—233, 235, 298
Костурков — полицейски служител — 433

Кочански, Симеон — деец на ВМРО, войвода в Кочанско; убит от полицията през авг. 1920 г. — 59
Крайшумович, Коста — сръбски журналист, кореспондент на в. «Политика» в София — 148
Красновски, Иван (р. 1892) — адвокат, министър на вътрешните работи (юли 1936—ян. 1938) във втория кабинет на Г. Кьосеиванов — 259
Красновски, ген. — 330
Кретиен, ген. — 70
Кропоткин, Пьотр (1842—1921) — княз, географ и геолог, теоретик на анархизма — 433
Кулчин, майор — 483
Куманов, Васил — 218, 239
Кунев, Трифон (1880—1954) — обществен и културен деец, поет, публицист и журналист; член на БЗНС, а след 9 септ. 1944 г. на БЗНС «Н. Петков» и редактор на неговия орган в. «Народно земеделско знаме» — 73
Куруджиев, д-р — 172
Кутиков, Владимир (1908—1980) — юрист, втори секретар на регентството (септ. 1943—септ. 1944) — 306, 307
Куцаров, Сава (1901—1944) — полк. директор на полицията (1944) — 94, 242, 292, 356, 386
Кушев, Димитър (1893—1945) — деец на БЗНС, преминал към управляващите среди по време на II световна война; министър на земеделието и държавните имоти (февр. 1941—апр. 1942) в кабинета на Б. Филов (1940—1942); осъден на смърт от Народния съд — 172, 269—271, 425
Куюмджийски, Анджело (1886—1953) — български банкер от еврейски произход — 213, 252, 348, 367, 487
Кънев, Димитър — 347
Кънев, Петър — 13
Кьосеиванов, Георги (1884—1960) — политически деец, дипломат; началник на канцеларията на цар Борис III (дек. 1934—апр. 1935); министър на външните работи (апр. 1935—февр. 1940) и министър-председател (ноември 1935—февр. 1940); пълномощен министър в Швейцария (1940—1944) — 23, 74, 254, 255, 257—259, 264, 265, 267, 290, 291, 311, 320, 335, 383
Кюркчиев, кап. — 421

Лавришчев, — 351, 377
Лазар — 189
Лазаров, Велизар (1868—1941) — военен деец, ген.; участвува в създаването на Военния съюз и в превратa на 9 юни 1923;

военен комендант на София след превратa — 94, 112, 113
Лай, Роберт — 335
Ламбрев, Георги, подполк. — 33
Ленин, Владимир Илич (1870—1924) — създател на болшевишката партия, стратег и ръководител на Октомврийската революция, основател на Съветската държава — 71, 72, 74, 75, 431
Лермонтов, Михаил (1814—1841) — руски поет — 447, 455
Личев, Гаврил (1875—1925) — ген., деец на БЗНС; началник на софийския гарнизон (1920—1923); убит след априлските събития 1925 г. — 19, 33, 34, 51, 52
Луи, Ханс — 272
Лукаш, Константин (1890—1945) — военен деец, ген.-лейтенант; началник щаб на войската (1941); главен инспектор на войската (1944); осъден на смърт от Народния съд — 341, 342, 462, 464
Луков, Иван Ц. (1871—1926) — военен деец, ген.-майор; военен аташе в Париж и в Петербург; началник на военното училище (1913—1914) — 13, 53
Луков, Христо Н. (1887—1942) — военен и политически деец, ген.; министър на войната (ноември 1935—ян. 1938); убит от членове на бойна антифашистка група — 254, 257, 259, 280—282
Лулчев, Любомир (1892—1945) — дъновист, таен съветник на цар Борис III; осъден на смърт от Народния съд — 269, 292, 477, 478, 491, 502
Лупеску, мадам — 215
Любенов, Йосиф — 105
Людсканов — 223
Ляпчев, Андрей (1866—1933) — политически и държавен деец; един от лидерите на Демократическата партия и на Демократическия сговор; министър в кабинетите на Ал. Малинов (ян. 1908—март. 1911; окт.—ноември 1918) и в правителството на Т. Теодоров (ноември. 1918—май 1919); министър-председател (ян 1926—юни 1931) — 54, 110, 114, 116, 118—121, 123, 233, 248, 250, 320, 479
Лясова — 172

Маджаров, Жеко — 47
Маджаров, Михаил (1854—1944) — политически и обществен деец, публицист; член на Народната партия и редактор на в. «Мир»; министър на войната в правителството на Т. Теодоров (май—окт. 1919); министър на външните работи (окт. 1919—апр. 1920) в кабинета на Ал. Стамболийски — 12, 40, 50, 54, 56
Маджистрати, Масимо — пълномощен министър на Италия в София (1940—1943) — 271, 281

Майер, дьо — 216
Майра — испански политически деец — 300
Макаренко, Антон (1888—1939) — съветски педагог и писател, разработил теория и методика за комунистическо възпитание — 452
Макиавели, Николо (1469—1527) — италиански политически мислител, историк, писател, ратуващ за силна държавна власт, осъществявана чрез всякакви средства — 21
Максим, дядо — 486
Малев, Калю — подпредседател на XIX ОНС (1920—1923) — 25
Малеев, Лука — 12, 13, 15, 16, 91
Малинов, Александър (1867—1938) — политически и държавен деец; лидер на Демократическата партия; три пъти е бил министър-председател (1908—1911; 1918—1931); председател на XXIII ОНС (1931—1934) 15—17, 36, 87, 121—124, 148, 149, 224, 231, 233, 237, 255
Малинова, г-жа — 148
Манев, Тодор — вж. Зидаров, Камен
Манов, Стефан (1880—1959) — адвокат, политически деец; основател на лявата марксическа опозиция (троцкисти); член-докладчик в Народния съд, I състав — 239, 319, 430
Маринкович, Воислав (1876—1935) — сръбски политически и държавен деец; неколкократно е бил министър на външните работи (1921—1922; 1924 и 1927—1932); министър-председател (апр.—юли 1932) — 247, 430
Маринов, Иван (1896—1979) — военен и политически деец, ген.-лейтенант; военен министър (4—8 септ. 1944) в правителството на К. Муравиев; главнокомандуващ БНА в Отечествената война — 330—332, 345, 346, 358, 361, 366, 367, 370—372, 374, 375, 378, 382, 384, 386—390, 393, 404, 412, 416, 419, 421
Маринополски, майор — 34
Мария-Луиза (1870—1899) — българска княгиня (1893—1899), съпруга на цар Фердинанд I — 287
Мария-Луиза (р. 1933) — българска княгиня, първородна дъщеря на цар Борис III — 228, 229
Марков, Георги (1883—1956) — деец на БЗНС; след разцеплението на съюза един от ръководителите на десницата — БЗНС «Врабча—1», БЗНС «Сердика», земеделска група «Орач» — 111, 235, 264
Марков, Коста, полк — 248, 249
Марков, Ст. — 145
Марков, оотмистър — 39, 56, 66
Мархолев, Гурко, полк. — 33, 45, 50, 51, 332

Матев, кап. — 102, 103
Матев, Радослав — 103, 285
Матеев, Петър — 55
Матов — служител във Министерството на външните работи — 409, 412
Медаров, Йордан — 117, 119
Мечкаров, Йордан — журналист, председател на дружеството на столичните журналисти през 30-те год.; 1941 г. пълномощен министър в Независимата Хърватска държава — 355
Мешков — 434
Мидхад паша, Ахмед (1822—1883 или 1884) — един от основателите на младотурското движение и един от авторите на първата турска конституция (1876) — 179
Миланов, кап. — 34
Милтенов, Рангел, полк. — 33
Минков, Йордан — 195
Минчев, Георги — 276
Митев, Йоно, автор — 21
Митко — 168
Митов, Ботьо — 198
Митов, Николай, майор — 415
Михайлов, Иван (1896—1990) — деец на националноосвободителното движение на македонските българи; основател на Македонското студентско дружество «Вардар» (1922); член на ЦК на ВМРО (1925—1934) и фактически ръководител на организацията — 72, 154, 155, 219, 293
Михайлов, Никола, полк. — 33, 52
Михайлов, Тодор — 299, 321, 326
Михайлович, Дража (1893—1946) — сръбски генерал, военен министър в югославското емигрантско правителство (1942—1945) — 331, 332, 366
Михал, дядо — 188, 190
Михалаке — румънски политически и държавен деец; лидер на Национал-царанистката партия — 218
Михов, Никола (1891—1945) — военен и политически деец, ген.-майор; министър на войната (апр. 1942—септ. 1943); регент (септ. 1943—септ. 1944); осъден на смърт от Народния съд — 281, 288, 291, 303, 307, 308, 314, 317, 325, 330, 331, 333, 336, 343, 371, 374, 389, 404, 422, 462—464, 476, 484, 485, 489, 490, 492—494, 503
Мишев, Димитър — 171
Младенов, Васил — телохранител на Ал. Стамболийски — 45
Младенов, Илия, кап. — 47, 48

Молеров — вероятно К. М. има предвид Симеон Молеров от Разлог, деец на БЗНС, убит от ВМРО на 7 май 1922 г. — 67

Моллов, Янаки (1882—1948) — аграрикономист, проф. в СУ и негов ректор (1939—1940); министър на земеделието и държавните имоти (1923—1926); министър на народното просвещение (1934—1935); министър на народното стопанство (1935) — 170, 171, 438

Молотов, Вячеслав (1890—1986) — съветски партиен и държавен деец; народен комисар (министър) на външните работи на СССР (1939—1949 и 1953—1956) — 267, 268, 351, 370, 372, 497

Момчилов, майор — 419

Монев, Михаил (1881—1944) — деец на ВМОРО и ВМРО; задграничен представител на ВМРО; народен представител в XXI ОНС (1923—1927) — 219

Москов, Атанас (р. 1903) — д-р, деец на БРСДП (о) — 299

Мошанов, Стойчо (1892—1975) — буржоазен политически деец, член на Демократическата партия и на Демократическия сговор; министър на народното стопанство в правителството на Ан. Тошев (апр.—ноември 1935); председател на XXIV ОНС (1938—1939); през август 1944 г. е натоварен от правителството на Ив. Багрянов с дипломатическа мисия, целяща да проучи условията за излизане на България от войната — 331, 349, 352, 361

Мулетаров, Васил (1881—1925) — комунистически деец, юрист; народен представител (1919—1923); убит по време на априлските събития 1925 г. — 426

Муравиев, Константин (1893—1965) — деец на БЗНС, един от лидерите на БЗНС «Врабча—1»; министър на войната (март—юни 1923); министър на земеделието и на просветата в кабинетите на Ал. Малинов и Н. Мушанов (1931—1934); министър-председател (2—8 септ. 1944) — 7, 197, 213, 251, 261, 263, 264, 291, 298, 299, 384, 404, 414, 420, 428

Мусолини, Бенито (1883—1945) — фашистки диктатор в Италия от 1922 до 1943 г. — 10, 124, 226—228, 245, 278, 283, 313

Мустаков, Дим., полк. — 33, 62

Мустафов — народен представител от Демократическия сговор в XXII ОНС — 126

Мутафов, Христо, д-р — 73

Мушанов, Никола (1872—1951) — политически и държавен деец, един от водачите на Демократическата партия; министър в кабинетите на Ал. Малинов (1908—1911; 1918 и 1931) и на Т. Теодоров (1918—1919); министър-председател (1931—1934); министър без портфейл в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944); след 9 септ. 1944 г. възобновява Демократическата

партия и остава в опозиция на ОФ-власт — 16, 87, 88, 128, 152, 153, 164, 166, 196, 197, 219, 224—229, 235—237, 240, 241, 272, 274, 288, 291, 298—300, 302, 303, 318, 319, 321, 328, 330, 334, 371, 374, 388, 390, 404, 415, 480, 500

Надежда (р. 1899) — българска княгиня, дъщеря на цар Фердинанд, съпруга на Вюртембергския херцог Хенрих Алберт — 41, 76, 82, 100, 481

Найденов, Виктор (1890—1935) — полк., секретар на Централното управление на Военния съюз; неговата загадъчна смърт през юни 1935 г. се свързва с опитите за отстраняване на ВС от политическия живот на България — 245, 251

Найденов, Никола (1880—1939) — юрист, деец на Радикалната партия; министър на народното просвещение (1926—1930) в правителството на Ан. Ляпчев — 73

Наков, Никола (1892—1945) — ген.-лейтенант, командир на I армия (1942—1944) — 342, 343, 355, 386

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — френски император (1804—1814 и март—юни 1815) — 442

Настев, майор — 33

Наташа — 447

Наумов, Димитър 99, 345, 349

Нахимов Павел (1802—1855) — руски адмирал, ръководил отбраната на Севастопол през Кримската война и загинал в боевете — 454

Негенцов, Досьо (1872—1952) — учител, общественик, журналист; деец на Българския учителски съюз и на БРСДП (о) — 147, 245

Негенцов, Христо (1881—1953) — педагог, проф. в СУ — 245

Недев, Никола (р. 1886) — държавен и военен деец, ген.; министър на вътрешните работи в кабинета на Г. Кьосеиванов (ноември 1938—февр. 1940) — 265, 491, 492

Неделчев, Неделчо (1890—1969) — растениевъд, специалист по лозарство и винарство, проф. в СУ — 272, 273

Нейков, Димитър (1884—1949) — политически и държавен деец, член на БРСДП; председател на Софийския окръжен комитет на ОФ (1943); член на НК на ОФ (1944); министър в I правителство на ОФ (1944—1946) — 399

Нейчев, Минчо (1887—1956) — член на БКП; д-р по право и философия; министър на правосъдието (1944—1946); министър на народната просвета (1946—1947); министър на външните работи (1950—1956); възглавява комисията за изработване на конституцията на НРБ (1947) — 299, 315, 321, 322

Ненов, инж. — 265
Нерезов, Стефан (1867—1925) — военен деец, ген.; помощник началник-щаб (1912) и началник-щаб (1913) на Действуващата армия; началник-щаб на армията (1920—1921); убит по време на атентата в църквата «Св. Неделя» — 55
Никифоров, Никифор, подполк. — 33, 51
Никола, даскал — 153
Николаев, Александър — 345
Николаев, Данаил (1852—1942) — военен деец, ген.; военен министър (1886—1887; 1907—1911) — 282
Николаевна, Валентина — 447, 463, 503
Николай I (неизв. — 867) — римски папа (858—867), известен с усилията си да наложи влиянието на Рим над християнския свят — 313, 432
Николов, Асен (1891—1947) — военен деец, ген.; командир на I армейски корпус (1941—1944) — 331, 369
Николов, Дечко — агроном — 181
Николов, Иван — 171, 172
Николов, Коста (р. 1873) — ген., деец на легалното македонско националноосвободително движение; директор на СГОП и главен комисар по прехраната (1923) — 13, 14
Николов, Найден — адвокат, общественик — 318—323, 385, 413, 414, 425, 426, 462
Николов, полк. — 56
Ничев, Марко — 401
Новиков, Кирил (р. 1905) — съветски дипломат — 381
Нойков, Стефан (1876—1925) — член на БЗНС, военен деец, полк.; началник на канцеларията на военното министерство (1920), началник на Военното училище (1920—1921); началник-щаб на армията (май—юни 1923) — 29—31, 33, 35, 36, 51, 88
Нойрат, Константин фон — барон; министър на външните работи в правителствата на Папен и Хитлер (1932—1938); имперски протектор на Бохемия и Моравия (1939—1942) — 226, 227, 308
Ноли, Фан (1882—1965) — албански политически деец, писател, историк, ръководител на демократично правителство в Албания (юни— дек. 1924) — 116
Нотев, Радослав (1897—1923) — един от създателите на младежкия земеделски съюз (БЗМС); редактор (1922—1923) на в. «Младежко знаме», убит след Деветоюнския преврат — 105

Оббов, Александър (1887—1975) — деец на БЗНС; министър на земеделието (1920—1923); един от водачите на земеделската емиграция след 1923; редактор на в. «Земеделско знаме»; министър

и подпредседател на МС в първите правителства на ОФ (1944—1947) — 50
Омарчевски, Стоян (1885—1941) — деец на БЗНС; министър на просветата в правителството на Ал. Стамболийски; членува последователно в БЗНС «Оранжев» (К. Томов), БЗНС «Врабча—1» и земеделска група «Орач» — 25, 47, 129, 147, 157, 161, 239, 264
Ораховац, Димитър (1892—1963)— лекар-физиолог, проф. в СУ—280

Павелич, Анте (1889—1959) — водач на хърватската националистическа организация «Усташа»; ръководител на Независимата хърватска държава (1941—1944) — 355
Павлов, Асен (1898—1977) — земеделски и кооперативен деец; министър на земеделието и държавните имоти (1944—1945); деец на БЗНС (Н. Петков) — 173, 427
Павлов, Борис — деец на Демократическата партия; министър на правосъдието в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944) — 299, 332, 371, 382, 388, 395, 404, 415
Павлов, Грую — адвокат — 91, 92, 97
Павлов, Кирил — ветеринарен лекар, проф. — 170, 211, 212
Павлов, Кирил (1892—1925) — земеделски деец; началник на Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (1920—1921); министър на благоустройството (март—юни 1923); убит по време на априлските събития 1925 г. — 427
Паздеров, Нешо — 152
Палавеев, Ненчо, хаджи — 135, 137, 138
Панайотов, Фили, автор — 21
Пангалос, Теодор (р. 1878) — гръцки политически и военен деец, ген., през 1925 г. извършва военен преврат и става министър-председател; президент на Гърция (1926) — 95, 96
Паница, Константин (1857—1890) — деец на националноосвободителното движение, военен деец, майор; участник в Априлското въстание (1876); член на БТЦРК, който извършва Съединението (1885); осъден на смърт заради участие в заговор срещу княз Фердинанд I — 482
Паиов, Олимпий (1852—1887) — участник в националноосвободителното движение, военен деец, майор; разстрелян заради участие в Русенския бунт на офицери-русофили (1887) — 482
Паиов, Стефан — земеделски емигрантски деец, основател на организацията «Прокуден земеделец» — 235
Панов — петрички окръжен училищен инспектор — 155
Пантев, Атанас (1893—1943) — полк., един от водачите на крайните фашистки елементи; директор на полицията, убит от членове на бойна антифашистка група — 281

Паскал, Блез (1623—1662) — френски математик, физик, религиозен философ и писател — 413, 468
Паспалев, пор. — 34
Пастухов, Иван Ст. (1876—1961) — политически деец, член на БРСДП (о) — 245
Пастухов, Кръстю Ив. (1874—1949) — политически деец, юрист, един от лидерите на БРСДП (о); министър на вътрешните работи (1919); осъден след 9 септ. 1944 г. за опозиционна дейност, умрял в затвора от насилствена смърт — 299, 321, 327
Патев, Хр. С. — 145
Паулус, Фридрих фон (1890—1957) — фашистки военен деец, ген.-фелдмаршал; ръководи военната операция под Сталинград, капитулирал и попаднал в плен заедно с армията си през ян.1943г. — 281
Пашич, Никола (1845—1926) — сръбски политически и държавен деец; основател и лидер на Радикалната партия; многократно е бил министър-председател на Сърбия, а след I световна война и на СХС кралство — 67, 489
Пашов, Иван (1881—1955) — юрист, деец на комунистическото и на отечественофронтовското движение; член на ЦК на БКП и член на НК на ОФ — 274, 275, 292, 298, 299, 303, 315, 318—322, 347, 385, 399, 462
Пелтеков, майор — 415
Пелтеков, юнкер — 48, 155
Пенев, ротмистър — 66
Пенегин, кап. — 452, 453, 455, 456, 459
Пенчев, Петков (1882—1947) — журналист, юрист и политически деец; член на ВМОРО, на Демократическата партия, на ПК «Звено» и на ОФ; директор на в. «Пряпорец» и «Знаме» — 247, 249, 429
Петков, Димитър (1858—1907) — политически и държавен деец, журналист, лидер на Народнолибералната партия; редактор-издател на в. «Свирка», «Нов век» и пр.; неколкократно е бил министър; министър-председател (окт. 1906—февр. 1907) — 27, 320
Петков, Любен — 172, 175
Петков, Никола Д. (1893—1947) — юрист, политически деец; един от лидерите на БЗНС «Пладне»; министър без портфейл (9 септ. 1944—юли 1945); лидер на обединената опозиция, осъден на смърт през 1947 г. — 261, 298, 299, 303, 320, 398, 400
Петков, Петко Д. (1891—1924) — деец на БЗНС, единофронтовец, дипломат, жертва на Деветоюнския режим — 95, 105, 320
Петрини, кап. — 34, 46, 51
Петров, Георги (1886—1964) — буржоазен политически деец.

юрист; лидер на Националлибералната партия; министър на търговията, промишлеността и труда (юни 1931—дек. 1932) в правителството на Народния блок — 154

Петров, Гьорче (1864—1921) — един от създателите, ръководителите и идеолозите на ВМОРО; през 1921 г. е назначен от правителството на БЗНС за началник на Бюрото за заселване на бежанците — 59

Печигаргов, полк. — 56

Пешев, Димитър (1894—1976) — политически деец; министър на правосъдието (1935—1936); подпредседател на XXV ОНС (1941—1943) — 469

Питагор (6 в. пр. н. е.) — древногръцки философ, математик, религиозен и политически деец — 220

Поанкаре, Реймон (1860—1934) — френски политически и държавен деец; лидер на Републиканско-прогресивната партия; президент на Франция (1913—1917) — 339

Поборянков, кап. — 42, 45

Поменов, Светослав — дипломат; пълномощен министър в Швейцария (1920—1921), в Румъния (1925—1931), в Германия (1921—1923; 1931—1934) и в Италия (1934—1940); през 40-те години е на служба в двореца; осъден на смърт от Народния съд — 345

Попаврамов, Асен — 154

Попзлатев, майор — 244, 245

Попиванов, Петър, полк. — 33, 51

Попов, Г., ген. — 331

Попов, Д. — 170

Попов, Иван (1890—1944) — дипломат; пълномощен министър в Букурещ, Прага и Белград; министър на вътрешните работи (1940—1942) в правителството на Б. Филов — 267—269, 271, 272, 283, 284, 289—291, 335

Попов, Иван, ген. — 361

Попов, Йордан, инж. — 353

Попов, Крум (1892—1923) — деец на БЗНС, единофронтовец; кмет на София (1922—1923); убит след Деветоюнския преврат — 105, 108

Попов, Методи (1881—1954) — учен-биолог, проф. в СУ и негов ректор (1920—1921); с методите на биологичната наука доказва принадлежността на българите към славянските народи; отхвърля нацистката теория за «чиста» раса — 162, 334

Попов, Тодор, полк. — 33, 51

Попов, Христо (р. 1887) — юрист, журналист; министър на земеделието в правителството на К. Муравиев (2—8 септ. 1944) — 404—422

Попов, кап. — 419, 420

Попов — 205
Порков, полк. — 94, 243
Прасолов — 377
Прендов, Тома — 242
Прието, Индалесио (1883—1962) — деец на испанската социалистическа партия; военен министър (май 1937—апр. 1938) — 300
Протогеров, Александър (1867—1928) — военен и политически деец, ген.-лейтенант, един от ръководителите на македонското националноосвободително движение; член на ВМОК (1895—1905); член на ЦК на ВМОРО (ВМРО) (1915—1928) — 12—19, 72, 91
Прудкин, Антон (1880—1942) — градоначалник на София по време на самостоятелното управление на БЗНС — 38, 105, 239, 292, 483
Психари, Жан — 128
Пушкаров, Никола (1874—1943) — естественик-почвовед — 170
Пушкин, Александър (1799—1837) — руски писател, родоначалник на новата руска литература — 447, 455
Пушков, кап. — 415
Пърл — 372
Пътърка — 217
Пъцков, Арханѓел, подполк. — 415

Радев, Никола — 56
Радев, Симеон (1879—1967) — историограф, публицист, журналист, дипломат — 306
Радич, Степан (1871—1928) — идеолог и основател на Хърватската селска партия (1904); министър в СХС кралство; убит в Скупщината от великосръбски шовинисти — 64, 67, 68
Радолов, Александър (1883—1945) — юрист, деец на БЗНС; министър на правосъдието (1921), на вътрешните работи и народното здраве (1921—1922), на промишлеността и труда (до март 1923)—20
Радославов, Васил (1854—1929) — политически и държавен деец, юрист; водач на Либералната партия; многократно министър; министър-председател (1886—1887; 1913—1918); съдеи като виновник за втората национална катастрофа на България — 16, 223, 227
Радувану, Ланѓо — румънски пълномощен министър в София — 84
Развигоров, Страхил — деец на ВМРО, а от 1928 г. член на ЦК на организацията — 154
Разслабенов, кап. — 34
Райков, Христо — 195
Ракитин, Никола (1885—1934) — поет-лирик; бил е учител и директор на Военноисторическия музей в Плевен — 160
Рачев, Никола — о.з. майор; деец на Демократическия сговор;

народен представител в XXI ОНС; загинал по време на атентата в църквата «Св. Неделя» — 54, 93, 94
Рачев, полк. — 33
Рибентроп, Йоахим (1893—1946) — министър на външните работи в хитлеристка Германия (1938—1945) — 268, 269, 284, 484
Ризови, сем. — 320
Рузвелт, Франклин (1882—1945) — американски държавник, деец на Демократическата партия; президент на САЩ, избиран четири последователни мандата (1933—1945) — 272
Румянцев, Сергей (1896—1925) — поет, деец на БЗНС; бил е секретар на Ц. Б. Церковски — 106
Русев, Иван (1872—1945) — военен и политически деец, ген.-майор; член на Военния съюз; министър на вътрешните работи в правителството на Ал. Цанков (1923—1926) — 51, 94, 235, 432
Русев, Руси (1887—1945) — военен и политически деец, ген.-лейтенант; министър на войната в правителството на Д. Божилов (септ. 1943—май 1944) и на Ив. Багрянов (юни—септ. 1944) — 288, 338
Рязанцев, подполк. — 447, 448, 462
Рискови, банкери — 278
Рискови, Марко (1883—1972) — управител на БНБ (1935); министър на финансите (апр.—ноември 1935) в правителството на Ан. Тошев — 475

Савов, Димитър (1887—1951) — стопански деец, дългогодишен представител на Софийската търговско-промишлена камара; министър на финансите в правителството на Ив. Багрянов (юли—септ. 1944) — 99, 486
Савов, Михаил (1857—1928) — политически и военен деец, ген.; министър на войната (1891—1894; 1903—1908); пълномощен министър в Париж (1920—1923) — 27, 28, 83
Сагаев, Константин (1889—1963) — театрален деец и писател; член на БЗНС; директор на Народния театър и на Народната опера в София (1931—1933) — 157
Сакаров, Никола (1881—1943) — обществен и стопански деец; подуправител и управител на Българска земеделска банка (1926—1933) — 211, 212
Сакъзов, Янко (1860—1941) — един от първите социалисти в България; идеолог и водач на БРСДП (о); многократно е избиран за народен представител; министър на търговията, индустрията и труда в правителствата на Ал. Малинов и Т. Теодоров (1918—1919) — 36, 37
Самоковлиев, подполк. — 66

Санданski, Яне (1872—1915) — деец на ВМОРО, войвода в Серско (1901—1904); член на Серския окръжен комитет (1904—1908); един от учредителите на Народната федеративна партия (1908) — 59
Сапов, Георги — министър на вътрешните работи в първия кабинет на Г. Кьосеиванов (ноември 1935—юли 1936) — 491
Саранов, Иван — 171
Сарафов, Константин — дипломат; през II световна война е директор на Политическата дирекция при Министерството на външните работи — 346
Свилен — 285, 286, 485
Севов, Йордан — архитект, съветник на цар Борис III; осъден на смърт от Народния съд — 269, 285, 286, 348
Семерджиев, Иван — 170
Сенека, Луций (ок. 4 г. пр. н. е. — 65 г. от н. е.) — римски политически деец, философ и писател — 222, 223
Серафимов, Георги — директор по печата — 268, 356
Симеон II (р. 1937) — цар на България (28 авг. 1943—15 септ. 1946) — 286
Симов, Димитър — 171, 172
Симов, Тинко — 105
Славомиров, майор — 325
Сливков, Атанас, кап. — 417—419
Смилов, Боян (1885—1947) — политически деец, един от водачите на Националлибералната партия, а от 1925 г. на НЛП (обединена); министър на правосъдието (юли—септ. 1923) в правителството на Ал. Цанков; министър на търговията (май—юни 1931) в кабинета на Ан. Ляпчев — 121, 233
Соболев, Аркадий (1903—1964) — съветски дипломат, главен секретар на Народния комисариат (министерството) на външните работи на СССР — 268, 308
Спасов, полк. — 64
Списаревски — 105
Стайков, Гаврил, полк. — 33
Стайнов, Петко (1890—1972) — юрист, политически и обществен деец, проф.; министър на железниците (1930—1931); пълномощен министър във Франция (1934—1935); министър на външните работи (1944—1946) — 288, 298, 299, 319, 321, 438
Сталийски, Александър (1893—1945) — министър на правосъдието в правителството на Ив. Багрянов (юни—септ. 1944); осъден на смърт от Народния съд — 292—294
Стамболийски, Александър (1879—1923) — идеолог и водач на БЗНС; държавник реформатор; министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (ноември 1918—окт. 1919); ми-

нистър-председател на коалиционен кабинет (окт. 1919—май 1920); министър-председател и министър на външните работи (май 1920—юни 1923) — 13—15, 19, 21, 23—25, 27—32, 36—45, 47, 48, 52, 55—57, 59—64, 66—82, 84, 85, 90, 95, 97, 99, 100, 102—104, 106, 107, 111, 167, 221, 223, 249, 263, 314, 320, 424, 432, 465, 474, 478, 479, 483, 496

Стамболийски, Асен — 295, 366

Стамболийски, Васил — 46

Стамболийски, Стоян — 42, 103

Стамболов, Стефан (1854—1895) — политически и държавен деец, лидер на Народнолибералната партия; министър-председател и министър на вътрешните работи (авг. 1887—май 1894); убит от политическите си противници — 27, 53, 223, 482, 483

Стаменов, Иван — дипломат, пълномощен министър на България в СССР (юли 1940—5 септ. 1944) — 268, 345, 350, 351, 355, 383, 497

Станимиров, Тодор — 173

Станишев, Александър (1886—1945) — лекар-хирург, проф. в СУ и негов ректор (1938—1939); министър на вътрешните работи в правителството на Ив. Багрянов (юни—септ. 1944); осъден на смърт от Народния съд — 293, 295, 353, 434

Станишев, Константин (1877—1957) — д-р, деец на легалното македонско националноосвободително движение; председател на Националния комитет на македонските братства и народен представител (1924—1934) — 155, 156

Станчев, Кирил (1895—1968) — военен деец, ген.-лейтенант; един от основателите на републиканското «Движение на капитаните» във Военния съюз; командир на 2 армия в I период на Отечествената война — 367, 382, 386, 388—390, 420

Станчев, Сирко — адютант на цар Борис III — 82

Станчов, Димитър (1863—1940) — дипломат; министър на външните работи и изповеданията (ок. 1906 — ян. 1908); министър-председател (1907) на втория стамболовистки режим; пълномощен министър в Лондон (1920—1924) — 80, 83

Статев, Христо (р. 1887) — юрист, член на Националлибералната партия; министър на земеделието (май—юни 1931) в правителството на Ан. Ляпчев; съмишленик на Ал. Цанков и член на Народносоциалното движение (след 1932) — 60, 98, 121, 306, 307, 382

Стефан I (1878—1957) — софийски митрополит; български екзарх (1945—1948) — 56, 67, 228, 229, 375, 376

Стефанов, Атанас (р. 1891) — ген.майор, командир на IV армия — 330

Стефанов, Борис — 430

Стефанов, Стефан (1876—1946) — политически и стопански деец, член на Демократическата партия; министър на финансите при

управлението на Народния блок (1931—1934) — 135, 153, 195, 196, 226, 237
Стефанов, Стоил — 44, 105, 166, 239, 291, 293—295
Стефанов, проф. — 174
Стефанов, ген. — 397
Стоев, Асен — 46, 47, 252
Стоев, Минко (1877—1948) — агроном-зоотехник, главен инспектор по скотовъдството в Министерството на земеделието; член на Управителния съвет на Българското земеделско дружество — 171
Стоев, подполк. — 56
Стоенчев, Янко (1881—1927) — политически и държавен деец, един от лидерите на Демократическата партия и на Народния сговор; министър в правителството на Ал. Цанков (юни 1923—ян. 1926) — 12, 14, 57, 94
Стоилков, Таско — деец на легалното македонско националноосвободително движение; народен представител (1924—1934 и 1938—1944) — 433
Стоилов, ген. — 56
Стоименов, Кирил, полк. — 415
Стойков, Христо (1897—1983) — о.з. майор, публицист, деец на ПК «Звено» — 245
Стойчев, Т., ген. — 330
Стоянов, Димитър — полк., началник на Военното училище (1935); член на Централното управление на Военния съюз (след ян. 1935) — 245
Стоянов, Илия — 172, 202
Стоянов, Константин (Кочо) (1893—1944) — ген., член на Военния съюз и негов екзекутор по време и след Деветоюнския преврат 1923 г.; командир на сборен отряд от жандармерийски и военни части, участвуващи в преследването на партизаните; самоубил се на 9 септ. 1944 — 94, 371, 388—390, 414, 476, 477
Стоянов, Людмил (1888—1973) — писател, публицист, преводач, обществен деец, акад. — 320
Стоянов, Петко (1879—1973) — финансист, акад.; деец на Радикалдемократическата партия, а от края на 20-те год. — на Демократическата; през 1942 г. се присъединява към ОФ като «независим интелектуалец» министър на финансите (септ. 1944—авг. 1945) — 233
Стоянов, Стоян, полк. — 415, 420, 421
Стоянов, Христо (1892—1970) — деец на БЗНС, адвокат; главен директор на Трудовата повинност (1921—1923); министър на вътрешните работи (март—юни 1923); след 1944 г. деец на БЗНС (Н. Петков) — 25, 35, 38, 46—48, 105
Стоянов, инж. — 500

Стоянов, ген. — 491
Странски, Иван (1886—1959) — агроном-почвовед, акад. — 170, 171
Страшимиров, Антон (1872—1937) — писател, публицист, общественик; съмишленик на социалистическото движение; участник в борбите на ВМОРО; народен представител (1927—1931); основател на комитет за подпомагане на пострадалите от белия терор — 159
Стрелков, Лозан (1912—1981) — драматург, публицист, журналист, деец на комунистическото движение, участник в антифашистката борба — 326
Суворов, Александър (1730—1800) — руски пълководец, генералисимус — 454
Сципион — римски пълководец — 223

Таджер, полк. — 283
Такев, Михаил (1864—1920) — политически и държавен деец, един от лидерите на Демократическата партия; министър в кабинетите на Ал. Малинов (1908—1911; юни—ноември. 1918); като министър на вътрешните работи през 1918 г. носи отговорност за потушаването на Войнишкото въстание — 483
Танев, Стефан (р. 1888) — журналист, главен редактор на в. «Утро» — 21, 343
Танкишев, Петко — агроном — 190
Тановски, Г. — ген., деец на Военния съюз, комендант на Софийския гарнизон (1934) — 245
Тенев, Владимир (1882—1968)—драматичен артист и режисьор —157
Теодоров, Теодор (1859—1924) — политически и държавен деец, адвокат; един от водачите на Народната партия и на Обединената народно-прогресивна партия; многократно е бил министър; министър-председател (окт. 1918—окт. 1919) — 50, 77, 121
Теофилов, Вл. — 66
Терпешев, Добри (1884—1987) — деец на комунистическата партия; един от организаторите на партизанското движение; член на ПБ на БКП (1943—1950); министър (1944—1950) — 427, 428
Тимнев, Тимче — адвокат — 352
Тито (Броз Тито), Йосип (1892—1980) — маршал, ръководител на антифашисткото движение в Югославия; председател на СЮК; президент на СФРЮ (от 1953 до смъртта си) — 289, 296, 312, 366, 374
Титулеску, Николае (1882—1941) — румънски държавен деец, дипломат; министър на външните работи (1927—1928; 1932—1936) — 215—218
Тодоранов, пор. — 57
Тодоров, Коста (1889—1947) — деец на БЗНС, дипломат; пълномощен министър в Белград (1920—1923); един от водачите на

земеделската емиграция след Деветоюнския преврат — 60, 61, 78, 227, 247—249, 265, 430
Тодоров, Митко — 236
Тодоров, Петър (1880—1952) — деец на Радикалната партия, редактор на в. «Радикал»; министър на финансите в правителството на Ал. Цанков (1923—1926); през 30-те год. става деец на ПК «Звено» и министър в правителството на К. Георгиев (1934—1935); след 9 септ. 1944 г. е на дипломатическа работа — 244
Толбухин, Фьодор (1894—1949) — маршал, командир на 3-и и 4-и Украински фронт — 373, 380, 383
Толстой, Лев (1828—1910) — граф, писател-класик на руската литература — 455
Томашич, Л. — 213
Томов, Коста (1888—1935) — деец на БЗНС, министър на външните работи (юли—ноември. 1921), министър на войната (1921—1923); основател на дясно ориентирания съюз БЗНС «Оранжев» — 19, 20, 35, 57, 105, 111, 112
Топалджиков, Никола (1871—1925) — член на БЗНС, военен деец, ген.; началник-щаб на армията (1920—май 1923); убит по време на белия терор след атентата в църквата «Св. Неделя» — 19, 20, 29, 34, 55, 72
Тоула, Франц — 199
Тошев, Андрей (1867—1944) — общественик и дипломат; бил е последователно полномощен министър в Белград, Цариград и Виена; министър-председател (апр. 1935—ноември. 1935) — 245, 251, 252
Тошев, Стилян — 242
Тошев, кап. — 418, 420
Трайков, Георги, пор. — 65
Трендафилов, кап. — 418, 420
Трифонов — ген., началник-щаб на войската — 338, 339, 341, 371
Трофимович, Трофим — 451
Троцки, Лев (1879—1940) — идеолог на едно от политическите течения във ВКП (б); до 1929 г. заема отговорни длъжности в държавния и партийния апарат на СССР — 454
Трънски, Славчо (р. 1914) — деец на БКП, военен деец, ген.-полк.; командир на Трънския партизански отряд, на I софийска въстаническа бригада и на Софийска оперативна зона — 434
Тукидит (ок. 460—400 г. пр. н. е.) — древногръцки историк — 125
Тулешков, полк. — 35, 39
Тумбин, Христо (р. 1894) — военен деец, полк.; началник секция (Р. О.) в щаба на войската (1942—1944) — 342—345, 356, 366, 367, 382, 386—388, 409, 413
Тургенев, Иван (1818—1883) — руски писател-реалист — 482

Турлаков, Марко (1872—1940) — деец на БЗНС; министър на железниците, пощите и телеграфите (окт. 1919—май 1920); министър на финансите (май 1920—февр. 1923); след Деветоюнския преврат деец на БЗНС «Оранжев» — 107

Удров, Дийн, пор. — 395, 405, 406, 408, 409
Узунов, полк. — 245

Фердинанд I Сакс-Кобург-Готски (1861—1948) — български княз (1887—1908) и български цар (1908—1918); утвърдил монархическата власт в България; водил три войни за национално обединение (1912—1918); вследствие на претърпените две национални катастрофи е принуден да абдикира — 9, 27, 28, 53, 69, 87—89, 110, 174, 245, 334, 472, 475, 486, 487, 496, 499, 500
Фереро, Гулиелмо (р. 1871) — италиански историк и социолог — 126
Филип II Македонски (ок. 382—336 г. пр. н. е.) — цар на древна Македония (359—336 г. пр. н. е.) — 177
Филипов, инж. — 293
Филов, Богдан (1883—1945) — политически и държавен деец, учен с голяма известност; проф. по археология, ректор на СУ (1931—1932); председател на БАН (1937—1944); министър на народното просвещение (1938—1940); министър-председател (февр. 1940—септ. 1943); регент (септ. 1943—септ. 1944); осъден на смърт от Народния съд — 23, 161—163, 264, 267—272, 278—289, 291, 294, 303—308, 310—317, 324, 325, 329, 330, 334—336, 348, 349, 351, 353, 371, 388—391, 397, 404, 407, 414, 425, 462, 464—466, 468, 476, 477, 481, 484, 489—491, 493—495, 497,501,503
Филов, Димитър (1846—1887)—военен деец, подполк., баща на проф. Б. Филов; убит заради участие на офицери-русофили (1887)—482
Флорович, Иван — 447, 450
Фолкенщайн, Ерих фон (1861—1922) — военен деец, ген.; началник на Генералния щаб на немската армия по време на 1 световна война — 280
Франгя, Александър (1896—1957) — деец на БЗНС «Врабча-1»; народен представител в XXIII ОНС — 290, 306, 320, 322, 323, 343, 385, 392, 395, 413, 414, 422, 423, 425
Франк — д-р, имперски комисар по правосъдието в Хитлерова Германия; управител на полското «генерално губернаторство» (1939—1944) — 488

Хаджиев, д-р — 401
Хаджиев, Продан — агроном — 173
Хаджикалчов, Константин (1856—1941) — обществен и политически деец, банкер — 158

Хаджипетков, Никола (р. 1891) — военен деец, ген.-лейтенант; началник-щаб на войската (1938—1941) — 433, 462, 464, 505
Харизанов, Иван (1885—1947) — адвокат, публицист, обществен и политически деец; член на Радикал-демократическата партия и на Демократическия сговор — 36, 37, 419
Харисон — 372
Харлаков, кап. — 102, 103
Херодот (между 490—480 — ок. 425 г. пр. н. е.) — древногръцки историк, наречен «баща на историята» — 177
Хинденбург, Паул фон (1847—1934) — ген.-фелдмаршал, президент на Германия, предал през 1933 г. властта в ръцете на Хитлер — 226
Хитлер, Адолф (1889—1945) — водач (фюрер) на Националсоциалистическата партия в Германия, от 1933 г. райхсканцлер; от 1934 г. «фюрер» на германската фашистка държава (Третия райх) — 10, 226, 227, 239, 267, 268, 270, 279—282, 284, 289, 307, 308, 312, 316, 350—353, 377, 477, 480, 481, 488, 490, 492
Хлебаров, Г., проф. — 171, 184
Хораций (65 г. пр. н. е. — 8 г.) — римски поет — 153
Хорти, Миклош (1868—1957) — адмирал, фашистки диктатор в Унгария (1920—1944) — 68
Христо, даскал — 153
Христо, дядо — 190
Христов, Димитър (р. 1870) — политически и държавен деец, член на Прогресивнолиберална партия; министър на земеделието (1911—1912) в правителството на Ив. Гешов; 1925 г. в правителството на Ал. Цанков и 1926—1930 г. в кабинета на Ан. Ляпчев — 184
Христов, Дочо (1895—1945) — политически деец; министър на вътрешните работи в правителството на Д. Божилов (септ. 1943—май 1944); осъден на смърт от Народния съд — 347
Христов, Кирил (1875—1944) — поет-лирик — 182
Христов, М. — 171
Христов, полк. — 91
Христов, ген. — 38, 338, 353, 394, 396
Хюгесън — английски пратеник в Анкара — 349

Цамблак, Григорий (ок. 1364—1420) — старобългарски писател, висш духовник; ученик и последовател на патриарх Евтимий; от 1914 г. до смъртта си е Киевски митрополит — 441
Цанков, Александър (1879—1950) — политически и държавен деец, проф., председател на Народния сговор; министър-председател (1923—1926); председател на XXI и XXII ОНС; лидер на организацията от фашистки тип Народно социално движе-

ние — 23, 34, 61, 91—94, 96—99, 112, 114—116, 120, 127, 131, 135, 151, 154, 157, 161—163, 196, 212, 223, 233, 260, 286, 291, 299, 302, 306, 307, 317, 327, 334, 381, 397, 414, 438, 446, 476, 479, 483

Цанков-Дерижан, Христо (р. 1888) — общественик, писател, директор на Народния театър (1920—1923) — 182

Цанков, Драган (1828—1911) — политически и държавен деец; един от лидерите на Либералната и на Прогресивнолибералната партия; министър-председател (март—ноември 1880; септ. 1883 — юни 1884) — 223

Цветанов, Ат. — 46

Цветкович, Драгиша (р. 1893) — югославски политически деец; като министър-председател (1939—март 1940) подписва протокол за присъединяване на Югославия към Тристранния пакт—369

Цезар, Гай Юлий (102 или 100—44 г. пр. н. е.) — римски пълководец и държавник, започнал политическата си кариера като републиканец, а впоследствие установил еднолична диктатура — 29, 428

Ценов, ген. — 38

Ценов, кап. — 419

Цингарели (Дзингарели), Итало — един от най-известните италиански журналисти в миналото — 123

Цанков, Д. — 145

Чанков — 172, 173

Чано, Галеацо (1903—1944) — граф, зет на Мусолини; министър на външните работи на Италия (1936—1943) — 269, 313

Чапрашиков, Крум — 319

Червенков, Вълко (1900—1980) — член на БКП; главен редактор на радиостанция «Хр. Ботев» (1941—1944); министър-председател (1950—1956) — 427

Чехов, Антон (1860—1904) — руски писател — 450, 482

Чешмеджиев, Григор (1879—1945) — деец на социал-демократическото движение, адвокат, писател, журналист; член на ЦК на БРСДП (1919—1945); народен представител (1919—1934); член на НК на ОФ; министър в I правителство на ОФ — 40, 113, 303, 310, 326, 399, 427, 428

Чичерин, Георгий (1872—1936) — съветски държавен и партиен деец, дипломат; министър на външните работи на РСФСР и СССР (1918—1930) — 431

Чобанов, Тодор — петрички околийски началник — 64

Чолаков, Христо — 51, 54, 57

Чолаков — 218

Чуклев, Пано (неизв. — 1922) — юрист, член на Демократичес-

ката партия; началник на Обществената безопасност (1908—1911); столичен градоначалник (1918—1919) — 483

Чучулайн, Аспарух — 145

Чърчил, Уинстън (1874—1965) — английски държавник, лидер на Консервативната партия; министър-председател (1941—1945 и 1951—1955); един от инициаторите на «студената война» — 408

Шарков, Т. — 170

Шарон, Рене (р. 1894) — служител на ОН; през 20-те год. е главен комисар на ОН в София — 281, 283, 291

Шахиров — 372

Шеврмон, Андре дьо — 180

Шеридан, Клер — 74

Шиев, полк. — 388, 476

Шишманов, Димитър (1889—1945) — белетрист и драматург, дипломат; пълномощен министър в Атина (1935); министър на външните работи (ноември 1943—май 1944) в правителството на Д. Божилов; осъден на смърт от Народния съд — 268, 288, 335, 434, 462, 464—467

Шишманов, Иван (1862—1928) — литературен историк и фолклорист; проф. в СУ; министър на народното просвещение (май 1903—окт. 1906) — 465

Шнекенбургер, Вили (1890—1944) — ген., ръководител на германската военна мисия в България — 352, 353

Шпаньола, Христо — 191, 192

Ърл, Джордж Х. — пълномощен министър на САЩ в България (апр. 1940—дек. 1941), след това военноморско аташе на САЩ в Турция — 281, 283

Югов, Антон (р. 1904) — деец на БКП; министър на вътрешните работи в I правителство на ОФ; министър на тежката промишленост (1950—1952; министър-председател (1956—1962) — 427, 428

Ябландски — 278

Яковлев, Александър — секретар на съветската легация в София — 346, 350, 351, 373—379, 383, 393, 395

Янев, Сотир (1891—1942) — политически деец, представител на дясното крило на социалдемократическата партия; убит от членове на антифашистка бойна група — 282

Янчулев, Кирил (р. 1896) — ген., началник на кабинета на военния министър (1944), началник щаб на войската (септ. 1944) — 384, 394, 412

Дивна Гоцева

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 7
Посегателства срещу демокрацията в България.
Конспирации и военни преврати. Ролята на
неотговорните фактори/ 9
Промени в правителството на БЗНС / 23
Назначения и разместванията във войската. Поведение и съдба
на новозначените командири / 30
Последна среща на цар Борис със Стамболийски.
Превратът на 9 юни 1923 / 41
Неотговорните фактори: Военният съюз (Лига) и ВМРО.
Атентатът в Народния театър / 53
Мерки срещу ВМРО. Преговори със Ст. Радич / 64
Третият неотговорен фактор / 69
За младите / 105
Борбата срещу Сговора. Изборни коалиции.
Разговор с министър-председателя Андрей Ляпчев / 110
Образуване коалиция и правителство на «Народния блок» / 120
Заварено положение в министерството на народната
просвета. Просветна политика на Земеделския съюз / 128
Проектирана реформа в основното образование / 139
Отстраняване на проф. Ал. Цанков от Университета.
Построяване на радиопредавателя във Вакарел / 161
В министерството на земеделието / 167
Противодемократични порядки. Материалното
състояние на нашите обществени / 220
Междупартийни борби. Бламиране на министри.
Оставка на правителството / 231
Военният съюз / 242
Кабинет Кьосеиванов / 255
Кабинет Богдан Филов / 267
Отечествен фронт. Въоръжена съпротива / 274
Опозицията настоява за противогерманска политика / 296
Аудиенция при регентите / 302
Възлага ми се съставяне на правителство / 306
Съставяне на правителство в преговори с
комунистите и представителите на другите
опозиционни партии / 318
Оплакване на Багрянов от поведението на регентите / 324
Решение за съставяне на правителство / 326
Избор на генерал Иван Маринов за военен министър.

Искане оставката на регента Филов / 330
Нареждане за обезоръжаване и интерниране в лагери на германските войски, които се намират в България. Опит на германците за подготовка на преврат / 338
Изготвяне програмата на правителството и обявяването ѝ по радиото. Стълкновение с германски войски при Ихтиман. Първи решения на Министерския съвет / 358
Изпращане на делегат при Тито. Делегати на генерал Дража Михайлович при министъра на войната генерал Маринов. Раздвижване на звената и връзката им с министъра на войната / 366
Скъсване отношенията ни с Германия. Обявяването ѝ война. Съветският съюз обявява война на България / 369
Посредничеството на съветския представител Виноградов за сключване на примирие. Прокламации на генерал Толбухин. Прекратяване на военните действия в България 6. IX. 1944 г. / 380
Богдан Филов вън от регентството. Американски офицери в София. Прилагане на амнистията / 388
Съветските войски преминават българската граница. Среща с делегати от ОФ. Прокламация за обявяване на война на Германия. Среща с американски офицери. Английски и американски журналисти в София / 392
Последен опит за разбирателство с БКП. Безпрепятствено заемане на властта от ОФ. Въвеждане на нов ред в политическия живот на страната / 413
В Съветския съюз / 439
Заедно с регентите и другите министри. Разговори с тях / 462
БИОГРАФИЧНА БЕЛЕЖКА ЗА АВТОРА / 506
ПОСЛЕСЛОВ И БЕЛЕЖКИ / 509
ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА / 544

КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ/ СЪБИТИЯ И ХОРА

Редактор Светла Гюрова. Художник Петър Добрев. Худ. редактор Кънчо Кънев. Техн. редактор Венцислав Лозанов. Коректор Янка Енчева; формат 32/84/108; тираж 5065 екз; печатни коли 36,50; издателски коли 38,48; цена 18 лв.
ДП «Димитър Благоев» — София

Големият земеделски лидер, общественик и политик
Константин Муравиев
е активен участник в редица леви правителствени коалиции
до 9.IX.1944 г. През есента на 1919 г. той е включен
в състава на делегацията,
която подписва мирния договор в Ньой.
От 12 март до 9 юни 1923 г. Константин Муравиев
е министър на войната
в кабинета на Стамболийски. В правителството
на Народния блок (1931—1934) Муравиев е
министър на просветата и министър на земеделието.
Член е на постоянното присъствие
на Земеделския съюз (1926—1944).
На 2 септември 1944 г. Константин Муравиев
образува правителство,
което просъществува до 9.IX.1944 г.
Народният съд го осъжда на доживотен затвор
и до 1956 г. той пребивава
в софийския, сливенския, шуменския и пазарджишкия затвор.
Впоследствие е изпратен в лагера „Белене",
където остава три години.
Умира на 31 януари 1965 г. в София.
Автор е на два обемисти мемоарни труда
„Договорът за мир в Ньой" (под печат)
и „Събития и хора".

•

Спомените на министър-председателя на правителството,
свалено от власт на 9.IX.1944 г., ни връщат
към съдбовни моменти от най-новата история на България —
убийството на Ал. Стамболийски,
политиката на оглавяваното от него правителство,
управлението на Народния блок (1931—1934),
Втората световна война
и тревожните дни между 2.IX и 9.IX.1944 г.
По дни и часове авторът описва усилията и борбите
на своето правителство, взетите
от това правителство решения,
събитията в нощта срещу 9.IX и дните, прекарани
в Съветския съюз заедно с останалите подсъдими министри
от предходните правителства. Написани спокойно
и увлекателно, спомените на Константин Муравиев
изнасят нови факти и данни
за добре познатите ни събития
от близкото минало и налагат
някои нови оценки
за тях.

18 лв.